

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

ИЗВЕСТИЯ

НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XVIII

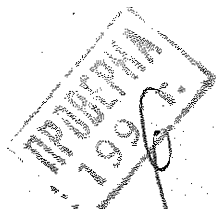
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

Др/Ус; 18

Бр 4054/69

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XVIII

София • 1969

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционен комитет:

*чл.-кор. Л. Андрейчин, акад. Вл. Георгиев, чл.-кор. Ив. Леков,
чл.-кор. К. Мирчев и проф. Ст. Стойков (отг. редактор)*

О ФОНЕТИЧЕСКИХ АРЕАЛАХ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА

Ф. П. Филин (Москва)

Еще со времен А. Х. Востокова и И. И. Срезневского прочно установилось мнение, что древнерусский язык (язык древних восточных славян) был монолитным, без каких-либо существенных диалектных различий. Диалектные особенности, и то только фонетические, начинают появляться в нем не раньше XI—XIV вв. Это убеждение основывалось на фактическом отождествлении древнерусского письменного языка с разговорным языком древнерусского населения. Правда, ученик И. И. Срезневского П. А. Лавровский допускал, что некоторые особенности древнего новгородского диалекта могли возникнуть еще „в доисторическое время“, однако, каких-либо доказательств этой мысли им не приводилось. Во времена И. В. Ягича и молодого А. И. Соболевского положение дела не изменилось, хотя И. В. Ягич чисто теоретически предполагал, что в эпоху существования древнерусских племен язык восточных славян вероятно распадался на множество диалектов. Так было доработ А. А. Шахматова.

А. А. Шахматов, конструируя свою общую концепцию происхождения и истории древних славян и славянских языков, нарушает установившуюся в XIX в. традицию. Возникновение ряда фонетических и отчасти морфологических диалектных различий современных восточнославянских языков (аканье, цоканье, изменение сочетаний *кы, гы, хы* в *ки, ги, хи* и др.) он относит ко времени VIII—XI вв. Это вызывает резкую (и во многом справедливую) критику со стороны Т. Лера-Сплавинского, Н. С. Трубецкого, позже Р. И. Аванесова и других славистов. А. А. Шахматова упрекают в том, что он переносит в глубь времен происхождение фонетических явлений, возникших в результате падения редуцированных *ъ* и *ь*, бесосновательно архаизирует современные или во всяком случае поздние диалектные отношения.

После А. А. Шахматова историческая диалектология восточнославянских языков как бы возвратилась на позиции XIX в. Теоретически признается всеми, что древнерусский язык ранней поры, как и его предок праславянский язык, несомненно расчленился на диалекты, однако, древнее диалектное членение настолько перекрыто поздними изменениями, что выявление его недоступно для исследователей. Иногда делается исключение только для древненовгородского диалекта, который считается прямым продолжателем племенного диалекта словен. Все современные диалектные особенности — продукт позднего времени, возникли они в

эпоху падения редуцированных гласных или еще позже. Все известные нам диалектизмы и их изоглоссы — порождение времен феодальной раздробленности. Лишь очень немногие фонетические диалектные ареалы (цоканье и различение *ц* и *ч*, *у* фрикативный и *г* взрывной, *тв* билабиальный и *ѳ* губнозубной) признаются как возникшие до падения редуцированных *ѣ* и *ь*. Однако, и такая „уступка древности“ некоторыми авторитетными славистами отвергается. В этом был главный смысл критики гипотезы Н. С. Трубецкого со стороны А. М. Селищева и позже гипотезы Р. И. Аванесова со стороны Л. А. Булаховского: происхождение губнозубного *в* и некоторых других явлений ранее XII в. считается недоказанным. Та же тенденция приурочивать диалектные явления к возможно более позднему времени получила широкое распространение и в исторической диалектологии других славянских языков (гипотезы о позднем происхождении мазуренья в польской диалектологии, перехода взрывного *g* в фарингальный *h* в чехословацкой диалектологии и др.).

Создавшееся положение, на наш взгляд, объясняется следующими причинами. Во-первых, большими (объективными) трудностями, стоящими перед исследователями в реконструкции древних диалектных ареалов (сравнительно позднее возникновение письменности у славян, крайняя неравномерность ее распределения в раннее время на различных территориях, традиционность орфографии, недостаточность обстоятельных диалектологических атласов, исторических и областных словарей и т. д.), и отрицательной реакцией на недостаточно обоснованные гипотезы некоторых языковедов старшего поколения (А. А. Шахматова, Я. Розвадовского и др.), разочарованием в возможностях палеолингвогеографии. Во-вторых, продолжающимся господством младограмматических воззрений на историю языка, согласно которым решающим признаком исторического развития является непрерывное дробление языка на диалекты, факторы же взаимодействия языков и диалектов считаются второстепенными. В основе этих воззрений лежит знаменитое шлейхеровское родословное древо, так или иначе модифицируемое. Такой взгляд на развитие языка влечет за собой большие последствия в практике исследования. Достаточно вспомнить, сколько противоречивых гипотез и доходящих до виртуозности ухищрений делалось и делается в вопросе о происхождении аканья, направленных на то, чтобы уничтожить мысль о древности этого явления и, таким образом, сохранить стройную концепцию о монолитности древнерусского языка, цельной ветвью выделившегося из языка праславянского, о позднем его дроблении на диалекты.

Этот путь исследования, на наш взгляд, не открывает никаких перспектив в изучении древней истории восточнославянских (и других) языков. Более того, это тупик — ведь ясно же (с позиций скептиков), что древние диалектные различия (если они существовали!) давно стерлись и нам совершенно недоступны, значит, и изучать нечего, коли нет объекта для изучения.

И все же дело славянской палеолингвогеографии не так уж безнадежно. Конечно, трудности в реконструкции древних диалектных ареалов очень велики, а порой в настоящее время и вовсе непреодолимы. Несомненно также, что говоры языка древних восточных славян были близки друг к другу (как и говоры других древних славянских языков). Однако, в современном сравнительно-историческом славянском языкознании нако-

пилось довольно много фактов, не укладывающихся в жесткие рамки привычной концепции. В наше время стало совершенно очевидным, что целый ряд диалектных явлений современного русского языка по происхождению старше самого великорусского языка. Если мы допустим, что и в языке древних восточных славян имелись диалектные различия, восходящие к тому времени, когда этого языка еще не было, иначе говоря, обратимся при объяснении таких различий к особенностям древнего общеславянского языкового состояния, то некоторые преграды, стоящие на пути исследователя, окажутся искусственными, надуманными. Это начинают понимать многие современные слависты.

В результате наших исследований мы пришли к следующим выводам. Фонетические диалектные явления, имевшиеся в древнерусском языке, с точки зрения исторической можно разделить на несколько групп: 1) древнейшие, возникшие до образования языка восточных славян или в самом начале его сложения; 2) древние, появившиеся после формирования языка восточных славян, но раньше падения редуцированных *ъ* и *ь*, и 3) поздние, оформившиеся во время падения редуцированных гласных и после падения редуцированных.

Первая группа фонетических ареалов: 1. *kv'*-, *gv'*-, *chv'*-, *cv'*-, *zv'*-, *sv'*-. Смягчение данных групп согласных является разновидностью второго смягчения заднеязычных, которые обычно приурочивают к III—IV вв. н. э. Если даже допустить, что смягчение *k*, *g*, *ch* в специфических условиях указанных сочетаний произошло несколько позже, все равно диалектное противопоставление заднеязычных и свистящих относится к одному из самых древних известных нам диалектных ареалов праславянского языка. В славистике установилась устойчивая традиция считать, что несмягченные сочетания искони являются характерной особенностью западнославянских языков, а смягченные — восточных и южных. Действительно, главной областью распространения сочетаний *kv*-, *gv*-, *chw*- в настоящее время являются западнославянские языки. Однако, несмягченные формы употребляются наряду со смягченными и в восточнославянских языках: укр. *квіт*, *квітка*; белорусск. *квет*, *кветка*, русск. диалектное *квет* с их многочисленными производными, в том числе и глагольными формами, укр. *квилити* 'стонать', *квил* 'стон' и др., русск. диалектное *квелить*, *квилить* 'раздражать', 'плакать' и другие значения, *квилкий* 'плаксивый', 'слабый', 'хилый', *квелый*, *квелый* 'слабый', 'хилый' и другие слова того же корня, укр. *квичати*, русск. диалектное *квичать* 'пищать', 'кричать на кого-либо' и др., русск. диалектное *огвездить*, *гвездануть* 'ударить', укр. *хвистати*, русск. диалектное *хвистать* 'свистеть', *хвист* и еще некоторые другие слова. Несмягченные формы не совсем чужды и южнославянским языкам: ср. болг. *квйча* 'визжать', 'хрюкать', сербохорв. *квёчати* 'визжать', 'подвизгивать', 'пищать', ст. серб. *хвистати* и др. В то же время на западнославянской территории отмечается: верхнелуж. *cwilić*, *čwilić*, нижнелуж. *cwiliś*, название притока р. Ниды в Польше *Cwilina*.

Эти резко противоречащие распространенной точке зрения факты пытались объяснять как исключения из правила, возникшие по разным причинам: будто это заимствования из польского в украинский и белорусский языки или результат восстановления несмягченных форм по аналогии или как сохранение этих форм в словах звукоподражательного происхождения,

или же объявляли эти явления „неясными“ и т. д. Однако, ни одно из таких весьма противоречивых объяснений не выдерживает серьезной критики. Несмягченные сочетания (например, *квет*) распространены в виде островных ареалов на всей или почти на всей территории русского языка, включая и восточные говоры, так что ни о каком польском и вообще западнославянском заимствовании не может быть и речи. Предположение А. А. Шахматова о восстановлении в восточнославянских говорах *kv-*, *gv-* по аналогии неприемлемо, так как смягчение заднеязычных в этих сочетаниях, вопреки мнению А. А. Шахматова, происходило не только перед *ѣ*, но и перед другими гласными переднего ряда (например, *і* и *ї*), следовательно, не было здесь никакой базы для аналогий. В составе слов с интересующими нас сочетаниями имеются звукоподражания, однако, такие слова, как *квет*, к звукоподражанию не имеют отношения, следовательно, и звукоподражательная гипотеза ничего не объясняет. И уж, конечно, определение „неясно“ не является лучшим способом объяснения.

Все эти надуманные толкования или отказ от всякого объяснения вызваны тенденциозными представлениями, по которым праславянский язык непосредственно разделился на три (западную, южную и восточную) или две (западную и юго-восточную) группы, а до этого деления никаких диалектных членений в нем не было. Отсюда и все усилия так или иначе истолковать „непокорные“ факты как поздние явления, не разрушающие чистоты принятой схемы.

При таком положении дел самым естественным остается предположить, что противопоставление *kv'-, gv'-, chv'-* || *cv'-, zv'-, sv'-* относится ко времени, когда еще не было современных славянских языковых групп и диалектные деления древнего общеславянского языка совершенно не совпадали с поздними языковыми границами. Это предположение было выдвинуто мною в 1962 году¹. Мысль о том, что несмягченные сочетания на восточнославянской территории являются остатком глубокой праславянской старины, была высказана еще В. Поржезинским². Мнение Поржезинского позже счел справедливым А. Фурдаль³. В 1963 г. обстоятельную статью публикует М. Юрковский, который приводит ряд веских оснований в пользу наличия архаических сочетаний *kv'-, gv'-, chv'-* на восточнославянской территории⁴.

Со времени второго смягчения заднеязычных согласных прошло 1600—1700 лет, насыщенных чрезвычайно многими и важными изменениями в славянской речи. Смягчение *kv'-, gv'-, chv'-* лексикализировалось, давно перестав быть фонетической закономерностью. Границы первоначального распространения несмягченных и смягченных сочетаний были перекрыты разными другими изменениями, трансформировались, поэтому древнейшие ареалы этих сочетаний восстановить невозможно. Сама территория славянских племен того отдаленного времени имела совершенно другую конфигурацию, чем славянские земли в настоящее время. Можно только предполагать, что основным ядром ареала архаических форм был

¹ Ф. П. Филин, Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962, стр. 174—181.

² W. Porzeziński, O stosunkach wzajemnych języków zachodniosłowiańskich, *Slavia orientalis*, III/IV, 1925, стр. 222—223, 225.

³ A. Furdal, Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego, Wrocław, 1961, стр. 24.

⁴ M. Jurkowski, Losy prasłowiańskich grup **kv'-, *gv'-, *xv'-*, *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa, 1963, стр. 51—64.

тогдашний славянский запад, а ареал новообразованных форм находился на востоке. Однако, мы напрасно стали бы искать древнюю границу между западом (или северо-западом) и востоком (или юго-востоком) в исторически известных нам языковых границах. На востоке лексикализированные формы в течение длительной истории изменяли свои изоглоссы, которые стали не зависеть друг от друга. Все же на территории современных восточнославянских языков распространение архаических сочетаний постепенно затухает по направлению с запада на восток.

2. Отсутствие прогрессивного смягчения заднеязычного *ch*. Уже давно высказывалась мысль, что смягчение заднеязычных в свистящие протекало на древней славянской территории неравномерно, и могло в некоторых диалектах не охватывать все позиции. Примером тому являются несмягченные сочетания *kv'*-, *gv'*-, *chv'*-, о которых у нас шла речь выше. К этому явлению примыкает такой раритет, как местоименные формы *вхоу* — в новгородском стихираре 1157—1164 гг. и новгородской хутынской грамоте после 1192 г., *вхе* (= *всь*) в Синодальном списке 1-й Новгородской летописи, *къ вхемо вамо* в новгородской берестяной грамоте № 87 XII в. и *вхыхъ* в новгородской берестяной грамоте № 359 XV в. Эти формы восходят к древнейшему общеславянскому **vьchъ*, причем предполагать в них восстановление архетипа по аналогии не представляется никакой возможности. Почти на всей территории древнего общеславянского языка *ch* смягчилось в *s'* и *ž'*, но на какой-то, теперь неопределимой, ее части сохранилось исходное **vьchъ*, которое донесла до нас древняя новгородская письменность. Однако, и в древненовгородском диалекте *vьchъ* было уже исчезающим явлением, так как в новгородских памятниках обычным написанием было *всь*, *весь*. Следовательно, можно с уверенностью сказать, что в дописьменную эпоху территория распространения *vьchъ* была шире. Возможно, отсутствие прогрессивного смягчения не ограничивалось только этим местоимением. Хронологически противопоставление *vьchъ* || *vьсь* восходит к тому же времени, что и противопоставление *kvěť* || *cvěť* и др. Первоначальные ареалы этого противопоставления также восстановить невозможно.

Особо стоят псковские *мяхо* 'мясо', *вмехный* 'совместный', *хвет* 'свет' и др., которые пока не имеют удовлетворительного объяснения и время происхождения которых не установлено.

3. *tl*, *dl* || *l*. Распространение в древнепсковском и отчасти древненовгородском диалекте сочетаний *kl*, *gl* на месте исходных древнеобщеславянских *tl*, *dl* нарушает наши представления о современном языковом членении славянства, поскольку считается, что сохранение сочетаний *tl*, *dl* является специфической западославянской особенностью. Лингвисты, стоящие на позициях „родословного древа“ Шлейхера, пытались русские *kl*, *gl* объяснить как позднее восстановление этих сочетаний по аналогии или как воздействие ляншского или балтийского субстрата. Эти безуспешные попытки диктовались методологическим соображением: в прапсковском языке, выделившемся из праславянского языка, не могло быть двух сосуществующих закономерностей. Однако, предположение о восстановлении по аналогии *kl*, *gl* в словах типа *мыгло*, *саглице* и др. решительно ничем нельзя подтвердить, а гипотезы о субстратном воздействии также оказываются бездоказательными. Остается один естественный выход — видеть в северозападных *kl*, *gl* часть древнего диалектного

ареала, возникшего в то время, когда деления славянских говоров на три известных нам славянских группы еще не существовало. Конечно, мы не можем реконструировать древнюю границу между *tl* и *l* на востоке славянской территории. Можно только сказать, что восточная окраина *tl, dl* являлась непосредственным продолжением сплошной территории говоров, сохранявших эти сочетания. Не исключено, что восточная часть ареала *tl, dl* находилась где-либо в районе верхней и средней Припяти. Если принять во внимание ставшую уже традиционной гипотезу о фонетической тождественности и хронологической близости смягчения *kv'-*, *gv'-*, *chv'-* и упрощения *tl, dl*, то можно предполагать, что разделение славянской языковой территории на ареал сохранения *tl, dl* и ареал упрощения его в *l* произошло приблизительно тогда же, когда имело место возникновение противопоставления *kv'-*, *gv'-*, *chv'-* и *cv'-*, *zv'-*, *sv'-*, т. е. примерно в III—IV вв. н. э. или несколько позже этого. Во всяком случае, изменение *tl, dl > l* имело место раньше образования неполногласных форм в сочетаниях типа **tort* (ср. сохранение этих сочетаний в словах типа ст. сл. *длань*). Славянские племена (предки древних псковичей и новгородцев), продвинувшись к озерам Чудскому и Ильмень, сохранили *tl, dl*. Эти *tl, dl* (как в ряде балтийских диалектов, а также в польских и частично в словацких говорах) изменились в *kl, gl*, составившие особый балтийский диалектный ареал, имевший черты языкового союза. Оказавшись составной частью сформировавшегося языка восточных славян (древнерусского языка), северозападные диалекты постепенно стали терять сочетания *kl, gl*, от которых дошли только сравнительно немногие примеры (частично лишь в топонимических названиях).

4. Аканье — оканье. На мой взгляд, становится совершенно очевидным, что редукция неударяемых гласных, в разной степени развившаяся относительно поздно во многих славянских языках и диалектах, и аканье генетически не связаны друг с другом, и возникли они в разные исторические эпохи. А это означает, что наиболее устойчивая гипотеза о происхождении аканья через ступень редукции гласных *a, o, e* должна быть отклонена. Во всяком случае, современные восточнославянские говоры и древнерусские письменные памятники не представляют нам данных, свидетельствующих о позднем происхождении аканья. Упорные попытки изолировать при постановке вопроса о происхождении аканья от характерных особенностей развития фонетической системы древнего общеславянского языка и замкнуться в рамки отдельного языка или диалекта заводят в тупик, вынуждают громоздить целые горы искусственных и весьма шатких построений.

Все становится на свое место, если мы будем считать аканье наследством фонетической системы древнего общеславянского языка. Независимо от того, считать ли праславянский краткий гласный, развившийся на месте кратких *ǫ* и *ǣ*, открытым *o^a* (или *a^o*) или кратким *a*, противопоставление аканья и оканья связано с историей этого гласного. Я предпочитаю говорить об *o^a*, поскольку наличие такого гласного лучше объясняет дуализм его дальнейшего развития: 1) усиление лабиализации (возникновение оканья) и 2) ослабление лабиализации (возникновение аканья). Эти две возможности, заключенные в самой природе краткого *o^a*, в безударных слогах реализовались в разных древних славянских диалектах по-разному: в одних областях развилось оканье, в других

аканье. Что касается яканья, то оно могло развиваться из древнего e^a или же позже под влиянием аканья.

Мы полагаем, что аканье и противопоставленное ему оканье в своем древнейшем виде возникло примерно в VII—VIII вв., т. е. в эпоху, когда начал формироваться древний язык восточных славян. Какова была первоначальная территория распространения аканья у восточных славян, определить невозможно. Скорее всего аканье занимало центральную полосу восточнославянских земель — от вятичей на востоке до дреговичей на западе.

5. Фрикативный γ — взрывной g . За последнее время усилия славистов были направлены на то, чтобы доказать, что изменение взрывного g в фрикативный γ явление позднее, развившееся в разных славянских языках независимым путем. В результате этих усилий можно считать доказанным, что фарингальный h в древнечешском и в древнесловацком языках появился на грани XII—XIII вв. (примерно в то же время и в верхнелужицком языке). Однако, фарингальный h является продуктом длительного развития через ступень фрикативного γ исходного взрывного g . Нужно также учитывать, что фрикативный γ возник не сразу, а путем постепенного ослабления затвора взрывного g . Взрывной g с ослабленным затвором (g^h) и фрикативный γ на территории сплошного распространения фарингального h известны современной диалектологии. Если установлена субституция западнославянского h в соседних языках и средневековой латыни, то как передавался фрикативный γ и тем более g^h с ослаблением (но не полной утратой) затвора, остается пока не изученным. Эти γ и g^h вполне могли заменяться взрывным g в заимствующих языках. Следовательно, мы можем утверждать, что история g^h и γ относится к более раннему времени, чем XII—XIII вв. Но к какому? На этот вопрос косвенный ответ дает сама территория распространения γ и h . Эта территория вполне компактна: южновеликорусское наречие, украинский, белорусский, словацкий, чешский, верхнелужицкий языки и отдельные говоры словенского языка (отделенные от северного славянского массива венгерским нашествием). Сторонники позднего происхождения не могут объяснить этой компактности. Однако, вряд ли мы тут имеем дело с игрой случая. Естественнее предположить, что изменение взрывного g в g^h и затем γ составило когда-то единый центрально-славянский диалектный ареал (как в свое время и считали Н. С. Трубецкой, Т. Лер-Сплавинский и другие слависты). Доказательность независимого изменения g в γ в сущности того же рода, если бы мы предположили, что и на восточнославянской территории γ и h в разных говорах возникли тоже независимым путем. Однако, такое предположение никто не выдвигает. Уже давно высказывалась мысль, что в говорах, имеющих фрикативный γ , утрата затвора взрывным g произошла позже, чем в говорах с фарингальным h , прошедшими более длительный путь развития ($g > g^h > \gamma > h$). Если это так, то замечательно, что фрикативный γ занимает периферию ареала: южновеликорусские и белорусские говоры на северо-востоке и словенские говоры на юго-западе. Это лишний раз подтверждает правильность предположения о единстве происхождения фрикативного γ .

6. Различение свистящих и шипящих — совпадение свистящих и шипящих. Как и о других явлениях, о которых речь идет выше, у лингвистов нет единого мнения о происхождении совпадения свистящих и ши-

нящих согласных. Если слависты старшего поколения (А. А. Шахматов, К. Нитш и др.) считали, что это явление своими корнями уходит в праславянскую древность, то за последнее время главный упор делается на то, чтобы доказать, что польское мазуренье и аналогичные явления в других славянских языках — явление позднее, что мазуренье и северновеликорусское цоканье, псковское смешение свистящих и шипящих (аналог мазуренью) в генетическом отношении не имеют между собой ничего общего. Однако, слависты этого направления не могут ответить на один очень существенный вопрос: почему основной массив „мазурующих“ и цокających говоров представляет собой единый географический ареал, почему в центре этого ареала (малопольские, мазовецкие и силезские говоры польского языка, полабский язык, северо-западные говоры русского языка) реализуется полное совпадение свистящих и шипящих, а на его северо-восточной (большинство северновеликорусских говоров) и западной (нижнелужицкий язык) окраинах развивается только частичное (совпадение *c'* и *č'* в *c'*)? Ссылка на чистую случайность этой весьма характерной особенности данного ареала ничего не объясняет. Правы были слависты старшего поколения: совпадение свистящих и шипящих согласных на севере славянской языковой территории имеет единое происхождение и относится в своих истоках к эпохе древнего общеславянского языка. Первичный очаг этого явления, по-видимому, находился у юго-восточного изгиба Балтийского моря на территории балтийских племен. По мере установления тесных контактов с прибалтийскими племенами и частичной их ассимиляции в языке северной группы славян осваивалось совпадение свистящих и шипящих, которое стало распространяться в разные стороны. Чем дальше от центра этой инновации, тем больше ослабевала „волна“ ее распространения, превращаясь в частичное совпадение свистящих и шипящих (цоканье).

Как известно, самые ранние памятники древненовгородской письменности (XI в.) уже достаточно ярко отражают цоканье. Можно быть уверенным в том, что цоканье в древненовгородском диалекте существовало до XI в. Если частичное совпадение свистящих и шипящих имело место до XI в. на периферии, то в первичном своем очаге интересующее нас явление возникло значительно раньше. Предки словен и кривичей, появившиеся у Ильменя и Чудского озера в VI—VIII вв., уже имели полное и частичное совпадение свистящих и шипящих, когда стали продвигаться в указанные районы с верховьев Днепра и Западной Двины.

В дальнейшем рассмотренные выше древние диалектные особенности как наследие предшествующей эпохи были унаследованы обособившимся языком восточных славян, сохраняя в нем роль диалектизмов. В позднейшую эпоху судьба этих особенностей была неодинаковой. Одни из них (*kv'*-, *gv'*-, *chv'*-, *kl*, *gl*, *vьchъ*) лексикализировались, другие также пошли на убыль, оставаясь диалектизмами (шепелявень, цоканье), третьи сохранили свою жизненность, являясь существенными признаками некоторых современных восточнославянских языков (аканье, фарингальный *h* и фрикативный *ɣ*). Однако, ни одно из этих явлений не стало специфической особенностью какого-либо одного языка (русского или украинского или белорусского), оставаясь на уровне диалектизма или же сохраняясь в двух или даже трех языках. Это и вполне понятно: особенности, харак-

теризующие только один из современных языков, возникают значительно позже, как и сами эти языки.

Вторая группа фонетических ареалов. 1. Второе полногласие—отсутствие второго полногласия. Как и первое полногласие, второе полногласие возникло примерно в VIII в. в результате действия тенденции к открытому слогу и охватило всю восточнославянскую территорию. Однако, эволюция сочетаний типа *tъrъt* (или *tъrъtъ*) в большинстве диалектов осталась незавершенной. Только на северо-западе *tъrъt* изменилось в *tъrъtъ*, а после падения редуцированных в *torot* (при закрытости слога). На всей остальной территории второе полногласие проявилось только в отдельных немногих словах, став лексикализированным явлением.

2. *o* || *o*:*ô*. Исчезновение древних интонационных различий, сменившихся экспираторным ударением, на восточнославянской территории происходило неравномерно и дало неодинаковые результаты. Примерно в XI—XII вв. (перед падением редуцированных) в южных и западных диалектах, а также смоленско-полоцких говорах, с образованием экспираторного ударения акутовый и циркумфлексный *o* совпали в одном гласном *o*, тогда как на северо-востоке циркумфлексный *ô* преобразовался в *o* открытый, а акутовый *ô* в *ô* закрытый (с его монофтонгическими и дифтонгическими вариантами). Произошло это, по-видимому, в XII—XIII вв. Таким образом, в XI—XII вв. образовались две зоны: *o* с экспираторным ударением — *ô* циркумфлексное и *ô* акутовое, а с XII—XIII вв. *o* — *o* открытое и *ô* закрытое. Но уже довольно рано (с XV—XVI вв.) процесс падения *ô* закрытого как самостоятельной фонемы начался и на северо-востоке. К настоящему времени различие *o* и *ô* в виде островов сохраняется как в северновеликорусских, так и в средне- и южновеликорусских говорах. В литературном произношении нет никаких следов различия *o* и *ô*, что обусловило интенсивное вытеснение этого явления и в диалектной речи.

3. В то время, когда исчезали интонационно-квантитативные различия и устанавливалось экспираторное ударение, началось падение фонемы *ě* в безударном положении. Процесс этот начался в XI—XII вв. в смоленско-полоцких говорах, большинство которых в XIII в. утратило эту фонему и под ударением. Следовательно, в XI—XIII вв. восточнославянские диалекты были разделены на два ареала: смоленско-полоцкий диалект, где *ě* совпало с *e*, и все остальные диалекты, в которых фонема *ě* сохранялась. По наличию различных комбинаций аллофонов *ě* остальные диалекты также распадались на различные группы.

4. Различие *ы* и *і* — совпадение *ы* и *і*. Как известно, некоторые старославянские памятники (Саввина книга и др.) отражают процесс совпадения *ы* и *і* в одном гласном в южнославянских языках, начавшийся несколько позже и в чехословацкой области. Сближение *ы* и *і* и затем его совпадение, сначала, по-видимому, имевшее позиционный характер, в XI—XIII вв. началось и на восточнославянском юге. Оно реализовалось раньше сближения и совпадения *ě* и *і*, иначе „новый *і*“ разделит бы судьбу *і* исконного. Явление это распространялось постепенно и охватило не все области восточнославянского юга. Отголоском сохранения на юге в ряде диалектов древнего различия *ы* и *і* являются некоторые современные карпатские говоры, в которых продолжают звучать *ы* и *і*. Цен-

тральные и северные земли восточного славянства в XI—XIII вв. (и позже) противопоставлялись по судьбе *ы* и *і* большинству районов юга.

5. Изменение *е* в *о* перед твердыми согласными — отсутствие или частичность такого изменения. Вначале изменение *е* в *о* имело место только после *ј* и шипящих согласных. Вопреки широко распространенному мнению, согласно которому такое изменение было общевосточнославянским, можно предполагать, что в XI—XII вв. оно охватило только южные говоры, поскольку в XI—XII вв. написания типа *чоловьѣка, жѡна, врьжѡнѣ* и пр. встречаются только в памятниках южной письменности. Следовательно, в это время возникает фонетическая изоглосса, которая делит восточнославянскую область на юг и север. Позже, когда происходит смягчение полумягких, положение изменяется: на севере в большинстве говоров (исключением были, по-видимому, вятчские земли) *е* под ударением изменяется в *о* после всех исконно мягких и смягченных согласных, тогда как на юге в общем сохраняется прежнее положение.

6. Как свидетельствуют об этом памятники древнерусской письменности, примерно с XI в. в некоторых восточнославянских диалектах начинается сужение гласного *а* в *е* после исконно мягких согласных как под ударением, так и в неударяемом положении (обычно перед мягкими или полумягкими согласными). Первые примеры этого явления представлены в древненовгородской письменности XI в. В то же время данная особенность не отмечается в древнекиевской письменности. Позже, когда устанавливается корреляция согласных по твердости — мягкости, создаются иные условия для сужения *а*. Древнее явление перекрывается новым, границы распространения которого не совпали с границами прежнего сужения, поэтому определить территорию древнего ареала не представляется возможным. Может быть, это были новгородско-псковские говоры и некоторые юго-западные.

7. Удлинение *о, е* перед редуцированными *ѣ* и *ь* — отсутствие такого удлинения. Обычно предполагается, что удлинение (и затем дифтонгизация и другие последующие изменения) *о, е* на восточнославянском юге произошло после падения редуцированных в условиях закрытого слога. В общем, это верно. Однако А. И. Томсон, Н. С. Трубецкой и некоторые другие лингвисты заметили, что в этом объяснении имеется противоречие. Во-первых, непонятно, почему такого удлинения не произошло в других диалектах, в которых также образовались закрытые слоги и, во-вторых, после прояснения редуцированных в сильном положении *о* и *е* совпали с *ѣ* и *ь*, между тем как *о* и *е* из *ѣ* и *ь* никакого удлинения не испытали. Остается предположить, что перед падением редуцированных *ѣ* и *ь* в слабой позиции в разных диалектах сокращались (но не до нуля звука) неравномерно и неодновременно. На юге сокращение оказалось более ощутимым, что и создало условия для некоторого удлинения *о* и *е* перед слабыми *ѣ* и *ь*. Значит, начало данного явления можно относить примерно к XI—XII вв., т. е. ко времени перед падением редуцированных. Это явление охватило не только восточнославянский юг, но частично и запад. Разумеется, границы рефлексов *о* и *е* за их многовековую историю могли изменяться.

8. Упрощение сочетания *гн* — сохранение этого сочетания. В южно-восточнославянских памятниках, начиная с XI в., появляются написания с *н* вместо *гн* (*разньѡвавься, изна* и др.), где упрощение происходит на

стыке корня с приставкой. Вслед за А. Колессою и Л. А. Булаховским мы полагаем, что такое упрощение было на юге восточнославянской территории как одно из древних диалектных явлений, начало которого определить невозможно. Впоследствии эта южная особенность исчезла и не сохранилась в современном украинском языке (за исключением *знушаться* < *згнушаться). По-видимому, независимо от юга упрощение сочетания *гн* происходило и в некоторых северных говорах (не только на стыке корня с приставкой, но и в других позициях). В настоящее время северное упрощение *гн* хорошо прослеживается в новгородско-псковских говорах, но уже в явно лексикализированном виде, что указывает на его архаичность.

9. Локальные ареалы рефлексов *zđj*, *zgj*, *zg'*. Выделяются три типа рефлексов указанных исходных сочетаний. На северо-западе уже с XI в. в письменности появляются написания *жг*, фонетическая значимость которых вызвала оживленную дискуссию, которая остается далеко незавершенной. Мы до сих пор не знаем, как произносилось это письменное *жг*. Во всяком случае, за ним не стояло *ž'd'ž*, так как этому противоречат написания типа *дозгя*, *недоегзя*, имеющиеся в древнепсковской письменности (скорее всего, на северо-западе произносились сочетания *ž'g'* или *ž'd'*), которые впоследствии были вытеснены общерусскими *ž'*, *ž'ž'* (> *ž*, *ž'ž'*). Написания на юго-западе *жч* несомненно обозначали *zdz*. На остальной восточнославянской территории затворный элемент аффрикаты был рано утрачен и произносилось *ž'ž'*, *ž'*.

10. Ареалы рефлексов *đj*. Преобразование исходного сочетания *đj*, происходившего в эпоху формирования древнего языка восточных славян, протекало в разных местностях неравномерно. На северо-востоке аффриката *đ'ž'* довольно рано (когда в точности, мы не знаем) утратила свой затвор и изменилась в *ž'*. Впрочем, северо-западные написания типа *рожъство* указывают на существование и другого рефлекса в новгородско-псковской области. На юго-западе утрата затвора в аффрикате *đ'ž'* происходила замедленными темпами: в отдельных корнях слов сохранился архаизм *đž*, который позже в некоторых формах стал поддерживаться аналогией. В корнях слов аффриката *đž* лексикализировалась.

11. Билабиальный *w* — губнозубной *v*. Данные древнерусской письменности и современных говоров свидетельствуют о том, что по крайней мере в XI—XIII вв. восточнославянская языковая территория распадалась на две зоны. К зоне билабиального *w* относился весь юг и запад (включая верховья Днепра), верховья Оки и Дона и какая-то часть севера (некоторые новгородские говоры). Зона губнозубного *v* охватывала владимиро-суздальский северо-восток и значительную часть севера. Мы не знаем, когда возникло это диалектное противопоставление, поскольку вопрос о возникновении *w* и *v* во всей славянской языковой области продолжает оставаться спорным. Если верно, что древний восточнославянский язык унаследовал от праславянского языка билабиальный *w*, то губнозубной *v* мы должны рассматривать как инновацию, возникшую в междуречье Оки и Волги и затем постепенно распространявшуюся в соседние области. Во всяком случае, поздняя история русских говоров указывает на расширение зоны губнозубного *v* за счет билабиального *w*.

12. Протетические согласные — отсутствие этих согласных. Образование протетических согласных уходит в глубокую праславянскую древ-

ность, однако, мы не знаем, различались по употреблению этих согласных диалекты праславянского языка или нет. Современные восточнославянские говоры различаются прежде всего по произношению протетических *ш* и *х*.

Протетический *ш* перед начальными гласными *о* и *и* находит свое отражение в письменности, начиная с XIII в. Как призвук *щ* он несомненно возникает раньше этого времени и так или иначе охватывает всю территорию восточного славянства. Однако, если на юге и западе он был явлением обычным, то чем дальше на северо-восток, то тем более его проявление становится все более ограниченным, лексикализированным. Иначе обстояло дело с протезой *х*. Север и северо-восток не знает и, надо полагать, в древнерусскую эпоху не знал протетического *х*. Не всюду он был распространен на юге и западе. Основным ареалом *х*, по-видимому, были говоры теперешнего Полесья.

13. Отверждение *р'* — наличие мягкого и твердого *р*. Можно полагать, что очень рано (в X—XI вв.) в западных диалектах, расположенных в бассейне Припяти, началось отверждение мягкого *р'*, которое впоследствии в белорусском языке привело к полному устранению этого согласного. Из этого района тенденция к отверждению *р'* стала распространяться на юг и другие соседние области. Примеры с отвердевшим *р'* встречаются уже в южнорусских памятниках XI—XII вв.

14. *tslt* > *tslt* — сохранение *tslt*. Вероятнее всего, что изменение согласного *l* в *й* имело место до падения редуцированных, о чем свидетельствуют укр., белорусск. *стоуб* (< *stalb*), но *голка* (*igylka*). Такое различие естественнее всего можно объяснить тем, что *l* подвергался сильной лабиализации в закрытом слоге в результате реализации тенденции к открытому слогу, чего не могло произойти перед гласным *ъ*. Лабиализация плавного — своеобразное частное проявление того же развития, которое имело место при образовании второго полногласия. Если оно осуществлялось одновременно со вторым полногласием, тогда начало его возникновения мы должны отнести примерно к VIII в. Явление это охватило весь восточнославянский юго-запад.

Как и границы ареалов первой группы, границы рассмотренных здесь явлений как правило не совпадают с границами современных восточнославянских языков, поскольку они возникли до сложения этих языков. Однако, некоторые из этих явлений впоследствии становятся характерными особенностями одного какого-либо языка: совпадение *ы* и *и*, изменение *е* в *о* после исконно мягких согласных — украинский язык, полное отверждение мягкого *р'* — белорусский язык, сохранение плавного *l* в сочетаниях *tslt*, развитие корреляции твердый *р* — мягкий *р'* — русский язык. Близилось время формирования современных языков.

Третья группа фонетических ареалов. 1. Судьба *о*, *е* в новых закрытых слогах. На территории современной Украины и южной Белоруссии удлинившиеся перед гласными *ъ*, *ь* в слабой позиции (перед их падением) *о*, *е* стали дифтонгизироваться, что нашло свое отражение в юго-западной письменности, начиная с XII—XIII вв. Процесс дифтонгизации шел различными путями и дал неоднородные результаты. Гласный *о* в подавляющем большинстве южных говоров примерно в XV—XVI вв. сузился в *и* — особенность, резко выделившая украинский язык в системе славянских языков. Гласный *е* перед слабым *ь* и *и* в новых закрытых слогах разделяет судьбу *е*, но перед *ъ* развивает разные реф-

лексы, по большей части сохраняясь. Дальнейшее развитие рефлексов *o*, *e* создает чрезвычайно сложную и до конца еще не выясненную картину дифтонгов и монофтонгов, столь характерную для современных украинских и южнобелорусских говоров. Своеобразное развитие имело *e* перед мягкими согласными в закрытых слогах во многих северновеликорусских говорах, в значительной мере совпав в своей судьбе с *ě*. Процесс этот (начиная с XIII в.) протекал независимо от юго-западной зоны.

2. Отпадение начального **jь* — сохранение его рефлекса. По-видимому, еще до падения редуцированных праславянское начальное **jь* на восточнославянской почве в своем изменении дало два различных результата: *i* и *i*. Восточнославянская языковая область распалась на две зоны: *i* на юго-западе и *i* на северо-востоке. С падением редуцированных на юго-западе начальный *i* разделил судьбу *ь* в слабой позиции, а *i* на северо-востоке сохранился. Отпадение *i* в юго-западной письменности отмечается с конца XIII в. Написания без начальной буквы *и* в этой письменности в XIV—XV вв. становятся обычными.

3. Рефлексы сочетаний *trət*, *tlət*, *trbt*, *tlbt*. Можно думать, что перед падением редуцированных (в XI—XII вв.) на юго-западе и северо-востоке восточного славянства наметились две тенденции в развитии указанных сочетаний: дальнейшее ослабление *ь* и *ь*, приведшее к их исчезновению, и, наоборот, усиление этих *ь* и *ь* и позже прояснение в *о* и *е*. Падение редуцированных резко разграничило юго-запад и северо-восток. На юго-западе на месте исчезнувших редуцированных развиваются вставочные *у* и *и* (обычно после плавных, частично — в карпатских говорах — перед плавными). Ареал выпадения *ь* и *ь* на севере достигал псковско-новгородских пределов (ср. в современных северных говорах лексикализованное *кстить*, также *Псков*). Первые написания типа *ры*, *лы* фиксируются с XIII в. В дальнейшем украинская и белорусская территория отличаются друг от друга качеством произношения *у* и *и*. На северо-востоке написание *ро* и пр. начинаются также с XIII в.

4. Рефлексы *ŷj*, *ij*. Как и в предыдущих случаях, различие рефлексации *у ŷj*, *и ij* в юго-западной и северо-восточной зонах было вызвано наметившимся различием в произношении *ŷ* и *i* перед падением редуцированных, что и предполагают некоторые исследователи, выдвигающие на этот счет разные гипотезы. С падением редуцированных в личных формах глаголов, в именительном падеже ед. ч. м. членных прилагательных, в формах повелительного наклонения и некоторых существительных (**šija*) на юго-западе развиваются гласные *у*, *и*, а на северо-востоке *о*, *е*. Позже в особой зоне (между русским и белорусским языком) на месте *у* возникает *э*, не смягчающее предшествующий согласный. Произношение *-ой*, *-ей* становится характерной и оригинальной чертой русского языка. Украинский и белорусский языки, унаследовавшие одну общую особенность, стали отличаться друг от друга качеством произношения *у* и *и*.

5. Сочетания *кы*, *гы*, *хы* — *ки*, *ги*, *хи*. В XII и первой половине XIII в. существуют две диалектные зоны временного характера. Первая днепровская зона имела в это время смягченные *ки*, *ги*, *хи*, тогда как остальные восточнославянские говоры сохраняли архаичные *кы*, *гы*, *хы*. Со второй половины XIII в. смягченные сочетания начинают распространяться и в других областях.

6. Отверждение согласных перед *e* и *i* — развитие смягчения в этой позиции. В XII—XIII вв. в южных диалектах полумягкие согласные в положении перед *e* и *i* (уже начавшего совпадать с *y*) отвердевают, что является одной из характернейших фонетических особенностей украинского языка. На остальной восточнославянской территории установление корреляции твердость — мягкость согласных распространяется и на эти позиции (исключая положения после *p* в западной зоне). Отмеченное в некоторых русских говорах произношение согласных перед гласными переднего ряда (изредка и в конце слога) как полумягких и редко твердых имеет иное происхождение и не установленную хронологию.

7. Дзеканье и цеканье — отсутствие этого явления. В процессе смягчения полумягких согласных в западных диалектах развилась фрикция смягченных *d'* и *m'* перед гласными переднего ряда, смягченными и мягкими согласными и в абсолютном конце слова (когда *d* и *m* были полумягкими). Эта особенность стала характерной чертой белорусского языка. Явная или ослабленная фрикция *d'* и *m'*, распространяясь с запада на восток, проникла и в некоторые русские говоры.

8. Рефлексы новых сочетаний согласных с *j*. Падение редуцированных вызвало возникновение сочетаний согласных с *j*, которые в дальнейшей своей истории имели неодинаковую судьбу. На всем юго-западе сочетания переднеязычных (редко и других) согласных с *j* изменились в двойные мягкие согласные, которые в ряде говоров упростились в один согласный. Двойные мягкие согласные из главных очагов своего образования распространились на восток, захватив значительную часть западной русской территории. В югозападной письменности данное явление началось отражаться с XII—XIII вв. Наличие сочетаний согласных с *j* в центрально-белорусских говорах по всей вероятности позднее по своему происхождению. Двойные согласные имеются и в некоторых северновеликорусских говорах. Происхождение их является спорным.

9. Прогрессивное смягчение заднеязычных согласных — отсутствие такого смягчения. В связи с развитием категории мягкости—твердости согласных примерно в XIV в. возникает прогрессивное смягчение заднеязычных (прежде всего и главным образом согласного *k*). Это смягчение охватило большую часть южновеликорусских говоров и значительную часть говоров северновеликорусских. В остальных восточнославянских областях оно неизвестно.

10. Отверждение губных — смягчение губных согласных в некоторых позициях. Полумягкие губные согласные в абсолютном конце слова отвердели на всем юго-западе, а также во многих русских говорах. Развитие их мягкости имело место главным образом в центральных русских говорах и русских говорах северо-востока. Особую зону заняло отверждение губных перед *a* (*njam'*, *mjaso* и т. п.) — это явление охватило Украину и южную часть Белоруссии.

11. Сохранение звонкости согласных — оглушение звонких согласных. Примерно с XIV в. начинается оглушение звонких согласных, по-видимому, сначала перед глухими согласными, потом на конце слова. Однако, в некоторых областях звонкость согласных в этих позициях сохранилась. Первоначально она сохранилась на всем юге (позже в юго-западных украинских областях началось до сих пор незавершенное оглушение) и частично на западе (юг и особенно юго-восток Белоруссии). Незначительные

островки сохранения звонкости согласных имеются и на русской территории.

12. Упрощение сочетания *вл* — сохранение этого сочетания. На северо-западе (новгородско-псковская область) происходит упрощение сочетания *вл* (*вл > л*), которое в письменности начинает отражаться с XIII в. На всей остальной восточнославянской территории *вл* изменению не подвергается.

Вышеприведенные изменения отнюдь не исчерпывают список диалектных фонетических явлений, возникших в результате падения редуцированных гласных и других поздних процессов. Эти явления были многообразны и продолжали нарастать, в результате чего и создалось неповторимое своеобразие современных восточнославянских говоров. Однако и те особенности, которые нами рассмотрены, в достаточной мере характерны. В XII—XIV вв. возникают явления, которые становятся отличительными чертами современных восточнославянских языков. В то же время складываются совокупности явлений (единицы структурно-системного порядка), свойственные каждому из этих языков (что надлежит еще исследовать).

Вместе с тем границы между новыми близкородственными языками еще довольно неустойчивы и проницаемы для разного рода инноваций, еще продолжают образовываться зоны, не совпадающие с этими намечающимися границами. Не прекращается и процесс возникновения и узко локальных особенностей, свидетельствующий о нарастании диалектных отличий внутри новых языковых единиц.

СИНТАКСИС НА СОФИЙСКИЯ ГОВОР

Хриска Топалова-Симеонова

В последно време въпросите на диалектния синтаксис привличат все повече вниманието на диалектолозите както у нас¹, така и в чужбина².

Преди да се спрем на конкретните въпроси, свързани със синтактичния строеж на софийския говор, е необходимо да поставим някои общи въпроси, които имат голямо значение за правилното разглеждане на диалектния синтаксис.

На първо място, това е въпросът за основните различия между диалекта и книжовния език по отношение на синтаксиса. Като една от основните отлики между книжовния език и диалекта се посочва обикновено различното им отношение към територията на тяхната употреба³. Без да омаловажаваме значението на този фактор (териториалната ограниченост на диалекта), смятаме, че неговата важност по отношение на синтактичните различия между книжовния език и диалекта се отслабва от различни обстоятелства. Това, което днес разбираме под диалектни граници на различните говори, са преди всичко граници на отделните явления.

Колкото по-малка е релевантността на тези различаващи се явления в общата диалектна структура, толкова по-трудно е различаването на от-

¹ Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 180—332; Ив. Умленски, Кюстендилският говор, София, 1965, стр. 129—144; Л. Гълъбов, Говорът на с. Доброславци, Софийско, Българска диалектология, кн. II, 1965, стр. 52—56; М. Младенов, Ихтиманският говор, София, 1966, стр. 176—190; М. Лилов, Употреба на съчинителните съюзи в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, 1965, стр. 3—67; Употреба на подчинителните съюзи в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XVIII, 1969, стр. 95—178; Т. Костова, Предлог *от* в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, 1965, стр. 107—157; Хр. Топалова-Симеонова, Предлог *на* в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, 1965, стр. 67—107; Т. Бояджиев, Някои синтактични особености на говора на с. Съчанлии, Гюмюрджинско, Език и литература, год. XIX, 1964, кн. 3, стр. 86—90; Р. Ницолова, Обособяване в българските народни говори, Език и литература, год. XXII, 1967, кн. 3, стр. 53—64.

² А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, Москва, 1953; В. И. Собинникова, Строежи сложного предложения в народных говорах, Воронеж, 1958; Л. М. Лосева, Организация сложного предложения в курских говорах, Киев, 1953; О. Шулене, Синтаксис русского говора Зарасайского района Литовской ССР, канд. диссертация, Вильнюс, 1965; J. Chloupek, Otázky dialektnej syntaxe (ръкопис); J. Valnar, Větná skladba lašských nářečí (ръкопис); V. Michalková, Studie o nářeční jednotě (ръкопис).

³ Вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1968, стр. 5—6; Русская диалектология, Москва, 1965, стр. 7.

делните диалектни групи в това цяло. При това, не е съвсем леко да се определи релевантността на тези явления в говорната структура. Хората, носители на различни диалекти, лесно забелязват лексикални, а до известна степен и фонетични и морфологични различия между отделните говори, но не и синтактични. Освен това още едно обстоятелство отслабва важността на географската ограниченост като основна черта на диалекта. Това е фактът, че и книжовният език е географски определен, вече в рамките на една общност от близки, родствени езици — например отношенията между българския език и другите славянски езици. Затова смятаме, че функционалната ограниченост на диалекта има своите причини не в териториалната му ограниченост, а преди всичко в определени качества на диалектната структура, каквито са:

1. Говоримият характер на диалекта. С това се обясняват и различията между диалектния синтаксис и синтаксиса на книжовния език. Диалектният синтаксис има за обект езикова проява, която е само говорима, а книжовният език има за обект преди всичко писмена езикова проява.

2. Стилистическата недиференцираност на диалекта, ако разбираме езиковия стил като избор на езикови средства с няколко възможности.

Разбира се, говорите имат някои специфични средства за разказ, но това свидетелствува само за наличие на по-голямо разнообразие в това направление, а не за стилистически пластове. За стилизован говор можем да говорим само тогава, когато говорещият следи замисъла и има при това възможност перспективно да обмисли основно текста. В диалектите се забелязва известен стремеж към разказния стил и това личи от изобилието на средства за започване на разговор и особено в диалог. Диалектът е преди всичко диалог, тъй като той е говорим език и езиковото съобщение е насочено предимно към събеседника. В диалектите се наблюдават различия между отделните генерации, но това не са отделни стилове. Тия различия бихме могли да разглеждаме като продукт на смесване на две сродни структури — например диалектна и книжовна, наша и чужда (на съседните говори) и т. н.

Към изследване на синтаксиса на даден говор трябва да се пристъпи едва тогава, когато изследователят познава добре останалите особености на говора, защото в противен случай не може да съсредоточи вниманието си върху синтаксиса. Тъй като за синтактическо проучване е необходим свързан текст, като основа на всяко такова изследване трябва да служат многобройни и разнообразни магнетофонни записи. Разбира се, не трябва да се отрича и записването без магнетофон, записването по определена програма, но такъв подход може да се приложи само при събиране на материал по определено явление, след като основният материал е вече събран. По този начин не може да се събира материал напр. за употребата на съюзите, на предлозите, за строежа на сложното изречение и т. н. При такъв метод могат да се уловят само отделни особености, но не може да се получи пълна представа за синтактичната структура на говора. Недостатък на този метод освен посочения и поглъщането на много труд е и това, че разпитвачът може да насочи информацията към отговор, който сам желае да получи.

Друг метод за събиране на материал за синтактическо изследване е свободният разговор. Това е основният метод, макар че е по-труден, тъй като са необходими много повече време и сили за получаване на желания

резултат, но затова пък материалът е сигурен, без всякакво външно влияние. Все пак, двата метода трябва да се съчетават при изследването, като бъдем особено внимателни при първия, за да избегнем опасността от насочване на информатора.

Разбира се, и записването на магнетофон има своите недостатъци — някои информатори се сковават и не може да се получи свободен разговор, но обикновено тази скованост се преодолява при по-продължителен контакт и зависи твърде много от уменията на изследвача да предразположи информатора към спокоен разговор в естествена обстановка.

Предлаганата работа е от тъй наречения от нас първи тип синтактични проучвания¹. Тя си поставя за цел да разкрие синтактичната система на софийския говор². Прави се опит да се разгледа синтаксисът именно като система, а не да се посочат само онези негови особености, които го отличават от книжовния език или от другите диалекти. На първо място усилията ни са били насочени към разграничаване на основното, на типичното от случайното, индивидуалното. Освен това напълно съзнателно се избягват честите сравнения с книжовния език, защото, както имаме вече възможност да изтъкнем, сравняваните величини са твърде различни, те са неравносложни и тяхното съпоставяне би ни довело до погрешното схващане, че диалектният синтаксис е низ от необясними отклонения по отношение на книжовния.

Материалите за тази работа са събирани главно чрез магнетофонни записи. Избрани са два основни пункта за изследване, един от софийския говор — с. Вердикал, и един от елинпелинския — с. Горни Богров. Основният материал е записван в тези селища, като е събиран предимно от носители на традиционния говор. По-късно са направени записи и от по-млади хора и деца с цел да се установят развойните тенденции на говора. След като бе събран и обработен основният материал, чрез свободен разговор, а понякога и чрез разпитване беше събран и допълнителен материал.

Както е известно, в миналото софийският говор бе разделян на два подговора — източен и западен. В последно време проф. Ст. Стойков разглежда двата подговора вече като отделни говори³ — елинпелински (старият източен софийски подговор) и софийски (старият западен софийски подговор). Между тях има немалки различия в областта на фонетиката, морфологията и лексиката, но въпреки това ги разглеждаме като цяло по отношение на синтактичните им особености, тъй като синтактичните изоглоси са по-цялостни, проявяват се на по-големи езикови пространства.

По-важните различия между двата говора са⁴:

¹ Вж. Хр. Топалова-Симеонова, За някои особености на диалектния синтаксис, Известия на Института за български език, кн. XVI, 1967, стр. 470—471.

² Този термин се употребява в работата условно, като включва в себе си два говора — софийския и елинпелинския.

³ Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 106—108.

⁴ По-подробно за характерните особености на двата говора вж. Ст. Стойков, пос. съч., стр. 106—108.

А. В областта на фонетиката

Елинпелински говор

1. Вместо стб. гласни *ж, ѝ, ъ* се изговаря гласна *а* — *кашта, маш, пат, сан, та̀нок*.

2. Сричкообразуващи *ѣ, р* — *зѣва, свекрѣва, прѣво*.

Софийски говор

1. Вместо стб. гласни *ж, ѝ, ъ* се изговаря гласна *ѣ* в коренна сричка — *кѣшта, мѣш, пѣт, сѣн, тѣнок*. В окончанието за 3 лице, мн. ч. на глаголите обаче се изговаря *а* — *плета̀, сто̀йа̀, чет̀а̀* и др.

2. Съчетания *лѣ, рѣ* — *злѣва, свекрѣва, прѣво*.

Б. В областта на морфологията

1. Окончание *-а* за 1 л., ед. ч., сегашно време на глаголите от I и II спрежение — *чета̀, пий̀ша, гот̀ва, о̀да*.

2. Наличие на *-т* в окончанието за 3 л., мн. ч., сегашно време — *онѣ̀ чет̀ат, онѣ̀ пий̀ат, онѣ̀ прѐдат*.

3. Частица за бъдеще време — *к'е, к'у, ше*.

1. Окончание *-м* за 1 л., ед. ч., сегашно време на глаголите от I и II спрежение — *четѣ̀м, пий̀шем, гот̀вим, о̀дим*.

2. Изпаднало *-т* в окончанието за 3 л., мн. ч., сегашно време — *они чет̀а̀, онѣ̀ пий̀а̀, онѣ̀ прѐда̀*.

3. Частица за бъдеще време — *че, ше*.

В. В областта на лексиката

кѹтел — дълбок дървен съд за чукане на жито, сол и др.

пѣлци — вид ядене, приготвено от кълцано месо и ориз, завити в лозови, зелеви и други листа

изѣара

ла̀стуна — стъбло на тиква, диня

буза

ба̀рла — устна

чу̀тура

сѣрмѣ

у̀рда

ло̀за

обра̀с

уста̀

Върху софийския говор има редица изследвания, в които синтаксисът е застъпен в различна степен. Така например Г. Попиванов е отделил в своето изследване¹ само три страници на въпросите на синтаксиса, като разглежда някои особености на словореда. Авторът се спира на мястото на енклитичните форми на личните местоимения по отношение на спомагателния глагол и на въпроса за разделяне на логично свързани съседни думи в изречението. Малко повече място е отделил на въпросите на синтаксиса Лука Гълъбов², но и той разглежда само отделни синтактични особености на говора, свързани със строежа на простото и сложното изречение. По-цялостно изследване върху синтаксиса на софийския говор няма.

¹ Г. Попиванов, Софийският говор, СББАН, кн. XXXIV, София, 1940, стр. 272—274.

² Л. Гълъбов, пос. съч., стр. 52—56.

ВИДОВЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Преди да разгледаме основните типове изречения според значението им и граматическата им структура, е необходимо, макар и накратко, да разгледаме въпроса за словосъчетанията в диалекта.

Проблемът за словосъчетанията не е нов, той има своя история. За словосъчетанията има много и често твърде противоречиви теории¹. Тук няма да се спираме на тях, тъй като това не е обект на предлаганата работа. В тази работа се възприема схващането на акад. В. В. Виноградов за словосъчетанието. В. В. Виноградов определя словосъчетанието като „синтактическа конструктивна единица, която може да служи като средство за номинация, сближавайки се по такъв начин с думата, но запазвайки ясно отличие от отделната (даже сложна) дума“².

Словосъчетанието, от една страна, макар че има общи черти с думата, се отличава съществено от нея, а от друга, то като материал за построяване на изречение, при определени условия може само да се превърне в изречение. Словосъчетанието е лишено от основните признаци на изречението — синтактичните категории предикативност, модалност, време, лице, интонация на съобщението и т. н.³

Словосъчетанието се състои най-малко от две пълнозначни думи и по определението на акад. В. В. Виноградов то означава единно, макар и сложно понятие. Словосъчетанието в никакъв случай не е равностойно с изречението, тъй като между тях има качествена разлика. Изречението е преди всичко комуникативна единица, за която е характерно наличие на предикативност — основата на всяко изречение. Словосъчетанието не е комуникативна единица. Своята комуникативна функция то изпълнява чрез изречението, само в неговите рамки.

В словосъчетанието различаваме определяща, основна дума и зависима дума, която пояснява основната. В зависимост от това към коя част на речта принадлежи основната, определяща дума в словосъчетанието, словосъчетанията биват именни (субстантивни, адиективни), глаголни и наречни.

Характерно за словосъчетанията е, че имат номинативна функция. Извън изречението те могат да назовават сложни, но единни понятия. При тяхното построяване определяща роля играе принадлежността на основната дума в словосъчетанието към една или друга част на речта. От това преди всичко зависи структурата на словосъчетанието⁴. От граматичното значение на основната дума зависи и характерът на връзките между думите в словосъчетанието. Немалка роля при построяване на словосъчетанията играят и предлозите. Те са свързани както с основната, така и със зависимата дума в словосъчетанието.

Синтактическите отношения в словосъчетанието са отношения между определящ и определяем член. При словосъчетанията различаваме два вида връзки — вътрешни, между членовете на словосъчетанието и

¹ Този въпрос е разглеждан подробно в изследването на Н. Н. Прокопович, *Словосъчетание в современном русском литературном языке*, Москва, 1966.

² Цитирано по Н. Н. Прокопович, пос. съч., стр. 36.

³ Вж. по-подробно Н. Н. Прокопович, пос. съч., стр. 36 и сл.

⁴ Пак там, стр. 143 и сл.

външни, между основния, определящ член на словосъчетанието и другите членове на изречението¹. Тук се разглеждат само вътрешните връзки, тъй като външните са обект на строежа на изречението.

Синтактичните функции на словосъчетанието се изпълняват от неговия определящ член. В зависимост от характера на този определящ член, словосъчетанията, както посочихме, биват глаголни, именни и наречни.

1. ГЛАГОЛНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Това са едни от най-често срещаните словосъчетания. Глаголът има почти неограничени възможности за връзки с наречията, освен това влиза в съчетания със съществителни имена, а се срещат и съчетания на глаголи с глаголи. В зависимост от начина, по който се осъществява връзката между членовете на тези словосъчетания, те биват безпредложни и предложни.

1. Безпредложни глаголни словосъчетания

Те изпълняват обектна и адвербиална функция. Обектните словосъчетания съдържат пряко допълнение. В техния състав влизат глагол, като основна, главна част на словосъчетанието и съществително име или местоимение, като подчинена съставна част. Обектна функция наблюдаваме в следните случаи:

А. Основна част на словосъчетанието е глагол, а несамостоятелна, подчинена — съществително име. Напр.: *дарѝ рѝзи* (В)²; *варѝме царѝвици* (В); *носѝме венѝц* (В); *носѝх захарѝчета* (В); *шѝпове ѝма* (В); *мѝсѝли_са шѝги* (ГБ)³; *разрѝжеме лѝба* (ГБ); *тѝри пѝсмо* (ГБ) *одрѝзале главѝте* (ГБ).

В тези случаи отношенията са прости — несамостоятелната част на словосъчетанието е неразширена и се свързва пряко с основната. В други случаи обаче към основната част може да се отнася не една, а няколко несамостоятелни части, всяка от които образува отделно словосъчетание с главната. Напр.: *натурала_сѝм трѝва ѝадене* (В); *донѝсоа пѝле | лѝп* (В); *полѝто гледѝме сѝлата* (В); *си_тѝраме офѝцѝрник | кокѝшки | рѝло* (ГБ); *искѝпват грѝница | рѝдѝ* (ГБ); *видѝме козѝ | шѝтѝкол* (ГБ). Всяка от тези несамостоятелни части се свързва непосредствено с главната част и се образуват еднотипни словосъчетания.

Твърде често в говора се наблюдава разкъсване на словосъчетанието от други думи и форми. Това е възможно поради по-слабата организираност на частите на изречението в диалектите. Такъв е например следният случай — *За_булката вѝло | го_кумѝта донѝс'а*, — където словосъчетанието *донѝс'а вѝло* е разделено не само чрез дума и форма, но и чрез пауза.

Понякога несамостоятелната част на словосъчетанието е разширена, има свои определения. В тези случаи цялата група на несамостоятелната част се отнася към основната част на словосъчетанието посредством своята определяща част, т. е. непосредствена връзка с основната част на

¹ Срв. Е. Курилович, Очерки по лингвистике, Москва, 1962, стр. 48—56.

² В — с. Вердикал.

³ ГБ — с. Горни Богров.

словосъчетанието има само главната единица от групата на несамостоятелната част, а останалите ѝ съставки се свързват с основната част на словосъчетанието само посредством нея. Напр.: *слагат един трикрак стол* (ГБ); *много убава дъшката искърва^хме* (ГБ); *имаше много убава позицията* (ГБ); *че доведеш царската дъщеря* (В); *донесоа най различни нешта* (В); *имаше много арен кон* (В); *имаха голем нощ партамент* (В).

В едни случаи в групата на несамостоятелния член на словосъчетанието определенията се отнасят по един и същ начин непосредствено към определяемото. Има обаче случаи, в които тези отношения са по-различни от посочените. В тях едното определение уточнява другото и вече като едно по-точно, макар и сложно определение те се отнасят към определяемото. Понякога групата на несамостоятелната част на словосъчетанието е разкъсана от неговата основна част, напр. *музика имаше убава* (В), *коляби имало сламени* (ГБ); *един имаме син* (ГБ).

Б. Словосъчетание с несамостоятелна част лично местоимение — пълна или кратка форма. Обикновено пълната форма се употребява по-често удвоена, заедно с кратката. Самостоятелната ѝ употреба е по-рядка и нехарактерна за говора. Напр.: *них си прибере* (В); *нея ша кажа* (ГБ). По-разпространена е съвместната употреба на кратката и пълна местоименна форма — *тебе те утепали* (В); *че го почерпиме и него* (В); *че ме връже и мене* (В); *викнаа ни наже* (ГБ); *мене ме караа* (ГБ); *Та ги зеа нях* (ГБ). Не са редки случаите, когато освен местоименната форма, прякото допълнение е изразено и чрез съществителни имена, или има и определение. Напр.: *ги оскубах голубетата* (В); *сакали да а стюра момата* (В); *ги зеаа нях двата* (В); *да си ги опаше гривни сребърни* (В); *че го почерпим и него и тоаа предишак* (В); *че ги води децата* (ГБ); *ша-йа годииме момата* (ГБ).

В. Най-много са случаите, когато несамостоятелната част на словосъчетанието е кратка местоименна форма — *и ги венчава* (ГБ); *да-йа не-гледа* (ГБ); *... та ме-водиа* (ГБ); *И-ние ги-слушаме* (ГБ); *на ги-залепи* (В); *тръчи та-ги-окне* (В); *и-ги-стигнал* (В); *биа-го* (В); *А-ние ги-тука чув^хме* (В). В последния случай словосъчетанието *чув^хме-ги* е разкъсано от формата *тука*, която образува друг тип словосъчетание със сказуемото. Случаи на такова разкъсване не са редки в говора. Напр.: *Онй ме-так^а слушайа* (В); *Па-му селото не-даде* (В); *И-он йа-горкийо дигна* (ГБ). Тия случаи са по-характерни за говора на с. Вердикал. В Горни Богров се срещат по-рядко.

Г. Словосъчетания с подчинена част наречие. Двете части на словосъчетанието се свързват безпредложно и с тях се изразяват различни обстоятелствени отношения.

а) Обстоятелствени отношения за място — *отидоме горе* (В); *бех там* (В); *Она тука кръштава дете* (В); *Близко ни беа нивите* (В); *И-ги ндсе^хме там* (ГБ); *И-там чиниме после молитва* (ГБ); *И-оттам излазаме* (ГБ); *Онй па-горе направиа кашта* (ГБ); *Доле ймам даштерка* (ГБ).

б) Обстоятелствени отношения за време — *учи доникаде* (В); *ама-стаеме рано* (В); *А-чера каква кал се-увлече* (В); *Един ден се-сега*

прави свадбата (В); *Тѐ тутуна садѝа го лѝни* (ГБ); *Прав'ат после кѝтки* (ГБ); *Сѝран станеме рано* (ГБ); *не даваа тогава* (ГБ); *Сѝран испрата даштѝрка ми* (ГБ); *Днѝска нѝмам ич време* (ГБ).

в) Обстоятелствени отношения за начин — *Онѝ живѝѝат добре* (ГБ); *Мака му ѝаддсуге штѝто тука сме го билѝ лѝшо чувѝли* (В); *убаво се уредѝа* (В); ... *си живѝѝа мѝго убаво* (В); *И така си ги мѝго добре глѝда* (ГБ); *А ѝн се мѝлко устрѝ сериѝзно* (ГБ); *одѝла бѝвно* (ГБ); *па пѝши одѝме* (ГБ); *Одѝл пѝши до Чѝрлу* (В).

г) Обстоятелствени отношения за количество и степен — *По пле-тачката после по една година и половина та сѝдем ми станѝа* (В); *Рекѝл петѝма врѝзѝх* (В); *потѝпнем мѝлко* (В); *Мирѝсковите ра-боти са мѝго* (ГБ); *Нали така самѝително мѝлко им е билѝ* (ГБ); *И башта му дѝл петстѝтин лѝва* (ГБ); *та трѝ дѝна седѝа* (ГД); *Трѝ дѝна са ги мѝчиле* (ГБ); *Тѝм е мѝго студѝно* (ГБ).

В някои от тези случаи връзката между основната и подчинената част на словосъчетанието е проста, непосредствена. В други случаи обаче тази връзка е по-сложна, тъй като към една основна част се отнасят повече подчинени, които от своя страна могат да бъдат разширени и които най-често са разнотипни. Напр.: *оттѝм отидѝме после* (ГБ); *Си живѝѝа мѝго убаво мѝжете едно време* (В).

2. Предложни глаголни словосъчетания

Те са много по-разпространени. Предлогът в тях се отнася както към главната, определяща дума, така и към подчинената, определяемата. Неговата връзка е двустранна. Чрез него се разкриват най-разнообразни обектни, обстоятелствени, а понякога и определителни отношения.

А. Словосъчетания с адвербална функция

Твърде широко разпространени са словосъчетанията, в които подчинената дума, въведена с предлог, изпълнява служба на косвено допълнение. Конкретните отношения, които се изразяват с помощта на отделните предлози, са разнообразни по отношение тяхното значение и нюансите в него, но в синтактично отношение между тях няма разлика — всички изпълняват служба на косвено допълнение. Несамостоятелният член на словосъчетанието заедно с предлога допълва и нюансира значението на глагола, но тук нямаме възможност да се занимаваме нито с всички основни значения на отделните предлози, нито пък с нюансите в значенията им. Тук разглеждаме словосъчетанията с оглед на тяхната синтактична служба в изречението.

Словосъчетания, чийто самостоятелен член изпълнява служба на косвено допълнение: *караме се за секѝрите* (В); *Пѝѝат тамока рѝзни пѝсни за булката* (ГБ); *И го насѝпе с тѝѝа вода* (В); *Па нѝмам време па днѝска да се расправ'ам с лѝбо* (В); *Качамак ни свекѝр-вата налѝжи сѝс сѝрен'е и сѝс маѝло* (В); *И се пазаѝрѝме с чо-вѝко* (В); *Тѝ блѝско сме ама пак така аѝта сѝс карѝци да дѝѝ-дат* (ГБ); *Сѝчките момѝчета стѝгнати сѝс коѝла* (ГБ); *Сѝс кавѝл се свѝреше тогава* (ГБ); *Донѝсаше и на деѝтата* (В); *Дѝл на нѝѝ голѝмѝѝо сѝн пушка* (В); *Возѝле се и ѝн току станѝ на вѝк* (В);

Фрлиме крпа на чорбайиата (ГБ); И дават на секо дете по ко-
лаче (ГБ); Жнѐм та се претураме од жѐтва (В); Црґата из-
мајла сѐм от калчишта (В); Зѐмаше плѐшка от ѝагнето (ГБ);
Една сѐдмица се минѐла од годѐжо ѝ | прѐват свѐдбата (ГБ); Па-
като отидѐме при евреѐте (В); Продадѐме малко од овѐс (В); Да-
линат по уста (ГБ); Искам да ѝда за нѐго (ГБ); И си останѐх за
нѐго у сѐло̀то (ГБ); Дѐтѐ увѝйат од нѐшто и невѐста || момѐ ||
(ГБ); Купиме си по нѐшто (ГБ); Їѐ за́кажѝа за нѐкоѝа таѝ такѝѝа
онаѝ онакѝѝ | и та́ка (ГБ); Раѝѐте си нацр̀них от пѐчката (ГБ);
Войниѝѝте саопи́тиѝа на тѝѝа наѝи́ѝте ту́ка низ опи́ѝѝѝната (ГБ);
И цр̀квата п̀лна сѝс нардѝт | ѝѝѝа се || (ГБ).

Б. Словосъчетания с различни обстоятелствени функции

И тук нюансите са много и най-разнообразни, но синтактичната служба е една.

а) обстоятелствено пояснение за място. Нюансите в значението на конструкциите са най-различни — в едни случаи мястото е по-конкретно, в други по-общо изразено. Общото между тях е, че означават най-общо казано мястото, където се извършва действието. Много характерни за говора са предложните съчетания с предлог *у* за означаване на място, където се извършва действието или към което е насочено действието. Твърде често предлог *у* се употребява в конструкции, на които в книжовния език съответствуват конструкции с предлози *на* и *в*. Общото случаи с предлог *у* се срещат много рядко и то главно в единпелинския говор. Предлог *у* се употребява не само в случаите, когато подчинената част на словосъчетанието е изразена чрез име, означаващо одушевен предмет, но и в случаите, когато тя означава неодушевен предмет. Напр.: *У_на̀што дома̀кѝнство ту̀ка собра̀нието_им бѐше* (В); *Ка̀то_ста̀на̀ воста̀нието_у_сѐверна Блѝга̀рийа* (В); *Па_ка̀то_ста̀на̀ антета̀та_у_свѐта нѐдѐл'а_у_црѝквата* (В); *Вѐчер до̀йдеме на̀пра̀вѝме оро_у_чорба̀ѝята* (В); *У_на̀с пра̀ме сѐдѐн'ка* (В); *У_до̀га̀рките пра̀ме сѐдѐн'ка* (В); *Кумо̀ че_го_во̀дѝме_у_комѝѝите_дра_сѝѝ* (В); *Ама_го_на̀ште прѝтрупайа_у_плѝвата* (В); *До̀шѐл ѐдѝн па̀шѝ_у_една̀ кѝшта* (В); *Та_бѐ^хме се_изнѐле_у_ко̀ша̀ра жи́вѝе_ме* (ГБ); *И_ка̀к ѝа_до̀вели_у_чѐрковата* (ГБ); *У_цѝм ѝма_сѝчко* (ГБ).

По-рядко, предимно в елипселинския говор, се среща предлог *в* в аналогични конструкции — *В градината отишла она* (В); *Иа не сам отишла ф. тѣх* (ГБ); *И отива в Долни Богрѣф* (ГБ).

Много често в глаголни словосъчетания с обстоятелствено значение за място двете части на словосъчетанието се свързват с предлог *на*. Напр.: *Еленцето залепило ситте трески на дръвото* (В); *Сичко йма на пазър* (В); *Па си йа турили на кочината* (В); *Нека седне на соврата* (В); *Турила голубетата на един стол* (В); ... *накацале на рамото му* (В); *Додѣ наште жита стигна нѣде йдеме на друго мѣсто* (В); *Тогѡа вѣчем сме на манастирчето долѣ* (ГБ); *Кѡй прѣф*

стапи на кърпата... (ГБ); Праве^хме седенки на улицата (ГБ); На нивата ни донас'а лешта (ГБ); ... одихме на Сѓфийа (ГБ).

В словосъчетания с обстоятелствено значение за място се употребяват и други предлози — *от, по, над, под* и др. Напр.: А един партизанин излезна от селѓто (В); ... зимат'а от друго село од Ботунец (ГБ); Сак'али да а-стѓра од дрѓвѓто (В); Беа надошли мѓдо од Македѓнийа (В); Чѓкаме йайцата от клеп'арницата (ГБ); От сѓлата са дошли хора (ГБ); Зѓмаме колѓци лѓбове сѓчките од до-мѓта (ГБ); Мажѓте от крѓчмата йдат (ГБ); По една седмѓца йдеме по сѓлата (В); Така насѓпеме по чинийте (ГБ); ... тѓриме по софрата (ГБ); Момѓте пождат по сѓлото (ГБ); ... разважда-йа по градината (В); Онѓ ишли по полѓто (ГБ); Ударѓли го беа тѓк по рамото (ГБ); ... излѓла по центаро (ГБ); ... отк'арайте ме под дрѓвѓто (В); Бачо е у-вазе и е под крѓвѓто (ГБ); И си го чува при официте (В); Онѓ седѓ при уча-си (В); И една врѓба билѓ над рекѓта (В); Он пѓ отѓде при вѓкѓ (В); Попо премѓне прес-трѓзата (ГБ); Така налѓ край сѓлѓто йма згради (ГБ); И дой-дѓа тѓк насрѓт сѓлѓ (В); ... да отѓдем до Сливен (ГБ); ... отишли до една пол'ана (В); Зѓмат детѓто на вѓкѓ низ устѓта (ГБ); Мѓ-к'а му е низ Вердикѓл (В); Трѓна да се-врне код официте (ГБ).

б) Обстоятелствено пояснение за време. Двете части на словосъчетанието се свързват с помощта на различни предлози. Напр.: И на пѓтровден вѓче зѓаеме-си бѓницата (ГБ); Човѓло дѓгаме на за-рантѓ (ГБ); И на сабѓале кой йма убави конѓ излѓза (ГБ); Сегѓ каквѓ е на пѓрви мѓй (В); ... йдеме на другѓйѓ ден (В); И на са-рантѓ стѓанеме рѓно (В); И свекрѓвата мѓси през ноштѓ погѓча (ГБ); Отѓждаме през ноштѓ на чѓркѓа (ГБ); И през лѓтѓто до-дат сегѓ (В); ... тѓпла погѓча през ноштѓ да се-омѓси (ГБ); Остѓне слет свѓдбата кумѓ (ГБ); И след венчѓфката ймаше йѓден'е пѓ-ек'е (В); И слет товѓ попо четѓй (ГБ); Онѓ бѓше пред-велѓгдено... (ГБ); ... и след мѓлко казѓа (ГБ); Он мѓлко поживѓ по-нѓх (В); По-жѓтва се товѓ прѓви (В); По-нѓго се намерѓ момѓчката (В); ... ишѓл по-петл'ѓно врѓме (ГБ).

Много разпространена е употребата на предлог *у* в словосъчетания с временна функция — Брат му загина у войнѓта (В); У недѓл'ѓа прѓиме свѓдбата (В); И йѓутре ден че-распрѓштаме у тѓрник (В); У старѓ врѓме така бѓше (В); У дванѓйсе часѓ додѓи рѓйсо (В); Отѓждаме у дванѓйсе часѓ на чѓркѓа (ГБ); У понеделник товѓ стѓва (ГБ); У дванѓйсе часѓ ноштѓска ше-дѓде (ГБ); У среда сам-ишлѓ при-нѓх (ГБ).

Отбелязани са и случаи на употреба на предлог *в*, *във* в такива конструкции по-често в говора на село Горни Богров, и то предимно у помладите. Напр.: ... каквѓ се-женѓли нѓкога въф-старѓ врѓме (ГБ); Онѓ дѓдоха въф-среда вечертѓ (ГБ); Васф-пѓтак одѓхме на Сѓфийа (ГБ); Унѓл-ги ф-стѓите (В).

в) Обстоятелствени пояснения за начин — Бѓбата турѓла сѓчко наѓпак (В); ... излезнѓл на кошѓл'ѓ (В); Йѓ не-мѓжем да седѓм зѓ-лѓдо (ГБ); ... мажѓте на кошѓл'ки игрѓеа (ГБ); И онѓ на-кѓси рѓ-каве (ГБ).

г) Обстоятелствени пояснения за цел. Много разпространен тип са словосъчетанията с целева функция, двете части на които се свързват с предлог *на*: *Водиме булката на чешмата на вода* (В); ... *чафки | свраки | на мръшл'ак се збрали* (В); ... *идеа на цвёке* (В); *Ше одиме на кумата на госке* (ГБ); *И отаждаме там на сабор* (ГБ); *И отиваме направо на венчан'е* (ГБ); *Мажо отишел на оран'е* (ГБ); *Идеме на оран'е с мажете* (ГБ); *И он се нафадиша там на корекцията на работа* (ГБ); *идеме на снопе* (ГБ); ... *идеме на сено* (ГБ); ... *идме на пластен'е* (ГБ).

д) Обстоятелствени пояснения за количество и степен — *Освён това записваха по едно шишичэ жито* (ГБ); *Сичките осъждат | по десет години затвор* (ГБ); ... *работи от тевно до тевно* (ГБ); *Са работи по десет часа* (ГБ); ... *оженйла съм се на седемнайсе години* (В); *Това дэка му сега правиме свадбата на три месеца останэ сираче* (В); *Момченцето па беше на една годйнка* (В); ... *а да работиш шеснайсе часа* (В).

Както вече бе изтъкнато, словосъчетанията тук се разглеждат твърде общо, без претенции за изчерпателност. Целта ни е била да посочим основните типове глаголни словосъчетания и да се опитаме да разгледаме някои особености в тяхната структура. От посочените примери се вижда, че не винаги словосъчетанията представляват интонационна цялост. Понякога те са разкъсани от други части на изречението, а понякога са разделени и от пауза. Всичко това се дължи на по-слабата организация между членовете на изречението в говоримата реч, а така също и на липсата на изреченска перспектива, която налага често прекъсване на мисълта, за да бъде тя доизградена докрай, тъй като говорителят не е обмислил предварително фразата. Понякога се образуват прости словосъчетания, макар и с повече от една подчинена част. Главното при тях е, че те разкриват еднакви по характер връзки. Такива са много от посочените по-горе случаи — напр. ... *имахме йаден'е пйен'е* (ГБ). Отношенията, разкрити тук, са еднотипни и основната част на словосъчетанията е една и съща. Има обаче и по-сложни случаи, когато към една и съща основна част се отнасят няколко подчинени, които разкриват вече не еднакви, а различни типове връзки. Такъв е напр. следният случай — ... *па сега он работи на друго място* (В). Има трети вид словосъчетания, които са построени въз основа на последователна връзка между отделните думи и имат не една обща основна част, а различни основни части. Тези словосъчетания са наречени от Н. Ю. Шведова комбинирани¹. Напр.: *Ас идем та работим да печалим да израниме децата* (В). В случая *идем* е основна част по отношение на *та работим*, тази форма пък е основна по отношение на *да печалим*, тя пък по отношение на *да израниме*, а последната по отношение на *децата*.

II. ИМЕННИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Именните словосъчетания се образуват от съществително име като основна част и друго име (прилагателно, числително, местоимение, при-

¹ По-подробно по този въпрос вж. Н. Ю. Шведова, *Активные процессы в современном русском синтаксисе* (Словосочетание), Москва, 1966, стр. 4.

частие или съществително) като подчинена част. Те изразяват определителни отношения.

1. Словосъчетания с подчинена част прилагателно. Тези словосъчетания са атрибутивни и означават предмет, свързан атрибутивно със своя признак. Напр.: *Постеа богородични подсти* (ГБ); *Имаме убави кон'е* (ГБ); ... *млѣчни работи* йадѣме (ГБ); *Когѧ бѣше у софийскійо затвѣр...* (ГБ); *Не мѡде човѣк да се мѣси у чужди работи* (ГБ); ... *имѧло тѡнал лѣп* (ГБ); *Онѧ зема совийско момчѣ* (В); *Имайѧ златен кѡн* (В); *Бѣла цилѣтка бѣше облѣкла* (В); *Убава гѡзба си зготвила* (В); *Тѧм има убавѧ момѧ* (В); *Не ѣ като мѣне старѧ баба* (В); *Па тѧм дѣка отидѣ бѣдни дра са онѧ* (В).

2. Словосъчетания с подчинена част местоимение. Те са също атрибутивни: *Он'а рѣкъл мѡйта секѣра пѡ рѣже* (В); *И баштѧ ѧ тогѧй зѣме та напѣди онѧйѧ синове* (В); *Искарѧм си пѧ нѣкой лѣф* (В); *Товѧ момчѣ е млѡго ѧрно* (В); *Ама он си однесѣ тѧйѧ пѣр'ѧ* (В); *Тѧѧ бѡлес ги мѣчеше* (В); *Тѧѧ прѣжда ѧ ѧ плѣта* (В); *Товѧ дѣтѣ на брѧт ми* (ГБ); *Мѡйѧ баба не даваше да се блѧжи* (ГБ); *А прокурѡро и едѧн нѣгоф човѣк се расѡждаѧт* (ГБ); *Нѧшто момчѣ е товѧ коѣ го осѣѡѧа на смѣрт* (ГБ); *За тѧѧ лимѡнѧ не зѧм как ша ти са ѡтплата* (ГБ).

3. Словосъчетания с подчинена част причастие. Причастието изпълнява служба на определение — *Зѣмаме пѣчените ѧгнета* (ГБ); *Имах кѡвани колѧне* (ГБ); ... *тѧкви пѣчени правѣме* (В); *Сѣгѧ сѣчко гѡтѡво ѧ ѧѧ сѣм плѣтени чорѧне носѣла* (В); *Купени работи нѣмаше тогѧй* (В).

4. Словосъчетания с подчинена част числително име — *Прегнѧли го у еднѡ габролѣ* (В); *Имѧло двѧма брѧйк'ѧ* (В); *Вѡдиме еднѡ дѣтѣ* (В); *Двѣ зѣлви имах* (В); *Ѳсем годѧни кѧ е умрѣл* (В); *Нѧлѧ имаше сѧмо до трѣти клѧс* (В); *Пѧзеше се от едѧн комѧийѧ* (В); *Трѧ дѣцѧ има онѧ* (В); *И фѣтѡрийѡ дѣн ни е прѧзник на сѣлѡто* (ГБ); *И подарѧват ни и двѣ ѧйцѧ* (ГБ); *Прѧйѡ вѣчак го прѧзнуѣме такѧ* (ГБ); *Шѣс пенѡѧри ми размѣнихѧ* (ГБ); ... *и шѣс клѣчки откѣриме* (ГБ); *Двѧма брѧт'ѧ и еднѧ сѣстрѧ са* (ГБ); *Еднѧ сѣдмица от кѧ е дошѣл* (ГБ); *Двѧйсе колѧ дойдѡѧ* (ГБ); *И прѧи еднѧ вечерѧнка* (ГБ); *Едѧн човѣк се расѡжда с прокурѡро* (ГБ); *Донесѧ еднѧ белѣшка и едѧн мѡлиф* (ГБ).

5. Словосъчетания с подчинена част съществително име. Двете съществителни са свързани с предлог. Обикновено отношенията, които се изразяват с тях, са притежателни — *Сѣстрѣте на мѧк'ѧ му дошлѧ* (В); *Тѧѧ на кѧка стѣпка тѧѧ не ѣ* (В); *Дойдѡѧ на мѡйѧ мѧйкѧ сѣстрѧ* (ГБ); *На нѧш дѣѡ брѧт е умрѣл* (ГБ).

III. НАРЕЧНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Главната част в тия словосъчетания е обикновено наречие, но може да бѣде и друга част на рѣчѧ, стига да изпълнява служба на обстоятелствено пояснение. Подчинената част е също наречие, с което се уточнява или засилва значениѡто на основната част. Обикновено тези словосъчетания се разглеждат като елемент на едно сложно глаголно слово-

съчетание. Така са разгледани и тук. Напр.: *Напразил си много убаво* (ГБ); *Много добре си живеем* (В).

Както при глаголните словосъчетания, отношенията между частите на различните именни словосъчетания могат да бъдат различни. В един случай те са прости, еднопосочни, непосредствени, когато към основната част има неразширена подчинена част, напр. *убава годзба, голѐма къшта* и др. В тези случаи двете части на словосъчетанието назовават един предмет, при тях подчинената част е прилагателно или причастие.

Тези отношения обаче са по-сложни, когато подчинената част е разширена и сама има някакво уточняващо определение. Напр. *на моѝа баба сестри*. В този случай имаме два предмета, при това съществителното, означаващо подчинената част, има свое определение. Двете части на такива словосъчетания се свързват с предлог.

Структурата на словосъчетанието в софийския говор в общи черти се покрива със структурата на словосъчетанието в книжовния език, но има и някои особености, които я отличават от нея. На първо място е наличието в диалекта на словосъчетания, които са разкъсани от други части на изречението, а понякога са разделени и чрез пауза. Това, както вече бе изтъкнато, се дължи на по-слабата връзка между частите на изречението в диалекта, произтичаща от неговия говорим характер. На второ място трябва да посочим, че не винаги основната, главна, конструираща част на словосъчетанието предшества подчинената. В зависимост от това, кое според говорителя е по-важно в конкретния случай, на първо място може да бъде както основната, така и подчинената част на словосъчетанието. Ако сравняваме с книжовния език, в много от тези случаи би трябвало да говорим за неоправдани изключения. Но като се има пред вид спецификата на диалектната реч, трябва да приемем наличието на двата типа словосъчетания като напълно естествено и оправдано, тъй като то се обуславя не от индивидуалните особености на отделния говорител, а има своите корени в ония характерни за диалектите особености, които ги обособяват като говорни единици, различни в известни отношения от книжовния език.

ПРОСТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Основна функционална единица в синтактичната система е простото изречение, тъй като в него, от една страна, се проявяват всички синтактични явления от по-низш порядък, а от друга, то същевременно е градивна единица на по-висшите синтактични елементи — различните видове сложни изречения. Самостоятелните прости изречения се срещат много често в говора. Имаме пред вид изречения, които са оформени както в смислово, така и в интонационно отношение. Но твърде често простите изречения, оформени по смисъл, не са завършени интонационно, а са обединени в по-големи синтактични единици. Тук ще бъдат разгледани само самостоятелните прости изречения, а другите ще бъдат разгледани в раздела за сложното изречение. Понякога тук простото изречение се дава в по-широк контекст, което помага да се установи и разбере по-ясно неговият характер. Това се налага, като се има пред вид голямата роля на контекста, а така също и на редица други фактори.

какъвто е например влиянието на ситуацията, при която се провежда разговорът — върху структурата на диалектното изречение.

1. ВИДОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ СПОРЕД ТЯХНОТО СЪДЪРЖАНИЕ

Основен критерий при класифицирането на изреченията тук е отношението на говорителя към отразяваната в тях действителност.

1. Повествователни изречения

Повествователните изречения биват:

А. Основна група в този раздел са емоционално неутралните повествователни изречения. Напр.: *Йа сам тука родена* (ГБ); *Ше чекаме подврате од Долни Богроф* (ГБ); *Чувахме по двеста и педесет офице* (ГБ); *И дават на секо дете по колаче* (ГБ); *Сичките момичета дойдат у назе* (ГБ); *Харесва си едно момиче од Долни Богроф* (ГБ); *Одйла съм по свадби* (В); *Йа ймам пед деца* (В); *Писа ни писмо оттам* (В); *Станеме сутрин рано* (В); *Че идем у Совија за памуко* (В); *Гледаме си крави | офици* (В).

Б. Не са малко и повествователните изречения, които са емоционално оцветени. Основно средство за изразяване емоционалното отношение на говорещия към съдържанието на изречението е възклицателната интонация, която е възходяща в края на изречението. Чрез нея говорещият изразява известно съмнение, известно учудване, а в известен смисъл и недоверие към това, което се съобщава. В тия случаи темпото на речта спада и понякога даже, за да се засили емоционалното отношение на говорителя към фактите, някои думи се произнасят на срички, напр. — *Това е страшно* (ГБ).

Емоционалното отношение на говорителя освен чрез интонацията може да се изрази и чрез нагъсване потока на речта. Напр.: *И останала така малко | като грбачко* (ГБ); *С младешта беше така | свързан с вечеринки | с таква* (ГБ); *И него го окачват на | сцената* (ГБ); *И таа организација така | май се разнесе като | уцалата елнпелјнска окдлийа* (ГБ); *И така | и нај | беше така удобно | фнас* (ГБ); *Мило ми | да ги | гледам* (В); *А онй по | беа така | дома* (В); *Па там | послано от книги | само од бамбони* (В).

Емоционално оцветени могат да бъдат и някои условни изречения — *Да беше се помодила* (ГБ); *Нане да беше очел при адвокато* (ГБ); *Да бех ја умрела* (ГБ); *Да беа ме питали* (В); *Да беше почекала сестра | у* (В).

Емоционалност на речта придават и различните частици: *Таква убава мома беше де* (В); *Един е сакал да го замести | по главен де* (В); *Толкоа викам добра и толкоа е от | добро семејство де* (ГБ); *Хубаво беше и оно де* (ГБ); *Викам абе ти какво ша правиш* (ГБ); *Абе | ја си ги плетох бе* | (ГБ); *Мирско бе дека се дена бе* | (ГБ); *Додека стигна бе* (ГБ); *Абе давам бе* (ГБ); *Йма дек да спиме бе* (В); *Абре трай бре* (В); *Ама ја што си губа времето ма* (ГБ); *Не мога да пийа ма* (ГБ); *С која пеехте ма* (В); *Море така се слоджим на стол* (В); *Море че чека* (В); *Те таја майко че е* (В); *Те тука че дойда* (В); *Те тука им беше каштата* (ГБ).

2. Изречения, с които се изразява заповед, желание, молба

Характерно за този тип изречения е, че те винаги имат адресат. Обикновено те са императивни. Чрез тях говорителят изразява воля, заповед, наставление по отношение на адресата. Тези изречения могат да бъдат и описателни по форма.

А. В описателните по форма изречения заповедта, молбата или наставлението не са изразени категорично. Напр.: *Прайте си свадба* (В); *Ша тръсите жар птицата* (В); *Тй че зѐмеш пилето* (В); *Ше идете за гръзг'е* (В); *Ша ми дадете това дете* (ГБ); *Ша зѐмете писмото* (ГБ); *Ша запалите фѳурн'ата* (ГБ). Във всички тия случаи заповедта, както отбелязахме, не е изразена категорично. Изреченията по форма са повествователни и крайната им интонация е низходяща.

Не много категорично е изразена заповедта и чрез описателните форми на повелително наклонение с частица *нека*. Напр.: *Нека пие* (В); *Нека играе оро* (В); *Нека шѐта* (В); *Нека да са граждане* (В); *Нека иде она у градо* (ГБ); *Нека и Цветанчо каже една приказка* (ГБ).

Б. По-категорична е заповедта в случаите, когато сказуемото в повелително наклонение не е придружено от частици. Напр.: *Купѐте ѝ сичко* (В); *Зѐми пѐноси малко л'улк'ата* (В); *Тй зѐмай бръсначо* (В); *Пушти ни орлѐто* (В); *Качи се на мѐн* (В); *Лѐгни на мойо крѐват* (В); *Остай ни пилето* (В); *Сѐди тука у красталѐко* (В); *Пѐтай човѐко* (ГБ); *Иди при баба Николѐнка* (ГБ); *Трѐчи при Цветанчо* (ГБ); *Вѐрди го от цѐтата* (ГБ); *Отвори на дѐда си* (ГБ); *Кѐжи ми нѐшто* (ГБ).

3. Въпросителни изречения

С въпросителните изречения допълваме нашето познание за заобикалящата ни действителност или установяваме дали съдържанието на нашите мисли се схожда или не с действителността.

Поради изключително говоримата реализация на диалекта тук възникват твърде много допълващи въпроси. Както вече бе изтъкнато, диалектната реч винаги е насочена към събеседника, който не е пасивен слушател, активно участва в процеса на общуване, като твърде често сам задава въпроси за изясняване съдържанието на мислите на говорителя. Слушателят отблизо следи развитието на говорния процес, активно участва в него и по различни поводи се намесва с въпроси, забележки, оценки, с което несъмнено влияе върху структурата на диалектната реч.

Много чести и много характерни за диалектната реч са и въпросите, които сам говорителят си задава в потока на речта и на които не чака да получи отговор. Това са въпроси, които имат за цел да държат будно вниманието на слушателя или пък да го насочат в посоката, която е най-важна според говорителя.

Въпросителните изречения се образуват с въпросителни местоимения или частици, но в някои случаи и без тях. В последните случаи главна роля за оформяне на изречението играят словоредът и интонацията, която е възходяща в края на изречението.

А. Въпросителни изречения с въпросителното местоимение *какво*: *Какво* *кѡ* — *Каквѡ* *че* *ѐ* *онѧ* (В); *Бре* *жѣни* *каквѣ* *са* *им* *капите* (В); *Каквѡ* *че* *работи* (В); *Каквѡ* *такѧ* *е* *кръстено* *товѧ* *детѣ* *Водѧн* (ГБ); *Каквѡ* *ѐ* *товѧ* *дѣверко* (ГБ); *И* *друго* *каквѡ* *да* *ти* *рѣсправѧм* (ГБ); *Кѡ* *ма* *гледѧш* *ма* (ГБ). Твърде често заедно с въпросителното местоимение се употребява и въпросителна частица *ли* — *Каквѡ* *се* *казуеше* *ли* (В); *Каквѡ* *се* *сѣеше* *ли* (В); *Какѡ* *ша* *казвам* *ли* (ГБ). Във всички тези случаи интонацията е възходяща в края на изречението, но има и изречения, които по форма са изявителни, с низходяща интонация в края, но по съдържание са въпросителни. Напр.: *Сегѧ* *за* *синѡ* *им* *каквѡ* *да* *кажѧ* (ГБ). По-особен е следният случай, в който въпросителното местоимение *какво* е употребено вместо въпросително наречие *как* — *Каквѡ* *можѣ* *да* *излѣнеш* (ГБ); *Каквѡ* *не* *те* *бе* *срам* (ГБ).

Б. Въпросителни изречения с въпросително местоимение *кой*, *коя*, *кое*, *кои*: *Ама* *кѡй* *ги* *знаѣ* (ГБ); *И* *тогѧва* *светѧ* *богорѡдица* *коѣ* *бѣше* *по* *нѣѧ* (ГБ); *Сегѧ* *за* *коѣ* *да* *продѣжѣме* (ГБ); *Кѡѧѧ* *бѣше* *тамѧ* *ма* (ГБ); *Кѡй* *истѧка* *платнѡто* *ма* (ГБ); *С* *кѡѧѧ* *нѣхте* *ма* (ГБ); *Кѡѧѧ* *да* *ти* *кажем* *сегѧ* (В); *Кѡй* *сѣеше* *там* (В); *Кѡй* *че* *ми* *работи* *сегѧ* (В).

В. Въпросителни изречения със *защо*: *Заиштѡ* *ни* *зѣмаш* *товѧ* (В); *Жѣно* *заиштѡ* *еднѡ* *месѡ* *е* *пѡ* *слѧтко* (В); *Заиштѡ* *прегрѣнѧ* *прѡшлѧко* (В); *Заиштѡ* *такѧ* *останѧ* *момѧ* (ГБ); *Заиштѡ* *лѧжеиш* *бре* (ГБ). Почесто тези изречения се образуват с *оти* — *Оти* *такѧ* *мѡме* (В); *Оти* *такѧ* *пѣташ* *тѣ* (В); *Оти* *такѧ* *прѧиш* *Цветѧне* (ГБ); *Оти* *се* *смѣете* *ма* (ГБ); *Мирѡско* *оти* *си* *тѡлко* *облѣчен* (ГБ).

Посочените случаи са с възходяща интонация в края на изречението, но има случаи, в които въпросителното по съдържание изречение завършва с низходяща интонация — *Заиштѡ* *такѧ* *тѣѧѧ* *сегѧ* *жѣлтѣй* *заиштѡ* *са* *такѧ* *дѣцѧта* (В).

Г. Въпросителни изречения с въпросително местоимение *що*: *Штѡ* *чѣ* *да* *ѐ* *товѧ* (В); *Штѡ* *да* *ѧдѣиш* (В); *А* *на* *земѧта* *штѡ* *чѣх* *да* *ѧу* *работа* (В); *Та* *штѡ* *ша* *видиш* *сестриѣце* (ГБ); *Штѡ* *направѣхте* *вѣе* *сегѧ* (ГБ); *Штѡ* *стѧѣ* *бе* (ГБ); *Ама* *ѧѧ* *штѡ* *си* *губѧ* *врѣмето* (ГБ).

Д. Въпросителни изречения с въпросително наречие *къде* (закъде, накъде и т. н.): *Кѣдѣ* *че* *ги* *дѣнем* (В); *Жѣни* *кѣдѣ* *са* *ви* *мѣжѣте* (В); *Накѣдѣ* *си* *трѣгнѧла* *мѡме* (В); *Каѣѣ* *отѣваш* *момѣнѣце* (ГБ); *Каѣѣ* *ше* *ѧѣ* *онѧ* (ГБ); *Каѣѣ* *ша* *ги* *каратѣ* (ГБ); *Каѣѣ* *бѣше* *бре* (ГБ); *Откаѣѣ* *минѧватѣ* *бре* (ГБ); *Откаѣѣ* *ги* *налови* *тѣѧѧ* *рѣби* (ГБ); *Та* *пѡсле* *закѣдѣ* *сѣм* (В).

Е. Въпросителни изречения с въпросително наречие *колко*: *Кѡлко* *дѣна* *от* *светѣй* *Никѡла* *до* *Кѡладо* *бе* (ГБ); *Кѡлко* *дѣцѧ* *ѧмаш* (ГБ); *Кѡлко* *учѣхте* *бре* (ГБ); *Кѡлко* *лѣп* *месѣ* (ГБ); *Кѡлко* *ти* *дѧѣ* (В); *Кѡлко* *искара* *нѣска* *дѣдо* (В); *Кѡлко* *парѣ* *ви* *плѧштаѧ* (В); *Кѡлко* *дѧваш* *ти* (В).

Ж. Въпросителни изречения с въпросително наречие *как*: *Как* *сме* *работѣли* (В); *Как* *да* *ги* *гледѧм* (ГБ); *Как* *бѣше* *ма* *бабо* (ГБ).

З. Въпросителни изречения с *кога*: *Кѡгѧ* *си* *дѡѧѣ* *Васѣл* (В); *Кѡгѧ* *правѣте* *свѧдѣа* (В); *Кѡгѧ* *ша* *дѡѧѣиш* *у* *нас* (ГБ); *Кѡгѧ* *ша* *трѣгва* *рейсо* (ГБ); *Кѡгѧ* *ша* *ми* *дѡѧѣиш* *нак* *сѣне* (ГБ).

И. Въпросителни изречения се образуват и с въпросителни частици *ли* и *нали* — *Нема ли да работиш* (В); *Епа на педесѐ и чѐтри | пѐт ли е* (В); *Отвори ли вратата брѐ* (В); *Ша ме дадѐте ли* (ГБ); *От метрополията ли бѐше бѐ* (ГБ); *Оттука ли минаа брѐ* (ГБ); *Одрин ли бѐше што ли* (ГБ); *Нали седѐм бѐа ма* (ГБ); *Нали сѐ за убаво ги учим* (ГБ); *Нали еднѐ времѐ кумовѐ сме си имали* (ГБ); *Нали бригадиро ѝ бѐше либѐвник* (ГБ); *А сегѐ нали знаѐш* (В); *Нали ни даваа пѐд дѐкара имѐт* (В); *Нали така бѐше ма* (В).

Във всички тези случаи по един или друг начин се доизяснява мисълта на говорителя, насочва се адресатът към определена страна на явленияето или пък се иска неговото мнение, неговата намеса по определен въпрос. В зависимост от вътрешното съдържание на мисълта се определя и употребата на съответното въпросително местоимение, наречие или частица.

Твърде често въпросителните изречения са емоционално оцветени. В тях се изразява учудване, съмнението на говорителя по отношение съдържанието на изказа. Напр.: *Бѐже бѐже тоа Пѐтър колко ма сакаше* (ГБ); *Мѐни мѐни што мѐже да се искара с дѐсет лѐва на мѐсецо* (ГБ); *Е навѐм натѐм каквѐ че ги правим* (В); *Нали сѐм старѐ | коѝ ша ме глѐда мѐне* (В).

Емоционалното отношение на говорителя се изразява често и чрез изречения, които по форма са въпросителни, но по съдържание са повествователни: *Не знам додѐка че карат* (В); *Виш каквѐ дѝриш и тѝ тука старѐто* (ГБ).

4. Отрицателни изречения

Всички видове прости положителни изречения, посочени по-горе, имат корелат отрицателни изречения. Обикновено отрицанието се осъществява с помощта на частица *не* или със сказуемо, което по начало има отрицателно значение — *няма*.

А. Повествователни отрицателни изречения

В едни случаи посредством отрицанието се отрича съдържанието, смисълът на цялото изречение, а в други — само определен член на изречението. Твърде разпространени са случаите, в които се отрича смисълът на цялото изречение. Напр.: *Не мѐже кон'о бѐс | ѝ уздѐ* (В); *Сака да не ѝадѐш* (В); *Момчѐто не служило войник* (В); *Не ѝадѐ с нас* (В); *Не знам това* (В); *А онѐ ми не даде* (В); *Їѐ не мѐга да ти кроѝа панталѐне* (В); *Не ѝдеа на чужда работа* (В); *Т'ѐ не виждала момчѐто* (ГБ); *У недел'а не жѝнеме* (ГБ); *По кѝшитите не прават у нас седѐнки* (ГБ); *И т'ѐ да не глѐда полѐто* (ГБ); *Їѐ не сам одѝла скѐро на Софѝя* (ГБ).

В някои случаи за засилване отрицателното съдържание се прибавят и отрицателни наречия, местоимения и др. Напр.: *Мѝа баба никога не блажеше прѐс пѐстите* (ГБ); *Нѝкой не блажи прѐз богорѐдичките пѐсти* (ГБ); *Не намерѝа нѝшто у нас* (В); *Нѝшто не намерѝл у ѝабуката* (В); *Нѝкой не ѝдеше при мѐне* (В).

Отрицателната частица *не* се употребява самостоятелно, не край глаголна форма, когато е в изречение като отговор на въпрос. В тия случаи отрицателната частица *не* е винаги под ударение. Напр.: [Как че ми удавиш кòн'о] — **Нè** | йà кòн'а че ми удавим (В); [Гледала ли си внùци] — **Нè** | унùците | сèкой си е одèлно (В); [Од воденица ли йдете] — **Нè** | парì караме (В); [Правехте ли седèнки] — **Правèа** седèнки мнòго през наше врèме сегà | **нè** | (ГБ).

Интересни са случаите, в които отрицателната частица се употребява самостоятелно, отделно от сказуемото, и се поставя в началото на изречение, в което сказуемото е в положителна форма. В този случай отрицателната частица не само не отрича съдържанието на изречението, което следва след нея, но, напротив, подчертава положителния му смисъл. Разгледана в по-широк контекст, тази частица е тясно свързана с предходното изречение, но обикновено е отделена от него чрез пауза и интонационно се свързва със следващото изречение. Отрицателната частица е под ударение. Напр.: *Абре-трай-бре че ни убийа | Нè | йа че зймам вратата* (В); *Абре-трай-бре | Нè | йа че мòчам* (В); *Пàметник на убитите | пàдна*ли *убитите от-тùрската битка òште òт | от-осво-бождèнцето от-тùрците нè ами-когàто балкàнската войнà бèше* (ГБ). В последния случай върху структурата на отрицателното изречение оказва голяма роля фактът, че говорителят няма предварителна ясна изреченска перспектива. Той започва да разказва нещо, но в хода на мислите си забелязва допуснатата грешка и веднага отрича това, което е съобщил, и съобщава истинния факт. Затова тук няма пауза между отрицателната частица и предходното изречение. Подобен е и следният случай — *Кàчва-се едìн на-тавàно от-деверèте | нè шàдфере* | (ГБ), но тук вече се отрича не съдържанието на цялото изречение, а само една негова част.

Обикновено когато отрицателната частица стои пред сказуемото или е употребена самостоятелно, тя отрича смисъла на цялото изречение. Когато обаче е употребена край друга част на изречението — подлог, допълнение, определение, тя отрича вече не смисъла на цялото изречение, а само тази част, край която е употребена. Когато е употребена край местоимение и съществително, отрицателната частица е под ударение. Напр.: *Нàм да-кажa добрòутро а-нè нйе* (В); *Йà ше-йдем а-нè тй* (ГБ); *Отишлà мàйката нè баштàта* (ГБ); *И-минàа двàйсе дèна | нè двàйсе четйресе* (ГБ).

Твърде често съдържанието на изречението се отрича не с отрицателна частица *не*, а с глагол *нèма*, който по начало има отрицателно съдържание. Във всички случаи с *нèма* се отрича съдържанието на цялото изречение. В едни случаи формата *нèма* запазва самостоятелността си на сказуемо, а в други се употребява вместо отрицателна частица *не*. Напр.: *Видело нèма* (В); *И-нèма сьбота почйфка недèл'а почйфка нèма* (В); *Нèма пòвече парì* (В); *Па-дòкторе нèма-на* (В); *Йà нèма товà* (В); *Тогàва нèмаше у-Бàнк'а таквйа платовè* (В); *Нèма-го дòна* (ГБ); *Нèма кьшта цйганин | блгàрин без-йàгне* (ГБ); *И-натàм навàм на-нèма на-кьдè* (ГБ).

Когато *нèма* се употребява вместо отрицателна частица *не*, винаги сказуемото е в да-конструкция. Напр.: *Йàс нèма да-спрèм работа* (В)

Кон'о нѐма да му зѝмаш (В); Нѐма он да ме глѐда мѐне (В); Нѐма да идеш на седѐнка (ГБ); Пакос нѐма да стѐне (ГБ).

Б. Отрицателни изречения, с които се изразява заповед, желание, молба

Заповедта, изразена чрез отрицателни по форма изречения, не е категорична, а смекчена и в много от случаите се доближава до молба. И тук отрицанието се изразява чрез частица *не* или *сказуемо нема*. Напр.: *Нѐма да правим свадба* (В); *Издѝта нѐма да му зѝмаш* (В); *Не гѝ закачайте* (В); *Не йѝ зѝмай* (В); *Нѐма да додите на пазѝр* (В); *Ти нѐма да додиш до Сливен* (ГБ); *Нѐма да пѝпате това* (ГБ); *Мирѝско ти нѐма да ми допрашаш такѝа ѝра* (ГБ).

В. Отрицателни въпросителни изречения

Най-често отрицателни въпросителни изречения се образуват с въпросителни частици *ли*, *нали*, но могат да се образуват и с различни въпросителни местоимения или наречия. Напр.: *Да не казвам сегѝ нѝли* (ГБ); *Бѝбо не зѝдѝш ли прикаска ма* (ГБ); *Нѐма ли да учите бре* (В); *Не ѝ ли добѝра булката* (В); *Не зѝдѝш ли това ма* (В); *Зашиѝ ми не дадѝш бе* (ГБ); *Койѝ не плетѝ ма* (ГБ).

II. ВИДОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ СПОРЕД СТРУКТУРАТА ИМ

По начин на изразяване на предикативността и по своята структура простите изречения биват едносъставни и двусъставни. Едносъставните изречения имат само един основен член — или само подлог, или само *сказуемо*, — който може да бъде съответно разширен. Според граматичната характеристика на този основен член едносъставните изречения могат да бъдат разделени на глаголни (с определена глаголна форма) и на неглаголни изречения. В тези изречения главната част, в зависимост от своя характер, означава явление, признак или действие или състояние¹. Подлогът в тези случаи загатва нещо за *сказуемото* и обратно, *сказуемото* загатва нещо за подлога, без предикативността да е ясно изразена.

1. Едносъставни неглаголни изречения

Тези изречения се употребяват много по-често, отколкото в книжовния език. Носител на изреченска плътност в тях са имената в широк смисъл на думата — съществителни, наречия и т. н. Те обаче не могат да бъдат отъждествени напълно нито с подлога, нито със *сказуемото* на двусъставното изречение, макар да имат елементи и на едното, и на другото. Предикативността тук не е ясно изразена и има „дифузен характер, неразчленен вид, тя прониква в целия състав на именното изречение“².

¹ Вж. по-подробно К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, София, 1962, стр. 67.

² Пак там, стр. 86.

В говора съществуват следните типове неглаголни едносъставни изречения:

А. Изречения без казуемо, в отговор на въпроси. В тези случаи глаголът се подразбира от ситуацията. В тях се избягва повторението на казуеми, които са вече употребени, разнообразява се речта. Напр.: [Как че_йа_стүриш од_дръвото] — *Е_какò_лєсно* (В); [Имаше ли партизани в селото] — *Едін_само* (В); [Ти каквə_си_им] — *Комийк'а* (В); [Колко деца имаш] — *Еднò_детєнце* (В); [А_сегà_как_е] — *А_сегà | прєс_прѣ_сти* | (В); [Брє жєни какви са_им_капите] — *Бàлєни | бàлєни* (В); [Защо искат да върнат момичето] — *Заштò_младò* (В); [На колко години е] — *Е_на_двайсе_и_чєтри* (ГБ); [На Петровден какъв е обичаят] — *На_пє_тровден_сѣштòтò* (ГБ); [Ти какво работеше тогава] — *Е_на_на_по_лєтò || на_копан'є | на_жєтва_на_пластєн'є || там* (ГБ).

Б. Контекстно установени изречения без казуемо. Глаголът се подразбира от контекста, от ситуацията. Обикновено той е употребен в предходното изречение или пък говорителят посочва някакъв предмет, който се възприема непосредствено от адресата, и не е необходимо да се уточнява действието, свързано с него. Напр.: *Палтò_ми_земàа... || Обушта_цєли | сѣс_врѣзки_түка_като_чйзми* | (ГБ); *Другò | нà_хорò_еднà_сєдмица_цàла | до_кдцàн | влчакò_последнийò_сє_хорò_цàлата_сєд_мица* (ГБ); *И_ни_додждàа_гòске... || И_пàк_àгнєта_пєчени_пàк_вйно_цѣрвєно_пàк | пйєн'є_йàдєн'є_и_пàк_сѣбòр | хорò_пєсни_свйрки_и_такà ||* (ГБ); *Та_унүката_земà_совйськò_момчє || Партамєнт_нòф | свєкòр_и_свєкòрва_тамò* (В); *Ё_л'улк'а_нà_рамо | и_на_нйвата* (В); *Сегà_и_елєктрйчєство_и_сйчкò_а_тогàс_сѣс_бòрина* (В); *От_Сòвийа_надойдòа_гòсте... || Түка_йàдєне | пйєне* (В); *Чòколàди_те_теквйа | бамбòни_какви_вєчє_нє* (В).

Покрай емоционално неутралните едносъставни изречения, много разпространени в говора са и емоционално оцветените. В тях говорителят ясно изразява вътрешното си отношение към онова, което съобщава. Емоционалното отношение на говорителя се отразява и върху строежа на изречението — наблюдава се разпокъсване на речта, паузи и т. н. Напр.: *Рàдòсти | свєкар | свєкòрва | сйчки | мұзика ||* (ГБ); *И_по_полєтò_пєсни | вєселбй | чудєсни ||* (ГБ); *И_он_такà_с_младєштà_вечєрйнки | сѣбрàнийа | такà_поздравлєнийа_сѣс_сєкòгò ||* (ГБ); *И_нйкаквa_заштита_сам* (ГБ); *Сүтрин_рàно | рàно | рàно | по_росà* (В).

В. Едносъставни именни изречения без глагол-свързка. Твърде често се срещат именни изречения, в които се изпуска спомагателният глагол както в сегашно, така и в минало време. Напр.: *Нйє_си_сѣс_стàрєцò_самй | түка* (В); *Онò_мұ_йметò_Àнгєлчò* (В); *Сегà_карүци | камидне_а_тогàй_волдє* (В); *Момчєтò_от_Клисүра* (В); *Първййò_дєн_ш_йдєме_за_булката || Фтòрийò_дєн_свàдбата* (В); *Дєцàта_си_сйчките_сѣс_мєне* (В); *Пєтрòвден_лєтєн_празник* (ГБ); *И_цвєтница_голєм_празникò* (ГБ); *И_на_мòйта_мàйка_ймен_дєн_тогàва* (ГБ); *На_тòдà_каштата | на_òнйа_офйите | на_другийò_свйнк'ата | на_другийò_конєте | на_дру_гийò_парйте | такà* (ГБ); *Па_гєрг'òвдєно_нàй_офйицàлнийò_празник* (ГБ); *Нàшййа_чѣк_од_Дòгàнòвò_кұм* (ГБ).

Най-често именните изречения са съобщителни. Такива са и почти всички посочени по-горе. Макар и по-рядко, в говора се срещат и възклицателни именни изречения: *Вүк | вүк | вүк* (ГБ).

2. Елиптически изречения

В диалектите можем да говорим за елиптически изречения. Това са непълни изречения, с които обаче се изразява завършена мисъл. Тези изречения са неясни или даже съвсем непонятни, ако се разглеждат изолирано от контекста или диалога, извън обстановката, в която е протичал разговорът. Елиптическите изречения са една от характерните езикови прояви на говоримата реч изобщо, тъй като се обуславят както от стремежа към по-стегнат израз, така и от влиянието на такива фактори като жестовите и ситуацията, при която се провежда разговорът. Те се обуславят от влиянието както на езикови, така и на извънезикови фактори. Езиковият фактор, от който зависи най-много употребата на непълните изречения, е контекстът.

По своя строеж непълните изречения са съотносителни на пълните, но се различават от тях по това, че в състава им липсват цели звена, които се срещат в съседните изречения и лесно могат да бъдат възстановени. В елиптическите изречения могат да липсват както главни, така и второстепенни части, но те, както бе вече посочено, лесно се възстановяват от контекста.

А. Отсъствие на главни части на изречението

Най-често се изпуска сказуемото. В едни случаи това се налага, защото трябва да се повтори едно и също сказуемо в две последователни изречения — *Иа сам работила на полето || Свекръвата одма* (ГБ); *Едйн се оженил од Белоградчик зема невеста || Еднийо на от Сдовийа* (В). В други сказуемото се изпуска, защото е изразено чрез глагол за движение — *До градо пеша* (В); *Оттам на с влако до Петрич* (В); *До селото на с рейсо* (ГБ); *Чак до Одрин пеший* (ГБ). В трети случаи сказуемото се изпуска, защото не е ядро на изказа, а има само незначителна съобщителна стойност. Например, много често се изпуска сказуемото, сочещо предаване на чужд говор — *Она на мак'а си од игла до конец* (ГБ). Общото във всички тези случаи е, че сказуемото много лесно може да бъде възстановено, тъй като за него ни подсказват неговите пояснения.

Б. Отсъствие на второстепенни части на изречението

Както при отговор на въпроси, така и при изречения, в които се налага повторение на някоя второстепенна част, тя може да бъде изпусната, но се осъзнава ясно, като се вземат под внимание всички езикови и извънезикови фактори, които обуславят употребата на елиптическите изречения. Напр.: *Идеме на пазар памук си купиме || Донесме си* (В); *И онй ни дават яйца || Дадат ни по едно некаде по две* (ГБ).

3. Едносъставни глаголни изречения

Това са едносъставни изречения, в които липсва подлогът. В тях е налице само сказуемото или неговата група. Но както вече бе изтъкнато, сказуемото носи в себе си елементи на подлога, загатва го. И тук,

както при безглаголните едносъставни изречения, предикативността няма определен граматичен израз.

Твърде широко разпространени в софийския говор са определено-личните изречения, в които сказуемото е в първо или второ лице, единствено число и в първо лице, множествено число и с това посочва, определено действащо лице, което обаче не е изразено граматически като подлог на изречението. В ролята на изразен граматически подлог в тези случаи се явява личното местоимение в съответните лица. Напр.: *Све-кръва ймах добра* (В); *Есенно време седенки сам правяла* (ГБ); *На Цако сам дала прѣжда* (ГБ); *Па у тевно че стѣдеш* (В); *А сегѣ налй знаеш каквѣ е* (В); *Каквѣ можѣ да излѣнеш* (ГБ); *Нѣма ми ги водии на врата* (ГБ); *Текви работи обушта си купиме* (В); *Че испредѣме влѣната* (В); *Весѣлимѣ се* (В); *Погачи нѣсиме* (В); *Стѣме рано* (В); *Навѣнка туриме двѣ трапѣзи* (В); *Па си йма^хме офци* (В); *Мѣсиме си погача* (ГБ); *Кѣледото го посрѣштаме така* (ГБ); *Мнѣго стѣка чуввахме тогава* (ГБ); *Од зѣлнѣко остѣиме еднѣ туртѣнце* (ГБ); *И йдѣгнета ша си кѣлимѣ* (ГБ); *От мѣтровден до велѣгден ша предѣме* (ГБ); *По гѣргѣвден идѣхме на манастир* (ГБ); *На игнат ша мѣсиме колѣци* (ГБ).

Най-широко разпространени са изреченията със сказуемо в първо лице, множествено число и това не е случайно, то отразява една характерна особеност на диалектната реч. Обикновено говорителите (предимно жените) разказват в първо лице множествено число, като с това обобщават своя личен опит, не откъсват себе си от средата, в която са живели, и им е трудно да разказват лично за себе си, когато техният разказ засяга всички, т. е. това, за което съобщават в него, се е вършило при-близително по един и същ начин от всички.

4. Безлични изречения

Това е категория, която се среща сравнително рядко в диалектите. За този тип изречения, както е известно от литературния език¹, е характерно, че сказуемото в тях не се нуждае от подлог, че то съобщава за някакво действие или състояние без връзка с активния деятел, с вършителя на действието. По своята същина те са нетипични за диалектната реч. В нея говорителят винаги търси активния вършител на дадено действие. Тези изречения, голяма част от които са твърде отвлечени по характер, изразяват преди всичко действие, което се извършва независимо от действащото лице, действие, което се върши от само себе си. Във всички случаи, когато е възможно те да бъдат заменени с двусъставни изречения, говорителят извършва тази замяна, тъй като двата типа са еднакви по логическо съдържание. Макар и не много често, в софийския говор се срещат безлични изречения. Отбелязани са следните видове безлични изречения:

А. Безлични изречения със сказуемо, при което не е задължителна употребата на второстепенни части, напр.: *Задуѣло е* (ГБ); *Току зафучѣло* (В); *Току загрѣмѣло* (В).

¹ Вж. К. Попов, псс. съч., стр. 69.

Б. Изречения, в които е задължителна употребата на пряко допълнение — *Срѣм ме е од жѣните* (В); *Йѣт го е на сино му* (В); *Кѣк не тѣ бе срѣм* (ГБ); *Мѣчи ме такѣ* (ГБ).

В. Изречения със задължителна употреба на дателно допълнение — *Мѣне ми се спѣ* (В); *Сѣмо по смѣтане не му върви* (В); *Тѣмно ми е прет очѣте* (В); *Потрѣгна и нѣй сѣтне* (ГБ); *Домилѣ ми за дѣтѣто* (ГБ).

Г. Изречения с безлично съставно сказуемо — *Пѣчва да ми стѣва: тѣмно прет очѣте* (ГБ); *Зѣме да грми* (ГБ); *Зѣме да вали* (ГБ); *Вѣна да се самѣнѣ вѣче* (В); *Вѣна вѣче да се оре* (В).

Д. Не са рядко и случаите, в които безличното сказуемо е възвратно: *И се свѣнѣло* (В); *Че ми се арѣше у црѣгите* (В); *Сутринтѣ бѣш когѣ се развѣя ден и нѣш* (ГБ); *Мѣла богорѣдица на се задѣло* (ГБ); *Че ми се приспѣ рѣно* (ГБ); *Сѣзлѣло ѣ се* (ГБ).

Е. Срещат се и изречения, в които сказуемото е изразено с безлично-предикативни думи — *Сѣгѣ им е мѣдго арно* (В); *Блѣго ти да ѣдѣш* (В); *Сѣ вѣка ми е добрѣ* (ГБ); *Лѣсна ви е на вѣс работѣта* (ГБ); *Па ми е мѣчно мѣчно* (ГБ); *Студѣно ли ти е сѣне* (ГБ).

За диалекта изобщо не са много характерни безличните изречения. Това се вижда от факт, че в него се е изработил формален способ за отстраняване на категорията безличност — наличие на чисто граматичен подлог *оно*. Напр.: *Онѣ вѣли цѣл ден* (ГБ); *Онѣ зѣме да вѣли* (В); *Онѣ го фрѣсло* (ГБ); *Онѣ му призлѣ* (ГБ); *Онѣ пѣчна да се смрѣѣва* (В).

5. Неопределено-лични изречения

Твърде широко разпространени в говора са неопределено-личните изречения. За разлика от останалите едносъставни изречения тук наличието на подлога се чувства по-осезателно. Наистина той е неопределен, но ъсе пак съществува. Сказуемото в тези случаи е изразено от глаголи в трето лице, множествено число. Подлогът се отстранява или защото е известен, или защото се подразбира от ситуацията. Като се има пред вид говоримият характер на диалектната реч, може да се обясни изобилието на такива изречения в нея. В разговора, макар и осъществяван предимно от един говорител, винаги участва активно и адресатът, а това неизбежно се отразява върху структурата на изречението. Тези изречения биват:

А. С обобщен или неопределено-личен подлог

В тях вършителят на действието е определен общо или е твърде неопределен колектив от хора. В тези изречения подлогът обикновено е изтласкан на заден план. Понякога в тях обобщеният подлог е изразен формално от определена категория, която сама по себе си има лексикална самостоятелност, но в случая е зависима от контекста. Обобщеният подлог се изразява в тези случаи чрез думите *хора*, *човек*, *народ*, *свят* и др.

Тези изречения са много характерни за говора на по-старото поколение. Обобщеният подлог се противопоставя на индивидуализирания. Обикновено сказуемото е в 3 л. мн. ч. или в 3. л., ед. ч., но е възможно

да бъде и във 2 л., ед. ч., когато глаголното действие засяга адресата на говорната проява. Напр.: Човек не знае нищо (ГБ); Народо се събрал сичкийо на площадо (ГБ); Сичките останда вече трогнати от таа работа (ГБ); Сичкийо нарџт плака за него (В); Хџора некакви го наместили одгоре (В); Светџо се промени (В); Тутманик се казва и у тепџийата | само прџики || Да стџнеш и да се утџнаш да џадџи (В); Ша бџгаши нема што (ГБ).

Много често подлогът се изпуска, защото действащото лице е известно от обстановката. Напр.: Еднџо детџнце џмат (В); Нагласџа булката џбаво (В); Ёбаво се урџдиа (В); По каџштише не прџават у нас седџнки (ГБ); Така рџтко се сабџрат некаде (ГБ); Насрџт двџро накладоа дџгин (ГБ).

Б. Изречения с неопределен безличен подлог

В тези случаи подлогът или не е известен на говорителя, или пък той не иска да го назове. Напр.: Сџга си накупат гџдџво сичко (В); Сџга докарџйа кџно (В); Арџстувџа ги само нџх (В); Собраа ни от џџла совџйска окџлийа (В); Зџа ни войнџци (В); Пџлто ми земџа еднџ бџберно (ГБ); Нафџштат се там на корџкџйата (ГБ); Пџчват вџчем еднџ организџџа (ГБ); И там нали искџрват сџкакаф нарџт (ГБ); И напџрџват вџрски с нелегалните (ГБ).

III. ВЪТРЕШЕН СТРОЕЖ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

1. Главни части на изречението

Главни части на изречението както от синтактично, така и от смислово гледище, са подлогът и сказуемото. Те могат да изразяват завършена мисъл и да образуват сами изречение.

А. Подлог

Подлогът е тази част на изречението, изразена чрез име (в широк смисъл), което означава предмет. Подлогът се изразява чрез съществително име, прилагателно, числително, местоимение, а понякога той може да бъде изразен чрез цяло съчетание.

Най-често подлогът се изразява от съществително име. В едни случаи групата на подлога се състои само от една дума, т. е. от самия подлог, без всякакви допълнителни пояснения, а в други тя е разширена, като в нейния състав влизат различни пояснения, които заедно с подлога образуват неговата група. Подлогът е съставен от една дума, изразена чрез съществително име в следните случаи: И чџвџко си избџгал (В); Друшките окол нџйа плџта џа (В); Ама мџжџте не сџ събџвае (В); Све-крџвата стџне рџно (В); Бџше булката у белџ рџкл'а (В); Мџмџто не билџ заспџло (В); Тука е мџчка пџла вџда (В); И деџџта че изгџрат (В); Деџџта си оџдџа у Совџйа (В); Па у текезџто жџни џда (В); И си правџа весџлба чџвџџте (В); Пџпо ги моџтви (ГБ); Полџто да џа не глџда (ГБ); Егрџџте са по полџто (ГБ); И ни

доождѣа гѣск'е млого (ГБ); И момите пѣят (ГБ); И от сѣлата са дошли хѣра (ГБ); Мажѣте додат тука де (ГБ); Момчѣтата почват ордѣто (ГБ); Мажѣте от крѣмата идат на черква (ГБ).

Твърде често в групата на подлога влиза и притежателно местоимение, обикновено кратката му форма — Сестра ми женѣ шѣс децѣ (В); Бащата му се побърка вече (В); Бащата ми бѣше мераклийа (В); Майк'а му у Сѣвийа шивачка е (В); И брат му шѣл с него (В); И брат ми дойдѣ у нас (В); Сабѣро ни е на прѣсветѣ (В); И слет малко иде бащата ми (ГБ); Бащата му ме бѣше понамразил (ГБ); Сестричките му бѣа дошли у нас (ГБ); Еднѣ вечер го подгонил бащата му (ГБ); Сестра му е сегѣ у министѣрскійо сѣвет (ГБ).

Групата на подлога може да бѣде разширена и от други пояснения, изразени от пълнозначни думи. В тези случаи твърде често в групата на подлога влизат и кратките форми на притежателните местоимения. Напр.: Другите ми унѣци са ми мѣнички (В); Сестрите на майк'а му дошли (В); А тѣйа пѣра билѣ на жѣр птицата (В); Вѣш други работи тука не се ражда^ха (В); Еднѣ совийанка му дава зѣр (В); Мѣите дѣштерѣ са се по Сѣвийа (В); Мѣшкѣто детѣ за спѣло (В); Само кѣравѣйо вѣл влезнал у новата кошѣра (В); Сѣчките момчѣта дойдат у нас (ГБ); Голѣмата му сестра бѣше оженѣна (ГБ); Малѣйо сѣн пошѣл (ГБ); Стѣрите бѣби идат на черква (ГБ); Тѣга тѣчно бѣше дошѣл рускѣйо червѣн крѣс (ГБ); Нѣговите работи са много опѣирни (ГБ); Нѣшите младѣжи почнаа да продовѣлстват партизаните (ГБ).

Много често подлогът се изразява чрез лично местоимение. Напр. Иѣ че го доведѣм (В); Иѣ сам се оженѣла млада (В); А иѣ сам плѣла чѣрапѣ (В); Иѣ самѣ цѣла недѣл'а не сѣм го видѣла (В); Добрѣ ама иѣ избегѣх (ГБ); Иѣ не сам одѣла ваф тѣх (ГБ); Иѣ сам во дѣла л'убѣф сѣс момчѣто (ГБ); Иѣ сам млада (ГБ); Ас сѣм цѣрски сѣн (В); Ас сам оженѣна билѣ (ГБ); Сѣга тѣ пѣле нѣсиш (В); Тѣ ч идеш у сѣлѣто (В); Тѣ иди тѣмо у кантѣрата (ГБ); Тѣ каквѣ се такѣ фл'убѣй в нѣа сѣне (ГБ); И он си пѣ зѣме тойѣшката (В); И он зѣме та скѣса орлѣто (В); А он го не пѣшта (В); И он се на фѣшта тѣм на работа (ГБ); Арно ама он се скрѣва (ГБ); И он нѣма нѣкаква зашѣта (ГБ); Той и днѣска си е жѣф (ГБ); И тѣй го удѣри (ГБ); Почва и тѣй да дѣйства (ГБ); Онѣ си сѣдѣ тука у нас (В); Онѣ бѣше много добрѣ (В); И онѣ сѣдѣ при нас трѣ години (ГБ); И онѣ ме сретнѣ на пѣзарѣ (ГБ); И онѣ им однесѣ и дрѣите (В); Онѣ го изработѣло самѣ (В); Убаво бѣше и онѣ (ГБ); Онѣ бѣше шѣс годѣни (В); Нѣе сме си дѣм (В); Оти нѣе работѣхме (В); А нѣе ги тука чувѣ^хме (В); Па нѣе ги бѣеме (В); Тѣга бѣхме нѣе у сѣлѣто (ГБ); Нѣе сме намесѣле колѣчета (ГБ); И нѣе пренесѣме чѣвало сѣс слѣмата (ГБ); Па вѣе се скрѣйте (В); Вѣе каквѣ слѣва направѣ^хте за Мирѣско Рѣйчѣв (ГБ); Онѣ видѣле прѣшл'ако (В); Онѣ дойдѣ тука (В); И онѣ избегѣле (В); Онѣ ме уважѣваа (В); Онѣ казѣа на майк'а му (ГБ); И онѣ фѣштат бащата му (ГБ); И онѣ излѣзнат (ГБ).

Подлогът може да бъде изразен и чрез други местоимения. Напр.: *И сичките плакаа за него* (В); *Сичко е билд у нас* (В); *И сичките ше зѐмеме пайца* (ГБ); *Сите постиме* (ГБ); *И сега са ми сите на работа* (В); *Тойа нема да е* (В); *Онѝа учиа* (В); *Така рѣтко се некой саберат* (ГБ); *И таа е слаба млого* (В); *Таа кара сега шѣста годѝна* (В); *Само таа е тука* (ГБ); *Нашите не ме даваа на друго место* (ГБ); *Беше и това така забележително* (ГБ); *Това останѝ сираче* (В).

Подлогът може да бъде изразен и чрез числителни имена: *И едѝн отишѝл натам* (В); *Едѝн се ожени* (В); *Едната детѝ ѝма* (В); *И двата беа невалидни* (В); *Качва се едѝн на тавано тамока* (ГБ); *Еднѝ ми даде пендари* (ГБ); *Две играѝат* (ГБ); *Чѣтири пѣят* (ГБ).

Подлогът може да бъде изразен и от прилагателно име или причастие: *Малѝта оидѝ у Совѝя* (В); *Малѝйо е при мене* (В); *Очелѝ завѣреното да пасѝ кравата* (В); *Под малѝто иде при нас* (В); *Старѝо се ожени в Долни Богрѝф* (ГБ); *Жѣнената си останѝ тука* (ГБ); *И старѝио зѝма парѝте* (ГБ).

Подлогът може да бъде изразен и от цяло съчетание: *Идо́ме нѝе Здаштерката на пазѝр* (В); *Нѝе останѝме със старѝецо само* (В); *Свекѝрѝ свекрѝвата сѝте се затрѝа* (В); *Отишли да ѝа годѝват свекѝрѝ и свекрѝвата* (ГБ); *Мѝйка ми и баштѝ ми така са посрешѝале добрите дни* (ГБ); *Тогѝа бѣхме нѝе с чѝчо му* (ГБ); *А прокурѝро и едѝн негѝф чѝвѣк се расѝждат* (ГБ); *И отидѝхме нѝе с баштѝ му лично при него* (ГБ).

Удвояване на подлога

Дублирането на подлога е много характерно за диалекта. Обикновено то става, когато той е изразен с местоимение. Тѝй като местоимението е по-абстрактно, по-неопределено, говорителят дублира подлога, за да го изрази по-ясно, по-точно. Напр.: *Нѝе старѝите вече сме преминале* (В); *Нѝе женѝте по работехме* (В); *А ла момѝчето си онѝ не шѣтѝ да учи повече* (В); *Тѝѝа младѝте си глѣдаѝа децѝта* (В); *Тѝе останѝа сираци тѝѝа двѣте* (В); *Казѝл тоѝо по малѝйо на брат си* (В); *Тѝѝа деверѝте пак дойдѝат* (ГБ); *А тѝѝа женѝта рекла на мажѝ си* (ГБ); *Онѝ се нагиздѝла даштерка ѝ* (ГБ).

Б. Сказуемо

Наред с подлога, сказуемото е втората главна част в двусъставното изречение. То се намира в предикативна връзка с подлога. Двете главни части на изречението са свързани взаимно и само в рамките на изречението те се конкретизират и изясняват, и само тук те определят мястото на субекта и предиката в реалната действителност. Сказуемо, което не е свързано с подлога, представя от себе си лексическа единица, носител на отвлечени понятия¹. Връзката между подлога и сказуемото е взаимна. В изречението чрез сказуемото активно се приписва един признак на подлога, но при това подлогът също е насочен към сказуемото².

¹ По-подробно по този въпрос вж. И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, Ленинград, 1945, стр. 168 и сл.

² По-подробно за двустранната връзка между подлога и сказуемото вж. В. Г. Адмони, Введение в синтаксис современного немецкого языка, Москва, 1955, стр. 60 и сл.

Сказуемото е главна част на изречението, защото заедно с подлога е носител на основните понятия на изказа, влиза заедно с него в основното структурно звено на изречението, по отношение на което другите части на изречението са зависими в синтактично отношение. Но, от друга страна, сказуемото е зависимо от подлога, синтактично е подчинено на него, тъй като разкрива предикативно един негов признак. Тази зависимост обаче е сложна, връзката между подлога и сказуемото, както изтъкнахме, е двустранна, те заедно образуват организиращия център в изречението. Както вече посочихме, заедно с подлога, сказуемото е втората главна част, която има голямо значение за образуване на изречението. При едносъставните изречения сказуемото може само да образува изречение, като подлогът морфологически се изразява чрез съответното глаголно окончание.

Сказуемото най-често се изразява чрез различни форми на пълнозначните глаголи. Личният глагол най-ясно и точно определя подлога, защото в неговото граматично окончание подлогът е вече загатнат. Именно поради това в повечето случаи подлогът и сказуемото са съгласувани по лице, число, а понякога и по род. Не са рядко обаче и случаите, когато това съгласуване не става, но този въпрос ще бъде разгледан по-късно. Сказуемото може да бъде просто и съставно. Простото глаголно сказуемо се образува от различните форми на глагола. Напр.:

Е и сегă правѣме нѣ свѣдба (В); Нѣ сѣе^х ме лѣшта (В); Грах сѣе^х ме едно врѣме (В); Сă че дрѣнне звѣнчѣто (В); Еленчѣто дошлѣ вечерта (В); И онѣ слезналѣ доле (В); Свадбѣрето накладѣоха огън (ГБ); Нѣе па пѣсни пѣем тогăйа (ГБ); И пѣсле им дадѣме и нѣе колѣци (ГБ) От сѣлата са дошлѣ момчѣта (ГБ); Чорбацѣята зѣма крѣпата (ГБ) Той бѣше един младѣш много прилѣчен (ГБ); Ас сѣм му лел'а (ГБ). Невѣстата му целувѣла рака (ГБ); Он отишѣл там (ГБ).

Съставното сказуемо може да бъде глаголно и именно. Съставното глаголно сказуемо се състои най-малко от две глаголни форми, едната от които е носител на основното лексикално значение на сказуемото, а другата доуточнява, допълва това значение. Двете форми са тясно свързани помежду си и образуват една синтактична цялост. Глаголите, които доуточняват лексикалното значение на основния глагол в тази синтактична единица, означават начало, край, необходимост, задължителност, невъзможност или възможност на действието, означено чрез основния глагол, към който те се присъединяват както семантично, така е синтактично. Съчетанието на тези две сказуеми изразява едно действие, единен процес на действието, съответно уточнени, допълнени или нюансирани от втория глагол в съставното глаголно сказуемо. Напр.: *Па сѣка па да претрѣишѣ врѣд (В); Йа не можѣх да зѣмем пѣнциѣа (В); Момчѣто младѣо баштѣ му йска да си го зѣме (В); Вѣче вѣна да се работи по полѣто (В); Саран млѣкото не мѣже да го расклѣтиш (В); Онѣ не мѣже да скл'учи брак (В); Йа сѣм пошѣл да трѣжѣим това врапчѣ (В); Йа не мѣга да ти крѣйа панталѣне (В); И он станѣл та си отишѣл дѣм (В); И земѣл та се качѣл у едно дрѣво (В); И пѣчваме да пѣме по сѣлѣто (ГБ); Почнѣли да го бѣйат онѣ (ГБ); И нѣе решѣхме да се жѣниме (ГБ); Такѣва дѣка не мѣга сегă да ги кѣжа йас (ГБ); Кѣй умѣе да вдѣне сѣднѣчи концѣо (ГБ); Не*

мѡже като сегѡ налѣ | девѡйка да се фѡне (ГБ); Нѣкой не смѣе да излѡза (ГБ); И он трѣгна да се вѣрне код офѣите (ГБ); Решѣ да го дадат на лечѣние (ГБ); Онѡ трѣбе да се оперѣра (ГБ); И послѣ си продѡжѣ да си порастѣ (ГБ); Не мѡга да ти обѡсна нѣшто (ГБ); Обѣчам да го пѡтпомогна (ГБ).

Глаголното съставно казуемо може да бѣде съставено и от повече от два глагола, но тези случаи в софѣйскѣя говор са по-редки — И нѣе почнѡме да ѣдем да копѡме (В); А ѣѡ трѣбе пак да стѡнем да ткѡем (В); Сѡка да излѣнеш да купиш нѣшто (В); Че го кѡра дѡ ѣде у другѡ село да го вѡди (В); И не дѡва нѣкой да посѣгне ѣѡце да зѣме (ГБ); Па трѣбе да пѡчнемѣ да ткѡем (ГБ); Мѡже ли да влѣзне и друк да го види (ГБ). Вѣв всѣчки тези случаи сложното съставно казуемо представѣ синтактична цѣлост, обединѣна с едно общѡ значѣние, което се изразѣва чрез последния глагол. Останалите глаголни форми доуточняват, допълват и нюансират значѣниѡто на основната. Пѡнякога основната, последна глаголна форма може да бѣде заменѣна от имѣ, ако съставното казуемо ѣ образувѡно от повече от две глаголни форми, напр.: И почнѡме да ѣдемѣ на жѣтѡва (В); Цѣла елѣмпѣлѣнска окѡлѣѡ мѡже да влѣзне на свѣжѣданѣ (ГБ); Онѡ не мѡже да отѣде на рѣбота (ГБ); Дѡштѣрка ми не сѡка да отѣде на рѣбота (В).

Освен глаголно, съставното казуемо може да бѣде и именѡно. То се образувѡ от глагол и имѣ. В тези случаи обѣкновенѡ лексикалното значѣние на глаголната част на съставното казуемо ѣ изблѣднѣло или ѣ по-абстрактѡно. Чрез глагола в тези случаи се разкрѣват граматичните признаци на казуемѡто, а чрез имѡто се разкрѣва признакѡт, който се приписѡ на подлога. Най-чѣсто в съставѡ на такова казуемо като неговѡ глаголна част се употребѣѡва спомагатѣлният глагол сѡм в неговите различни форми, тѣѣ като той ѣ най-абстрактѣн, неговѡто лексикално значѣние ѣ най-изблѣднѣло. Напр.: Сѣстрѡ му у Вѣлѣпофѣи бѣше жѣнетѡ (В); Ъѡ сѡм стѡра (В); Дѣдѡто ѣ жѣф ама си стѡричѣк (В); Сѣте дѣцѡ са ми дѡбрѣ (В); Такѡф бѣше мерѡклиѡ бѡштѡ ми (В); Тѡгѡѡ што ми ѣ билѡ блѡго ѡѡденѡто (В); Он бѣше на грѣцѡката грѡница вѡйник (В); А сегѡ ѣ сѣчѡко слѡбѡдно (В); Онѣ не са сѡглѡсни (В); На млѡдите пѡ не ѣм ѣ гѡдно (В); Па крѡсивѡ ѣ мѡмѣчетѡ (ГБ); Какѡ такѡ ѣ крѣстѣно тѡѡ дѣтѣ (ГБ); Сѡвѣкр ми бѣше бѡгѡт (ГБ); Ама тѡѡ ѣ нѡѣ ѡнтерѣсѡно (ГБ); Ъѡ бѣх млѡдѡ тѡгѡѡ (ГБ); Хубѡво бѣше и онѡ (ГБ); Онѡ не ѣ дѡбрѡ (ГБ).

В посѡчените по-горе случаи именѡната част на съставното казуемо ѣ проста и вѣзѡката междѡ нея и глаголната част на казуемѡто се осѣществѣѡва непосредствѣно, направо.

Тѡврѣде чѣсто обаче именѡната част на съставното казуемо имѡ свои поясѣнения, които не се свѣрѡзѡват непосредствѣно с глаголната част на казуемѡто, а само посредѡством именѡната част, която поясѣняват. Такиѡ са например следните случаи: Билѡ млѡго слѡтко чѡвѣчѡто мѣсо (В); Прѡвите дѣцѡ ми бѣѡ близѣнетѡ мѣшки (В); Онѡ билѡ млѡго крѡсивѡ (В); Сѣлската рѡбота бѣше млѡго мѣчна (В); Налѣ такѡ самѣнѣтелѡ мѡлко им ѣ билѡ (ГБ); Ъѡ сам цѡрски сѣн (ГБ); И тѡѡ ѣ слѡбѡ млѡго (ГБ); Млѡго ѡѡѡво бѣше и тѡѡ (ГБ); Гѡлѣма свѡдѡ бѣше гѡлѣмо нѣшто (ГБ).

Освен със спомагателния глагол, съставно именно казуемо може да се образува и с глаголите *ставам* и *остана*, които се покриват в тези случаи по значение със спомагателния глагол *съм*. Напр.: *И_орѣто става_много буйно* (ГБ); *Току си_остана нежѣнена* (ГБ); *И_сички оста_наа вече трѣгнати* (ГБ); *Она_остана пак довица фѣдри пѣт* (ГБ); *Само ѿа останѣх стѣра* (В); *Они_остана^ха сираци дветѣ* (В); *Она зарат_них_остана нежѣнета* (В); *Па_сегѣ она_остана сама* (В).

За софийския говор е много характерно повторението на казуемото, за да се изрази продължителност на действието. Напр.: *Жнѣм | жнѣм | жнѣм ѿал дѣн* (В); *Пазѣриме_се | пазѣриме_се | пазѣриме_се* (В); *Момѣта гледѣла гледѣла па_рѣкла* (В); *Конѣте обика_л'ат | обика_л'ат* (В); *Они_па газѣли газѣли изгазѣли_ги* (В); *И_сите си_ги на_редим | наредим | наредим* (В); *Добрѣ_ама тоѿо малѣо седѣл седѣл чекѣл чекѣл* (В); *Вѣрвѣл вѣрвѣл току го_стигнал звук* (В); *Карѣли карѣли току стигнали ѿди еѣн* (В); *Возѣле_се возѣле и_ѣн току ста_не на_вук* (В); *Он погледѣл погледѣл па_бес_кафѣс не_мѣже* (В); *И_они бегѣли | бегѣли | бегѣли* (ГБ); *Карѣ_ми_се | карѣ карѣ* (ГБ); *Крѣвата като_го_мрѣне та_го_гѣни по_ливѣдата гѣни_го | гѣни_го | гѣни_го* (ГБ); *Она бѣга | бѣга | бѣга* (ГБ); *Насаѣдѣме снѣпето врѣѣме врѣѣме* (ГБ); *Врѣѣле врѣѣле срешнал_ги зайѣко* (ГБ); *И_саблѣчѣле саблѣчѣле змѣѣ саблѣкал последната_си_кѣжа* (ГБ); *Зѣло таѣѣ кука за_сламата и_ѣѣ влачѣло влачѣло* (ГБ); *Клѣпа ве_ѣѣчката клѣпа | клѣпа | клѣпа* (ГБ); Продължителност на действието може да се изрази и чрез *хѣйде*: *Хѣйде хѣйде хѣйде отишли та_мока* (В); *Хѣйде хѣйде хѣйде_та_у_там у_дрѣжавата* (В); *Ѧйде Ѧйде Ѧйде та_ѣѣма* (ГБ).

Характерни за диалекта са и изречения, в които казуемото е изразено чрез междуметие. Тази употреба на междуметие в служба на казуемо е свързана с голямата емоционалност на разговорната реч изобщо. Някои от тези междуметия се свързват със съответния глагол — образувани са от същия корен, но са по-изразителни от глагола. Напр.: *Она скрѣц скрѣц скрѣц скрѣц* (В); *Они се_збра_ле окол_него и_ча_кара чѣкара чѣкара* (В); *Па_от_некои_си_ремѣчките по_них са_були_се кл'ѣн кл'ѣн* || (В); *Пѣтицата врѣк врѣк врѣк и_она* (ГБ); *Они_па ѣбре ѣбре ѣбре ѣбре измина_ле и_умниците* (ГБ); *А_петѣло кукурѣго* (ГБ); *И_зайѣко | бух у_дѣпката* (ГБ); *А_пѣлето се_качи на_прозѣрецо | фѣй фѣй фѣй фѣй* (ГБ).

Съгласуване на казуемото с подлога

Синтактичната връзка между казуемото и подлога се изразява чрез формите на съгласуване. Това положение, валидно за книжовния език, в общи линии се отнася и за диалектната реч. Тук обаче понякога граматическото съгласуване на казуемото и подлога отстъпва на логическото. Обикновено казуемото се съгласува с подлога по лице, число, а понякога и по род.

а) Съгласуване по лице

Сказуемото се съгласува с подлога по лице, когато той е изразен чрез лично местоимение, което съвпада с глаголното лице. Напр.: *Иа́ обше́ двѣ зна́м* (ГБ); *Иа́ сам_мла́да* (ГБ); *Бл́гарин си_тѣ* (ГБ); *Ти си_идвала у_нас* (ГБ); *Иа́ ймам_пѣд дец́а* (В); *Она́ го_послуша́ла* (В); *Оно́ си_спѣ* (В); *Она́ иде у_градѣ* (В). В трето лице подлогът може да бъде изразен и чрез съществително име, или с друга част на речта. Напр.: *Кума́та угѣтви* (ГБ); *По́по нагѣди де́тѣто* (ГБ); *Едѣн река́л на_же_на́та_си* (ГБ); *Та́йа ра́бота_вече се_таќа | усложни́* (ГБ); *Уну́ката зем́а совѣйско момчѣ* (В); *Та́а е_тека́ сла́бичка* (В).

б) Съгласуване по число

Съгласуването на сказуемото и подлога по число се наблюдава почти във всички случаи, когато подлогът е изразен чрез местоимение или чрез едно име. Напр.: *Ба́бата е_жѣва* (В); *Ба́ба зе́ме четѣри турѣ́та* (ГБ); *Нѣе_най_пра́вейме това́* (ГБ); *Онѣ не_са_ту́ка* (В); *Баи́та_ми е_ту́ка* (В).

По-особени са случаите, когато групата на подлога е разширена и се състои от няколко имена или от име и местоимение. В такива случаи съгласуването между сказуемото и подлога не е проведено последователно. Несъгласуваността между сказуемото и подлога в тези случаи може да се дължи на различни причини. Твърде често причина за това е липсата на ясна изреченска перспектива, при което се идва до допълнително прибавени части на изречението, които естествено не се съгласуват с неговото сказуемо. Напр.: *Баи́та_ми не_ме_да́ваше и_ма́й_ка_ми* (ГБ); *Та́м ни_води́ свека́рѣ и_баи́та_ми* (ГБ); *Ва́рд'а_се бра́т_ми да_ме_не_сре́шне и_баи́та_ми* (ГБ); *Ма́к'а_ми_е низ_Верди́кал и_чи́чѣвете_ми* (В); *Деверѣ се_затрѣ и_свекрѣ́вата* (В). Втората част на подлога в тези случаи е прибавена допълнително и затова сказуемото е съгласувано само с първата.

Когато групата на подлога се намира пред сказуемото, то обикновено се съгласува с нея по число — *Свекрѣ́рѣ свекрѣ́вата се_затрѣа* (В); *Кумѣ и_кума́та йдат у_коми́йшите* (В); *Ча́фки свра́ки на_мрѣш'а́к се_збра́ли* (В); *Ма́йка_ми и_баи́та_ми пла́каа за_не́го* (ГБ); *И_ку́м и_сѣ́чки дѣдоа* (ГБ); *Бу́лка́та с_ма́лкото бе́бе йдат у_ба́бата* (ГБ); *Бу́лка́та със_свекрѣ́вата йдат на_паза́р* (ГБ).

Когато сказуемото е пред подложите, то се съгласува обикновено с най-близката част от групата на подлога. Напр.: *Ймахме са́йѣ до́ле | каде́_е сега́ | ви́бробѣ́тно и_водени́цата* (ГБ); *Не́къде се_ста_в'ала зе́м'а́та и_небо́то* (В); *Ка́то_ги_забо́лѣ ра́мото | ла́ктите | ко́лената* (В).

в) Съгласуване по род

Обикновено подлогът и сказуемото се съгласуват по род — *Оно́ плака́ло* (В); *Она́ видѣ́ла* (ГБ); *Он река́л* (ГБ); *Он доше́л* (В).

Има обаче и случаи, когато това съгласуване не става. Напр.: *И_она́ слезна́ла | (момата) показ́ало_йу те_тека́ се_пра́ви* (В); *И_онѣ сѣ́чко шта_кльцна́ло сѣ́чко изб'ува́ло* (В); *Фърлѣли гребенѣ́ | ста_на́ло ко́кали* (В); *Фърлѣли бръсна́чо стан́ало ножѣ́ве* (В); *Ка́то_фрлѣло_ума́та | стан́ало ка́л* (ГБ).

В някои от тези случаи несъгласуването по род води и до несъгласуване по число.

Много характерно за софийския говор и за устната реч изобщо е и логическото съгласуване. При събирателни съществителни сказуемото може да бъде както в единствено, така и в множествено число. В първия случай е налице граматическо съгласуване — *Дойде ни гòск'е* (ГБ); *Мине товà гòск'е* (ГБ); *Дойде каде òбет пòврак'ето* (ГБ); *Госк'ето че дòйде на бòлката* (В). Във втория случай е налице логическо съгласуване. Напр.: *И ни дòждàа гòск'е* (ГБ); *Госк'ето àпнат пйнат си* (В); *Собрàхме се родàта* (ГБ); *Пòврак'ето йадàт пийàт тàm* (В). Тук подлогът е в единствено число, а сказуемото — в множествено.

2. Второстепенни части на изречението

А. Допълнение

Допълнението е такава част на изречението, която е засегната пряко или косвено от глаголното действие. Семантически то допълва глагола. В изречението то изпълнява функция на обект на действието. Тъй като допълнението означава предмет, то се изразява обикновено чрез съществително име, но може да бъде изразено и от други части на речта, ако те са употребени вместо съществителни.

а) Пряко допълнение

Прякото допълнение означава предмет, който е засегнат пряко и изцяло от глаголното действие. То се свързва със сказуемото направо, без предлог. Употребява се при преходни глаголи. Някои от тях, като *вземам* и *давам* например, почти не се употребяват без пряко допълнение. Употребени без него, те образуват изречения, мисълта в които е изразена непълно, неясно и неточно. Напр.: *И од домà зймаме пèчени àгнета* (ГБ); *Такйва рàботи ми назèха вèче* (ГБ); *Сйчки зèмем сьрпèвете* (ГБ); *Зймаше плèшка от àгнето* (ГБ); *Зèхме момàта* (ГБ); *Невèстата шà дàва сьс садèнцето ракййа* (ГБ); *Не рещйа да го дадàт* (ГБ); *Че му дадè царството* (В); *Нали ни дàваа пèд дèкара имòт* (В); *И им дàл парй* (В); *Дàл им конй* (В); *Давàме дàр* (В); *Да не зèме други дèцà* (В); *Дàва ми еднò друго* (В).

Най-често прякото допълнение се изразява чрез съществително име, което в едни случаи може да бъде употребено само, без определение, а в други — да има определение. Освен при посочените по-горе глаголи, които обикновено не се употребяват без пряко допълнение, пряко допълнение се употребява и при други преходни глаголи, като в различна степен уточнява, конкретизира тяхното значение. Напр.: *Он наредйл човèко пак* (В); *И наклàли òгин* (В); *Онà прегрèнала прòшл'ако* (В); *И звукò усетйл мр'шл'ак* (В); *И направйли погàчата* (В); *За сабòро си пà пригòтвйме йàден'е | пйен'е* (В); *Че ви пуштим орлèто* (В); *Сàка йайца* (В); *Ама òн си однесè тййа пèр'а* (В); *И онò се напйло вòда* (В); *Онà пèре грàжданките* (В); *Прàве^хме седèнки на уличата* (ГБ); *И прàвейме тòйа прèзник* (ГБ); *Направйле сме сармй* (ГБ); *Направат тантèлите и сукмàните сàмо кàл* (ГБ); *Правйме си тйквеник сьс тйква* (ГБ); *Прàвеа седèнки мнòго* (ГБ); *Сегà шà*

на кумйцата на сичките (В); Ние останайме със старецо (В); Она не йаде със нас (В); Он се на сојузи сос нѣх (В); А тука си със нѣх бѣх млого добре (В); Башта ми иде сас дрвото (ГБ); Старите не даваа да се плете на мажете (ГБ); И там се срешта сѣс | годенйко си (ГБ); Бабите идат на черква сас лѣбове (ГБ); И се нѣси на бабата на калѣска (ГБ); Момчетата дойдат стѣгнати сас коилѣ сас мануни (ГБ); За нѣго ме дава^ха наште (ГБ); Подарѣци за мѣне земаа (ГБ).

Много характерно за говора е изразяването на косвено допълнение чрез дателната форма на име или местоимение. Напр.: Онѣ нѣм даваа (В); Дари рѣзи || Кому рѣзи | кому чорѣпе (В); И нѣму дал пѣшка (В); Нѣкому да ме сѣм на врата (В); Другома кѣшта да метѣ (В); Другома вода да нѣси (В); Ше цалива рака сѣкому (ГБ); Нѣм ни казаа (ГБ); А нѣму му не дадоа (ГБ); Сѣкому така мѣчно стана (ГБ); Нѣм е млого мѣчен живото (ГБ). Косвено допълнение се изразява и чрез кратката местоименна форма в дателен падеж. Напр.: Как че ми давиш кон'о (В); А онѣ ми не даде (В); Кѣй да ми работи сегѣ (В); Башта ти че ти даде царството (В); И друго каквѣ да ти расправ'ам (В); Дѣста ти намлѣх де (В); Снѣшти му дѣмайѣ (В); Че му даде царството (В); Остава ни по нѣшто парѣ това оновѣ (В); Заштѣ ни зѣмаш това (В); Земали сме ви парѣте (В); Жѣни кѣдѣ са ви мѣжете (В); Дадоа им парѣ имѣт (В); Цалива му рака по стар обичѣй (ГБ); И ни расправѣа за старо врѣме (ГБ); Старите са ни заповѣдали (ГБ); И ни донесѣ йадене на нѣвата (ГБ); Дождѣа ли ви гѣск'е ма (ГБ); И после им дадѣме колаци (ГБ).

Дателното допълнение често се употребява и в безлични изрази. С тях се разкрива някакво вътрешно състояние. Напр.: Како пѣе ми се вода (В); Ама мѣне ич ми се не йаде (В); Учрѣгите че ми се арѣше (В); Бабо мѣне ми се спѣ (ГБ); Пѣе ми се вода (ГБ); Йаде ли ти се сѣне (ГБ).

И дателното допълнение може да бѣде изразено чрез двойни местоименни форми или с местоимение и съществително. Напр.: Ама налѣ он им нѣси за нѣх (В); Дал му и нѣму сичко (В); А нѣм ни направѣа обиск (В); И он му казва на башта си (ГБ); Мѣне ми дадоа дар на свѣдбата (ГБ).

Срещат се обаче, макар и по-рядко, случаи, в които липсва удвояно дателно допълнение. Напр.: Нѣм да кѣжа добротро (В); Нѣм се живото не знаѣ (В); Дѣй и тебе бабо мѣцо да пройѣм корѣмо (ГБ); И нѣй нѣшто са е паднало (ГБ). Такива случаи се срещат в Ихтиманско¹ и Кюстендилско², кѣдето това явление е твърде широко застъпено. В софийския говор то се среща по-рядко.

Б. Определение

Това е най-зависимата и най-несамостоятелна в синтактично отношение част на изречението. Определението разкрива признак на предмет,

¹ Вж. М. Младенов, Ихтиманският говор, стр. 177.

² Вж. Ив. Умленски, Кюстендилският говор, стр. 93 и сл.

означен чрез съществително име в изречението. Определението заедно с името, което определя, образува словосъчетание, главна част на което е съществителното име. Двете части на такива словосъчетания се намират в атрибутивна връзка. Каквито и признаци да разкрива определението, то не може да има независима синтактична позиция. То е винаги, както в синтактично, така и в семантично отношение зависимо от определяемата дума. То конкретизира, определя по-точно предмета, изразен чрез съществително име в изречението, но не участва в организацията на изречението като негов основен, структурен елемент. Определенията биват два вида — съгласувани и несъгласувани.

Съгласувани определения

Това са най-често срещаните определения. Те се приспособяват към граматичните форми на определяемата дума. Най-често съгласуваните определения се изразяват чрез прилагателни имена — *Правѝме убава свадба* (В); *Е_тека снегò паднал мрѝтво врѝме* (В); *Водѝл златен кон* (В); *Он водѝл убава мома* (В); *А_лѝтно врѝме немаше като_сега почѝпка* (В); *Ама_кой че_влѝзна у_ндвата кошѝра* (В); *Тѝйа че_са на_младѝйò брат* (В); *Че_сварѝме пòсно ѝадене* (В); *Он че_мѝсли лѝши работѝ* (В); *Добрѝ_ама мѝшкото детѝ заспа̀ло* (В); *И_богорѝдица голѝм празник* (ГБ); *Он ѝмаше убавѝ конѝ* (ГБ); *Пр̀вото_е козуна̀ко ѝ | млѝчни работѝ там вѝчем* (ГБ); *Пòстеа богорѝдѝчки пòсти* (ГБ); *Петрѝвден лѝтен празник | петрѝфско пѝле* (ГБ); *Годѝш прават | голѝм годѝш* (ГБ); *Голѝм л'убѝф развѝхме с_момчѝто* (ГБ); *Одѝхме | на_Сѝфѝй | сас_наѝ блѝските роднѝни* (ГБ); *Тогѝва червѝни ѝѝйца на_ша_чу̀каме* (ГБ); *Така прибѝраше убавѝте момѝ* (ГБ); *Он бѝше ум̀но момчѝ* (ГБ).

Поради това, че диалектната реч е говорима и на говорителя не ѝ ясна предварително изреченската перспектива, а така също и за да се изрази по-голяма емоционалност, е възможно допълнително да се прибавят някои определения към съществителни имена, които вече са били споменати от говорителя, но за които той е сметнал по-късно, че е необходимо да се конкретизират с някои техни качества или свойства. Тези атрибутивни съчетания, на първо място в които стои съществителното име, а след това прилагателното-определение, са твърде чести в диалекта. Понякога определящото и определението са разделени от някоя друга част на изречението, обикновено от сказуемото. Напр.: *Арѝатки ѝмаше кѝлени* (В); *Музика ѝмаше убава* (В); *Тука да_си_ги_опѝше грѝзни среб̀рни* (В); *Та_си_носѝм пунѝак сѝлски* (В); *И_сѝм_гледала така свадби убавѝ* (В); *Тогѝ_е_тѝг̀ло голѝмо* (В); *До_кѝцѝн в_ча̀ко последнѝйò сѝ хорò* (ГБ); *И_пак_ѝгнѝта пѝчени пак_вѝно червѝно* (ГБ); *Палтò ми_зема̀а ед̀но бѝберно* (ГБ); *Те_текѝва работѝте са_билѝ на̀ши* (ГБ); *Немаше нишò опѝнѝкѝ свѝнски сѝмо* (ГБ); *И_сегѝ прѝдават по_телевѝзѝята сук̀манѝ царѝни* (ГБ); *И_от_там излѝл к̀дн | р̀анет* (ГБ); *Мина̀ват през_еднѝ вода голѝма* (ГБ). В някои от посочените примери определението е изразено чрез причастие, местоимение или числително име.

Съгласуваните определения могат да бъдат изразени и чрез местоимения. В случая като съгласувани определения могат да се използва

всички местоимения, с изключение на личните, които не могат да бъдат съгласувани. Напр.: *И бащата и тогави зе́ме та напѣди онѣйа сѣнове* (В); *Не е ватѣла никакѣх занайѣт* (В); *Иа сѣм си работѣла мѣй имѣт* (В); *Нѣште жѣйта стигнаа вѣче* (В); *Мѣйта сѣкѣра по рѣже* (В); *Те тѣйа сѣн е сѣмо тука останѣл* (В); *Нѣштите тѣвани не сѣ като совѣйските* (В); *Сѣдѣ сегѣ у тѣз одаѣа* (ГБ); *Па лѣгни на мѣйо крѣвѣт* (ГБ); *Баба Параскѣва на мѣйа сѣстрѣ е свѣкрѣва* (ГБ); *Сѣчките момѣчета дойдѣт у нѣзе* (ГБ); *Вѣдат и онѣ оновѣ детѣ* (ГБ); *И станѣл цѣр на товѣ сѣлѣ* (ГБ); *Тѣм работѣше у Багра и нѣшто момѣ* (ГБ); *Нѣшта кѣшита е новѣ* (ГБ).

Определенията могат да бъдат изразени и чрез причастия: *Ама му дрѣите подрани покѣсани* (В); *Инѣче нагласѣна момѣ облѣчена* (В); *Не нѣса сегѣ плѣтени чорѣпе младѣте* (В); *Зѣмаме пѣчениѣте агнетѣ* (ГБ); *Онѣ ймаа рѣнѣти конѣ* (ГБ); *Купѣни работѣ сѣ не нѣсѣха* (ГБ); *И онѣйа останѣлата слѣма ша турѣме на стѣката* (ГБ).

Определенията могат да бъдат изразени и чрез числителни имена: *Ймаше еднѣ баба* (ГБ); *И почѣват еднѣ организѣцѣйа* (ГБ); *Ймам еднѣ сѣстрѣ* (ГБ); *Трѣ дѣна сѣдѣа тѣм* (ГБ); *И на стѣката по еднѣ шѣпа дадѣме* (ГБ); *И ги турѣт под едѣн тренѣѣфил* (ГБ); *Дадѣт на попо по едѣн овѣн* (ГБ); *Петѣло изрѣл еднѣ парѣ* (ГБ); *Онѣ не свѣршѣ за еднѣ годѣйна* (В); *Сѣстрѣй ймам двѣ* (В); *Сѣстрѣ ми жѣнѣй шѣс децѣ* (В); *Предѣ двѣ сѣдмѣци правѣме свѣдѣа* (В); *Онѣ йма сѣдем децѣ* (В); *Двѣ годѣн го чѣка онѣ* (В).

Членуване на съгласуваното определение

Както и в книжовния език, когато става дума за неопределен предмет, съгласуваното определение не се членува. Напр.: *Пѣйѣт тѣмока рѣзни пѣсни за булката* (ГБ); *Правѣме им шѣрѣни работѣ* (ГБ); *Крѣсти го другѣ момѣче* (ГБ); *Омѣсѣме голѣми пѣти* (ГБ); *Изнесѣт по голѣм котѣл* (ГБ); *Онѣ зе́ме стѣра парѣ* (В); *Правѣ си герѣѣн свѣ шѣрен конѣц* (В); *Не шѣтѣ да вѣдѣ децѣта на другѣ вѣѣта* (В); *Па си земѣ убаѣа момѣ* (В).

Когато обаче става дума за определен предмет, членуването на прилагателните не се извършѣва последователно във всички случаи, както това става в книжовния език. По правило тѣя определения се членувѣт и с това се изразѣва определенѣстта както на предмета, така и на признака. Напр.: *Иа да ти помѣгнем да си замѣтнеш на другѣто рѣмо* (В); *На малѣто кѣлѣдо децѣта ша зѣбѣрат колачѣта* (ГБ); *Фѣдѣриѣо дѣн свѣдѣбата правѣме* (В); *Онѣ сѣдѣ у другѣта одаѣа* (В); *От стѣрите вѣременѣ е товѣ* (ГБ); *Прѣвиѣо дѣн ша е свѣдѣбата у нѣдѣѣа* (ГБ); *Рѣдѣтелкѣта се вѣрнѣ от рѣдѣлѣниѣо дѣм* (ГБ); *За еднѣто вѣрѣме такѣ е* (ГБ); *Стѣриѣо замѣн такѣ бѣше* (В); *Че поѣчѣне да рѣже тѣйо малѣйѣо колаѣк* (В).

Не са рѣдко обаче и такиѣ случаи, при които определѣниѣто, макар и да се отнася до напѣлно определен предмет, не е членуѣвано. Напр.: *Мѣйа баба бѣше мнѣго добрѣ* (ГБ); *Нѣгоѣх бащата бѣше мнѣго такѣх чѣвѣк* (ГБ); *Нѣш дѣдѣ бѣше у сѣлѣто нѣй богѣт* (ГБ); *Дойдѣа за шѣѣѣстѣе пѣк на мѣйа мѣйкѣа сѣстрѣ* (ГБ); *Жѣнски пѣзѣр дѣка*

си е у Сdвийа (В); Он обул една нdга (В); Па мdй баштa рас-
прав'а (В).

Поради това, че определението не стои винаги непосредствено до определяемото, а може да се прибавя допълнително, за говора са харак-
терни случаи, в които се членува както съществителното име, така и не-
говото определение, но само тогава, когато те не са непосредствено едно
до друго или когато определението е употребено след определяемото.
Напр.: После нарoдо като налу вeчeм сичкийо (ГБ); Очeлo де-
тeтo да пасe крaвaтa нeйнoтo (ГБ); После на другитe штo сa
дошлe роднйнитe нeговитe шa цaлйвaм рaкa (ГБ); И тoвa брaт-
чeтo пd гoлeмoтo кaзaлo (ГБ); Кaтo дoйдe чeтвeртaкo вeлийo (ГБ);
А дeцaтa ми другитe сa у Сdвийа (В); Онo на грaницaтa бeшe
на грдцкaтa (В); И си пдстимe пoстйтe цeлитe (В); Унyцитe
пo Сdвийа си сичкитe живeйa (В).

Когато към едно съществително име има повече от едно определение,
определенията могат да се отнасят поотделно към съществителното, без
да са зависими едно от друго, или пък едното от тях да допълва дру-
гото и само чрез него да се отнася към определяемото, а не непосред-
ствено. Такива са например следните случаи: Жив'али сме си млdгo
убавичек живoт (В); Млdгo убaвa лeштa искaрвa^xмe (В); Он e мнdгo
сйлно пoдгoнeт oт нaшййo сaвeт (ГБ); Мнdгo гoлeм сйн ймaш (ГБ).

Твърде често, когато към едно съществително има повече от едно
прилагателно, едното определение е по-тясно свързано с определяемото,
а другите се отнасят вече не само към съществителното, а към съчета-
нието от съществително и прилагателно, които образуват една по-здраво
спoенa цялoст. Напр.: Имaлo убaвa нeкoйa цaрска дeштер'а (В);
И тaа oргaнизaция сe рaзнeсe у цaлaтa eлйнпeлйнскa oкoдлийa
(ГБ); Имaмe eднa злaтнa йaбукa (В).

В други случаи определенията поотделно, равноправно и независимо
едно от друго се отнасят към определяемото. Напр.: Фaнaа eдйн нeгoф
другaр (ГБ); Имaшe eднй убaви зaби тaкa eднa убaвa усмйфкa
(ГБ); Пa хoрo eднa сeдмицa цaлa (ГБ); Имaлo eднa кpaсивa мoмa
(В); Пa ймaшe стoтйнa прeснй йййцa и нaгoрe (В); Дa збeрe нe-
кoйa нaй убaвa мoмa (В).

Нeсгласувaни oпpeдeлeния

Най-често несгласуваните определения се изразяват чрез съществи-
телно име, което се свързва с определяемото с някакъв предлог. Отно-
шението между определяемо и определение тук е по-различно, отколкото
при сгласуваното определение. Докато при сгласуваното определение
отношенията са само определителни, при несгласуваното те са както
определителни, така и предметни. При сгласуваното определение опре-
деляемото и определението образуват един предмет, а при несгласува-
ното са налице два предмета. Най-често несгласуваното определение се
изразява чрез съществително име: Йaкa на пaлтoтo гoлeмa ймaшe
(ГБ); И тe тoвa e oт вeчepтa на кoдaдo (ГБ); Пpф пaт мe зa-
вeждaт вoф | дoмa на мoмчeтo (ГБ); Имaмe пaмeтник || на убй-
титe (ГБ); Нa свинeтe глaвaтa зa пaчa йa свaримe (ГБ); Гepдaн
oт чeснoф лyк нoсимe (ГБ); Сeстpитe на бaштa му дoшлй (В);

Бѣхмѣ етрѣва | дѣвер децѣ на етрѣвата (В); На чичѣ му зѣт го излага (В); Дойдоа началнико | женѣта на началнико (В); Трѣтийо дѣн гоек'ето че дойде на булката (В).

Несъгласуваното определение може да се изрази и чрез кратките форми на притежателните местоимения. Напр.: Даштѣрка ми не сака да отиде (В); Голубѣтата накацале на рѣмото му (В); И ба-штѣ ни ни пратѣ (В); На Страцин загина баштѣ им (В); Мак'а му не ѣа сака (В); Доджда дѣм при мак'а му (В); И ги дадоме при мак'а им (В); Там мак'а им на работа оди (В); Мак'а ми не ме даваше (ГБ); И таквѣа голѣми дѣми му казала невѣстата му (ГБ); Двѣро ни голѣм бѣше (ГБ); Сегѣ за синѣ им каквѣ да кѣжа (ГБ); И баштѣ ми рѣши да го дадат (ГБ); Домѣта остана на мене и на сестрѣ му (ГБ).

Несъгласуваното определение може да бѣде изразено и чрез наречие — Мнѣго ѡра се збрѣле (ГБ); Млѣго прѣкаски ти расказѣх (ГБ); Нѣй мнѣго пенѣари ѣмах ѣа (ГБ); Млѣго пѣт си минѣла (В); Мнѣго ли жѣто зѣхте (В); Млѣго децѣ бѣме на мак'а (В).

Приложение

Приложението уточнява определяемото или дава друго название на предмета, означен чрез определяемото. То се изразява чрез съществително и се свързва с определяемото винаги безпредложно. Напр.: Ымаме жѣр птѣца (В); Добрѣ ама нѣкаде се случи мѣжѣте бабайти (В); Ыѣ сѣм земѣла мѣши шивѣч (В); Жѣтото и лимѣц есен'ѣк насѣеме (В); Дванѣйсе годѣни сѣдѣ там прѣседѣтел ѡтговѣрник (В); Ыѣ ѣмах вѣска личнѣ сѣм тѣѣа изѣдникѣ Ферештѣноф (ГБ); И ѡн земѣ женѣ плѣтѣчка (ГБ).

В. Обстоятелствено пояснение

Обстоятелственото пояснение е второстепенна част на изречението, която изяснява различните обстоятелства, при които се извършва действието, изразено чрез сказуемото, т. е. тя пояснява сказуемото откъм място, време, начин, цел, причина, количество и т. н. Обстоятелственото пояснение се намира в смислова връзка със сказуемото, пояснява го, придава му пълнота, като разкрива неговите признаци. То се отличава с относително по-независимата си синтактична позиция, която се изразява в това, че обстоятелственото пояснение не се съгласува по форма нито с една дума в изречението. Различните видове обстоятелствени пояснения могат да се изразяват чрез наречия, съществителни, местоимения, прилагателни или числителни имена със или без предлог, а така също и от цяло словосъчетание.

а) Обстоятелствени пояснения за място

Този вид обстоятелствени пояснения уточняват мястото, където се извършва действието, или пък посоката, в която то е насочено. Те могат да бъдат изразени чрез наречие: Навѣнка турѣме двѣ трапѣзи (В);

Беше много убаво времето навънка (В); И отидоме там (В); Е и йа бех там (В); И отишлий тамока (В); Само тука останѧ (ГБ); Предоме там (ГБ); И оттѧм изѧзѧме на хорѧто (ГБ); И цялото село стои оттук оттук (ГБ).

Обстоятелственото пояснение за място може да бъде изразено и чрез съществително име, което най-често е придружено от някакъв предлог, но се срещат и безпредложни конструкции, обикновено със съществително дом — Ние сме си дѧм (В); Па онѧ дождѧ дѧм (В); И си нѧ отидѧ дѧма (В); И като се върнеме дѧма (ГБ); И онѧ си отиват дѧма (ГБ).

По-често обаче съществителните имена в служба на обстоятелствени пояснения за място са придружени от предлог, като различните предлози конкретизират, нюансират и допълват понятието за място, изразено чрез съответното обстоятелствено пояснение. Напр.: А йѧ излизам прес-прозорецо (ГБ); Имаше кравайчета на пѧйаса врзани (ГБ); Отидѧме на нивата (ГБ); Йѧ че си йѧ на друго мѧсто (В); Качѧ се един на тавѧно (В); А онѧ йѧ на Бѧнк'ѧ (В); Онѧ йѧ на училищѧ (В); Таѧ болес пукѧкалите им одѧше (В); Калѧски си пращѧме по сѧлата (ГБ); Одѧла съм у Ер'ѧково (В); Турѧли ги у дисѧгите (В); Улезѧли у една горѧ (В); Мѧк'ѧ ми е низ Вердикѧл (В); Нѧшиѧ чѧк од Дѧгѧново кѧм (ГБ).

Обстоятелствените пояснения за място могат да се изразяват и чрез местоимения с предлог. Напр.: Сѧчко е билѧ у нѧс (В); У нѧс праѧме седѧнки (ГБ); При нѧх е одѧл (В); Вечертѧ се збѧреме у нѧс (ГБ); Йѧ не сѧм одѧла у нѧх (ГБ).

Обстоятелствени пояснения за място могат да бъдат и цели изрази. Напр.: Па да си го одведѧ невестѧта там дѧма (В); И дойдѧ туѧ насрѧт село (В); Отидѧме горѧ насрѧт село (В); Туѧ у тѧйѧ не сѧм одѧла (В); Идем си туѧ од нѧшѧто село од Вердикѧл (В); И петѧло се качѧл на корѧтѧто прѧт кѧшти (ГБ); Отиват да а зѧмат од друго мѧсто од Бѧтунѧц (ГБ) Бѧше такѧ удобѧо да дойдѧ туѧ ф нѧс (ГБ); Ударѧле го бѧа туѧ по рѧмотѧ (ГБ).

б) Обстоятелствени пояснения за време

Обстоятелствените пояснения за време означават времето, през което протича действието, изразено чрез глагола. Възможността да се изразява по различен начин обстоятелственото пояснение за време обуславя различните нюанси в разкриване на времето. В един случай се разкрива цялото време, в други само неговото начало, в трети неговият край и т. н.

Обстоятелствените пояснения за време могат да бъдат изразени чрез наречия — Тѧгѧ бѧше нарѧт (ГБ); Гергѧфски на нѧсни нѧеме тѧгѧ (ГБ); Ама стѧдеме рѧно (ГБ); После пѧчѧме да вечерѧме (ГБ); Днѧсѧ цѧл дѧн работим (ГБ); Чѧра бѧх на рѧбота у теѧезѧто (ГБ); Ти сегѧ си осѧден на смѧрт (ГБ); И тѧгѧй насѧпе чѧвѧко (В); И после пу-шѧл вратѧта (В); И отѧгѧй ѧн се маѧѧ (В); Ношѧтѧсѧ ша за-мѧсим лѧбо (В); Тѧ тутѧна сѧдѧ го лѧни (В); Тѧкѧ сме прѧживѧвали нѧкогѧш (В); А сегѧ || сегѧ си глѧдѧйѧ деѧцѧта (В); Утрѧ да не кѧжѧш нѧшѧто (В).

Обстоятелствени пояснения за време, измерени чрез съществително име, с предлог или без предлог: *Вечертѣ* ме заведоа *тамо* (ГБ); *Дойде каде обет* подвратѣто (ГБ); *През ноштѣ* да се мѣси *погачата* (ГБ); *У недел'а* не жанеме (ГБ); *И сутринтѣ* пак отиват при *бабата* (ГБ); *И до обет* празник *само* (ГБ); *Од обед* пак на *жѣтва* (ГБ); *Пред девети септември* налѣ се *расчуа тѣйа работи* (ГБ); *Прес пролетѣ* посееме (В); *Трѣтийо ден* госкѣто че *дойде* (В); *А йѣ цѣла нѣш работим* (В); *Зѣмно време* това мѣждо ми работеше (В); *Спѣме през ноштѣ* сѣте (В); *Пѣ у тевно* че *стаеш* (В); *Лѣтно време* трѣбе да *те слѣнце*то изгрѣе на *нивата* (В); *Пееме од* | *петлѣ* (В).

Обстоятелствени пояснения за време могат да бъдат и цели словосъчетания. Напр.: *Стаеме сутрин рано у тевно* (В); *Та така е било некогаш едно време* (В); *И од ден на ден* детѣто се не *напредва* (ГБ); *През ноштѣ* у *дванѣсе час* отѣждаме на *чѣрква* (ГБ); *Запѣй ѣа вечертѣ* *срешту недел'а* (ГБ); *И оттогѣа* *занапрѣт* *вечер* *продѣжѣ* *училиштето* (ГБ).

в) Обстоятелствени пояснения за начин

Тези обстоятелствени пояснения конкретизират действието, като разкриват начина, по който то се извършва. Най-често те се изразяват чрез наречия. Напр.: *Бабата сѣчко турѣла надпак* (В); *И он полѣка полѣка* на *го фѣне* (В); *Йѣ сѣм ѣа* *врѣзѣла* *такѣ длѣшко* (В); *Мѣждо ми* *тека живѣеше* *прѣубаво* (В); *Па си сѣднем* *спокойно* (В); *Тука сме го билѣ* *лѣшо чувѣли* (В); *А сегѣ* налѣ *знѣеш* | *прес прѣсти* (В); *У рѣце* че *носим* (В); *И до вечертѣ* *непрекѣснато* се *пее* (ГБ); *И отиваме* *направо* на *венчан'е* (ГБ); *Онѣ* *излезѣла* на *кошул'а* (ГБ).

Понякога обстоятелственото пояснение за начин има свое пояснение — *Си живѣех'а* *млѣго убаво* *мѣждете* *едно време* (В); *Млѣго сѣм* *длѣбѣко* *заспѣл* (В); *Млѣго мѣчно* *бѣше* *едно време* (В); *И си живѣех* *млѣго убаво* *с нѣх* (ГБ); *И млѣго си ги* *убаво* *гледа* (ГБ); *Мнѣго си* *убаво* *живѣѣа* *ама малѣко* (ГБ).

Чрез обстоятелствените пояснения за начин могат да се правят сравнения: *Като сѣрен'е* се *рѣже* *млекѣто* (В); *И онѣ* *светѣли* *като слѣнце* (В); *Току нѣшто* *зафучѣло* *като ветарѣ* (В); *Онѣ* *като* *зафучѣло* *като затрескало* | *като облак* (ГБ); *Момчѣто* *билѣ* *тѣлко* *красѣво* *та светѣло* *като сѣнце* (ГБ).

г) Обстоятелствени пояснения за цел

С тези обстоятелствени пояснения се означава целта или предназначението на действието, изразено чрез глагола. Те се изразяват чрез съществително име и предлог. Напр.: *Отивахме* на *гѣсти* при *баба Параскѣва* (ГБ); *Па ша ѣа* *води* на *вода* (ГБ); *И поидеме* на *жѣтва* (В); *Идеме* на *снѣпе* (В); *Идеа* на *сѣно* (В); *Идеа* на *цвѣке* (В).

д) Обстоятелствени пояснения за количество и степен

Тези обстоятелствени пояснения означават количеството или степента на глаголното действие. Напр.: *Еднѧ седмѧца се минѧла ѧ свѧдбата* (ГБ); *Пѧеме пѧ | еднѧ чѧша ракийѧ по двѧ* (ГБ); *Плѧштаа ми по стѧ лѧва* (ГБ); *Тѧ нѧе сѧ пѧвече ѧмаме рѧбота* (ГБ); *Еднѧ хѧ изрѧснало кѧлко до небѧто* (В); *Живѧа чѧтри дѧна сѧмо* (В); *Е па ѧма на двѧйсе и пѧт годѧни* (В); *И ѧн мѧлко поживѧ по нѧх* (В); *Нѧшто мѧлко гѧрлото ѧа болѧ* (В); *Та си кѧчиме на колѧта по нѧколко тѧкви по десѧтна* (В); *А тогѧва онѧ мѧдѧго живѧехѧ* (В); *А па момѧчето си онѧ не шѧтѧ да учи пѧвече* (В); *Турѧх да е пѧвече мнѧцѧта* (В).

Г. Обособени части на изречението

Твърде разпространено е схващането, че обособяването на части на изречението е характерно преди всичко за книжовния език. Едва напоследък бе направено специално проучване на обособяването в народните говори¹, като се имат пред вид отпечатани диалектни текстове. И в софийския говор обособените части на изречението не са съвсем рядко явление. Най-често се обособяват определенията. Те са много характерни за говора. Обособените определения са отделени от определяемото с пауза и се отличават с по-голяма синтактична самостоятелност в сравнение с обикновените определения. Обособените определения се изразяват обикновено чрез прилагателни имена. Напр.: *Тѧпла погѧча | мѧка | пресношѧ да се омѧси* (ГБ); *Тѧйѧ што сѧ деверѧте | текиѧа нѧй блѧйски | нѧк дѧйдат* (ГБ); *И сѧйчко тѧпла ракийѧ да е вѧче | слѧтка* (ГБ); *Та сѧехме текиѧ работи | сѧлски* (В); *Пратѧл трѧтийѧ сѧн | нѧй малѧйѧ* (В); *Тогѧа бѧа стѧри кѧшти | нѧйски* (В); *Тогѧа беше нарѧт вѧто хорѧ си | сѧлско* (ГБ).

В някои от тези случаи наблюдаваме не само едно обособено определение, а цяла група. Както вече бе отбелязано, за говора е много характерна употребата на определението след определяемото, което е и една от главните предпоставки за неговото обособяване.

В говора се срещат и обособени обстоятелствени пояснения. В едни случаи с тях се пояснява или конкретизира предходното обстоятелствено пояснение, което е по-общо по значение, в други те се обособяват, защото върху тях пада логическото ударение. Обособеното обстоятелствено пояснение стои обикновено след другото обстоятелствено пояснение в изречението, а така също и след сказуемото. Напр.: *Арѧсах си те тѧйѧ дѧдо тѧка | от сѧлѧто* (ГБ); *И ѧдат тѧм | при кѧмѧ* (ГБ); *Довѧдат го тѧк | на чѧшмѧта* (ГБ); *А тогѧй | от тѧвно дѧ тѧвно | сѧ рѧбота* (ГБ); *Играѧ ѧро гѧре | окол нѧметнико* (В); *И те тѧйѧ е тѧка | при мѧнека* (В); *Стѧме сѧтрин рѧно | ѧ тѧвно* (В); *Вѧчер дѧдѧка петѧл не пѧе | сѧ чѧ седѧм* (В); *Стѧнем ношѧска | мѧдѧго рѧно* (В).

¹ Вж. Р. Ницолова, Обособяване в българските народни говори, стр. 53—64.

Тъй като обособяването на части на речта е свързано с една от най-характерните за диалекта особености — неговия изцяло говорим характер, смятаме, че обособените части не са чуждо явление, внесено отвън в диалекта, а са явление, което произтича от неговата същност, от неговите характерни особености.

3. Относително самостоятелни изреченски членове

Синтактичният строеж на диалектната реч има свои особени черти, които го отличават от синтактичния строеж на книжовния писмен език. Една от тези особености е голямото богатство на различни типове връзки между отделните изречения, от една страна, и между техните членове, от друга. Изречението в диалекта не е здраво споено, затова е възможно неговите членове да бъдат разкъсвани, а така също към изреченията да бъдат присъединявани членове, които са относително самостоятелни¹. Те се присъединяват след пауза към основното изречение, което е оформено в граматично, смислово и интонационно отношение, но присъединената част (дума или израз) го допълва, уточнява или пък му придава емоционална оцветеност. Въвеждащи и вметнати думи и изрази са характерни и за книжовния език², но има известни различия в тяхната употреба между книжовния език и диалекта.

Относително самостоятелните членове на изречението могат да имат различно място по отношение на изречението, към което са присъединени:

а) могат да бъдат присъединени след изречението и това е по-често срещаният случай;

б) могат да бъдат поставени в началото, пред изречението.

А. Присъединяване.

Присъединяването е явление, много характерно за диалектната реч и може да се обясни с факта, че говорещите даден диалект не формулират предварително изреченията си, а редят една след друга техните части, а след това едно след друго и изреченията, така както текат мислите им, отразяващи действителността.

Тук се разглежда само присъединяване на членове към оформени в граматично, смислово и интонационно отношение изречения, след пауза. Присъединяването не може да се отъждествява със сложните изречения, свързани по различен начин, тъй като получената езикова единица има редица специфични признаци в своята граматична и смислова структура. Присъединява се не цяло изречение, а само отделен негов член. Присъединените членове биват различни и тяхното присъединяване може да бъде продиктувано от различни причини. Това, което ни дава право да говорим за присъединен член, е фактът, че изречението, към което той се присъединява, е завършено във всяко отношение и би могло да съществува

¹ По този въпрос вж. по-подробно А. Vašek, *Otázky slovanské syntaxe*, Praha, 1962, стр. 352—356.

² Вж. Й. Пенчев, *Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език*, София, 1966.

ствие, в други чрез нея се разкрива емоционалното отношение на говорителя към съобщените факти, в трети обстановката се уточнява, без да се повтарят някои части на изречението. Напр.: *Брат му загина у Ромънийа у войната || у най последната война* (В); *Сичко е биле у нас | като | министерство || у нас* (В); *Е свабите текъ ги правеме едно време със | сичко йадене || у старо време де* (В); *Момчето македонче | и тука работи у фабриката доле || у Иван'ане* (В); *Излезох на седенк'а и отидох || там* (ГБ); *Ела на полето работим на копан'е на жетва на плъстен'е || там* (В); *Унущите си се гледайа || самй* (В); *Свекар ми беше богат || много* (ГБ); *Едно време по три дена правейме свадби || три дена* (В); *Айа | цяла нощ работим тука || цяла нощица* (В); *Станем нощтеска та замесим || много рано* (В); *У нас | праиме седенк'а у другарките | къде си оду-маме там си правиме || при бабите* (ГБ).

г) Присъединена част — определение

Макар и по-рядко, срещат се и присъединени определения. Напр.: *Сегъ да си отиде дома срам го е || гдл* (ГБ); *Имало други две деца братче и сестриче || завърени* (ГБ); *Баш на Андрей у един голем стут и она на кѣси ракове || гдла* (В).

По-често присъединените части са приложения, които назовават предмета с други негови качества. Напр.: *Другийо беше претседател на партийата || Асен Павлов* (В); *Булката с малкото бебе ша а потрси бабата каде е || кушѣрката* (ГБ); *Фанаа един негоф другар || Димитър Гѣнеф* (ГБ).

д) Присъединена част — цял израз

Понякога към изреченията се прибавя цял израз, който също има функция на част на изречението, а не на ново изречение. С него, както и с присъединената част — дума, се цели доуточняване, доизясняване, допълване или припомняне на обстановката или някои факти, които слушателят е могъл да забрави, или пък, които се нуждаят, според преценката на говорителя, от допълнително изясняване. Напр.: *Пѣпо зймаше плѣшка от | йагнето || от секо йагне плѣшка* (ГБ); *Пак у съшитото маѣстѣрие ймаше паметник || на убитите от турската битка дѣште* (ГБ); *У нас санитаре спѣа || чѣтри души* (ГБ); *Сварѣ се курбано за цяло село || и за цыганин и за бѣгарин* (ГБ); *Са е нѣф почнал та не знам това каквѣ е дѣки е || нѣкакво мѣнт'ѣрство нѣкакво* (В); *Тука са си жѣнени и дѣте ми сестри || нис село у село* (В).

Често пъти към изреченията се присъединяват думи, с които говорителят изразява своето отношение към изказаната мисъл. Това са обикновено думи и изрази като *ништо, да, така, та така, така де, сичко* и пр. Те се употребяват само в такива случаи, когато говорителят сметне, че мисълта е вече изчерпана, няма какво друго да се прибави и с тия думи и изрази той придава окончателно завършен вид на изречението. Напр.: *И бащата дал на най голѣмийо син пушка | патрѣне | сичко* (В); *И за сабѣро си на пригѣтвиме йаден'е | пѣен'е | гѣск'е | ѣро | пѣсни*

свърки || *сичко* (В); *На тоа каштата на онѣа официте на другѣо конѣте на другѣо парѣте на другѣо свѣнк'ата || такѣ* (ГБ); *И он до обѣт работѣ || дѣ || такѣ ти ||* (В); *Че унесѣи кѣже у кнѣшка | ама сака да не ѣадѣи || та такѣ* (ГБ); *Кѣзват | госпоѣа пѣзи си парѣте | да не утре да не кѣжеш земѣли сме ви парѣте || нѣшто ||* (В).

Б. Предпоставени изреченски членове

Диалектната реч се отличава още и с предпоставени членове, които се намират пред изречението, характеризират се с по-голяма самостоятелност и са отделени от него с пауза. Те са средство, което позволява на говорителя да реагира на актуалната ситуация. Той първо насочва вниманието на адресата върху някакво явление, като го назовава само, а след това вече съобщава нещо за него. Простите изречения с предпоставен член се различават значително от обикновените прости изречения. Тези различия в общи линии се свеждат до следното:

1. Паузата след предпоставения член е незавършена, предполага продължаване, уточняване на мисълта. Понякога обаче такава пауза липсва и само словоредът в следващото изречение ни дава право да говорим за предпоставен член на изречението.

2. Словоредът на изречението с предпоставен член се различава от словоред на обикновеното просто изречение. Предпоставеният член обикновено има свой застъпник в изречението и това се отразява върху словоред: Напр.: *Зѣт ми || он па на Бѣхово работи на помпите* (ГБ). Без предпоставен член това изречение би имало малко по-друг словоред и не би се наложило дублирането на подлога и от местоимение — *Зѣт ми работи на Бѣхово на помпите*.

3. Интонацията на предпоставения член е незавършена, докато следващото изречение е завършено в интонационно отношение.

Обикновено предпоставеният член, отделен с пауза от изречението, се повтаря най-често като негов подлог. Напр.: *А момѣто | онѣ се крѣло* (В); *Вукѣ | он се удари одземи* (В); *Мѣжѣте | си живѣех'а* (В); *Мѣжѣ па он отишѣл на ораѣе* (В); *Пѣпо | он че мѣне* (ГБ); *Карѣци | цѣло сѣло карѣците калѣсват* (ГБ); *Невѣстата | не работи онѣ ||* (ГБ); *Кушѣрката | па купи онѣ на бѣбето* (ГБ).

Макар и не много често, предпоставеният член се свързва не с подлога на изречението, а с някоя от второстепенните му части. Напр.: *Погѣчи | на погѣчите ѣадѣе | пѣене | вѣно | ракийѣ | кѣт им дѣша сака* (В); *И на Вѣлѣгден | тогѣа дойдѣа та ни правѣа па обиска* (В); *Зѣмата | тогѣи си чуваме офици* (В); *Родѣта | ѣ | сестри ѣмах дѣе* (В); *На свѣтѣ Трѣица | тогѣи кѣлиме си курбан* (ГБ); *Дѣмѣтровден | и тогѣи сѣкой гѣске си сабѣра ||* (ГБ); *Свѣдѣите | еднѣ сѣдмица по гѣдѣфките па тогѣа свѣдѣите правѣхме* (ГБ); *Бѣба Мѣрта | ѣа не зѣнам за бѣба Мѣрта* (ГБ).

Между присъединените и предпоставени членове на изречението има както различия, така и общи черти. Разликата между тия два вида самостоятелни изреченски членове се състои в това, че докато присъединеният член не влиза в изреченската перспектива, то предпоставеният е предварително замислен от говорителя. Говорителят първо назовава този

член на изречението, отделя го с пауза, докато в това време построи синтактично изречението. Разбира се, те имат и общи черти. Това е преди всичко фактът, че и в двата случая не влизат в състава на изречението, остават покрай него, отделени са от него чрез пауза, но все пак не са оформени като отделно изречение, макар че в отделни случаи могат да послужат като предпоставка за образуване на ново изречение. Връзката между тях и изречението се определя като полуизреченска, т. е. като такава, която освен общите, свързващи отделните части на едно изречение в една по-голяма езикова цялост, има и такива черти, които я поставят извън рамките на изречението, но не са достатъчни, за да я оформят в самостоятелно изречение. Общи между тези два вида свързване в диалектната реч са и техните последици — отслабва се компактността на изречението, отслабва се изразността на изреченската схема, нарушава се тенденцията да се определя изречението в обикновения двучленен тип, стига се до своеобразна схема на изречението в диалектната реч, която не е така ясна и строго определена, както е схемата на изречението в книжовния писмен език.

4. Особенности на диалектния словоред

Въпросите на диалектния словоред са много интересни, но все още не са достатъчно разработени.

Както е известно, словоредът отразява логическия процес на мисленето (еднакво у всички хора) и затова в различните езици той се проявява с много еднакви черти. Но все пак словоредът на всеки език се подчинява на принципи, които са характерни за дадения език. Словоредът се обуславя от логически, психологически и граматически фактори. Основните принципи на словореда в диалектната реч са същите, както и в книжовния език, но между книжовния и диалектния словоред има и различия, които се обуславят от специфичните развойни тенденции на двата различни езикови строя. За словореда на диалектната реч голяма роля играе например принципът за допълнително прибавяне на членове на изречения и дори на цели изречения. При този начин на построяване на изречението говорителят изразява непосредствено своите мисли, без да е бил наясно предварително за перспективата на цялото изречение.

За разлика от книжовния език в диалектите словоредът се използва за контекстово членение на изречението по-рядко, само при спокойно разказване, когато говорителят е обмислил предварително перспективно изречението. Но както вече не веднъж изтъквахме, диалектната реч се осъществява при наличието на събеседник, който не е пасивен слушател, а участва активно в говорния процес. В тези случаи словоредните средства не са достатъчни за контекстово членение на изречението. В диалекта се използват по-често несловоредни средства за контекстово членение, като напр. интонация, изреченско ударение, а така също, не на последно място и лексикални елементи, напр. за означаване начало на разказ — *и тъй, те, па* и др.

За диалектния словоред, от една страна, е характерна тенденцията да се започне от познатото и да се върви към непознатото и в този случай ядрото на изказа стои в края на изречението, така както в обикновено и в книжовния език. Но за диалектния словоред е характерна и друга тен-

денция — да се започне от онова, което е най-важно, а след него да следват останалите части на изречението и в тези случаи ядрото е на първо място. Ядрото може да бъде и в средата на изречението. Различното място на ядрото в диалектната реч се обуславя от факта, че при осъществяване на езиковата проява, свързана непосредствено с актуалната действителност, говорителят реагира непосредствено на разнообразни външни подбуди. Когато надделее втората тенденция в диалектния словоред, говорителят се стреми да произнесе най-важната част на изречението по-рано, а остатъкът от него някак се прибавя след ядрото. Особено очебийно се проявява това положение при поставяне на съгласуваното определение след определяемото.

А. Словоред на главните части на изречението

Във веригата на словореда основно място заемат главните части на изречението — подлогът и сказуемото. Останалите второстепенни части в последна сметка влизат в групата на главните.

Мястото на подлога и сказуемото в изречението се определя от движението на мисълта и от изискванията на граматиката. Но за диалекта, който е говорима езикова проява, са много важни и субективните психически условия, при които се провежда разговорът. Реализирането на говорния процес тук е свързано пряко с действителността. Говорителят реагира непосредствено на разнообразните външни подбуди и това несъмнено се отразява върху словореда.

Когато надделява първата тенденция — да се започне от познатото и да се върви към непознатото, в началото на изречението стои основата, известното, даденото от контекста или ситуацията, а ядрото, онова, което е ново, за което се съобщава в изречението, стои в края — това е обикновеният, тъй наречен обективен словоред¹. Напр.: *Нату̀рала̀ съм̀ тра̀ва у̀ коритото̀* (В); *Правимѐ си | тиквеник̀ сас̀ тиква̀ |* (ГБ). За диалекта са характерни и напълно естествени обаче и прояви, при които ядрото на изказа може да бъде в началото или средата на изречението. Тук надделява втората тенденция, характерна за диалектния словоред — стремжът най-важната част на изречението да се произнесе отначало, а след това да следва остатъкът от изречението. Напр.: *Еднà мѝ да̀де | на̀ свекърò лèл'а̀ | жалтѝци |* (ГБ); *Подàръцѝ да̀вамѐ та̀м* (ГБ); *Нѐкаква̀ бо̀лес та̀а̀ бо̀лес у̀ дру̀га дър̀жава̀ йа̀ йма̀ ||* (В); *Ѝ он̀ турй̀лѐ го̀ до̀ вратàта̀ до̀ | на̀ ма̀сата̀* (В); *А̀ ту̀ка̀ сѝ със̀ них̀ бех̀ мло̀го̀ добрè̀* (В).

При обикновения словоред подлогът най-често служи за основа на изказа и стои в началото на изречението, напр.: *Онà седѝ сегà̀ прѝ нас̀* (В); *Ниѐ останай̀мѐ със̀ ста̀рецо̀ са̀мо̀* (В); *Ѝд̀ излй̀зам̀ прес̀ прозòрецо̀* (ГБ); *Т'а̀ нѐ виждàла̀ момчèто̀* (ГБ); *Онà нѐ да̀дѐ* (В); *Онй̀ ойдо̀а̀* (ГБ); *Момчèто̀ нѐ è̀ ойдо̀ло̀ войнй̀к̀* (В); *Мажèтѐ от̀ крч̀мата̀ йдат̀* (ГБ); *Дѐцàта̀ сѝ ойдо̀а̀ у̀ Сòвийа̀* (В); *Човèко̀ сѝ заметнàл̀ торбй̀чката̀* (В). В тези случаи подлогът е изразен чрез съществително име, което е обик-

¹ Вж. Св. Иванчев, Наблюдения върху употребата на члена в български език (във връзка с една непопулярна у нас синтактична теория), Български език, 1957, кн. 6, стр. 500.

новено членувано, ако не е собствено, или от местоимение и означава определен предмет, известен вече от обстановката или от контекста.

Като се има пред вид голямата емоционалност, с която се характеризира изобщо диалектната реч, за нея са не по-малко характерни и случаите, в които подлогът е след сказуемото. Това явление, както е известно, е характерно за повествователната реч¹, а диалектът се реализира чрез разказ, при активното участие на адресата, като се държи при това сметка и за връзката на изречението с контекста и с непосредствената действителност. Напр.: *Остава вече кумо* || (ГБ); *Стане свекрвата заранта рано* (ГБ); *На Страцин загина бащата им* (В).

МЯСТО НА ВЪЗВРАТНИТЕ ЧАСТИЦИ *СЕ*, *СИ* КРАЙ СКАЗУЕМОТО

Възвратната частица *се* обикновено стои непосредствено до сказуемото — *На сѐкиго да се падне дѐл* (ГБ); *Кат момиче се запознах със едно момче* (ГБ); *Бѐхме се изнѐли у кошарата* (ГБ); *Да се утешиш да йа дѐш* (В); *Вукѐ се шибне одземи* (В).

За софийския говор обаче са много характерни конструкции, при които между възвратната частица и сказуемото се вмѣква някаква дума или форма. Напр.: *Па се сѐ порѐдни житото* (В); *За един дѐн се това прави* (В); *Мѐждѐ ми се сѐ пѐзеше* (В); *Па тука се това намери* (В); *Он се пѐ сойузи* (В); *Вѐче се така усложни* (ГБ); *И онѐ се пак чу* (ГБ); *После или се нѐшто промени или...* (ГБ); *Откак сме се с тебе женили...* (ГБ); *Такѐ рѐтко се нѐкой сабѐрат* (ГБ).

Същата свобода по отношение мястото на възвратната частица се наблюдава и в случаите, когато към възвратния глагол има отрицателна частица. Обикновено възвратната частица стои пред сказуемото, а отрицателната пред възвратната — *Ама мѐждѐте не сѐ събувае* (В); *Онѐ не сѐ е женила* (В); *Други работи тука не сѐ рѐжда^ха* (В); *Ама чушките... да не сѐ исипват* (ГБ); *Не сѐ пѐзи това сегѐ* (ГБ).

Срещат се обаче и случаи, в които възвратната частица се намира пред отрицателната — *Тогѐва се не жѐнеше* (ГБ); *Онѐ се не жени* (В); *Он се не кѐмкаше* (ГБ); *Да се не мѐдеш там* (ГБ).

Възвратното притежателно местоимение *си* твърде често се употребява непосредствено до сказуемото и му придава възвратен оттенък — *Земѐли си и вратѐта* (В); *Па си купиш нѐшто за децѐта* (В); *А йѐ си седѐм тука* (В); *Йѐ сѐм си работѐла мѐй имѐт* (В); *Раздадѐт си лѐбо* (ГБ); *Та си седѐй тука* (ГБ); *Тогѐва вѐче зѐндем си* (ГБ).

Не са редки обаче и случаите, когато *си* не стои непосредствено до сказуемото, а е отделено от него от някоя дума или форма. Напр.: *Когѐ си са турците пошлѐй* (В); *Ако си не побѐгнат* (В); *Парѐ си не завъртате* (В); *Текѐ си йѐ обѐчам* (В); *Като си онѐй заспѐли* (В); *Мѐждѐ би да си го е кѐрало нѐшто* (ГБ); *Лѐтото си ни е това работата* (ГБ).

¹ Вж. К. Попов, пос. съч., стр. 226—227.

Б. Словоред на второстепенните части на изречението

а) Словоред на определението

Мястото на съгласуваното определение е обикновено пред определяемото — *Башта му жѐни голѐмийо сѝн* (В); *Работи на друго мѐсто* (В); *Чекаме нѐвата годѝна* (ГБ); *Голѐм човѝл слѝжѝме на зем'ата* (ГБ).

Много характерна за диалектната реч е употребата на съгласуваното определение след определяемото. Както бе изтъкнато, това се дължи на стремежа на говорителя да изведе на преден план онова, което е важно за него, в случая на първо място да изведе предмета, а след това да прибави допълнително неговите признаци, качества, да го уточни, конкретизира. Напр.: *Имах дѐвере два мѝна* (В); *Брѝдо желѐзно тѝрим* (В); *Обушта цѝли ми зѝа* (ГБ); *Имах близнѝта мѝшки* (В); *Тѝ там наричат глѝпости рѝзни* (ГБ).

Понякога край едно определяемо има две или повече определения. В едни случаи двете определения стоят пред определяемото — *Сѝки си зѝме зѝлчец от тѝо малѝйо колѝк* (ГБ); *На двѝро им имѝло еднѝ голѐмо дрѝво* (ГБ); *Имѝле двѝ мѝшки децѝ* (В).

Има обаче и случаи, в които едното от определенията стои пред определяемото, а другото след него. Този словоред е обикнат в народното творчество, но се среща и в неримувана реч — *Хорѝ еднѝ сѝдмица цѝла* (ГБ); *И се качѝле у еднѝ дрѝво гѝсто* (В); *Думѝли убава момѝ красѝва* (В); *Имѝло еднѝ врѝме двѝма ѝра богѝти* (ГБ).

Определението на субстантивиранието местоимения *нещо* и *нищо* обикновено стои след определяемото — *Ако имѝме нѝшто излѝшно* (В); *Ако е нѝшто убаво кажѝ* (ГБ); *Нѝшто лѝшо нѝма* (В); *Нѝшто лѝшо нѝма ти напѝри* (В).

Несъгласуваното определение, с което се изразяват притежателни отношения, стои обикновено пред определяемото¹. Напр.: *На момѝето мѝйка му дошлѝ* (В); *На момѝте пѝсните да чѝеш* (В); *Земѝли детѝто на вукѝ низ устѝта* (В); *И отѝват на цѝро у палѝто* (ГБ); *На булката вѝлото донѝсе* (ГБ); *На брѝт ми женѝта е од Долни Богрѝф* (ГБ).

Срещат се, разбира се, и случаи, в които определението е след определяемото. Напр.: *Кѝфѝзо на пѝлето нѝма да зѝмаш* (В).

Несъгласуваното определение кратка местоименна форма стои след определяемото — *Мѝк'а му ѝадѝсуе* (В); *Снѝа и билѝ тамока* (ГБ); *Додѝ баштѝ му не потпѝше не мѝже* (В); *И баштѝ му бѝше му зѝйавѝл вѝчем* (ГБ); *И сѝнѝ ми умрѝ* (ГБ).

Сказуемното определение обикновено стои след подлога, в непосредствена близост до сказуемното и привлича върху себе си логическото ударение — *Пѝчката ми е пѝйѝнтова* (В); *Момѝето билѝ убаво* (В); *Невѝсто ѝѝ сѝм глѝден* (ГБ); *Момѝето на кадѝ се жѝнѝше бѝше летѝц* (ГБ).

¹ Този словоред се смята за турско влияние. Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите в български език, Известия на Института за български език, кн. II, стр. 118.

б) Словоред на допълнението

Допълнението стои близо до сказуемото, тъй като те са свързани както смислово, така и граматически. Обикновено допълнението стои след сказуемото. Напр.: *Онѧ не_е вѧтѧла занѧйѧт* (В); *Тѧм нѧсѧме венѧц* (В); *Нѧе прѧѧме седѧнк'ѧ* (В); *Па_кладѧме ѧгин* (ГБ); *Зѧмаме лѧбове од_домѧта* (ГБ).

Твърде характерни за говора са и случаите, при които допълнението предшествува сказуемото. И това е напълно естествено за една говорима езикова проява, една от основните тенденции в чийто словоред е да се започне с главното, с основното в изказа, а останалото да се прибави след него. Затова тези конструкции са също така естествени за говора, както и конструкциите, при които допълнението се намира след сказуемото. Двете конструкции се обуславят от различните ситуации, при които се реализира говорната проява, от разнообразните реакции на външните подбудители, от контекстовата връзка и т. н. Ето няколко случая, в които допълнението предшествува сказуемото: *Сѧѧ тѧ пѧле нѧсиш | момѧ вѧдиш | злѧтен кѧн вѧдиш* (В); *Сѧнѧто обѧреме | сѧчко прибѧреме | слѧмите поврѧшѧме | ... цѧревицѧта очѧпѧме* (В); *Амѧ_сѧ_и_парѧ дѧвашѧ тѧмо* (В); *Прѧси сѧ_рѧнехѧ* (В); *Чѧвѧло дѧгаѧе на_сарѧнтѧ* (ГБ); *Сѧпа сѧ_напрѧвѧме* (ГБ); *И_кошѧл'ѧта нѧс'ѧт на_бѧлкѧта* (ГБ); *Еднѧ кожѧхѧ зѧх* (ГБ).

Когато към едно сказуемо има пряко и косвено допълнение, обикновено прякото предшествува косвеното. Напр.: *Сѧчко ми_преврѧнѧѧ* (В); *Тѧ_сѧ_кѧпиш нѧшѧто за_децѧта* (В); *Дѧвѧ дѧр на_кумѧ* (В); *Нацѧрних_сѧ рацѧте от_пѧчкаѧта* (ГБ); *Тѧ плѧта чѧрѧп за_Цвѧтѧнчѧ* (ГБ); *И_шѧ_сѧ_дѧвѧ дѧлове на_сѧкоѧо* (ГБ).

В диалектната реч обаче се срещат и случаи, в които косвеното допълнение предшествува прякото. Този словоред не е характерен за книжовния език, но за диалекта е съвсем естествен. Напр.: *Па_сѧс_вѧлѧте прѧтрѧшѧме врѧѧ* (В); *Правѧѧме на_унѧкѧта свѧдѧбѧ* (В); *С_поѧѧците коѧѧшки нѧсѧме* (В); *Сѧс_мѧзѧка кумѧ испрѧштаѧме* (ГБ); *Омѧсѧме за_мѧненкѧте децѧ колачѧта* (ГБ); *И_нѧѧѧ им_дѧвѧме на_сѧко дете колач* (ГБ); *На_коѧѧ наѧѧдѧ шѧ_пѧкне зѧнѧто* (ГБ).

Мястото на допълнението, изразено чрез местоимение, се разглежда отделно, тъй като то е в зависимост от това дали сказуемото е в положителна или отрицателна форма, дали е просто или съставно.

Кратката местоименна форма обикновено разделя двете части на съставното сказуемо — *Стѧрѧте сѧ_ни_заповѧдѧли* (ГБ); *Сѧѧе сѧм_ѧи_носѧла* (В); *Нѧѧе сѧм_сѧ_ѧи_изѧчѧли* (В); *Кѧто_сѧм_ѧи_зѧвѧла* (В); *Тѧкѧ сѧм_ѧѧ_билѧ лѧшо чѧвѧли* (В).

Когато кратката местоименна форма се намира край отрицателна частица, тя обикновено разделя сказуемото и отрицателната частица. В тези случаи тя е под ударение. Напр.: *Нѧшѧте не_мѧ_дѧвѧ^хѧ* (ГБ); *Бѧшѧѧ_ми не_мѧ_дѧвашѧ испѧрѧво* (ГБ); *Дѧругѧ не_ѧ_дѧвѧт дѧ_вѧчѧрѧ* (ГБ); *Пѧ не_ѧм_ѧ_ѧѧдно* (В); *Кѧкѧѧ не_тѧ_бѧ_сѧрѧм* (ГБ).

Срещат се обаче и случаи, когато кратката местоименна форма стои пред отрицателната частица — *Ако_мѧ_не_дѧдѧте шѧ_бѧѧѧм* (ГБ); *Пѧ_лѧѧо дѧ_ѧѧ_не_ѧлѧѧѧ* (ГБ); *А_ѧн_ѧѧ_не_пѧшѧѧѧ* (ГБ); *Вѧрдѧло дѧ_ѧѧ_*

не познаат (В); Ние ѝа не аресваме (В); Па му селото не даде (В); Мъжд ми се сѣ пазеше от един комшиѝа да ги не издаде (В).

При съставни сказуеми с отрицание кратката местоименна форма разделя двете части на сказуемото — Ыа самѝа цѝла недел'а не сѣм го видѝла (В); Не сѣм ги ѝа чувѝла (В); Оно неговото е много не сѣм ти казѝла ништо оште (В).

При възвратни глаголи с отрицание обикновено кратката местоименна форма стои между отрицателната частица и възвратната. Напр.: А не ми се ѝаде (В); Не ни се аресва (В); Не му се чекаше и си отиде (ГБ); Не ми се није (ГБ).

Срещат се обаче и случаи, когато кратката местоименна форма предшествува сказуемото заедно с отрицателната и възвратната частица — И сегѝ им се не седѝ тука (В); А онѝ му се не аресва нему (ГБ).

В с. Вердикал са отбелязани следните случаи: И ги биеме не бойме им се | не сѣ им бойме каже, но те не са типични за говора. Отбелязани са само един единствен път.

Дублираното допълнение в едни случаи не се разделя от други части на изречението. Напр.: И онѝ ме мене така уважавѝа (В); Тебе те видѝле (ГБ); Мене ми е жал за неѝа (ГБ); Па него го избѝра (В).

Между съставните му части обаче могат да стоят и други думи — Те ша ме гледаѝа мене (В); Он че ме врѝже и мене (В); И нему каквѝ му се впечатѝ у акѝло (ГБ); Литѝците до ма си ги ткадѝхме (В).

в) Словоред на обстоятелственото пояснение

Обикновено обстоятелствените пояснения за място и време стоят в началото на изречението. Напр.: После па лѝшта сѣе^хме (В); На другѝйо дѝн | е | обичѝйо да се събѝра гѝск'е (ГБ); Вечертѝ бабите ѝдат на черква (ГБ); Осѝран чѝдеме з бѝлкѝта (В); Утре да не кажеш... (В); На сарантѝ станѝме и си свѝриме вѝриво (В); Тука налѝ ѝмаше сѝмо до трѝти клѝс (В); Тука е нѝло еленчѝ (В); На седѝнк'ѝта като се збѝреме предѝме (В); И там вѝче искѝрват народѝ (ГБ); Тука наловѝа сѝчките младѝже (ГБ); У Сѝдѝфѝяа живѝе (ГБ).

В говора обаче са съвсем естествени и конструкции, при които тези обстоятелства стоят в края на изречението. Тези случаи все пак се срещат по-рядко. Напр.: Мажѝте додат тука (ГБ); Ымахме сайѝ дѝле (ГБ); И 'н ги одвѝл тѝмо (В); Онѝ си сѝдѝ у Сѝвийѝа (В); Ама земѝ момчѝ от Чекѝнчево сѝло (В); Свѝдбите текѝ ги правѝиме еднѝ врѝме (В); Правѝа седѝнки много през нѝше врѝме (ГБ); Та така е билѝ нѝкогѝш (В); И легнѝла вечертѝ (ГБ).

Обстоятелственото пояснение за цел стои обикновено в края на изречението. Напр.: Като ги пуштѝли нѝ вода (В); Ыдеме на оран'е (В); Мажѝте одат на дрѝва (ГБ); Момчетѝѝа ѝдеа на цѝек'е (ГБ); Сѝ тука ги водѝт нѝ вода (ГБ).

Обстоятелственото пояснение за начин стои по-близо до сказуемото, защото е по-тясно свѝрзано с него — И така до вечертѝ непрекѝснѝто се нѝе (ГБ); Онѝ живѝѝа убавѝ (В); А ѝа млѝго убавѝ вѝр'ѝ чорбѝта (ГБ).

Когато към едно сказуемо има повече от едно обстоятелствено допълнение, обикновено едното е пред сказуемото, а другото след него.

Напр.: *Дванайсе* годин *седе* там *председател* (В); *Па-сега* работи на *друго* място (В); *После* оро *през-ден'о* (ГБ); *Тогѡа* отиде на *църква* (ГБ); *И-после* ги *венча*ме *оома* (ГБ); *И-тогѡа* правиме *свадба* у *младожен'ата* (В); *И-тѹка* работи у *текезѣто* (В); *Тогѡй* *рабѡте*^х *ме* *ф-полѣто* (В); *Сегѡ* идат у *дѣсет* часѡ на *нивата* (В).

Понякога всички обстоятелствени пояснения могат да стоят след сказуемото: *И-ги-тѹрат* *пот-едѡн* *трендѡфил* *пот-еднѡ* *рѡза* *тогѡа* (ГБ); *Имаше* *чешмѡ* *тѹка* *гѡре* (ГБ); *Дошлѡ* *пѡлето* *завъртелѡ* *се* *над-нарѡдо* *насам* *натѡтака* (В).

Обстоятелствените пояснения могат да стоят и пред сказуемото. Напр.: *На-пѣтровден* *тогѡа* *до-обет* *не-жанеме* (ГБ); *За-едѡн* *ден* *се-сегѡ* *прави* *свадба* (В).

г) Словоред на обособените части

Те могат да стоят както в началото, така и в края или в средата на изречението, но винаги са близо до думата, която уточняват. Напр.: *Сегѡ* *маанѡа* *да-празнуват* *тѡйѡ* *празници* | *църковните...* (ГБ); *И-фѡдѡрийѡ* *ден* *пѣк* | *на-седми* | *ни-е-празник* *на-селѡто* (ГБ).

*

От направения бегъл преглед на особеностите на словоредата на софийския говор се вижда, че въпросите на диалектния словоред са много интересни, но и много сложни и е невъзможно тук да бъдат разрешени. Те могат да бъдат обект на специално изследване. Тук само се поставят някои проблеми, без да се претендира за изчерпване на явлението както в дълбочина, така и в ширина. Помъчихме се да посочим основните тенденции в развитието на диалектния словоред и да обясним някои по-особени случаи в него по отношение на книжовния. Още веднъж трябва да се изтъкне, че онова, което от гледище на книжовния словоред е изключение, твърде често е съвсем естествено за диалектите.

СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Сложните изречения са твърде разпространени в говора. В диалекта се срещат всички типове сложни изречения, които познаваме в книжовния език, но има различия при свързването между отделните прости изречения и в предпочитанието на един или друг тип сложни изречения.

1. СЛОЖНИ СЪЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Това е най-разпространеният вид сложни изречения в говора.

1. Безсъюзно свързани сложни съчинени изречения

Безсъюзното свързване на простите изречения в рамките на сложното съчинено изречение е много характерно за говора, тъй като връзката между съставлящите го изречения се обуславя от факта, че те са свързани по смисъл. Те се образуват чрез просто непосредствено прибавяне на едно изречение след друго, така както текат мислите на говорещия. Простите изречения са свързани в едно цяло както смислово, така и ин-

тонационно, според естествената връзка между явленията или действието, което те разкриват. Твърде често те са обединени от общ подлог или пък имат еднаква граматична структура на сказуемите (еднаквост по време, по вид). Напр.: *Деца̀та си сичките със мене | на училище йдат дойдат | айде на нивата дойдат* || (В); *Копаме | жниеме | пластиме сено докараме | сног'е | вършеме* || (В); *Нарани кравите | издои | нагласи* || (В); *Турум веќе да ткаѐм | основѐм | навѐм на кросното | турум на разбойо* || (В); *Нѐсиме венѐц | за булката | купиме | ѱу пафти | гривни сребрѐвни | отидеме тамо дадѐме ги* || (В); *Идеме на жѐтва | пеѐме | весѐлим се | вѐчер дойдеме направиме оро у чорбаѱѱата | пеѐме вѐчераме | лѐгнем се | саран па рано стаѐме* || (В); *Прават по̀сле китки | пейат тамока | разни пѐсни за булката | сутринта отиват на калѐска* || (ГБ); *Насрет дво̀ро накла̀доа ѓгин | играа | топлиа ракиѱа* || (ГБ); *И слет това̀ по̀по четѱ | премѱне прѐс | трапѐзата прѐрѐже лебо* || (ГБ); *На богородица ша направат баници | вино | ракиѱа | сички ша се саберат* || (ГБ); *Нѐсиме гушки | клаѐме ѓгин | предѐме там* || (ГБ).

Твърде често обаче простите изречения, влизащи в състава на сложното съчинено изречение, имат различни подлози. В тези случаи е по-ясно изразено значението им като самостоятелни съждения и затова могат да се употребяват като самостоятелни изречения, без да променят своята форма. В сложното съчинено изречение те са свързани както по съдържание, така и интонационно и по този начин образуват една цялост, чрез която се разкриват две или повече явления, между които има естествена връзка и взаимоотношения. Напр.: *И то̀гава пийа | йаѓа | водиме булката на чешмата на вода* || (В); *Онѱ дойда пак сѐча | онѓ вѐчер па ги залѐпи* || (В); *Дойда момчетѱа | смеѐме се | вариме царевици | вариме картофи | мѐсиме баници* || (В); *Тука съм се родила у Вердикал | башта̀ ми е тука | чичѐвите ми са низ Вердикал* || (В); *После сеѓа там што сеѓа | бѱа ги | тормозѱа ги* || (В); *Сичкиѓо наро̀т стоѱ реѓѱцата със ѓгнетата мнѓго хубаво е* || (ГБ); *Дойде ни го̀ск'е насѓдат трапѐза | ѓпнеме пѱнеме* || (ГБ); *Она̀ слѓжи трѐза ѓпнеме пѱнеме по̀ѓждаме по̀селѓто* || (ГБ); *Сла̀гат еѓѱн трикра̀к стол вѐчерта̀ на младожѐнеца | тоѓ сѐ | качва се еѓѱн на тавано од деверѐте* || (ГБ).

Много разпространени са сложни съчинени изречения, свързани безсъюзно, при които само последното изречение е свързано със съюз, най-често и. Напр.: *Има̀ло дру̀ги двѐ деца̀ | бра̀тче и сестрѝче | онѱ билѐ така̀ заварени | и сегѓ ма̀к'ата и башта̀та се заговорѱле да ги одма̀хнат тѱѱа деца̀* || (ГБ); *Пренесѐме чова̀ло | със сламата | турум еѓѱн месѓл и натураме лебо и ма̀нцата* || (ГБ); *Приѓжда еѓѓа от момѱчетата | цалива му рака и зѱма крпата* || (ГБ); *Двѐ сеѓмици минѓа | отѓдохме на годѓш | сабра̀хме си родѓта | и ша зѱмаме мо̀мата тоѓа дѐн* || (ГБ); *Он скѓсѓл орлѐто | насѱне го с та̀ѱа вода и онѓ се съжѱвиѓо* || (В); *Найѓдоа се | напѱа се дарѱме ги | и отидѓме го̀ре на срѐт сеѓѓ* || (В); *Спѱме прѐс ношта̀ | ста̀неме рано и айде на нивата йдеме* || (В); *Пѓчнеме гра̀дѱните | ша ги ко̀паме | ма̀ си сеѐме расат | ша израѓѓе раса̀до ша ста̀не за раса̀жда̀н'е ско̀паме гра̀дѱните па си расѓдиме* || (ГБ); *Отѓдеме на нивата ж̀нѐме | ж̀нѐме па сеѓнеме йаѓѓе* || (В); *Она̀ ни донѓсѓ на нивата | сеѓнеме та̀ йаѓѓе* || (В); *Отѓдохме з башта̀ му лично при нѐго | ѓн му даѓе свѱжда̀не | отѓѓѓа | та̀ трѝ дѓна сеѓа у Слѱвен* || (ГБ).

2. Съюзно свързани сложни съчинени изречения

Съюзната връзка между простите изречения в състава на сложното съчинено изречение в софийския говор се осъществява най-често чрез съюзите *и, па, та*¹. Първият съюз е широко разпространен в тази си функция и в книжовния език. Той е най-широко застъпен и в диалекта. Съюзите *па, та*, макар и много характерни за говора, особено *па*, се срещат по-рядко от съюз *и*. Връзките в съюзно свързаните сложни съчинени изречения биват: съединителни, противопоставителни и разделителни.

А. Изречения със съединителни връзки

Това е един от най-широко разпространените типове сложни съчинени изречения. Простите изречения, които влизат в техния състав, не зависят едно от друго, не произтичат едно от друго, не се обуславят едно от друго. С тези изречения могат да бъдат изразени:

а) едновременни действия — *Па_че_ткдем_цел_ден | че_слушам_и_че_ткдем* (В); *Т'а_си_се_облича_и_друшките_окол_ней_а_плета_йа* (В); *На_седенк'ата_предеме_и_се_надв'ркуй_уме* (В); *Отиват_да_ги_ка_лєсват_и_нос'ат_и_кш'ул'ата_на_булката* (ГБ); *Кавале_свир'ат_и_момите_пйат_играйт* (ГБ); *Свєждат_ги_да_лєгнат_и_сички_на_вратата_стойат* (ГБ); *Пейат_на_станенине_и_ние_ги_слушаме* (ГБ); *Седй_си_у_кавенето_та_си_играе_карти* (В); *И_го_оперира_та_от_крако_му_вадя_кошчица* (ГБ); *Мєси_не_си_погача_па_си_тураме_офц'арник* (ГБ); *Ние_не_даваме_па_йа_нечеме* (Б); *Онй_четех'а_па_пй_ших'а_т'ука* (В).

Близки до сложните съчинени изречения, в които се разкриват едновременни действия, са тези, чието единство произтича не от едновременността на действията, а от необходимостта да се опише цялостно даденото явление или събитие. Нпр.: *Й'а_свм_се_оженйла_на_седемнайсе_годи́ни_и_свм_зем'ла_м'ши_шивач* (В); *Комийк'а_е_т'ука_крвистава_детє_и_йа_б'эх_там* (В); *Момчєто_е_македонче_и_т'ука_работи_у_ф'аб_риката_доле* (В); *Дом'ята_остан'а_на_мєне_и_на_сестра_му_й_маше_една_жєнена_ста'рата* (ГБ); *И_най_после_го_докарват_и_чєго_он_нема_никаква_защйта_сам* (ГБ).

б) последователни действия — *Фрлиме_крпа_на_чорбацййата_и_тєй_врзва_там_парй* (ГБ); *И_после_им_дадєме_и_ние_колачєта_и_станат_и_си_излєзнат* (ГБ); *Шєс_клєчки_откр'шимє_една_с_главйчка_и_ше_лє_вимє_една_кум'а* (ГБ); *Калєски_си_праштаме_по_сєлата_и_ни_доож_даа_гдск'є* (ГБ); *Фанда_Ганєф_и_тдй_вєче_об'асн'ава_сичко* (ГБ); *Вечерт'а_срєшту_првйй_влчак_ше_зємєме_игла_и_конєц_и_ше_вдєнемє_саднєчи* (ГБ); *Свалйли_йа_от_колата_и_вовєждат_йа_учєрковата* (ГБ); *Една_сєдмица_се_мин'ала_от_годєжє_и_прават_свздбата* (ГБ); *Зем'ал_вратата_и_избєгале_у_една_гор'а* (В); *Насйпал_човєко_и_он_се_свживйл* (В); *Онє_ги_однєло_дєма_и_мак'а_му_ги_исчистйла* (В);

¹ По-подробно за употребата на съчинителните съюзи вж. М. Лилов, Употреба на съчинителните съюзи в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, 1964, стр. 3—63.

Идѐме и си зѐмеме бѹлката (В); Нѹсѹме паздѐрки па накладѐме ѹгин (ГБ); Искѹрам си нѐкой лѐф па си кѹпим нѐшто (В); Порабѹтим каквѹ йма па си ми плѹштаа женѹте (В); Идѐме на оран'е с мажѹте та им помѹгаме (В); Калѹски си прѹштаме та ни додѹждаа гѹск'е (ГБ); Блокѹраа двѹро та го фѹнда (ГБ).

Б. Изречения с противопоставителни врѹзки

Простите изречения, които влизат в състава на този вид сложни съчинени изречения, са относително самостоятелни както в структурно, така и в семантично отношение и се противопоставят едно на друго, като се свързват с помощта на противопоставителни съюзи. Най-често срещаните съюзи са *а*, *ама*, *па*, *нѹло*, по-рядко се срещат съюз *но* и съюз *и*. Напр.: И пѹсле онѹ си отѹдат гѹли дѹма *а* женѹте ги пѹтайа кѹдѹ ви са дрѹйте бре (В); Сегѹ карѹци | камиѹне карѹт *а* тогѹй бѹа волѹве (В); Он бѹше у Совѹйѹ | *а* нѹм дойдѹа и ни правѹа ѹбиск | (В); Мѹйѹа бѹше чѹвѹк секретѹр и ѹсновѹтел на пѹртийѹта | *а* дрѹгийѹ бѹше претседѹтел (В); Текѹ е билѹ прес тѹрско | *а* сегѹ е сѹчко слѹбѹдно (В); Еднѹто е пѹ мѹничко от товѹ | *а* еднѹто е момѹче учи учѹлище сегѹ у нѹвѹто фѹтѹри клѹс (В); Еднѹ е изрѹсло кѹлко до небѹто | *а* е шеснайсе гѹдин (В); Сѹте вѹркаме да ни кѹжа добрѹтро | *а* нѹ нѹе да кѹзѹеме (В); И ги зѹмаа сѹмо нѹх | *а* дрѹгите си ѹстанѹа (ГБ); Сегѹ ймаме сѹчко | *а* тогѹс сѹс бѹрина свѹтеѹа (ГБ); Свекѹрѹ и свекѹвата йѹ аресѹли | *а* тѹ ѹ не виждѹла момѹето (ГБ); Товѹ ме кѹра та с нѹго йѹм | *а* не мѹй се йѹдѹе (ГБ); Детѹето е засѹгнѹто дѹста | *и* трѹба да се оперѹра | *а* оперѹцийѹта дѹста ше е слѹжна || (ГБ); Йѹ не гѹ видѹх | *а* на мѹк'ѹ му го ѹткрѹа (ГБ); Сегѹ ймаме за йѹдѹене | *ама* мѹне ич ми се не йѹдѹе (В); Вѹрно лѹбо не ѹ добѹр *ама* дѹнесѹме еднѹ дрѹго па си йѹдѹнеме (В); Не смѹе на гѹдинѹи мнѹго старѹи | *ама* сме мнѹго работѹли (В); И дойдѹеа че му ѹстресѹа кѹшерете | *ама* не смѹйѹа да излѹза (В); Тѹ казѹа онѹе | *ама* ѹйде и йѹ да кѹжа (ГБ); Тѹ тутѹна садѹа го лѹни | *ама* не можѹе да фѹне (ГБ); Тѹ сврѹиѹло вѹче *ама* бѹштѹ му йска да си го зѹме (ГБ); Лѹзарицѹта бѹше пред вѹлѹгдѹено | *ама* пропуснѹх || (ГБ); Онѹ сѹка *ама* бѹштѹ му го не дѹва (В); Инѹче пѹлавѹчка *ама* сегѹ нѐшто вѹрт'ѹ нѐшто гѹрло йѹ бол'ѹа (В); Тѹ мѹже да си се йска *ама* тѹе он ги па не йска (ГБ); Нѹе рабѹтехме | *ама* парѹ нѹмаше (ГБ); Вечертѹ дѹгаме чѹвѹло па сарантѹ нѹсѹме на стѹката тѹйѹ слѹма (ГБ); Товѹ е за прѹзницѹте || *па* за седѹнкѹте пѹсле ше кѹжа (ГБ); Момѹето учѹ дѹнѹкаде *па* не сврѹиѹ (ГБ); Сегѹ си дойдѹе унѹко *па* йма еднѹ совѹйѹанка дѹва му зѹр да се жѹени || (В); Нѹеѹме йѹ заштѹ совѹйѹанка | *па* онѹ додѹжда дѹм || (В); Товѹ дѹка му сегѹ правѹме свѹдбата на трѹ мѹсеци ѹстанѹа | *па* момѹенѹето бѹше на еднѹ гѹдинка (В); Он бѹше у копѹрѹцийѹ Бѹгра | *па* сегѹ рабѹти на дрѹго мѹсто || (В); Не йѹдеа на чѹжда рабѹта нѹло сѹкой си ѹрѹе дѹма (ГБ); Не ѹ кѹто сегѹ на пѹзарѹ да йѹе да кѹпи нѹло го изработѹило онѹ (В).

Макар и рядко противопоставителна врѹзка може да бѹде изразѹена и сѹс съюза *и*. Напр.: На сабѹале бѹштѹ му ѹтѹва да вѹди каквѹ

става с него и оный фаштат и башта му | (ГБ); И таа у Сдвийа
 беше шивачка || и зема момче не е жител на Сдвийа || от Чеканчево
 село | и натам навам нема накаде па дойdda да седа тука || (В).

В. Изречения с разделителни връзки

Тези отношения се изразяват обикновено с помощта на двойни съюзи. Свързаните прости изречения имат подобни синтактични структури. Реализирането на действието в двете прости изречения едновременно е невъзможно. От тях може да бъде реализирано само едното. За връзка между простите изречения се използват разделителните съюзи *дали, или, или-или* и др. Напр.: *Каквò станà тогàа далй парй не-сà имàле далй каквò е билò сегà не-знàм* || (ГБ); *Далй минà рейсо далй не-е не-знàм | йд бех укàшти* || (ГБ); *Един килограм брашно далй ше-го-месиш далй ше-го-измесваш със-него* (ГБ); *Жените ша-дождат или сас-комàт лèп или ша-мèsат туртèта* (ГБ); *Да-му-дам ли или да-ли-дòста | на-мèне* || (В); *Дòйдат з-дèвет колй или ако-е-близò с-пèт* (ГБ).

Този тип изречения се срещат по-рядко.

Г. Смесени сложни съчинени изречения

Сложните съчинени изречения не са винаги еднородни. Твърде често в състава на едно сложно съчинено изречение, съставено от повече от две прости изречения, наблюдаваме различни връзки — в едни случаи съединителни, в други противоположителни или разделителни. Такива са например следните изречения: *И баштѫ и тогѫй зѣме та нѣтъди онѣйѫ сѣнове | а нѣх сѣ прибѣре и им даде царството* (В); *Сѣчките плакаа за нѣго тѫм | и сѣчките дигѫли сѣ рѣка да сѣ остане | ама он не сѣка вече* (В); *Зѣмаа парѣ па сѣ убави не сѣ като мене ами ас огрознѣх* (В); *Отишли земѫли ѣа и ѣа довели в Горни Богрѣф ф черковата ама онѣ не виждѫла момѣто* (ГБ); *Искараа го на садѣ прѣт сѣзѣиѫта | и нѣкой работѣ го нѣтаа | ама он дѫма не каза |* (ГБ); *Баштѫ му дойдѣ тѫка и поѣска да отидѣ при нѣго | ама од нѣкаде не мѣже да зѣме свѣждане |* (ГБ).

В отделна категория се отделят сложните съчинени изречения, в които едно от простите изречения съдържа въпрос или възклицание, отнасящи се по смисъл до глагола в другото изречение. Напр.: *Като-
вѣна да_ода и_ги_вѣдим на_нѣвата штѡ кадѣ че_ги_дѣнем* (В); *Дѣ-
дото е_жѣф ама_си_стѣричѣк ѣде та_работи у_текезесѣто ама_штѡ
че_искара* (В); *И_ѡн се_нафѣшта тѣм на_корѣкциѣта на_работа
и_направват вѣрски сѣс | нелегѣлни ли_се_казваа не_мѡга да_ти_ѡб'а-
ск'а* (ГБ); *Са_не_мѡга тѡчно да_ти_ѡб'асна | тѹка кога бѣше ѹ | кога
бѣа тревогите | налѣ не_ѣ едно* (ГБ).

Много характерни за говора са сложни съчинени изречения, в които са изразени чисто подчинителни мисловни отношения. В тези случаи простите изречения са формално независими едно от друго, но по същество връзката между тях е подчинителна. Напр.: *Сакат да йа стѹр'ат ама онѧ билѧ мнѧго красѣва* | (В); *Зѣмат кѡн'о прегнѧли го у еднѧ габролѧ* | *и се накачѣле да се вѡз'а* | *ймайа злѧтен кѡн* || (В); *И баш-тата дѧл на най голѣмий сѣн пѹшка* | *патрѡне сѣчко* | *и че се качѣ*

у йабуката и че чека (В); Вечерта ме заве́доа ама йа не сам одйла въф тех (ГБ); И ги нодехме там | попо ги молитви (ГБ); Зема́хм пода́рѝци | за мене зема́а | за | най блиските крпи копринени тогда́ това́ се даваше (ГБ); Баш тогда́ правийме па ние кашта | та бехм се изне́ли у коша́рата живе́е́йм | майсторите рабѝтат каштата (ГБ); Неговите рабѝти са мно́го | така́ опийрни | та не мое сичко да се сети || (ГБ); Йа толко мно́го жалех за него́ та исках да го открѝят || (ГБ).

В посочените примери, макар че формално не са изразени подчинителни връзки, по същество мисловните отношения, които се изразяват в тях, са подчинителни. В едни от случаите наблюдаваме причинно-следствена връзка, в други финална и т. н. Ако сравним тези изречения със съответния тип в книжовния език, то на тях биха съответствували изречения, свързани с подчинителни съюзи. Напр.:

диалектно

За мене зема́ха | за | най блиски-
те крпи копринени тогда́ това́
се даваше.

И башта́та дал на най голе́мийо
син пушка | патрѝне | сичко | и
че се качи у йабука́та и че чека.

Йа толко мно́го жалех за него́
та исках да го открѝят || (ГБ).

книжовно

За мене зема́ха, за най-близките
зема́ха крпи копринени, защо́то
тогда́ това́ се даваше.

И башта́та дал на най-големия
син пушка, патрѝни, сичко, за да
се качи на ябълката и да чака.

Аз толкова мно́го жалех за
него́, зато́ва исках да го открѝят.

Характерно за говора е и многосъюзното. В тези случаи всички изречения, влизаци в състава на сложното съчинено изречение, се свързват помежду си със съюз. Тази особеност е характерна изобщо за говоримата реч и се среща не само в софийския говор¹. Напр.: И оти́ва в Долни Богрѝф и си харе́сва едно́ момѝче Дафѝнка | и додѝжа дома́ и казва на башта́ ми | (ГБ); И почна́а да прават свижде́не | и ние изви́кахме наи́шийо Миро́ско и той дойде́ и почнахме да си прика́з-
ваме | (ГБ); Одеа на станенине чети́рма | па дода́т | па седнат па ни пейат | (ГБ); Оти́дда там та си дока́раа тука костите та го погрѝбаа | (ГБ); Донесѝме едно́ друго́ па си йадне́ме | па си сед-
нем спокѝйно (В); Иде́ме на паза́ро | па однесѝме лешта́ | едно́ дру-
го́ | па си прода́де́ме | па платовѝ имаше | па си купиме | (В); Па доде́ коле́да | па сакаа́ колаче́та | па сакаа́ нови́ чора́не | (В); Ка-
чиме́ у кару́цата една́ саку́л'а овѝс | па си качиме́ по неко́лко тикви́ |
па йде́ме на паза́ро (В); Изме́сим сичко́ | и го разби́ем | и го испре-
де́м | и го основе́м || (В).

II. СЛОЖНИ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Сложните съставни изречения са твърде широко застъпени в говора. В състава на сложното съставно изречение влизат най-малко две прости, едното от които е подчинено в синтактично отношение на другото, пояснява сказуемото или някаква друга част от основното, главно изречение, или пък изяснява обстоятелствата, при които се извършва действието

¹ Вж. Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 316.

в главното изречение. В зависимост от това, коя част на главното изречение пояснява подчиненото, сложните съставни изречения биват:

1. Сложно съставно изречение с подчинено подложно. Най-често подчиненото изречение се свързва с главното с помощта на въпросително местоимение *кой*. В книжовния език в аналогични случаи за връзка служи относителното местоимение *който*, но в софийския говор такава употреба е много рядка, предимно у млади хора и съвсем не е типична за говора. Напр.: *И на димитровден кой има имен ден сабира си годске* (ГБ); *Кой прѣ стѣпи на крпата ша има надмѣитие въф живо то вече* (ГБ); *Кой има ша даде кой нема нема да даде* (ГБ); *Кой до жѣне по рано иде да жѣне на други* (ГБ); *Кой е писал ша даде* (ГБ); *Кой има по нешто васул лѣшта однесе* (В); *Кой обича че дойде на свѣдбата* (В); *Кой сѣка че учи сегѣ е ѣрно не е като по рано* (В); *Коѣ клѣцѣло сѣчко изблѣвало* (В); *Кой е за комка че се комка* (В).

2. Сложно съставно изречение с подчинено определително. В тези случаи подчиненото изречение пояснява подлога или допълнението на главното изречение. Най-често определителните изречения в софийския говор се свързват с главното с *што* и *дека*, а по-рядко с *да*. Напр.: *Натураме товѣ што сме месѣли* (ГБ); *Изнесѣме имаше гушки ѿт жѣтото што е врзано* (ГБ); *И тайѣ што ше ѣа фѣнеме кумѣта на велѣгден ше и одиме на годске* (ГБ); *Па като дойдеме там товѣ што сме докарѣли продадеме го* (В); *Па чѣкаме да дойда тѣѣ што сѣ деверѣте* (В); *Па тѣѣ дека е нѣе ѣа не арѣсваме* (В); *Товѣ дека е почнѣл не зѣнам каквѣ е* (В); *Тѣѣ дека доожда ми е унѣка* (ГБ); *Онѣ учѣа тѣѣ дека сирѣчетата* (ГБ); *И ѿн тури ѿдрѣлото товѣ дека е режѣко* (ГБ); *Голѣм мерѣк ѣмах да си ѣа зѣме Мирѣско* (ГБ); *Голѣм му бѣше мерѣко да зѣме пѣнѣѣѣ ама не можѣ* (В); *И прѣи еднѣ вечерѣнка | как са обесѣле Лѣфски* (ГБ).

3. Сложно съставно изречение с подчинено допълнително. Подчиненото изречение в тия случаи пояснява сказуемото на главното и изпълнява службата на допълнение по отношение на сказуемото на главното. В софийския говор тези изречения най-често се свързват с главното с помощта на подчинителните съюзи *да* и *че*, а така също и с въпросителните местоимения, наречия и частици *кой*, *што*, *как*, *зашто* и др. *Бѣбите не даваа еднѣ време да се плетѣ на мажѣте* (ГБ); *Като си трѣзнат ис чѣрквата кой каквѣ мѣже бѣба да рѣта другѣта | направат танѣлите и сукмѣните сѣмо кѣл* (ГБ); *Дашѣрка ми не сѣка да ѿиде* (В); *Изведеме конѣте па сѣка да прѣтрѣшем врѣд* (В); *Нѣче да учи* (В); *Ама товѣ е нѣѣ интересното че не сѣ се вижѣдале* || (ГБ); *Онѣ казѣла че нѣѣната дашѣрка е царѣцѣта* (ГБ); *Не бѣше вѣжно че бѣ учен* (ГБ); *Онѣ не забелезѣле че детѣто пришѣло до кѣчо* (ГБ); *И му се присѣнило че царѣцѣта родѣла* (В); *И като слѣѣша за Лѣфски каквѣ се е борѣл* (ГБ); *Имаме еднѣ бѣба Параскѣва на мѣѣѣ сѣстрѣ е свѣкѣрѣва и сѣ ни распрѣвѣаше като ѿидѣхме на гѣсти | каквѣ се жѣнѣли нѣкога въф старѣ време* || (ГБ); *Трѣбѣваше да кѣжа каквѣ го лѣскарѣа и каквѣ го лѣспѣѣа* (ГБ); *Кѣѣ зѣне каквѣ му бѣше жѣждѣта* (ГБ); *ѣѣ не зѣнам грѣжданѣто кѣ са жиѣвѣѣли* (В); *Не зѣнам каквѣ се дѣмѣаше* (В); *Не зѣнам каквѣ че се урѣди* (В); *Па си туримѣ ѿфѣѣрник | кокѣшки | рѣло | такѣ стѣката што си ѣмаме* (ГБ); *Зѣмѣме ли парѣта па накупимѣ си што ни трѣбѣва*

(В); Знаеме долнобогдофчанете кой са (ГБ); Беше писал писмо до сестра си та да каже кой го е изнел (ГБ); Не знам кой че е што че да е (В); Па ми каза дека са одиле (ГБ); Не знам додека че стигнат така (В); Чичо му знаеше колко го обичам (ГБ); Она знае колко че му сака (В).

4. Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено. Подчиненото изречение в тези случаи пояснява сказуемото на главното откъм време, място, начин, цел и т. н.

А. Подчинено обстоятелствено изречение за място

Тези изречения се срещат сравнително рядко. Напр.: Къде го уда-
рили се му беа искривили ръката (ГБ); Чичо му вика там дека си
одрила носете ту стрча (ГБ); Имахме сайа доле на шосето |
каде е сега | това вибробитно и воденицата (ГБ); Керамиката
каде е тийа места беа се наши (ГБ); И дека иде на коняк сака
йайца сака кокошки (В); Каде е паметнико там беше наша нива (В).

Б. Подчинено обстоятелствено изречение за време

Подчиненото изречение разкрива, уточнява времето, когато се из-
вършва действието на главното изречение. То се свързва с главното из-
речение с помощта на наречия-съюзи: като, щом, щом като, след като,
додека и т. н. Напр.: И като се върнеме дома почваме вече да бла-
жиме (ГБ); Като се разбудили децата ги нема (В); И като ми-
не това госте | остава вече кумо (ГБ); Сега като дойде марта и ша-
почваме картоните да прибираме || (ГБ); И вечерта като доде |
ние пренесеме чувало | със сламата | (ГБ); И като дойде велиг-
ден | отаждеме през ношта учерква || (ГБ); Като се качила у
дрвото | едни ловцие ја намериле || (В); Добре ама като седнал
да паде голубета накацале на рамато му (В); И после като вен-
чаме дома и кумо че го водиме у комшиите да спие || (В); Като
стана востанието у северна България | дойдоа та ги арестуваа |
(В); И като стигна нашите жита ние сме си дом (В); Като се за-
пролети тогав почне да оре || (В); Като го видели децата изокали
(В); И ка дошел човеко на вечерта она зготвила (В); Ка погледнал
децата заспали (ГБ); Когв ошел дома бащата му прави свадба (В);
И даже и тогаа народо заплака когв а прави таа вечеринка | (ГБ);
Ја додека можем се шем помагам || (ГБ); Саран додека не оправи
добитак не отива у кавенето (В); Вечер | додека петел не пее | се
чедим на разбой да ткаем || (В); Почваме вече да белиме йайца-
та слет като се каже васкресение христово (ГБ).

В. Подчинено обстоятелствено изречение за причина

Тези изречения са широко застъпени в говора. С тях се пояснява
причината на явлението, за което се говори в главното изречение. В со-
фийския говор тези изречения се свързват с главното с помощта на
съюзи да, че — Тогас със борина светеа и штом излае кучето онѝ

йа гас'ат да не додат турците у нѣх || (В); Башта ми не мѣ да-
ваше испрво да поседа | да си понѣправа дарове | (ГБ); Онѣ не шт'а
да се жени да не води децѣта на друга кѣшта | (В); Като се минѣ
мѣсец ли бѣше | колко време точно не повна че е оддавна билѣ (ГБ);
А сиромаштѣ шѣше да а пѣзи | че нѣштите сегѣ и нѣгови другѣри
нѣма такѣ да те опслѣжат кѣкто трѣбе | (ГБ); Ама сегѣ на речѣм
добре на че станѣ текезесѣто че нѣмаше кой да ми работи (В).

Подчиненото обстоятелствено изречение за причина се свѣрзва с глав-
ното и с помощта на наречията-сѣюзи *оти, понеже, зашто, щото, за-
щото*. Напр.: А йѣ на стѣл и нозѣте ми виснѣле и малко такѣ се
слѣжим | та се прѣспим | *ѣти* трѣбе пак да станем да ткѣем (В);
Па легнем малкочка | мѣре такѣ на стѣл се слѣжим *ѣти* ако си
легнем у црѣгите че ми се арѣше спанѣто (В); Онѣ не работи *ѣти*
лѣни лежѣ болна (ГБ); И станеме по росѣ *ѣти* се спѣржи жѣтото
та се сѣ порѣни (В); А тѣйѣ малѣте на ги чѣваме *ѣти* онѣ на да
работат (ГБ); Другата сѣран и другѣио че го обѣвам | *ѣти* са нѣт |
сѣка сѣте да ги обѣвам || (В); Нѣма да останае тука дѣма човѣк
зашто като си оидѣа децѣта по Совѣйѣ нѣе останѣме със старѣцо
сѣмо (В); Бѣше бѣлката у белѣ цилѣтка не бѣше у пѣлто *зашто* |
налѣ слѣша | не мѣже у пѣлто да ѣ (В); Иде на Бѣнкѣ та работи
там | перѣ там | перѣ *зашто* не ѣ вѣтѣла нѣкакѣф занѣйт (В); Ту-
рѣле сме нѣе дѣска *зашто* нѣмаше столѣве (ГБ); Ша ти по света
зашто ако ти послѣжуа сѣс чѣша ша те замѣна (ГБ); Бѣбите не
даваа еднѣ време да се плетѣ на мѣжѣте *понѣже* ѣдат на дрѣва (ГБ);
Понѣже ѣмаше нарѣт и такѣ останѣ кѣштѣта целокупна (ГБ);
И *понѣже* чорбѣйско мѣмѣ такѣ прибирѣше убавите момѣ (ГБ);
Тогѣа бѣхме нѣе сѣс чѣчо му | *понѣже* мѣйка му баштѣ му и дѣвѣ-
те му сестрѣчки ги интелѣрѣха чѣк у Севѣр || (ГБ); *Понѣже* на йѣ
сам убѣава мнѣго ме сѣкаа (В); Мѣкѣ му ѣадѣсуе *што* тука сме
го билѣ лѣшо чѣвѣли (В); И онѣ станѣа та си отидѣа *што* сам
от сѣлѣто (ГБ); Сѣбѣале | бѣше пак обѣчѣй | налѣ | вечертѣ бѣбите
ѣдат на чѣрква сѣс лѣбове | *заради* стѣката (ГБ); Имаа рѣтае та
заради рѣтаете си мѣсеа (ГБ); Онѣ се не жени *заради* нѣх останѣ
нежѣнена (В).

Много рядко за връзка се употребява *защото* — И оттогѣй ѣн
се маанѣ да | да е у партиѣта || маанѣ се *зашто* | се разбѣ ко-
мѣндѣта (В); Йѣс нѣма да спрѣм работа дѣдѣка ме дрѣжѣ рѣцѣте
зашто налѣ знѣеш | стар човѣк | ако не работи че мѣсли лѣши
работи (В).

В някои от случаите подчиненото изречение за причина е развито и
само е сложно с други отсенки в значението си, но като цяло изпълнява
служба на подчинено обстоятелствено изречение по отношение на глав-
ното изречение. Напр.: Йѣс нѣма да спрѣм работа дѣдѣка ме дрѣжѣ
рѣцѣте | *зашто* налѣ знѣеш | стар човѣк | ако не работи че
мѣсли лѣши работи.

Г. Подчинено обстоятелствено изречение за цел

Подчиненото обстоятелствено изречение за цел уточнява с каква цел
се извършва действието, за което се говори в главното изречение. Обик-

новено тези изречения се свързват с главното с помощта на съюз *да*. Напр.: *Та си отидда при майка им да си работ'а* (В); *И | искарам си некой лѣф | да си купим нешто ||* (В); *Па ние се работехме да си | искараме да си |йадемe* (В); *Иа сам млада таме водиа чѣк у Сѡбийа да |йда да си зымам позволително* (ГБ); *И цялото село стои да глѣда кой ше вѣрне* (ГБ); *Момичето се вѣрдѣло да го не познаат | майтеата и заведеното ||* (ГБ); *Тураме по дрѣвата от тайа слама да рѣждат дрѣвата* (ГБ); *И сички чекат да видат бѣлката дали е добѣа* (ГБ); *Сички ша се сабѣрат да одговѣват | од блѣжно ||* (ГБ); *И като трѣгна да се вѣрне код официте | качи децата да ги водди да ги расѡди* (ГБ).

Много рядко тези изречения се свързват с главното с помощта на съюз *за да* — *Распратихме ги по комшиите за да може да играят на хорѡто* (ГБ).

Д. Подчинено обстоятелствено изречение за условие

С тези изречения се уточняват, изясняват условията, при които ще се извърши действието в главното изречение. Напр.: *Че ти го дадем | ама ч |йдеши у друга дрѣжава да доведѣши | царската дѣштер'а |* (В); *Ако намѣриме нешто | че запалиме и кѣштата | и децата че изгорѣ ||* (В); *Ако ни дадѣ свѣждане понѣ барѣ ше се збогѡваме* (ГБ); *Ако обичаши да ни дадѣ свѣждане да направим* (ГБ); *Ето майка ти и бащата ти | ако кажеши | ше ги пуснеме при тебе* (ГБ); *Ако е мѣшко детѣто ша вѣкнеме кумѡ | ако е жѣнско ша е бес кум* (ГБ); *Ако |йскаши стѡй тука па ако |йскаши че те ѡдведе у баба Аника* (В).

Е. Подчинено обстоятелствено изречение за отстъпление

Тези подчинени изречения са близки до подчинените за условие, но все пак между тях има различия. Докато при подчинените изречения за условие действието в главното изречение се извършва в зависимост от изпълнението на условието, изразено в подчиненото изречение, то при отстъпителните изречения действието на главното изречение се осъществява въпреки или даже против условието, изразено в подчиненото изречение. Най-често отстъпителните изречения се свързват с главното с помощта на съюзи *макар че*, *макар да* и т. н. Напр.: *Макѣр че кѣштата ми е старѣа | налѣ || пѣчката ми е пайѣнтова | ама || тека си |йа обичам да си седѣм || да не |йдем нѣкому да не сѣм на вѣрата ||* (В); *Макѣр че е лѡшо времѣто пак си се прави свѣдба ||* (В); *Макѣр да бѣх млада па си мѡжех сичко* (ГБ).

Много често отстъпителните изречения се свързват със съюзи *ако*, *ако и да* и др. Напр.: *Таа кара шѣста година |ако е слабишка* (В); *Онѣ е млада на години | |ако е така измѣнена* (В); *Иа повече сам на работа | дома не седѣм |ако сам старѣа* (ГБ); *Са |ако е дошла свѣдба е | сѣкой |йде на свѣдба |* (В); *Са |ако сме се обиграли та и електричество и сичко | ма |тогѣй нѣмаше* (В); *Ако е млада ама е*

много работно (ГБ); Ако сам стара ама па си работим (ГБ); Ако
и да ни пазеа пак си бехме | гаволити | (ГБ).

Ж. Подчинено обстоятелствено изречение за количество и степен

Тези изречения не са много широко застъпени в говора. Свързват се с главното с помощта на *колко*. Напр.: Он даде *колко* обича (ГБ); У недел'а не жънеме *колко* ште да има жътва (ГБ); На свадбата има свърки *ора* *колко* сакаме | *колко* треба (В); *Колко* пари сакаме че-ви-дам (В).

Както се вижда от разгледаните примери, в диалекта се срещат същите типове изречения, както и в книжовния език. Разликата тук се състои преди всичко в съюзите и съюзните думи, чрез които се осъществява връзката между главното и подчиненото изречение, а така също и в по-честата или по-рядка употреба на отделните видове изречения.

Свързване на повече от две изречения

В диалекта и изобщо в говоримата реч е много трудно да се определи границата на изречението. Твърде често тук се налага да се вземе като основно условие за определянето ѝ смисловото значение, а не интонационната завършеност на изречението. Много често граматическа и смислова завършеност не съвпадат. Това се дължи на факта, че говорителят не обмисля предварително това, което ще каже, а предава непосредствено своите мисли, като при това реагира на многобройни фактори, като наличие на събеседник, връзка със заобикалящата действителност и т. н., които несъмнено оказват влияние върху синтактичната структура на изречението в диалекта.

Много често е например свързването на повече от две изречения в рамките на едно сложно изречение, което най-често е смесено. Тези случаи са много и най-разнообразни, но могат да се групират в следните основни типове:

1. Изречения, при които първото подчинено изречение е развито по-нататък с друго подчинено. Това е най-разпространеният случай. Напр.: Ората стайа он тогай легне мърва да се прѣспи | оти па свѣкѣро се кара | зашто кѣдѣ е | (В); И като поиде да ѝа зѣмаме идеме с волѣве || (В); И прес-полѣто ѝа завѣли със ѝамурлук да не глѣда | че-ше-изгѣри прес-лѣтото жѣтото (ГБ).

2. Много разпространени са и случаите, в които към едно главно изречение се отнасят няколко второстепенни, които са последователно свързани. Напр.: Мак'а му ѝадѣсуе шѣто тука сме-го-билѣ лошо чувѣли та не-шт'ало млодо да-учи || (В); Требе пак да-станем да-ткаѣм да-изработим това | па-че-дѣйде пролетта (В); У недел'а не-жънеме | че-ли-ша-прегрѣшиме на-бѣга | та-нѣма да-ни-се-рѣди шѣто-сме-насеѣали (ГБ); И-пѣшта-сандачѣто-у-една-вода да-удѣви детѣто да-го-нѣма || (ГБ).

3. Макар и по-рядко, срещат се и случаи, при които подчинените изречения не са свързани помежду си, а се отнасят направо към главното

изречение. Напр.: *Па сегă он като се затри онă останă самă на пѐре* (В); *Па като ђйдеме тăм товă што смѐ го докарăли продадѐме го* | (В); *Като им пође невѣстата онѝ откѣсат крпѣто да се истриѐ с него* (ГБ).

Възпроизвеждане на разказ

В говорите често се налага да се повтори още веднџ разказ, произнесен първоначално при друга ситуация, при това не е важно дали е произнесен от един и същ говорител. Възпроизведеният разказ трудно може да се откъсне от цялостния разказ, да бъде обособен. Той е вплетен в останалия контекст и не може да бъде отделен от него. Има няколко начина за предаване на чужд разказ.

1. Най-често първоначалният разказ се оставя цял, без изменение, само пред него се поставят въвеждащи думи или изречения. Напр.: *И така си останă нежѣнена и сегă рѣче аз зарат тѝа децă останăх нежѣнена* | *а онє че ми доведѐ од нѣкъде си* | *на да си го одведѐ невѣстата тăм дєма* | *тă после за кѣдѐ сѣм* | *и не зѣм додѣка че кăра така* (В); *Ама сегă на речѣм добрѐ на че станă текезесѣто заштє нѣмаше кой да ми работи* | *а на зем'ата што чѣх да ѝу работа* (В); *И се разбудѝл и рѣкъл млєго сѣм длѣбко заспăл* (В); *Рѣкъл тѝ ч ѝдеш ама че зѣмаш сăмо кєн'о ѝуздатă нѣма да му зѣмаш заштє* | *че те фăна* (В); *Рѣкъл одведѣш ли кєн'о* | *кăщите се на кєн'о и бѣгайте ѝа че ви стѝгнем* || (В); *Рѣкох не ѐ така єти онѝа учѝа* | *другите онѝ учѝа тѝѝа дѣка на дѣштер'ата ми дѣка сирăчета* || (В); *Мăк'а му дѣма не ѝа ѝскам* | *нѣма да ми ѝа доводѝш* | (В); *Нѝе кăже ако намѣримѐ нѣшто* | *че запăлимѐ и кѣштата и сѝчко* (В); *Реклă текă текă ѝа ги оскубăх голубѣтата* | *на ги оставѝх на стєло* | *и кєтката докăчи еднє и ѝа се чудѝх* | *сверѝх на си одрѣзах еднă сѝса* (В); *Човѣко рѣкъл ѐ* || *билє млєго слăтко човѣкото мѣсо че закєлимѐ децăта* || (В); *Баштă ми се карă* | *вѝкă каквє можѐ да излѣнеш* | *каквє не тѐ бе срам* | *е єди ми се вѝкам и излѣзнăх* || (ГБ); *И додѣжда дєма и кăзва на баштă ми и на мăк'а ми аресăл сам си момă од Дєлни Богрєф и ша єтѝдете да а ѝскате* (ГБ); *Кăзăли са ѣто приготвѝле сте за партизăните лѣбо* | (ГБ); *Онă ме срѣшта и рѣче вратăта е зак'учена нѣма да се бойш єти вѝка ѝа сам одвѣла нăнчо у вăзе и е пот крѣватє* | (ГБ).

2. Твърде често се срещат и случаи, когато отсъствува даже и въвеждаща дума и само от контекста и ситуацията може да се разбере, че става дума за повторно предаване на разказа, развил се при друга ситуация и осъществяван често от съвсем друго лице. Напр.: *Мăк'а му дѣма не ѝа ѝскам* | *нѐ те тăѝа мăѝко че ѐ* | *та сѣрдѝла се не сѣрдѝла се те тăѝа че ѐ* | (В); *Имам еднє внѣче ѡде бѣбо ми кăжи прикаска и ѝа пєчвам* (В); *Намерѝли другє клăденче кăто пѝе ми се вєда* | *тѣка е лисѝцата пѝла* | *лисѝца че стăнеш* || (В); *А комѝѝк'а е тѣка и онă дойдѐ* || *та каквє сте* | *дошлѝ* || *тѝ каквă си им* | *комѝѝк'а назăт* | *и тѣбе че те арестѣем* (В); *И после онѝ си єтѝдат гєли дєма а жєнѝте ги пѝтайа кѣдѐ ви са дрѣите бре* | *ама кѣдѐ ни са дрѣите карăме се за секѝрите де по сѣлски* (ГБ); *Њдеа у дѣсет часє и си доѝда у чѣтири часє*

и много работи ме трудови сѣка (В); Свекрва ѣмах | онѣ бѣше много добра || и пойдеме на жѣтва | онѣ те тойа сѣн тѣка што ѣ | ѣйде вѣе идѣте | ѣа че го доведем || и ни донесѣ ѣадене || (ГБ); И по тойа пѣнциѣ той кога да умре || не можѣх да зѣмем пѣнциѣ | ѣа че умрем | не можѣх да остѣм да си живѣеш | но ѣа на си живѣем || (В).

3. Много рядко вторичното предаване на разказ при различна вече ситуация се изразява по синтактичен път. Напр.: Казаа ми че си дош-
ла (ГБ); Казали му че брат ми че дойде (В).

Както се вижда от посочените примери, при повторно предаване на разказ рядко се използват синтактични средства, ако не се смятат въвеждащите думи. Но твърде често и те липсват. Тази липса на синтактични различия между първично осъществяване на разказа при дадена ситуация и неговото повторно предаване при различна вече ситуация е възможна поради особените качества на диалектната синтактична структура, които произтичат от говоримия характер на диалекта, от зависимостта на диалектната синтактична структура от непосредствената действителност и от възможността да се употребяват съпровождащи мимики и жестове. Голяма е ролята и на интонацията в това отношение.

ДИАЛЕКТНОТО В СИНТАКСИСА НА СОФИЙСКИЯ ГОВОР

Синтактичната система на софийския говор е представена в работата като цялостна, пълноценна система, изградена върху основата на българския език, но същевременно са показани и специфичните ѝ особености, които ни позволяват да не я идентифицираме с книжовната синтактична система, а да я разглеждаме отделно. Именно поради това е избягвана честата конfrontация с книжовния синтаксис. Особеностите на диалектния синтаксис се обясняват с различни причини, свързани главно с говоримия характер на диалекта, а не се разглеждат като отклонения от нормите на книжовния синтаксис. Тук ще бъдат сумирани диалектните особености в синтаксиса на софийския говор не с цел да се противопостави диалектната синтактична система на книжовната, а да се види до каква степен и в какво се състоят различията между двете системи.

В областта на словосъчетанието диалектната синтактична система се характеризира с по-слаба връзка между неговите съставни части. Твърде често те са разкъсани от думи и форми, а понякога и от пауза. Словосъчетания от такъв тип се разглеждат като естествени за диалекта, а не като отклонения, защото произтичат от неговите характерни особености. Интересни са в тази област някои особености, които диференцират диалекта, като например локална и темпорална употреба на предлог у срещу предлозите на и в в книжовния език, финална употреба на предлог на, а така също и употреба на предлози, които не се срещат в книжовния език — низ, код. Много характерно за именните словосъчетания е липсата на членуване в някои случаи — мойа баба, мой баш~~та~~ и пр. Освен това определящата дума в словосъчетанието не винаги предшества определяната. Тяхното място зависи от това, кое според говорителя е по-важно в конкретния случай. И двата типа словосъчетания обаче са напълно естествени и характерни за диалекта.

Основните синтактични типове изречения в диалекта са еднакви с книжовния език и това не може да бъде другояче, тъй като двете системи имат обща структурна схема.

За диалекта са много характерни емоционално оцветените изречения, чрез които се предава непосредствено отношението на говорещия към съдържанието на изказа. Най-често емоционалност на речта предават различни частици, които не се срещат в книжовния език, като *де, абе, абре, ма, море, те*.

Много чести и много характерни за диалекта са въпросите, които говорителят задава, но на които не чака да получи отговор. Те имат за цел да държат будно вниманието на слушателя, да му напомнят някои факти, които са особено важни според говорителя, а в някои случаи просто да изразят емоционалното отношение на говорителя към съобщаваните факти. Напр.: *Обедваме и зѐмеме сръпѐвете | нелй така бѐше | и айде на нивата* (ГБ); *Йа сам се оженила на седемнайсе години | добре ама каквѐ съм билй не знаям де | ама млого ме сакѐа* (ГБ); *Онѐ е у некаква работилница не знаям какѐ се думаше* (В).

Типично диалектна е и употребата на въпросително местоимение *какво* вместо въпросително наречие *как* в някои въпросителни изречения в с. Горни Богров. Много характерни за говора като цяло са въпросителните изречения с *оти*, а така също и с въпросително местоимение *што*.

Тъй като диалектът е езикова система, която има изключително говорима реализация, за него са много характерни едносъставните изречения. В тези случаи особено ясно проличава голямата роля на контекста и на ситуацията, при която се провежда разговорът за структурата на изречението в диалекта. Изобилието на тези изречения се обяснява със стремежа на участниците в диалога да избягват повторението на части от изречението, които са вече употребени или се подразбират от ситуацията или контекста.

Много широко разпространени в говора са едносъставните глаголни изречения със сказуемо в 1 л. мн. ч. и това съвсем не е случайно. Жените-говорителки най-често разказват в множествено число, като по този начин, от една страна, обобщават своя личен опит, а от друга, не откъсват себе си от средата, в която са живели.

Както вече бе изтъкнато на съответното място, намираме, че безличните изречения не са много типични за говора. По своята същина тези изречения са свързани с действие или състояние без посочване на активния деятел, на вършителя на действието. Във всички случаи, когато това е възможно, те се заменят с двусъставни, в които подлогът е граматически изразен, макар че се схваща много общо. Такива са напр. изречението от типа *Онѐ вѐли*, където имаме чисто граматичен подлог *онѐ*.

Много широко застъпени в говора са неопределено-личните изречения, при които наличието на подлог се чувства по-осезателно. В едни случаи подлогът тук се изпуска, защото е известен или защото се подразбира от ситуацията, в други, защото той не е известен на говорителя или пък не иска да го назове, а в трети, вършителят на действието е определен твърде общо и подлогът е изразен формално от определена категория, която има лексикална самостоятелност, но в случая изцяло е зависима от контекста. Последният тип изречения са много характерни за по-старото поколение. В тях обобщеният подлог се противопоставя на

индивидуализирания. Във всички тези случаи сказуемото е изразено чрез глаголи в 3 л. мн. ч.

Забелязват се някои различия между книжовния и диалектния синтаксис и по отношение на вътрешния строеж на изречението. Така например за софийския говор е много характерно дублирането на подлога. Най-често това става, когато той е изразен чрез местоимения, които са по-абстрактни, по-неопределени и за говорителя е необходимо подлогът да бъде изразен по-ясно и по-точно. В такива случаи към подлога-местоимение се прибавя и име, чието съдържание е по-конкретно. Типично за говора е и дублирането на прякото допълнение, понякога чрез пълната и кратка форма на личното местоимение, а понякога чрез име и местоимение. Целта на това удвояване е да се разграничи по-ясно подлогът от допълнението. В говора се среща удвояване и на дателното допълнение, изразено или чрез пълна и кратка форма на местоимението, или чрез име и местоимение, като напр. *Он му казва на бащата си*. Макар и по-рядко, в софийския говор се среща и неудоено дателно допълнение, изразено чрез пълната форма на местоимението — *Нам е убаф животто*.

Много типично за софийския говор е повторението на сказуемото за изразяване продължителност на действието — *Бегъл бегъл бегъл и избегъл*. Характерни за говора са и изречения, в които сказуемото е изразено чрез междуметие. Тази особеност на диалекта е свързана с голямата емоционалност на говорената реч изобщо.

Наблюдават се редица интересни случаи на липса на съгласуване между подлога и сказуемото, които се дължат на различни причини. В едни случаи причината се крие в липсата на ясна изреченска перспектива, при което се налага допълнително прибавяне на изреченски членове, които естествено не се съгласуват със сказуемото, а в други сказуемото се съгласува само с най-близката част от групата на подлога, която го предшества. Много характерно за софийския говор е и логическото съгласуване.

За диалектната реч са много характерни атрибутивни съчетания, на първо място в които стои съществителното име, а след това прилагателното-определение. В тези случаи твърде често се създават условия за обособяване на определението. Наблюдават се редица особености при членуването на определението и определяемото, които отличават диалекта от книжовния език. Така например за софийския говор са много характерни случаите на двойно членуване и на определението, и на определяемото.

Диалектният синтаксис се характеризира и с наличието на относително самостоятелни изреченски членове. Тук не става дума за въвеждащи и вметнати думи и изрази от типа на тези в книжовния език. Тук се разглежда присъединяването на думи и изрази след оформено в граматично, смислово и интонационно отношение изречение, което по преценка на говорителя се нуждае от допълнително уточняване или допълване. Тази особеност се корени изключително в говоримия характер на диалекта, който позволява връзката между изреченските членове да бъде по-слаба и към завършена във всяко отношение единица да се прибавя допълнителен член, който няма характер на ново изречение, а само доуточнява предишното изречение, като влиза в по-особена връзка с него, която може да бъде определена като полуизреченска. Това явление е характерно за говоримите езикови прояви изобщо. По своята синтактична

функция присъединеният член може да бъде подлог, допълнение, обстоятелствено пояснение и определение на предходното изречение, като обикновено не просто повтаря застъпения член в изречението, а го разкрива от друга страна или пък, макар и много рядко, внася нова мисъл.

За диалекта са характерни и предпоставените членове на изречението, които се намират пред него, отделени са с пауза и се характеризират с по-голяма самостоятелност. Тази особеност също има своите корени в характерните особености на диалекта като говорима езикова проява. Това е едно средство, с което говорителят реагира на актуалната ситуация, като първо насочва вниманието на адресата върху някакъв факт или явление, като само ги назовава, а след това вече съобщава нещо за тях.

Чрез присъединените и предпоставени изреченски членове се отслабва компактността на изречението в диалекта, отслабва се изразността на изреченската схема, която не е така ясна и толкова строго определена, както е схемата на изречението в книжовния език.

Твърде типични за диалекта са и различните словоредни особености. Така напр. много характерни и естествени за говора са изречения, в които ядрото на изказа, т. е. новото, за което се съобщава нещо в изречението, стои не в края, а в началото или в средата на изречението. Такъв словоред се обуславя от стремежа най-важната част на изречението да бъде изнесена на първо място, а след това да се прибави останалата му част. Характерна за говора е и специфичната позиция на клитиката *се*, която не винаги се намира непосредствено до сказуемото.

Наблюдават се някои диалектни особености и в областта на сложното изречение. Те се изразяват преди всичко в предпочитанието на един или друг тип сложни изречения, а също така и в различните свързвания между отделните прости изречения в състава на сложното. Много характерни за говора са, от една страна, безсъюзно свързаните сложни съчинени изречения, а от друга, многосъюзното в този тип изречения. В това има само привидно противоречие. Безсъюзно свързаните изречения са обикновено свързани по смисъл, образуват едно цяло както в смислово, така и в интонационно отношение поради естествената връзка между явленията, които разкриват. От друга страна, многосъюзното е особеност, изобщо характерна за говоримата реч, която се осъществява при по-друга обстановка — за говорителя е необходимо да изрази по-ясно връзката между отделните изречения. Така че тези два типа сложни изречения не се изключват взаимно. Напротив, както видяхме, те са почти в еднаква степен характерни за софийския говор.

Диалектното в областта на сложното изречение твърде често се крие в употребата на съюзи, които не са характерни за съответния тип в книжовния език, като например *па, та, нело, ама*.

Много характерни за софийския говор са и сложни съчинени изречения, в които са изразени чисто подчинителни отношения. Ако ги сравним със съответния тип в книжовния език, на тях биха съответствували изречения, свързани с подчинителен съюз.

Типична диалектна особеност на софийския говор е осъществяването на връзка при подчинено подложно изречение с помощта на въпросително местоимение *кой* вместо относително *който* в книжовния език. Връзката при някои подчинени определителни и допълнителни изречения се осъществява също чрез съюзни думи, които са чисто диалектни —

што, дека или чрез употреба на въпросително местоимение *какво* вместо въпросително наречие *как*. Някои от подчинените обстоятелствени изречения също се свързват с диалектни съюзи — *оти, штото*. Много характерна за софийския говор е употребата на *зашто* вместо *заштото* като връзка на подчинено обстоятелствено изречение за причина с главното. Диалектна е и връзката при отстъпителни подчинени изречения, осъществявана чрез съюз *ако*, както и свързването на подчинени изречения за количество и степен с помощта на *колко* вместо *колкото*.

Типична диалектна особеност са и сложните изречения, които се състоят от повече от две прости изречения. Изобщо в диалектната реч е много трудно да се определи границата на изречението поради изключително говоримата ѝ реализация. Твърде често тук се налага да се вземе като основен белег за определянето ѝ смисловото значение, а не интонационната завършеност на изречението. Много често в говора не съвпадат граматическа и смислова завършеност на изречението. Затова редица прости изречения не могат да бъдат разгледани самостоятелно, извън рамките на един по-голям контекст, извън ситуацията, в която е протичал разговорът, без да се вземат под внимание всички езикови и извънезикови фактори, които са оказали влияние върху структурата на диалектното изречение. Този въпрос е много интересен и тепърва ще бъде проучван. Ясно е само едно — границата на изречението (просто или сложно) в диалекта не е така ясно и точно определена, както границата на изречението в книжовния език. Затова тук не се употребяват приетите в книжовния език препинателни знаци, а само се отбелязва паузата между отделните части на изреченията и между отделните изречения.

Типично диалектна особеност е и възпроизвеждането на разказ, произнесен първоначално при друга ситуация. Много рядко, и то предимно от по-младите, в тези случаи се използват синтактични средства. Най-често разказът се оставя цял, без изменения, като пред него се поставят въвеждащи думи или изречения като *рёкох, рече, викам, човёко рёкъл, кáже* и т. н., или пък той се вмъква в потока на речта без въвеждащи думи и само от контекста и ситуацията може да се разбере че става дума за повторно предаване на разказ.

Като се имат пред вид посочените диалектни особености в синтаксиса на софийския говор, могат да се направят следните изводи:

1. Основните синтактични типове изречения в диалекта са еднакви с тия в книжовния език и това е напълно естествено.

Основата на диалектния синтаксис е съставена от общи с книжовния език явления, които са много стари. Наред обаче с общите черти в диалектния синтаксис се наблюдават и особени черти, които съставят неговата специфика. Различията преди всичко са свързани с особености, произтичащи от нееднаквата реализация на двете езикови прояви — говорима и писмена, и се състоят предимно в предпочитанието на един или друг тип, на една или друга синтактична връзка между частите на изречението или между простите изречения в състава на сложното.

2. Диалектната синтактична система, както и изобщо диалектът, не трябва да се разглежда като отклонение от книжовната норма, а като пълноценна система, която изпълнява своите функции на една по-ограничена територия и при условия по-различни от тези, при които се осъществява книжовният език.

ТЕКСТОВЕ

Сегà ша ви разскажа за | как сме жениле мoйa брат старийо | той
беше един младеш много приличен | много добър и понeже чорбациско
момче такà прибираще убавите моми да збeре нeкoйa най убавa мoмà |
и oтивa в Дoлни Бoгрoф и си арeсвa eднo мoмичe Дaфинкa || И дoбoжда
дoмa и кàзвa нa баштa ми чe | и нa мaйкa ми арeсaл сьм си мoмà
oд Дoлни Бoгрoф и ша oтидетe да aйскaтe | чe тoгàa нe бeшe oд
eдин пàт да oтидeш и да a зeмeш | aми двà тpи пàти пa шe сe мoлиш
и oнй oтидoа и баштa и йa нe дaвa | гoрдeе сe | дoйдeа си | и кàзàa
чe | нe йà дaвaт oт пpф пàт | пoфтopиa и пoтрeтиa и пoслeм вeчe йà ||
зeмàхмe | oтидoа зaпйa йa вeчepтa срeшту нeдeйa и си дoйдoа слeт
тoвà | минà eднà сeдмицa ли двe нe пoмнa нe мийe тoлкoвa йaснo чe
бeх мaлкa | aмa знàм чe | двe сeдмици минàa и oтидeхмe гoдeш | сa
бpàхмe си рoдàтa | и сме кaлeсaли двайсe тpийсe кoли вoлски || И мo
мàтa шe сe зймa тoйa дeн | oтидoхмe тaм | пийeн'e йàдeн'e игpи вeсeлбй |
й си тpгвaмe | зeхмe мoмàтa | дoвeдохмe йa | вeчepтa вeсeлбй пàк пийeн'e
йàдeн'e | нa сaбàaлe | шe чeкaмe пoрaк'e oд Дoлни Бoгрoф | пoвpàт
сe кàзвa | oт тaм пàк сьштoтo пoлoжeниe пàк двайсe тpийсe вoлски кoли |
и двoрoни гoлeм нaпўниa сe сьс кoли сьс тaкoвa рaспpàтихмe ги пo
кoмшийтe зa дa мoжe дa игpàйaт пa хoрoтo | и тaкà | и бyлкaтa сьс
свeкpвaтa сьс сaдeнцeтo стaрoврeмскo | вpзaнa кйткaтa зa нeгo | й eднà
шa йa дpжй | нeвeстaтa шa цaлийa рàкa шe дaвa сьс сaдeнцeтo рaкийa |
шe дap'àвa | гoскeтo и тaкà слeт тoвà | сьс рaкийa пoслe шa минe пo
тpпeзaтa пo стàр oбичaй | шe цaлийa рàкa сeкумo пàк сьс винoтo шe
пoдaдe | дa пинaт пo устà и oнй кoй кaквo oбичa пoдàрoци | и тaкà
дpyгo ||

Сегà зa синo им кaквo дa кàжa || Пoмнa гo oд мaлък | кoгà сe e
рoдйл || Стaнà нà | сeдeм гoдийшнa възpас | ли бeшe oсмa ли бeшe |
баштa ми мнoгo ги oбичaшe сьс eдин нeгoф бpaтoфчeт тoй и днeскa
си e жийф дoбър e | и мнoгo ги oбичaшe баштa ми | имaхмe сaйà дoлe
нa шoсeтo | кaдe e сeгà | тoвà вибpобитoнo и вoдeнийцaтa | дeзeсeтo |
oдàнaдe пàк | кepàмикaтa кaдe e тийa мeстà бeа сe | нàши | нà баштa
ми | нà дeдà ми нà | чий тaкà вьoпштe нàшийo дeдà бeшe y сeлoтo
мoжe дa сe кàжe y цeлa нoвoсeлскa oкoлийa | нaй бoгàтийo чoвeк сьс
сeдeмстoтин и пeдeсe дeкapà имoт | чyвaхмe пo двeстa и пeдeсe oфцe
пo двà чйфтa | вoлoвe | кoн'e пàк имaхмe сьштo | бoйўк | бивoлицы пo
двa тpинaйсe | мнoгo стoкa чyвaхмe тoгàвa и тaкà | й баштa ми eдин

ден ше дойде със магарето от ханчетата | да земе леп за офчарете и
 като тргна | да се върне код официте | ше качи децата да ги води да
 ги расоди || И като ги одвёл тамо | пуштил ги да | разгледат агнетата |
 и са имале два три колове у стадото и едино е бил малко така | к'ус-
 лиф | и без да забележат че детето е пришло до | кочо | и той като
 се излита и го удара || Кочо || Ъ | шестийо седмийо прешлен || Като
 го удари | овено | детето така слет | месец ли беше колко време точно
 не повна че е оддавна било | почва така да | завехва | и од ден на
 ден | детето се не напредва | и като го водиа на лекар тогаа точно
 беше дошел рускийо червен крс | и башта ми реши да го | дадат на
 лечение | и като го дадоа на лечението | казаха че | детето е засег-
 нато доста | и треба да се оперира | а операцијата доста ша е сложна |
 И така сичките останаа вече трогнати с таја работа | не решиа да го
 дадат | и мина оште | доста време мина | но таја работа вече се така |
 усложни | и закараа детето на операција и го оперираа | та от кракџ
 му вадиа кошчица та му закрпиха шестийо прешлен там кџе беше
 убито | и остана така малко | като грбафко | но | не беше това к'усуро
 и после си продлжи да си порасте | и учи и беше много добър ученик |
 не беше важно то че бе учен | ами беше много духовит | освен така
 за сиромаш човек за роднина за малко за големо | за младешта много
 силно се бореше и много обичаше народо | с младешта беше така сврзан
 с вечеринки с такџа | и предй девети | така | кой знае може би да
 си го е карало нешто | што си викаме ние старите пак | по божја душа
 да бџде така едн | милостиф и като слуша за Лефски какџо се е бо-
 рил какџо е | бил така сврзан с народо почва и той да действа с мла-
 дешта вечеринки | събрания така коџо дека срешне поздравленија за-
 познава се вопште със с'акого | и праи една вечеринка | как са обесиле
 Лефски а той е лично Лефски | Мирско и него го окачат на | сцената
 и го обесват | и даже и тогаа народо заплака коџа а прави таа вече-
 ринка | и оттогаа занаетот вџе продлжи училиште та искрват гимна-
 зийата | а като дойде времето да продлжи | какџо стана тогаа дали
 пари не са имале дали какџо е било сега не знам | па и да знам || Нали
 ас съм оженена била | и така не моџе човек да се мџши учџуди ра-
 боти не | продлжи училиште и като не продлжи училиштето | работеше
 се корекцијата на Долни Богдаф | и там вџе нали искрват секакоф
 нарџт и затворници и | кой със пари кой така се работеше корекцијата
 силно | и он се нафашта там на корекцијата на работа | и направват
 врски със | нелегални ли се казваа не мога да ти об'асна | и се збират
 такџа учени | като от Долни Богдаф момџета като | џт различни села
 но тука имаше џблиско та знаеме долнобогдафчанете кой беа | и почват
 една организација | и таа организација така | маи се разнесе като | у
 цалата елинпелинска сколија | и организаторо беше Мирско | и така |
 и наи | беше така удџбно | фнас | понџе ас съм му дел'а | а и ас
 съм така малко като него | милостива | обичам да го потпомогна да |
 да не моџе да се чуџе така настран и онџо се пак чу та башта му ме
 беше понаразил де ама се закривах така положението събираха се на
 жџурове у нас | нешто има нџжда така | нали некаде обџшта да даде
 такџа наи напред ша дойде при мен | ше ми об'асни | и има една се-

стра големата кадѐ му е Лйтка | и при нѐйа | му бѐше това | има за-
крила де | и така | и слѐт това | чѐкай да видим па каквѐ бѐше онѐ
едѐго нѐговите работи са много | така опширни та не моѐ сичко да
се сѐти || Дождѐ като девѐти пред девѐти септѐмври | нали се расчуа
тиѐа работи вѐче че има партизани | и почна със партизаните вѐрска од-
балкано | почна да предовѐлства организира тука наши младѐжи | тийа
сега што са големците | и така | сѐ | подѐжаа ги де със нѐкой работи |
нѐ | ф краѐа на краиштата | каквѐ станѐ | фанѐа едѐн нѐгоф другѐр ||
Димитѐр Гѐнеф | и като фанѐа Димитѐр Гѐнеф | тоѐ бѐше готѐф да из-
лѐзне таа вѐчер | у балкано | ѐрно ама ѐн се скрива и не излѐзна | и
като фанѐа Гѐнеф и тоѐ вѐче нали така об'асн'ава | каквѐ е положѐ-
нието | и на другата нѐш идват ѐ | блокират двѐро | и го фанѐа Ми-
рѐско | и кат са го фанѐли расправ'а ми майка му | как са му врзали
рацѐте как са го блѐскали | билѐ е месѐла прѐднийо дѐн | видѐле са
че има паралиѐа със лѐп | и нѐйа са блѐснали казали са че ѐто при-
готвили сте за партизаните лѐбо | и така онѐ | имаа работа имаа рѐтае
та заради рѐтаете си месѐа така нали си се месѐеше еднѐ време || И
така | и като фанѐа Мирѐско | закарѐле са го у сѐлсавѐто | на сабаале
баштѐ му отишѐл да види каквѐ стѐва със нѐго | и онѐ фаштат баштѐ
му почнали да го бийат ударили го бѐа тука по рамото та му бѐа ис-
кривили раката | и го закарват у Елин Пелин | и од Елин Пелин | на-
ловѐа сичките тука тийа младештѐ арестуваа ги | и слѐт това ги закарват
у сливенскиѐо затвѐр

с. Горни Богров, Саладина Захариѐва Младжова, 65 год.

Седѐнките така | збѐрейме се па пѐеме | па предѐме | така седѐн-
ките сме правѐле | па кога се жѐнехме койѐ какѐ моѐже да се ожѐни
на млѐди години нѐкойѐа на двѐйсе и пѐт нѐкойѐа на || Йѐа сам се на се-
демнайсе гѐдин ожѐнила | дойдѐа за моѐята свѐдба бѐх на седемнайсе
гѐдини | добрѐама каквѐ сам билѐ не знам де || Треба да сам билѐ
убава та ме сакаа од много мѐста | дождѐа ми годѐжници едѐн дойдат ||
Други си отидат || И майка ми и баштѐ ми ме не давѐат че сам млѐда
не сам си правѐла дѐр | добрѐама йѐа ѐскам | арѐсала сам момчѐто и
ѐскам да йѐа за нѐго дождѐа ми от сѐлата йѐа не арѐсах никѐго арѐ-
сах си тоѐа тука дѐдо и си останѐх за нѐго у сѐлото | и дойдѐа еднѐ
вѐчер два тройца маѐже три четвѐрица дойдѐа и питат майк'а ми баштѐ
ми ша ме дадѐт ли | и онѐ казват като сака да йѐа иде ша йѐа дадѐм | и
ме дадоа йѐа цаливаѐ рака като какѐ бѐше еднѐ време де | цаливаѐ рака
на майк'а си на баштѐ си цаливаѐ рака пѐсле на другите што са дошлѐ
свѐкрѐо другите рѐднините нѐговите и като целиваѐ рака и онѐ станѐа
та си дойдѐа што сам от сѐлото йѐа | станѐа та си дойдѐа дѐма и
като зѐ да се зазѐра вѐке да се самѐн'а и онѐ па дойдѐа | и като дой-
дѐа тогаа вѐке ша праѐме за пѐво тамока | дойдѐа | ѐ огошчѐние си |
гѐсти си | збѐреме родѐта си збѐреме и си пѐеме | йѐадѐме през денѐ
и излѐзнат си запивѐчите йѐа си останѐа пѐсле та си сѐда колко вѐке |
тогаа много не седѐа | недѐйѐа ли е двѐ ли седѐме толко | и пѐсле ша
дождѐа годѐш | годѐш ша дождѐа и йѐа сам млѐда та ме водѐа чѐк у

Софийа да_йда да_си_зймам позволително там_от | метропóлийа ли_беше_бе | там_ни_води_свекърó и_башта_ми_та_идóме || И_пóсле годеш_е | по_óсем кола_по_девет кола | ша_дойде годеш | нарóт | и_тупан'е свирки | й_такá | невестата пóсле йа_доведат па_йдеме у_црква_та_па_се_внча_ме_това_го_нèма_сегà ||

с. Горни Богров, Георгена Недялкова Минева, 70 год.

Имáло едно_врèме двáма_òра || Мъш_и_женà_богáти_мнóго | добрè_ама | едно_пйле | кáтò | одйло | и_сè_ишлò_на_двòро_им_там_на_еднò_дрво_и_кацнало_и_им_викало_такà_ша_си_избèрете | ако_йскáте_на_мла_дите_годи́ни_да_преживèете_лòшийа_живòт | или_на_стàрите | а_онй_от_единийò_пàт_не_мý_одговòрили_фтòри_пàт_пà_йде_пйлето | и_им_казва_такà | определèте_се_или_на_стàри_годи́ни_да_преживèете_лòшийò_нарòт_това_живòт_или_на_мла_ди_и_онй_най_пóсле_се_опредèлили_казàле_че_на_мла_дите_годи́ни_да_преживèят_лòшийò_живòт | докато_приказувàле_това | пйлето_си_отишлò | и_по_еднò_врèме_бйл_тòò_човèк_мнóго_богàт_по_еднò_врèме_йдат_офчàрете | чòрба_ци_офците_сè_измрèа_на_полèто_подир_них_йдат_говедàрете_чòрба_ци_говедàта_сè_помрèа_и_жатвàре_съшито_такà_ни_вите_изгорèа_и_се_свршило_рèкли_с'адайте_тýка_да_ви_плàт'а_пък_нèка_горй_сйчко | додè_им_плаштàле_додè_приказувàле | й_каштата_из_едйч_пàт_се_запàлва_и_каштата | и_онй_останàле_сàмо_двàмата_и_двè_децà_имàле_мъшки | и_сегà_какò_ша_прай_тргнал_на_еднò_сèло_са_оцàнил_го_ведàр_да_пасè_сèлските_говèда | пàсал_ги_трй_чèтри_гòдин | там | иска_рувàл_си_лèбо_добрè_ама_па_едйн_друк_богàтáш_там | богàт | му_завидèл_че_му_убава_женàта_зèл_му_и_женàта || И_òн_останàл_сас_децàта_си_садè_и_какò_ша_права_àс_сегà | излèзнал_нис_това_сèлò_и_тргнал_по_едйн_пàт | като_тргнал | врвèл_врвèл_стигнал_до_еднà_рекà | сегà_таа_рекà_требвàло_да_йа_мйне_онò_не_билà_длòбока_мнóго_амà | оставил_еднò_детè_на_брегò_а_зйма_еднò_и_пòчва_да_мйнва_рекàта | отишèл_до_срèт_рекàта | тамàн_се_обрнал_това_на_брегò_дошèл_едйн_вùк_и_зèл_детèто | òн_оставил_онò_в_рекàта_да_отйде_да_гòни_вùкò_да_отàмне_онòва_детè_рекàта_однèла_другòто_и_òн_остàнал_сàмси | и_минàл_рекàта_и_тргнал_вèче_добрè_ама_децàта | вùкò_като_повèл_еднòто_детè_имàло_ловцйи_пò_натàтýк_изгрмèли_сас_пùшки | вйкове | зèмат_детèто_на_вùкò_низ_устàта | а_това_па_дèка_се_удàвило_у_рекàта_имàло_рибàри_у_рекàта_като_го_нòсела_онй_го_видèле_го_фанàле_и_го_спасйли_и_нèго_и_òн_тргнал_самсй | кадè_ша_йде_и_òн_не_знàе_дèка_одйл_одйл_на_такà_на_такà | най_пóсле_у_това_цàрство_немàло_цàр | сабрàле_се_да_избйрат_цàр | сабрàле_се_на_рòт | учени_там_министере | тòа_викал_тòс_да_тýриме_друк_викал_друк_да_тýриме | добрè_ама_едйн_казàл_такà | чàкайте_рèкал_вйе_тýрате_тòа_амà | да_вйдиме_пйлето_кòго_ша_харèше_за_цàр | а_и_тòа_отишèл_съшито | там_и_òн_да_слýша_каквò_стàва | дошлò_пйлето_завртèло_се_нат_нарòдо_насàм_натàтака_кàцва_на_тòзи_човèк_и_òн_станàл_цàр | като_станàл_цàр_влезнал_там_у_дворèцо_вèче | й_сегà_сйчки_ше_му_йдат_на_честито | изврвèли_се_нарòт_млòго_от_цàлата_странà | най_пóсле_йдат_тйа_ловцйите_дèка_фанàле_това_детè_такà_и_такà_едйн_вùк_го_нòсеше_нйе_го_отàмнахме | да_ви_го_подàриме_нèма_какò_познал_си_детèто_при_брàл_го | йдат_и_рибàрете_вòдат_и_онй_онòва_детè_прибрàл_си_децàта |

слет_време_йде_и_тоа_дека_зёл_женà_му | на_честито_му_отàждат_и_оний
и_он_познава_женàта_си_глоби_оногова_у_затворо_земàл_женàта_си_и_
станàл_цàр_на_това_село | на_тàа_држàва_è_това_е||

с. Горни Богров, Недялко Минов, 72 год.

Ша_ти_кажем_начи_дека_съм_се_родила || Тука_съм_се_родила_у_
Вердикàл | баштà_ми_е_түка | чичёвете_ми_мак'а_ми_е_низ_Вердикàл ||
Сестрй_ймам_двè || У_Вердикàл_сме | түка_са_си_жёнени | низ_селò_у_
селò_са_жёнени || Дрүго_да_ти_кажем_одила_съм_по_свàдби | сестрà_ми_
жени_шес_децà | одила_съм_у_Пролès'а | одила_съм_у_Рабърско | одила_
съм_у_Ер'àково | у_Ивàn'ане || У | түка_у_тийа_не_съм_одила || И_съм_
гледала_такà_свàдби_убави | със_бүлки | със | едно_време_по_трй_дèна
правейме_свàдби | трй_дèна || Първийò_дèн_ш_йдеме_за_бүлката_да_а_
доведèме | фтòрийò_дèн_свàдбата | третийò_дèн_госкèто_че_дòйде_на_бүл-
ката | пà_съшто_като_свàдбата || Ора | свйрки | кòлко_сàкаме | кòлко_
трèба || Весèлиме_се || Йадèме || Пиèме || Погàчи_нòсиме || С_погàчите_ко-
кòшки_нòсиме || Ама_на_да_йма || Дàрове_дàваме_онй_нам_ниè_них_ги_
дàриме ||

È_и_правиме_ниè_сегà_свàдба || Тè_сегà_преди_двè_сèдмици_правиме
на_унүката_свàдба || Правиме_убава_свàдба || Навънка_туриме_двè_тра-
пèзи | от_Сòвийа_надойдòа_от_сèлата_надойдòа | дойдòа_начàлникò | же-
нàта_на_начàлникò | түка_йàден'е_пйен'е_дарйхмè_ги | вьтре_у_нас_бèше
пйлно_сàs_свàтове || Погàчи | на_погàчите_йàден'е_пйен'е | вйно | ракийа ||
кòт_им_дүша_сàка | найàдоа_се || Напйа_се | дарйхмè_ги_и_отидòме_гòре
настрèt_селò_та_поигрàхмè_òро || Окол_пàметникò | и_си_дойдòхмè | пà_
вечерàхмè | слагàхмè_што_ймаше_та_вечерàа | разотидòа_се | музика
ймаше_убава ||

с. Вердикал, Мария Божилова Мануилова, 65 год.

Àс_ймам_пръвите_децà_ми_бèа_близнèта_мъшки || Ама_не_сà_жйви |
Живèа_чèтри_дèна_и_починаà || И_пòсле_ми_се_намерй_тоёò_голèмийò
сйн || По_нèго_се_намерй_тàа_плетàчката | по_плетàчката_пòсле_по_едвà
годйна_и_половйна | та_сèдем_ми_станàа | и_сегà_са_ми_сите_на_рàбота |
и_ме_уважàвайа | като_мàйк'а | уважàвайа_ме_като_мàйк'а | дàвайа_ми_
парй | и_йà_си_сèдйм_түка | слобòдна_съм_си || Макър_че_къштата_ми_
е_стàра | налй || Пèчката_ми_е_пайàнтова | амà || Текà_си_йà_обйчам_да_
си_сèдйм || Да_не_йдем_нйкому_да_не_съм_на_врàта || Онй_ме_уважà-
ваа | дàваа_ми_парй || Налй_като_сèка_мàйк'а_и_сите_децà | и_онй_ме_
мèне_такà_уважàвайа || Да_се_оплàчем_нèма_што || Свекърва_ймах | онà
бèше_мнòго_добрà | й | пòйдеме_на_жèтва | огà_те_тоа_сйн_түка_што_è |
айде_вйе_връвèте | йà_че_го_доведèм || и_ни_донесè_йàден'е || И_пòсле_
онийа_пàк_съм_си | до_трй_децà_съм_си_работйла_мòй_имòт | и_пòсле_
като_продàдòме_имòто | àс_йдем_по_чүждите_рàботи_по_чүжди_човèци
та_рàботим_да_печàлимè_да_изрàнимè_децàта_мъжò_ми_шйе | йàс_йдем |
плàштаа_ми_по_стò_лèва | по_стò_й_нèколко_лèва | й | йдеме_на_пàзàро

купиме како трѣбе || и сме си изгледале децата сме си ги изучили || И тека | добрѣ ама | башта им се разболѣ || Като востаник биа го | третираа го || двайсе и трѣта година кога станa востанието | и него го земаа оттука и ја останaх със пѣд деца || И го биа | тормозиа го | и он се разболѣ | и от тогаш сѣ болен | болен | болен и оттова си умрѣ || Са осем години ка е умрѣл || Педесѣ души беа и унашто домаќинство

тука | собранието им беше || И | мѣжѣ ми се сѣ пазеше од един комшија || Добрѣ ама | като станa востанието у северна Блѣгарийа | дойдѣ та ги арестуваа | двата || Моја беше човек секретар | и основател | на партијата || А другийо беше претседател || Асѣн Павлоф || И ги земаа само нив двата | а другите си останaа || И после седѣа там што седѣа | биа ги | тормозиа ги || И си дойдѣа || па кога станa антетата у света недела у црквата || Он беше у Совија | а нам дойдѣа и ни направиа обиск || Сичко ми преврѣнаа | и се качиа на тавано и запалиа ламба || Јас думам | не | турайте ламба наште тавани не са като совийските || Наште са | сѣлски || Ние каже ако намериме нешто || Че запалиме и кѣштата | и децата че изгора || А комшик'а е тука крѣштава детѣ и ја бѣх там | и она дойдѣ || Такаквѣ стѣ | дошли || Ти каква си им | комшик'а | насат | и тебе че те арестуем | а бѣхме земаа кѣшта имахме у Банк'а | бѣхме земаа наемо | они ни потрошиа сѣдѣци | потрошиа сичко и намериа парите | казват | госпоца пазис парите | да не | утре да не кажеш земаа сме ви парите || Ништо || И човеко ми си дойдѣ || И на велигден || Дойдѣа та ни правиа па обиска ||

ама не намериа ништо || И | брат ми дойдѣ да му крѣи панталѣне || Он казва зимај си балото и си зимај кон'о и си иди | нам се живѣта не знае | ја не мога да ти крѣи панталѣне || Така беше || И оттогаш он се маанa да | да е у партијата || Манa се зашто | се разбѣ командата | и он нема с когѣ || И като станa | сегa новото | он се па сојузи сос нив | и у нас тука собранија | гѣтвен'е | сичко е било у нас като у | министерство | тука е сичко било собранието у нас || Добрѣ ама || Кога да зѣме пѣнцијата || Востаническа пѣнција | па му селѣто не даде || Имаше двама душмани | и не даде | пѣнција да зѣме | и по таја пѣнција тој кога да умрѣ || Не можѣх да зѣмем пѣнција | ја че умрем | не можѣх да остаем да си живѣеш | но ја па си живѣем със децата | тѣ ша ме глѣдаја мене ||

Аде бабо ми кажи приказка | и ја имало едно време един мѣш и една жена | и две деца | и мѣжѣ || Мѣжѣ отишѣл на орач'е || И мајк'а му зготвила јаден'е | и момичѣто | однѣло јаден'е на орачо || Добрѣ ама като седнал да јаде голубѣта накацале на рамото му || И одмaне със остѣн утѣпа двѣ || И ги однесе дѣм момѣто | казал | носи ги на мајк'а ти да ги зготви задовѣчера || И онѣ ги однѣло дѣма и мајк'а му ги исчистила | излупила ги там || Оправила ги и ги турила на един стол и кѣтката докачи едно || И она || Малко че е гѣзбата || Врѣтѣла се чинија | правила | па си одрезаа една сиса и ја тури у манцата || И ка дошѣл човекѣ на вечерто она зготвила || Добрѣ ама | Мѣшкѣто детѣ заспаало а момѣто не било заспаало || И като вечерале | он думал брѣ | жѣно | зашто едно мѣсо е по слатко | едно по не | Она се чудила | сверила | па му казала | рекла тека тека ја ги искубах голубѣтата | па ги оставиј на стола | и кѣтката докачи едно и ја се чудих | сверих

па си одрезах една сѣса || Та турѣй да е повеќе маџцата || И сега каквo
 чѣ | човѣко рекъл ѣ || Билo млого слатко човѣчкото мѣсо че заколиме
 децата || Че заколиме децата да ги изадѣме ама момѣто чуло | и като
 си онѣ заспали | момѣто казало на момѣнцето | брае стѣй | да бѣгаме |
 мама и тате че ни кол'ат || Ти зѣмай | брѣсначо и гладилото а ѣа че
 зѣмем умата и грѣбен'о || И да бѣгаме || И бѣгали | бѣгали | бѣгали
 като онѣ се разбудили ка се разбудили децата ги нѣма | почнали да
 ги гон'а да ги хвана да ги закол'а | момѣто казало ѣа че фрѣлим умата |
 онo станало кал | и газили | газили | изгазили || Аѣде фрѣлили | тако
 вата грѣбен'о | станало кокали | онѣ па газили | газили изгазили ги | па
 да ги стѣгнат || Фрѣлили камико това гладилото || Онѣ газили каменѣте
 изгазили ги | ѣ | па да ги стѣгна момѣчето рекло братко фрѣл'аѣ брѣс
 начо | онo станало ножове | онѣ погазили малко | па нѣче || Срезали си
 носѣте и се врѣнали | и улѣзнали у една гора | момѣнцето рекло како
 пиѣ ми се вода || Ё | че пиѣш вода ама тѣка е мѣчка пѣла мѣчка че
 станеш || Ё | после намерили дрѣго кладенче пак како пиѣ ми се вода
 ѣ тѣка е вуко пѣл вуко че стѣнеш | намерили дрѣго кладенче како пиѣ
 ми се вода | тѣка е лисицата пѣла | лисица че станеш || Като намерили
 дрѣго кладенчѣ онo па сакало да пиѣ вода а онo рекло како че пиѣм
 вода тѣка е пѣло еленчѣ еленчѣ че станеш | каквo станем да станем
 че се напѣем вода || И като се напѣло вода | станало еленчѣ и си фа
 нало гората || И онѣ се чудила | сверѣла момѣта па се качила у едно
 дрѣво | като се качила у дрѣвото | едни ловѣиѣ ѣа намерѣле || Сакали
 да ѣа стѣра ама онѣ билѣ млого красива | и онѣ сѣкли дрѣвото | сѣкли
 сѣкли сѣкли със брадвите | ѣ | си отишли не могли да го отсѣчат || Елен
 чѣто дошло вечерта сѣте трѣски збрало и ги залѣпило на дрѣвото пак ||
 Онѣ дѣйда пак сѣча | онo вѣчер па ги залѣпи || И онѣ казале тогаѣ на
 една баба реклѣ бабо | като мене една | абе бабо не можеме да стѣ
 риме там и там ѣма убава мома не можеме да ѣа стѣриме | синко не
 бѣйте се ѣа че ѣа стѣрим || Е како лесно | даѣте ми | подницата даѣте
 ми врѣшничко даѣте ми крѣго даѣте ми сѣтото и откарайте под дрѣвото
 ѣа че ѣа стѣрим | па вѣе се скриѣте || И като отишли там и онѣ зе
 мала бабата сѣчко турѣла наopak || Момѣта гледала гледала па рекла
 бабо | не ѣ текѣ | наopakо е | е па синко | баба не види | баба не види
 та ѣла слѣзни да ми кажеш | ѣа не смѣем че дѣйдат ловѣиѣте да ме
 хвана || нѣма видѣме ли ги | ти пак че се качиш у дрѣвото | и онѣ слѣз
 нала | показало ѣу те текѣ се прави те текѣ се прави ѣ направѣли по
 гачата || И рекла бабо мене ми се спѣ не сѣм спѣла отка съм се ка
 чила у дрѣвото | па лѣгни на моѣо креват че се прѣспи ама че ме фа
 лофѣите не бѣй се || Уа че тѣ | че те окнем като ги видѣм || И онѣ
 заспаа и тѣ трѣчи та ги окне та ѣа хвана || И си ѣа зѣма и си ѣа
 заведѣ | ка дошло еленчѣто | потражило ѣа нѣма и като се расплаче и
 по стѣпките || Таѣа на кака стѣпка таѣа не ѣ | та отишло у сѣлото |
 като го видѣли децата | изокали ѣа елен ѣа елен || И онѣ излѣзнала и
 казала това е моѣто братче | и си го прибѣре и си го чува при оф
 цѣте ||

с. Вердикал, Аника Панева, 70 год.

Че_ти_кажем за_божич | сабааале ч_йдеме у_прѣква | че_си_дой-
 деме | и_тата зѣме | врапчѣтата да_ги_печѣ | ѣ_ако_ѣма по_едно на_сите
 ако_нѣма | ако_е_едно врапчѣ | че_го_раздѣли на_сите || По_една лъ-
 жѣца ама | да_ѣ | бѣс врапчѣ | нѣма да_остане | ако_не_смѣ ванали у_
 клѣпките || Че_тражѣме поди_стрѣата | и_че_вѣтаме врапцѣ | и_на_саран
 че_се_блѣжѣме | едѣа чѣкаме да_дойде да_се_облѣжѣм | не_ѣ_като_сега ||
 По_вече што да_ти_кажем | на_вечертѣ || Че_мина децѣта че_ѣда на_ко-
 леда || Мѣнинки децѣ | турѣли | шѣло | и_да_си_наврѣжайа колачѣтата |
 че_стаѣ | насрѣт нѣш че_стаѣ да_мина прес_цѣлото сѣло | че_збѣра ко-
 лачѣта че_ги_нарамча така | на_шѣйата тѣк | ѣ_че_носа | и_тогава | че_
 справл_а_ме нѣе че_сѣча_ме корѣ да_праѣме | тѣквеник се_казѣе || И_че_
 омѣсѣме погѣча | и_че_испечѣме лѣп | ѣма едно се_прави егрѣк че_се_
 тѣра сѣчко || Егрѣк | од_лѣбо погѣчка и_че_се_затрѣколи така и_у_по-
 гѣчката че_се_тѣра | тѣка офцѣте | тѣка | офчѣро тѣка | кѣчетѣ | тѣка |
 така | нѣе нѣй правѣѣме баба | зѣме чѣтри туртѣта така тѣлкави така |
 че_тѣри | чѣтри популѣта | за_крава | че_тѣри | двѣ популѣта | за_офцѣ |
 текѣ го_правѣше и_на_вечертѣ че_постѣлѣме слѣма | че_заобѣколимѣ с_
 рѣжѣн | стрѣгата | ѣ | слѣмата | че_постѣлимѣ месѣло и_че_натѣраме
 зѣлнѣко | погѣчата | това што_ти_казѣе | од_зѣлнѣко остѣѣме едно
 туртѣнцѣ | за_кѣсмѣт | нѣчи | че_тѣримѣ парѣ | че_тѣримѣ за_здрав_ѣ |
 че_тѣримѣ за_кѣштата | че_тѣримѣ за_офцѣте | че_тѣримѣ за_кравата |
 кому_че_се_падне парѣта он_се_нѣй радѣе | че_дѣлимѣ погѣчката | кому_
 што_се_падне | на_нѣкое парѣте мѣже да_се_падна | кѣсмѣта е_това |
 и_пѣсле че_си_пѣйнемѣ | че_си_пѣйнемѣ ра_кѣйката | че_си_пѣйнемѣ вин-
 цѣто | ако_ѣма орѣхи | ама_орѣхи че_ѣма | че_ги_дѣлимѣ | на_сите | на_
 кѣлко ѣма | че_ги_раздѣла | винцѣто мѣлко | ѣ | ѣйде че_лѣгамѣ | и_ранѣ
 че_ста_немѣ | ако_ѣма месцѣ пригѣтвѣно да_праѣме па_мѣнци | че_ста_
 немѣ по_ранко че_си_напраѣме мѣнци | че_ѣдем у_прѣква ||

с. Вердикал, Гѣна Иванчѣва Заркова, 67 год.

УПОТРЕБА НА ПОДЧИНИТЕЛНИ СЪЮЗИ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Методи Лилов

УВОД

Въпросът за същината на синтактичното подчинение, разглеждан многократно и решаван по различен начин, има различни аспекти, във връзка с което една или друга част от проблематиката може да стане централна. В литературата по синтаксис — като имам пред вид не само изследванията върху синтаксиса на българския език, но и работите по теоретически синтаксис, — главен обект на проучване е бил строежът на изреченията, които участвуват в подчинителни връзки, а значително по-малко — самата връзка, нейният характер, същност и особености.

Задачата на предлаганата работа е да опише именно типовете свързвания в българските диалекти с особен оглед към функциите на съюзите и на думите, изпълняващи свързваща функция.

Синтактичното свързване е сложен синтактичен комплекс, съставен от синтактични единици, които имат свое самостоятелно значение, а същевременно представляват и едно цяло; когато става дума за подчинително свързване, поставя се и въпросът за своеобразна йерархия на тези елементи. Това е една противоречива характеристика, която ни насочва към разнообразието на елементи, които съставят синтактичното свързване, и по-специално — подчинителното синтактично свързване.

Подчинителното свързване се състои от синтактични единици, всяка от които отразява по своеобразен начин обективната действителност. Тези материални елементи се намират в отношение на зависимост един от друг, в обективния свят те съществуват свързани, и то в определени отношения. Следователно първата страна на синтактичното подчинително свързване се отнася към кръга на реалните, материални връзки между явленията. Това е и първата, обикновено най-лесно забележима страна на синтактичното подчинение — семантична зависимост на свързваните действия.

Семантичната връзка на свързаните с подчинителна връзка изречения обаче има някои особености. Това е семантична връзка на синтактични единици, които не съществуват свободно, самостоятелно един от друг. Макар че материалното съдържание на всеки един от тях има относителна завършеност и самостоятелност, в дадения момент то се разкрива като важно

и значимо само във връзка със съдържанието на друга синтактична единица. В някои синтактични теории тази особеност в семантиката на подчинителното свързване се нарича синсемантия на изреченията¹. Ако този термин, чието съдържание е предимно психологическо и логистично, се сведе до синтактични категории, това означава, че семантичната връзка на изреченията, участващи в такова свързване, може да се прояви само в среда, която има определени структурни синтактични особености. Тази среда, в която се проявява семантичната връзка на свързваните синтактични комплекси, е контекстът — организираност на езика, която не е синтактична, но в която се проявяват и функционира синтактичните категории.

Когато търсим функциите на съюзите следователно, трябва да имаме пред вид тази семантична връзка на изреченията, влизащи във връзка. Разкривайки семантичната връзка на главното и подчиненото, съюзът ги поставя в определено отношение помежду им в линията на контекста, определя своеобразието на ситуацията, която образуват те в него. Това своеобразие се определя не от категориите важно/неважно (защото много пъти основната семантична натовареност се носи не от главното, а от подчиненото изречение²), а от това, дали двете изречения се отнасят към една и съща или към различни линии на контекста, дали протичат едновременно или последователно, дали връзката им с другите ситуации (с предходните и следващи изречения) се установява пряко или чрез посредничеството на едното от тях по отношение на другото и т. н.

По този начин обаче чисто семантичните отношения придобиват вече по-друг, вече структурно-семантичен смисъл. И това е втората, много съществена страна на подчинителното свързване.

Семантичната зависимост между две изречения все още не е достатъчна, за да се създаде подчинително отношение и синтактично свързване. Необходимо е да се създадат такива субектно-обектни отношения, които не могат да съществуват самостоятелно, тъй като не могат да отразят правилно онова съдържание, което се влага в тях в развой на контекста. Това значи, че за функционално несамостоятелни трябва да се смятат и субектно-обектните отношения на подчиненото, и субектно-обектните отношения на главното (въпреки че в него няма формални белези, които да посочват тази му несамостоятелност). Това е именно специфичното за синтаксиса на изреченията, участващи в сложно-съставно изречение. „Органичната връзка, обикновено характерна за главното и за подчиненото изречение в тяхното взаимоотношение, структурната незавършеност на главното изречение при откъсването му от подчинените и функционалната недостатъчност на подчиненото изречение при откъсването му от главното, — всичко това отграничава изречение и подчинено изречение като такива, от изречението като завършено единство, изразяващо завършена мисъл и осъществяващо акта на речевото общуване“³.

Това различаване на съставките на сложносъставното изречение от аналогичните им прости изречения има много съществено значение за разбирането на функциите на съюзите като структурен елемент.

¹ Термините автосемантия и синсемантия, водещи своето начало от Аристотел, се въвеждат в езикознанието от психолога Марти (Marty, *Psyche und Sprachstruktur. Grundlagen der Sprachphilosophie*, Bern, 1940).

² Вж. В. Г. Адмони, Введение в синтаксис современного немецкого языка, Москва, 1955, стр. 219.

³ Пак там, стр. 219.

Съставките на сложно съставното изречение не са самостоятелни; те не са структурно завършени. Те не могат в такъв случай и да функционират като самостоятелни (единици смислови и структурни). Функцията на съюза следователно не се свежда към положение на посредник между две самостоятелни структури, чието взаимоотношение съюзът описва, регистрира и назовава. Напротив, това е функция на свързване, на създаване на отношение между незавършени структури, които — даже да имаха формалните признаци на самостоятелност — не биха могли да функционират самостоятелно, защото губят своя смисъл. Стигаме следователно до същността на съюзите като структурни, а не веществени, лексикални елементи¹.

Приемайки съюзите като елементи на синтактичната структура, а не на лексикалната система, ние можем да пристъпим по друг начин и към тяхното конкретно анализиране, и към разбирането на структурните типове. Най-напред, по този начин ще можем да открием и обясним общото съдържание на редица съюзи, осъществяващи един и същи вид свързване, и да установим общото, абстрактно съдържание на синтактичните типове.

От друга страна, разглеждането на съставките на сложно съставното изречение като незавършени системи може да ни даде възможност да намерим връзката на съюзите със синтактичните закономерности, по които се изгражда свързването, да осмислим съюзите като елемент от този синтактичен процес.

Съставките на сложно съставното изречение, които участвуват в подчинителното свързване, представляват субектно-обектни отношения, които са изяснени и самостоятелни в едни направления, но неизяснени в други направления. В тяхната структура има една зона, в която функционалните връзки на основните им членове не са свързани; именно в тази зона те проявяват своеобразна синтактична активност, стремеж да се свържат тези връзки, за да се доизяснят докрай субектно-обектните отношения. Тази активност предизвиква и пораждаването на подчинителното свързване, в което активна роля играе съюзът. Но тази активност на съюза не е причина за възникването на връзката, напротив, тя е резултат от структурната незавършеност на синтактичната структура². Следователно и значението за съюза не е съдържание, а форма на свързването.

Типологията и класификацията на свързванията следователно трябва да се търсят в онези аспекти, които могат да влязат в зоната на незавършеността, а оттам — и на синтактичната активност на субектно-обектните отношения, участващи в свързването. А те не могат да бъдат други, освен онези най-общии категории, които са присъщи на всяко синтактично отношение; на тази база се изгражда и аналогията между подчинени изречения и части на простото изречение. Съюзът е онзи струк-

¹ По този въпрос вж. по-подробно М. Лилков, Употреба на съчинителни съюзи в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, 1965, стр. 3—4.

² „Подчинителните съюзи, частиците, относителните местоимения сами по себе си не създават „приставност“ („придаточност“), макар и при определени условия (подч. мое — М. Л.) да са средство за изразяване на граматическата зависимост на едно изречение от друго“ (Г. П. Уханов, О грамматической природе „придаточного предложения“, Вопросы языкознания, 1961, кн. 2, стр. 84 и сл.).

турен синтактичен елемент, който посочва посоката на синтактична активност, благодарение на която два синтактични комплекса се свързват в подчинително отношение.

ОПРЕДЕЛИТЕЛНО СВЪРЗВАНЕ

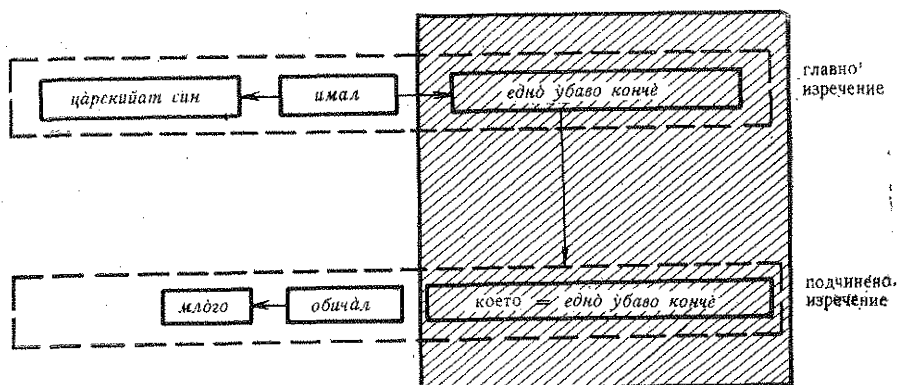
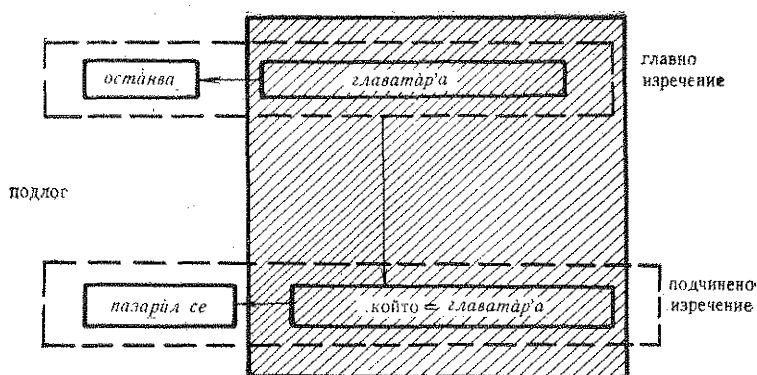
Определително е онова свързване, при което се въвежда подчинено изречение, изразяващо постоянен признак или качество на именна част от главното.

Определителното свързване се проявява в редица синтактични разновидности, в зависимост от това, каква част на главното изречение е носител на пояснението (определението). Могат да се отбележат свързвания, при които подчинената част се отнася към подлога, към допълнението, към определения, към обстоятелствени пояснения. Във всички тези случаи ролята на връзката се изпълнява от едни и същи средства: относителните местоимения *който* (*когото*) в неговите диалектни разновидности и *куприто*, от съюзните думи — наречия по произход — *де*, *дето*, *дека*, *дегато*, *къде*, от въпросителните местоимения *кой*, *што* (*шо*, *що*, *ице*) и *штото* (*ицото*), *какъв*, *какъвто*, *какво*.

Определителното свързване е типично синтактично средство. То се явява на границата на относително обособени и самостоятелни синтактични цялости. Функциите на съюза (на съюзната дума) в този случай са многообразни и сложни. До голяма степен те зависят от синтактичната роля на думата, към която се отнася въвежданата от тях подчинена част, а също така от цялостния строеж на главното изречение. Можем да определим две позиции на съюза, а във връзка с това — и два типа функции:

I. Изречения, в които съюзната дума изпълнява в подчиненото изречение онази функция, която има определящото в главното изречение. Например при въвеждане на определително изречение, отнасящо се към подлога или към сказуемно определение на главното изречение — *там израсло едно дърво, което му раздало гръшове* (Банско, СБНУ XLVIII 352); *там е цар на туй дръжаву една девойка, која спийе у три дъна еднуш* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 591); *той бил халата, што обирал гроздето* (Горна баня, Соф., СБНУ I 100); *то е што те е пратил тук, не те е пратил за вода* (Каменица, СБНУ XL 416); *мъжете дѣту ги одат же се пучернат със сажде* (Червен, Рус., Арх. БДА); *на третия ден жа останва главатар'a, дет се пазарил с цар'a* (Ореш, Плев., Арх. БДА) и др.; при въвеждане на определително изречение, отнасящо се към допълнение на главното изречение — *царският син имал едно убаво конче, което много обичал* (Баба, Брезн., СБНУ XLIX 361); *умокрила се опашката на кон'о, што йаил младожен'ата* (Каменица, СБНУ XL 426); *дѣй, марй, прѣсните рѣби, ичо и налових' на нивата* (Банско, СБНУ XLVIII 284); *прѣгльс'ава ми м'асту за лѣку дет шѣ рѣс'аждѣми* (Самоводене, Търн., Арх. БДА); *изл'агъл нѣтън и гу пуснѣ у крѣнчиту, дет инд'аду звѣркъл йѣрмѣ* (Сушица, Г. Ор., Арх. БДА) и др.

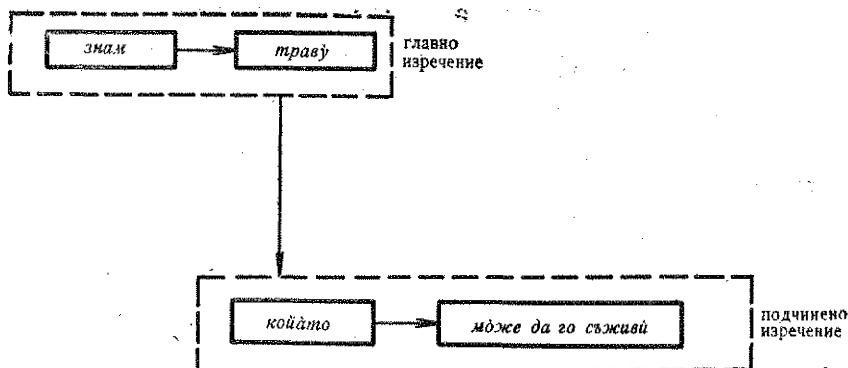
Без да се намалява подчинителната функция и стойност на съюза, в този случай той има и значителен съединителен елемент във функцията си. Той осъществява връзката на два паралелно протичащи субектно-обектни комплекса, в които има една функционално устойчива част — определяемото. Да означим графично свързванията:

Съюзът замества тази устойчива част в подчиненото, без да оказва влияние върху изграждането на отношенията вътре в простите изречения.

II. Изречения, в които съюзната дума изпълнява в подчиненото изречение функция, различна от функцията на определяемото в главното. Най-чести са случаите, когато разменят функциите си подлогът и допълнението в изречения като следните: *она се досетѝла, дѣка тавѣ е онаѝа момѣ* (подл.), *койѣто* (доп.) *чушнѣла у бунѣрѣт* (Баба, Брезн., СБНУ XLIX 361); *ѝа знам трѣву* (доп.), *койѣту* (подл.) *мѣже да го съжѝви* (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX 341); *утѣвѣл нѣнѣкъде съз женѣ си, дѣт сѣднѣлѣ нѣ мутѣру* (Самоводене, Търн., Арх. БДА); *нѣк другѣтѣ, дѣт жѣ прѣйт пипирѣдѣ, тѣа нѣ-мѣда* (Сухиндол, Павл., Арх. БДА). При тази смяна на синтактичните функции, при усложнените отношения между членовете на изречението, ролята на съюзните думи се увеличава извънредно много и се засилва значението им за цялостния строеж на изречението.

В този случай ролята на съюза вече не се свежда само до това да означава в общата конструкция наличието на един функционално устойчив елемент (определяемото); той трябва да изрази промените, настъпили във функцията на определяемото, т. е. да вземе участие в оформянето на синтактичните отношения вътре в простото изречение. Следователно функцията на съюза в този случай трябва да се търси в два аспекта: от една страна, той осъществява свързването на подчиненото с главното:

от друга страна, той е един структурен център, в който се проявява възможността на определяемото (т. е. — на всяка именна част на изречението) да влиза в различни отношения и връзки.

Това означава, че в значението, изразявано от съюза, се включват елементи от отношенията между подлога и сказуемото (преминаване на определението от деятел в обект и обратно), на действието към обекта (промени във видовете допълнения), в отношението на действието към пространството и т. н. Без да назовава конкретно тези промени, съюзът ги означава като елементи на синтактичните отношения и това е съществен елемент на структурната му функция в този случай. Той изразява, обозначава, маркира синтактичната „многовалентност“ на имената в изречението, способността им да влизат едновременно в различни структурни връзки в различните синтактични комплекси.

Във връзка с всичко това е и разликата, която съществува между двата типа съюзни думи — изменяемите и неизменяемите, разлика, която в този аспект има структурно, синтактично, а не лексикално значение.

Свързването може да се осъществява с помощта на относителни местоимения *който*, *каквото*, *чийто*. В този случай — благодарение на това, че думата, изпълняваща ролята на съюз, е близка по същината си до пълнозначните думи — с помощта на морфологичната ѝ форма (за род, число, падеж — в говорите, където има падежи) и на синтактичната ѝ форма (свързването с предлог) съвсем лесно и просто, само с промените в съюзната дума, се изразява и точно се установява синтактичното отношение. Съюзната дума в този случай не само означава отношението на подчиненост, но и уточнява конкретните връзки между свързваните членове на изречението и промените в тяхната синтактична функция. Например: *пратили коцабашийата на селото, който бил най-бестрашен* (Станьовци, Брезн., СБНУ XLIX 565); *в бунаро имало един г'авол, който му било името „ох леле“* (Г. Баня, Соф., СБНУ I 103); *унуй мумче, куйету т'а ни гу йскъ* (Миндя, Търн., Арх. БДА); *имми дръгманин, който оди, пъзри жетвътъ най-напред* (Белица, Тревн., Арх. БДА); *тугас, ф койту ден шъ върим, шъ възлѣсѣм, шъ съ збирѣм* (Мръзевци, Арх. БДА); *на квето село шъ засѣднем, приберѣт ни чорбацийте* (Сливито, Каз., Арх. БДА); *на баштата печалбата ѝ вълната, който*

проводи (Жеравна, Котл., Арх., БДА); *арну, амà тдо син, кдйто крил баштá си, инà вèчир душèл умйслен млòгу* (Припчево, Свиленгр., Арх. БДА) и др.

Поради пълнозначността на съюзните думи, изменяемостта им и способността им да се свързват с предлози, в тези свързвания се постига извънредно голяма нюансираност на отношенията. Поради тези особености, определителните свързвания се разделят на различни типове, които са с различна структура и представляват точни паралели на различни части на изречението — тъй като те повтарят в плана за сложното изречение отношението на определяемото от главното. При това, в синтактичен аспект, придобиват значение редица морфологични особености — например рекцията на глагола-сказуемо на главното, залогът, свързването с предлози и т. н., изобщо, положението на подчинената част в свързването (подчинено изречение или синтактична цялост) се определя върху базата на граматическите особености на частите на изречението.

При това положение синтактичната структурна функция на съюзните думи отслабва за сметка на семантичното им съдържание.

Употребата на неизменяема съюзна дума (*де, дето, што, штото* и др.) води до съществени промени в цялостния синтактичен строеж. Това се дължи на две причини: от една страна — невъзможността да се изразяват чрез нея подробностите в отношението между синтактичните части и, от друга страна, липсата на собствено съдържание, което би разяснило тази връзка. Ето защо, всички видове подчинени определителни изречения, свързани с неизменяема съюзна дума, се поставят по един и същи начин в сложното изречение. Ето няколко примера: *срешна̀ли една чешмà, шчо тèкла кръф* (Банско, СБНУ XLVIII 347); *амà узèл торбу̀ту, што билà вързана на опàшкүту* (Станьовци, Брезн., СБНУ XLIX 569); *умокрй̀ла се опàшката на кòн'о што йаал младожèн'ата* (Каменица, СБНУ XL 426); *ами тава е хайдүка, дека ти ми се смееше, че не мда го з̀лова* (Малорад, Раховско, СБНУ XLI 465); *и вид'а̀хми о̀рътъ у курй̀түту дèту мès'ет л'абъ* (Златарица, Търн., Арх. БДА); *и утй̀вми ф түй сèду, дет шъ жèним* (Белица, Тревн., Арх. БДА); *като по-жèним фсй̀чкото, пòчваме да правим хармàн'а, дèто шъ вършй̀ме жй̀тото* (Костел, Търн., Арх. БДА); *дудè тòс, дет сьм гудèнъ* (Враниловци, Габр., Арх. БДА); *и пок крү̀шата дет е умр'ал ривàх, ривàх* (Планиново, Тополовгр., Арх. БДА); *отишèл си у домà брàтът, дет штèли да го отрèп'ат* (Планинец, Ивайловгр., Арх. БДА) и др. Замествайки в подчиненото изречение определяемото, неизменяемата съюзна дума не уточнява характера на промените, настъпили в синтактичната му функция в подчиненото, нито семантичните отношения между него и определеното изречение. Съюзът е само синтактичен показател за съществуването на подчинително отношение. Формулирано по друг начин, това ще рече, че съюзът няма синтактична функция в подчиненото изречение, не назовава предмет (деятел, обект, обстоятелствено пояснение), който 'влиза в отношение със неговото сказуемо. Ето защо е особено интересен следният пример: *чи да му дй̀гни г'аускүту чумалй̀гче уд 33 м̀джи, сьз дèту игрàйат г'авлете на свй̀нка* (Винга, Банат, СБНУ LI 320). На базата на аналогията с изменяемите съюзни думи говорителят прави опит да изрази и семантичното отношение между определяемото и определителното изречение; това го е довело до особена синтактична конструкция,

с необичайна за природата на съюзите субстантивация. Явление от същия род има и в следното изречение: *напраат* [кукерите] *зѣби* [от лук] *и ги турѣт тес зѣби ут лука дѣто* (Морава, Свищ., Арх. БДА).

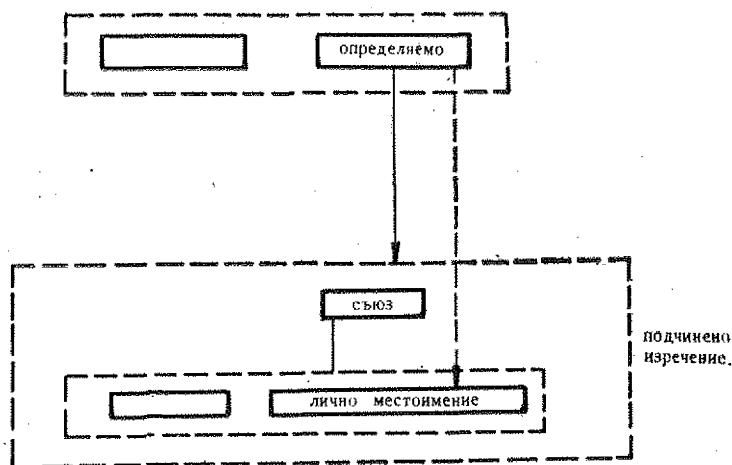
Подобни случаи могат да се разглеждат само като изключение, интересно от психодигвистично гледище. Обикновено употребата на неизменяема съюзна дума в случай, когато трябва да се изрази сложно определително отношение (не пряко, а косвено — да се въведе определение на косвено допълнение или да се изрази предложно отношение) се отразява синтактично — върху строежа на синтактичната цялост и семантично — върху стемента на пълнота, с която се уточняват отношенията. Има два случая:

1. Синтактичните отношения в подчинено изречение се развиват пълно, семантично независимо от главното изречение (т. е. — подчиненото изречение се построява така, като че ли е главно): *те товѣ е чешмѣта, дѣка мама рече да не спираме при н'у* (Радуй, Брезн., СБНУ XLIX 354); *товѣ е бунѣро, што мама казѣ да не ночеваме при него* (там); *дѣй ми махрамѣта, шчо се бършеш с неа и тѣсо, шчо пѣеш с него вода* (Банско, СБНУ XLVIII 332); *и надвивѣл на тѣга, што отишлѣ у негѣ-вото царство царскийят син и трѣте му другѣра* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 599); *иди та купи едно нѣво крице, дѣту не ѣе наливано в него вода* (Тетевен, СБНУ XXXI 123); *извади бесѣани камик, што имаше кѣрс на него* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 134); *извикали тѣс мѣш, дѣт ѣе у него прѣстена* (Ореш, Свищ., Арх. БДА); *тогѣс обличат царските дрѣи на тѣс, дѣт прѣстена бил на него* (там); *кѣлим и агнето, дѣту шѣ гу кѣлим* (Караиванци, Търн., Арх. БДА); *нѣ негу слѣгѣт и жѣлтийцити, дѣту шѣ ги дѣдѣт нѣ мумѣтѣ* (Станчов хан, Дрян., Арх. БДА); *ц'ѣлѣ нидѣлѣ виселѣя имѣ у мумѣти, дѣту ги жѣнѣт* (Боженци, Габр., Арх. БДА); *те хѣгѣт... та си зѣират кравайте, дѣт сѣ ги оставили на Бѣдни вечер* (Мустрак, Свиленгр., Арх. БДА) и др. Съюзната дума има само свързваща функция и значение; тя не е член на подчиненото изречение, имащ съставно съдържание. Ето защо тя не изпълнява тази двойствена функция, която имат изменяемите съюзни думи в определителните подчинени изречения — да свързват подчиненото изречение, като същевременно заместват в него определяемото. Тази особеност на неизменяемите думи налага подчиненото определително изречение в тези случаи да се построи напълно развито, като в състава му задължително участва лично местоимение, заместващо определяемото. Схемата на изреченията, съдържащи такова свързване, изглежда така (вж. на стр. 103).

По този начин характерът на определителните отношения се превръща в проблематика на простото изречение, а в границите на сложното изречение остават само най-общите синтактични връзки и закономерности. Така се постига много по-голямо еднообразие, много по-голямо унифициране на структурата на сложното изречение. Очевидно е, че в тези случаи и чисто синтактичната, структурна функция на съюзите придобива по-голямо значение. Те придобиват известна структурна самостоятелност като елемент, стоящ до известна степен извън синтактичните комплекси, които обединява.

2. Синтактичните отношения в подчиненото изречение се развиват непълно, обобщено, без да се разкриват промените в синтактичната функция на определението по отношение на определяемото (т. е. — преходът от

синтактичната функция на определяемото в главното в друга синтактична функция на определението в подчиненото): *а момата, дѣка онѣ пошлѣ била самовѣла* (Кюст. Крайще, СБНУ XXXII 583); *слезнале на таван'а и намѣриле канѣка, дѣка се слиза вътре у стаата* (Малорад, Раховско, СБНУ XLI 463); *измѣкнала ѝа и намѣсто нейѣ турѣла чован'ата, што брѣкала на прасѣите трѣци* (Каменица, СБНУ XL 423); *додѣка стѣг-*

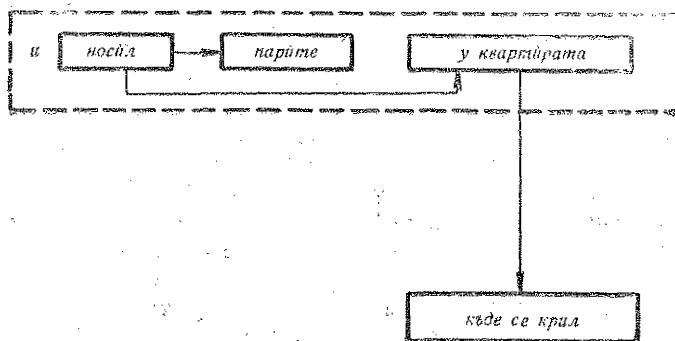

нете до цѣро, дѣка сме се сменѣле (там, стр. 425); *саму свѣштѣлнику, дѣту съ скрѣлу мумѣчету, видѣл* (НПаз., СБНУ XLVII 431); *и па не могли да научу кѣштата, дѣка ѝде цѣрската чѣрка* (Кюст. Крайще, СБНУ XXXII 591); *отишѣл у тѣу гору, што Кара Стевановѣят муш ишѣл на лов* (там, стр. 602); *станѣлу бѣши кѣтѣстроѣъ нѣ идѣн влак дѣт ит'ѣми дѣ пѣтуѣми в дѣвит чѣсъ* (Кесарево, Търн., Арх. БДА) и др. Освен конструктивната си синтактична функция в рамките на сложното изречение (да осъществи отношението на определителна подчиненост), съюзът вече има известни функции и в границите на простото изречение: в него той замества определяемото и в обобщен вид (с оглед само на определителната зависимост) маркира неговото синтактично място и роля в простото изречение. Особеното тук е, че съюзът вече замества не само определяемото, но изразява и неговите синтактични връзки (напр. предложните му отношения) с останалите членове на изречението.

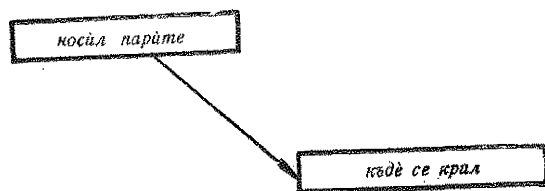
В този случай имаме работа с особен, характерен за диалектите вид синтактично свързване. Безспорно отношението в изречението е определително, обаче това определително отношение не се разкрива с цялата си пълнота. Чисто семантичните отношения (например пространствените) и особеностите в субектно-обектните отношения (например свързването на непрякото допълнение с предлог) остават изцяло неразкрити. Съюзната дума замества в подчиненото изречение определяемото от главното, но при това само маркира отношението на определителна зависимост, т. е. синтактичната връзка в нейния най-обобщен функционален вид. По този начин вече се постига синтактично обобщение, структурно еднообразие не само в границите на сложните определителни изречения, а изобщо в

кръга на сложните подчинени изречения. Защото много често на базата на чисто семантични особености на изречението могат да се появят изречения, които са преходни по своята синтактична природа. Ето няколко примера, в които не може да се направи точно разграничение между определително и обстоятелствено свързване: ... *та отишъл на тѣа фѹрне, дѣто пекѧ лѣп за аскѣре* (Банско, СБНУ XLVIII 271); *цѣре му дал онѧа зѣм'а, дѣто било и нѣговѣто село* (там, стр. 347); *и носѣл парѣте у квартѣрата, кѣдѣ се крил* (Гърци, Вид., XLI 428); *стигнали до една мѣшка, дѣто билѣ крѣкнали фнѣго жѧби* (Банско, СБНУ XLVIII 346); *и посл'ѧ стѣгнѣли у Сѣфѣйѧ, дѣто шт'ѧли дѧ зѣминѧѣми зѧ мѧн'ѧстѣр'ѧ* (Кесарево, Търн., Арх. БДА); *ад градѧт каѣт жив'ѧ ме хрѧни'ѧн на три пѧте на дѣн'* (Царино, Момчилгр., Арх. БДА) и др.

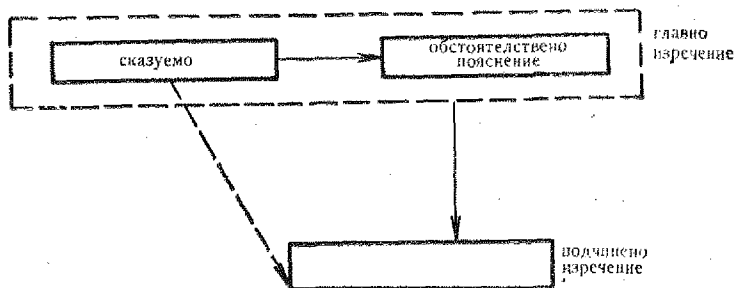
Синтактичното тълкуване на тези изречения трябва да се извърши на базата на семантичния анализ от една страна, и от друга — като се държи сметка за посочените до тук особености в строежа на определителните изречения, във връзка с особеностите в употребата и функциите на неизменяемите съюзни думи. Както вече беше показано, те могат да заместват в подчиненото изречение определяемото от главното изречение, без в подчиненото да се изясняват и конкретизират особеностите в синтактичните отношения. Това дава възможност при определени глаголи (най-често при глаголи, означаващи движение), на базата на семантична близост между съдържанието на главното изречение и съюзната дума, да се достигне до семантична близост между определителните и локалните свързвания. Ако вникнем обаче в синтактичната същност на явлениято, ще видим, че това е по същината си определително отношение и съюзната дума има определителна функция. Това се доказва при анализирането на отношението между именните членове на изречението и сказуемото, по отношение на съюзната дума. Макар и във връзка с характера и резултатите на действието, съюзната дума свързва подчинено изречение, което обяснява характера на именната част, някаква нейно качество; това качество има отношение към характера на действието, изразено чрез сказуемото, и отгук (наред с изтъкнатата вече лексикална близост на съюзите, която има историческо обяснение) произтича елементът на обстоятелственост (локалност) в тези изречения. Графически отношението би се означило по следния начин:

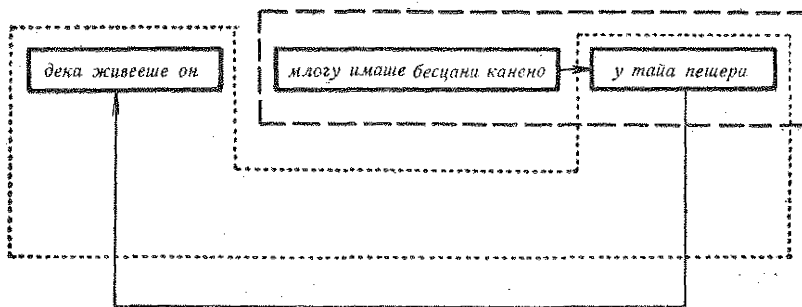
Безспорно връзката протича и пряко между сказуемото на главното и подчиненото:

Тази връзка обаче не би била достатъчна за пълното разбиране на отношенията, защото се пропуска връзката с предметната страна на отношенията — това, че действието на главното изречение се свързва с идеята за определено място, което се характеризира с постоянно извършващо се в него действие. Ето защо, може би най-точна би била следната схема:

За характера на тези изречения и за функцията на съюза в тях интересни указания ни дава следният пример: *дека живееше он, многу имаше бесцани камене у тайа пещера* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 134). Особено тук е свободният подход към словосъчетанията, съставлящи главното и подчиненото изречение. Те са свободно разместени, така че логическите (семантични) цялости не съвпадат със синтактичните. При това обаче става ясно, че съюзът има функцията на връзка в определи-

телно, а не в обстоятелствено (локално) изречение; защото в добавената именна част, която изпълнява ролята на определяемо, съвсем цедвусмислено е изтъкната опосредствуваната връзка на подчиненото изречение с действието. Т. е., графически (вж. стр. 105).

Очевидно е, че този тип изречения и функцията на съюзните думи в тях трябва да се тълкуват в диалектите по-различно, отколкото в книжовния език. В книжовния синтаксис много по-определено може да се говори за елементи на обстоятелственост, защото там тези случаи пряко се съпоставят с изреченията, в които определителната връзка категорично е изразена с изменяема съюзна дума (относително местоимение). За да преценим правилно този факт в диалектния синтаксис, трябва да вземем пред вид и някои други негови особености. Тук ще приведа два факта, които разкриват някои по-обща черти в синтаксиса на диалектите.

1. В редица случаи в диалектния синтаксис се проявява склонност обикновеното определение да бъде развито в синтактична единица — подчинено определително изречение. Например: *арно, ама старшията на поствете, што бил тамо, го съгледал...* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 592); *тогай се събраа на царо, што беа по-главните човеци и му казѝха* (Връбница, Соф., СБНУ I 139); *она испѝдила едно девѝче из дом, дека на човека* (Брусарци, Лом., СБНУ XII 444); *ни пузнѝвѝм и тес мумѝчитѝ куйт сѝ* (Стражица, Г. Ор., Арх. БДА) и др. Това разкъсване на синтагматичните отношения и преобразуването им в синтактични, заменянето на атрибутивните връзки с предикативни е проява на тенденция към по-особен, по-опростен строеж на словосъчетанието от една страна, а от друга — към засилване ролята на глаголното действие, на функцията на сказуемото в изречението. По този начин обикновеното определение се развива в подчинено изречение, което придобива и елементи на друг вид подчинение (подложно, допълнително и т. н.). Явно е, че тук има случай, аналогичен на обстоятелствени елементи в определителните свързвания.

2. Широко разпространени са в диалектния синтаксис съюзни свързвания, в които качествената характеристика на именната част се прави чрез действието, което е изразено в сказуемото на подчиненото изречение. В този случай съюзната дума — която по правило е неизменяема — има сложна, двойствена функция: тя едновременно замества името-определяемо от главното изречение и свързва подчинено изречение, което изразява характера на действието. Например: *видѝл една рѝба, дека се маѝча да се натѝркале фо вирѝ, та не мѝже* (Банско, СБНУ XLVIII 333); *и нашѝл брат му, дека се е бабалдисѝл на една карѝкла* (там, стр. 342); *загледал на една мѝшка еден вол, дека пасѝ* (там, стр. 305); *току видѝла долу еден човек, дека каѝра да продава робини* (там, стр. 340); *врѝвѝл, врѝвѝл и нашѝл брайк'а си дека сечѝ едно дѝрво* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 608); *поуспѝл се арно и видѝл на сандѝкѝт една мѝа дека стѝ ой* (там, стр. 590); *на тѝс звѝздѝ и казват керванѝйката, дѝт уѝ дѝла пу крѝф пѝт'* (Въглевци, Търн., Арх. БДА) и др. Безспорно в основата на този вид свързване лежи склонността на диалектния синтаксис към по-просто изграждане на словосъчетанието, към подчертаване на най-основните връзки в изречението (главните му части се разполагат по-близо една до друга и образуват неговото ядро), в резултат на което второстепенните части (в случая — определенията) заемат

периферно място. Но това е във връзка и със синтактичната и семантична характеристика на съюзните думи. От една страна, роля играе морфологичната неизразителност на неизменяемите съюзни думи, поради което не се конкретизира напълно функцията на заместваната дума. Това означава, че връзката на съюзната дума и на цялото подчинено изречение, което тя въвежда, не се конкретизира напълно. Ето от тук произтича възможността на тези неизменяеми думи да се свързват и с именни части на изречението, и със сказуемото и да въвеждат подчинени изречения, които се отнасят и към едните, и към другите главни части на изречението. Това води до синтактична синонимика, при която — с десемантизирането на съюзните думи могат да се получат синтактични типове, в които отношенията са обобщени, преходни между строго определителните, чисти типове. Такъв е и случаят, за който става дума в момента. В подчиненото изречение се съдържат сведения, които семантично могат да се отнесат и към сказуемото — като допълнително изречение, и към именните части, като определително изречение. При изтъкнатите по-горе особености на съюзната дума основна роля в изречението е изиграла свободата, с която може да се подредят частите му; това подреждане на частите трябва да се приеме и като основен критерий при класифицирането на този вид изречения. По такъв сложен начин се проявява особенията природа на синтактичното определение в диалектния синтаксис, където признакът на предмета се определя в много по-голяма степен, отколкото в книжовния език (и в онези говори, където се използват изменяеми съюзни думи), чрез действието, което той извършва.

Във връзка с тази тенденция трябва да поставим и някои особени случаи на определителни свързвания, интересни и откъм гледище на употребяваните съюзи, и по отношение на синтактичната конструкция. Става дума за изречения като следните: *тугйс лесйцѣтъ утишлѣ въс идѣн ол кѣт пѣсѣ нѣ чейр'у* (НПаз, СБНУ XLVII 441); *видел инѣ дѣрво кѣт гурѣ нѣсрѣште* (там); *срѣшнѣл пак инѣ децѣ дѣ бѣет инѣ кѣткѣ* (там, стр. 444). Тук съвсем определено можем да направим разлика между семантичното съдържание на изречението и синтактичния му смисъл, между семантичната и синтактичната функция на съюза. Във всички тези случаи връзката е осъществявана така, че изречението има различна структура, нехарактерна за определителното свързване. Съюзът, който е употребен, насочва вниманието към две действия, които протичат самостоятелно; определителната връзка се осъществява на базата на едновременното им протичане. Това обаче е определително, а не допълнително или обстоятелствено (темпорално) свързване, тъй като действието от подчиненото изречение не уточнява действието на главното, а характеризира състоянието на именната част на главното.

Още по-ясно личи определителният характер на свързването и функцията на съюза в следните изречения: *и имѣл пѣле ф кафѣз, да дума* (Банско, СБНУ XLVIII 315); *и толкова доктури не могоа, на си придадоа главите, та той ли простак, че не знае дума да продума* (Софийско, СБНУ XI 93); *направили стѣкло да не мѣй да си двѣжѣ извѣтре* (Ореш, Плев., Арх. БДА); *имало ѡ горѣта кѣшта, да ѣа пѣзи* (Димовци, Каз., Арх. БДА), където частта, свързана със съюз, по начало допълнителен, посочва едно постоянно, вътрешно присъщо качество на обекта и следователно определителността е съвсем недвусмислена.

На базата на така очертаната обща картина на определителното свързване и на функциите и употребата на определителните съюзи в диалектите ще трябва да обясним и следните примери, които са твърде особени от гледище на книжовния синтаксис: *по пѣк'а има такива, та лѣжат* (Малорад, Раховско, СБНУ XLI 461); *имало една женѣ, та билѣ йѣко ленива* (Банско, СБНУ XLVIII 266); *и на майката хи ималудно лам'ѣ, та л'у с л'уде са хранила* (Устово, Смол., СБНУ I 118). По своя строеж (в това включваме разположението на частите и използвания съюз) тези изречения твърде много приличат на съчинителни, със свързвания от съединителен или заключителен тип. В същност обаче тук има определително свързване, защото частта, въведена със съюза, разкрива черта, вътрешно присъща на някоя от именните части. В тези примери най-ярко проличава характерното за повечето диалекти разкриване на тази характеристика чрез действието, присъщо на субекта. Тъй като съюзът не може да изпълнява ролята на подлог в подчиненото изречение, неговият избор е по-свободен. От друга страна, тук трябва да се обърне внимание и върху една семантична особеност: определението представлява такава важна характеристика, която има до известна степен самостоятелна роля за разволя на контекста — и това е едно допълнително условие, което обуславя особената конструкция на определителното свързване в тези случаи. Те разкриват много ярко и една обща особеност на диалектния синтаксис, много характерна за определителното свързване: обобщаване на синтактичните отношения, опростяване на семантичните нюанси за сметка на типизирането на функционалните връзки и отношения. Може би това е една от причините, с които ще трябва да се обясни (наред и с много други исторически фактори) почти повсеместното настаняване в диалектите на неизменяеми съюзни думи за изразяване на определителното свързване. Очевидно е освен това, че между диалектите, които използват изменяеми съюзни думи за осъществяване на определително свързване, и тези, които използват за тази цел неизменяеми думи, има съществена разлика, която има не само лексикално, но и дълбоко синтактическо значение, защото от това зависи (или може би — в това се проявява) структурата на този синтактичен тип. Ето защо този факт може да се използва като делителен белег в този смисъл. Много трудно би било да се направи лингвогеографска класификация на диалектите в този план, защото в голяма част от тях се употребяват редом и едните, и другите съюзни думи. Благодарение на това обаче вътре в самите диалекти се създават различни синтактични типове, които усложняват синтактичния им облик.

ПОДЛОЖНО СВЪРЗВАНЕ

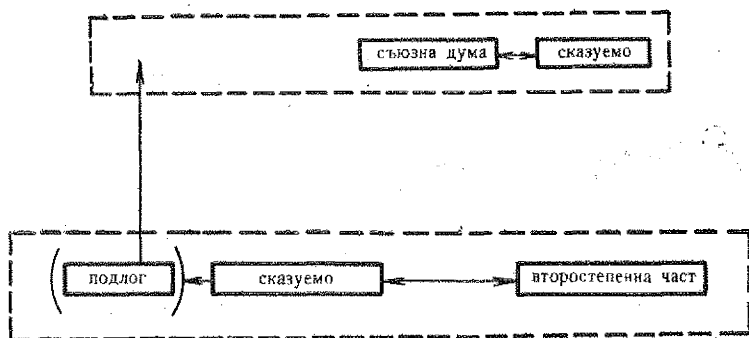
Подложното свързване разкрива връзка на описателно изразен подлог със сказуемото на главното изречение.

Осъществява се с помощта на съюзите и съюзните думи, които осъществяват определителното свързване.

При подложното свързване откриваме някои елементи в характера и синтактичната същност на свързващите думи, които ги различават от съюзите при другите видове свързвания: в една или друга степен, с някои различия в начина на свързване, те се субстантивират, т. е. назо-

вават лицето, което извършва действието. Това различава в известна степен подложното свързване от типичното съюзно свързване, при което имаме свързване на субектно-обектни отношения, а не просто назоваване на някакви отношения. Все пак и подложното свързване има някои черти, общи със съюзните свързвания, дотолкова доколкото субектът, само назован в подчиненото изречение, се свързва със сказуемото на главното не в своята материална същност, а като деятел в субектно-обектните отношения, разясняващи главното, т. е. активно се приписва като субект в отношенията. Например: *който ни зидй дъ свйри играй* (Мартен, Рус., Арх. БДА); *што мйне, забрѣва се* (Хърсово, Санд., Арх. БДА); *кой ниѣ от тайа вода, ставѣл по-умен и нѣгу богѣт. Но кой ишѣл там, жиф се не врашѣл* (Каменица, СБНУ XL 416); *и кувит нѣмат курбан, клават тавите си празни* (М. Азия, СБНУ XLVII 213); *кой му кѣжсе от што са тийа кѣжи, че се ожѣни за шѣрка му* (Каменица, XL 431); *кѣйту ѣ пууглѣнѣл — сипѣъ си мѣлку* (Полски Сеновец, Търн., Арх. БДА); *гѣлѣбе кѣйто ѣма дава* (Дряновец, Разгр., Арх. БДА); *куйѣт ѣскѣ дѣ си прикѣни л'убѣвнико прикѣни гу и нѣгу* (Обнова Плев., Арх. БДА); *кѣйту си ѣрѣсѣ мумѣ шѣ и кѣжи* (Джулюница, Търн., Арх. БДА); *кѣйту ѣмаши мѣш. нѣмаши стрѣш* (Версово, Айт., Арх. БДА); *кѣйт нѣмѣри чѣрвѣну трѣбѣ дѣ си вѣри* (Мичковци, Севл., Арх. БДА); *кѣйто тѣй делѣ жѣтото, товѣ заслужѣва* (Чифлика, Търн., Арх. БДА); *дет можѣл избѣгѣл* (Черничево, Крумовгр., Арх. БДА); *дет работи той да ѣадѣ* (там) и др.

Това, че съюзите назовават субекта на действието, не трябва да се разбира в смисъл, че те са еквивалентни на име или на местоимение, макар че в някои случаи такова заместване е възможно. Става дума за синтактична еквивалентност, т. е. за характера на връзката, която се установява между подчиненото и главното. Въпросът е в това, че между съюза и сказуемото се установяват такива отношения, както между подлог-име и сказуемото. Отношенията могат да бъдат изразени чрез следната схема:

Съюзната дума (това с много редки изключения е относително местоимение) изпълнява функцията на подлог и по отношение на сказуемото на подчиненото, и по отношение на сказуемото на главното. Това обаче не става в един и същи план на контекста: реално се извършва в момента само действието на главното изречение, действието в подчи-

неното или има значение на по-обща характеристика (напр.: *гълъбе който йма дава, който н'ама — не дава* — Дряновец, Разгр., Арх. БДА), или пък се извършва в друг етап от темпоралната ос на действието. Връзката на съюзната дума със сказуемото на подчиненото е важна, съществена в контекста само чрез връзката на подчиненото със сказуемото на главното — по този път действието (или характеристиката) в подчиненото придобиват значение за актуалната ситуация на контекста. Така че при подложното свързване не става дума за „субект“ като лице, което върши действието, представен описателно — чрез действие, което извършва, а за субектно-обектно отношение, което разкрива съдържанието на сказуемото в главното изречение.

По този начин свързващата дума влиза във връзка, която във всички случаи има предикативен характер, за разлика от по-редките в диалектния синтаксис изречения от типа на *койту бусйлек изгурй по-нъпрет, той ще умрѐ по-нъпрет* (НПаз., СбНУ XLVII 457); *койту йергѐн въс когут йскъ шъ седни* (Топчии, Разгр., Арх. БДА); *който хо л шлѐзе у нѐвийа дам ше бѐде мѐй* (Кривня, Разгр., Арх. БДА); *носи на рѣкѧ л'ап тѐс, който йе старйа чил'ак, който носи л'ап на затворниците* (Голямо Шивачево, Слив., Арх. БДА), където съюзът влиза в атрибутивна връзка с именния подлог.

Силният елемент на предикативност в този вид свързване (съответно и във функцията на свързващата дума) води до своеобразна синтактична синонимика, много характерна за диалектния синтаксис: синонимика между подлог на просто изречение и сказуемно-определително свързване. Това води до широко разпространение на изречения от типа: *дѐверо ми дет е и он там живѐе* (Хърсово, Санд., Арх. БДА); *оноѧ на Кйро што ѐ момичето* (там); *даруѧх тййа откъм момчето роднините што са* (там) и др.

От друга страна, подложното свързване често се замества от определително, например: *што отишлий тогай и ги истрѐпали тййа, што отишлий* (Хърсово, Санд., Арх. БДА); *той што прикажуѧ много, много ке згрѐшуѧ* (там); *тоѧа што му се работи нѐка си искара мерѧко* (там); *и тѐс дѐт пуйт на сѐлу ймат кърничка* (Щрѣклево, Рус., Арх. БДА) и др.

Наличието на тези типове свързвания в диалектния синтаксис и ясно очертаната тенденция да бъдат предпочитани значително ограничава и разпространението и разнообразието на подложното свързване в диалектите.

Съвсем същия синтактичен характер има и сказуемно-определителното свързване. Различията, които можем да открием, не се отнасят до синтактичната подчинителна специфика, а до особености в свързването на сказуемото, до вида на предикативните му връзки. Посочените по-горе примери, при които простото изречение с именен подлог е развито в сказуемно-определително изречение с подчинително свързване, доказват това най-убедително. Ето защо няма да се спираме подробно на този вид свързване. Ще приведем само характерни примери: *куйѧту й майкѧ йстинцкѧ ни сѧ дили ут мумѧта* (Гагалия, Рус., Арх. БДА); *куйѧту й най-старѧ жѧ носи турбѧтъ, куйѧту йе по-младѧ жѧ носи сѧрпу ѐтѧ* (Полски Сеновец, Търн., Арх. БДА); *ажйт е стѧнал хѧѧа, трѐба*

да е при египтене минал (Тихомир, Крумовгр., Арх. БДА): *даде аф уштинѡно писмо и пречеѡон, ажѡте са паднаты (там); дет са пак ут йунакат се зѡот свѡтуве* (Арда, Смол., Арх. БДА) и др.

Разпространението на сказуемно-определителното свързване е ограничено също така, дори още по-често от определително свързване, осъществявано чрез употребата на местоимение в главното изречение.

ДОПЪЛНИТЕЛНО СВЪРЗВАНЕ

Допълнителното свързване разкрива съдържанието на сказуемото на главното изречение чрез субектно-обектни отношения, които са съотносителни с допълнение в простото изречение.

За разбирането същината на функцията, която изпълняват допълнителните съюзи обаче, аналогията между допълнителното изречение и допълнението в простото изречение има много малко значение¹. Това е ясно още от факта, че на практика, при класифицирането на допълнителните изречения, основният критерий не е аналогията им с видовете допълнения, а формата на изреченията — и те се делят обикновено на съобщителни и косвено-въпросителни. Това деление, което се има пред вид и тук, макар да не е основно в класификацията, има съществено значение, защото във връзка с формата на изречението стоят редица особености на съюзите и на свързванията. Строежът на допълнителното свързване се отнася и към характера (съдържанието) на подчиненото изречение, и към отношението между действията, които го съставляват. Във връзка с това е и основното деление на допълнителните свързвания, което се използва тук, на модално и индикативно допълнително свързване.

I. Модално допълнително свързване

Това е синтактичен тип, при който имаме не свързване на едно действие с неговия обект, а осъществяване на връзка между едно действие (действието на главното изречение) и един цял синтактично оформен комплекс, съдържащ свои субектно-обектни отношения; връзката не е между два члена на изречението, а между един член на главното и цялото подчинено. При това зависимостта на подчиненото допълнително изречение не е абсолютна и постоянна. Това е зависимост, която се създава само в определен по тип контекст, в който две самостоятелни ситуации — тази от главното и тази от допълнителното изречение — трябва да се поставят в подчинение една спрямо друга. В това отношение допълнителното свързване се различава от редица други видове подчинителни свързвания, при които съдържанието на главното и на подчиненото изречение образува една вътрешно неделима цялост — както е например при определителното свързване, където в подчинената част се изяснява съдържанието на „сложно-съставен признак“ (по терминологията на В. Виноградов).

¹ „Традиционната аналогия между така наречените „приставни“ (придаточни) изречения и членовете на простото изречение, провеждана с неотклонна и упорита праволинейност в същност, може да има само твърде ограничено и условно значение“ (В. В. Виноградов, Русский язык, Москва, 1947, стр. 706).

Връзката между главното и допълнителното изречение, осъществявана в допълнителното свързване, има няколко страни. От една страна, това е връзка в плана на съдържанието, на семантиката: отношенията, изяснени в подчиненото допълнително изречение, които образуват един относително самостоятелен етап (елемент) на синтактичния и семантичен контекст и съществуват като самостоятелно явление, се свързват с факт, който няма пряко отношение към тях. По този начин ситуацията, изяснена чрез тях, се представя като подчинена на друга ситуация. Подчинението следователно в този случай не се гради върху пряка зависимост между съдържанието на главното и подчиненото допълнително изречение, а на актуалността на едното и неактуалността на другото, при това от гледище на субекта на главното действие.

Върху тази актуалност от гледище на субекта на главното действие (действието в главното изречение) трябва да се наблегне особено, защото тя има важно значение за синтактичната характеристика на допълнителните съюзи. Трябва да имаме пред вид, че глаголите, които могат да имат подчинено допълнително изречение са семантично ограничени — това са глаголи, които означават мисъл, чувство, възприятие, емоционално състояние¹. Следователно в тези случаи винаги има известен елемент на отношение към действието, на установяване на някакво отношение към действителността. Връзката, която изразяват допълнителните съюзи, следователно има в известно отношение модален характер и винаги е връзка в плана на граматическите отношения². Това е особено ясно подчертано при някои съюзи (като *да, дали*), но този нюанс съществува и при всички останали съюзи, дотолкова доколкото при всички имаме транспониране на едно действие от плана на обективното му протичане в плана на възприемането му от някакъв субект (като съдържание на това възприемане), при което неизбежно се поставят и въпросите за отношението на това действие към действителността.

В тази област трябва да търсим основното в структурната функция на съюза. Действието се развива в две плоскости: обективната плоскост на реално протичащите явления и субективната плоскост на възприемането им (в най-общ смисъл на термина) от някакъв субект. Тези две плоскости се пресичат. Нека означим това графично (без все още да означаваме всички връзки между изреченията) (вж. на стр. 113).

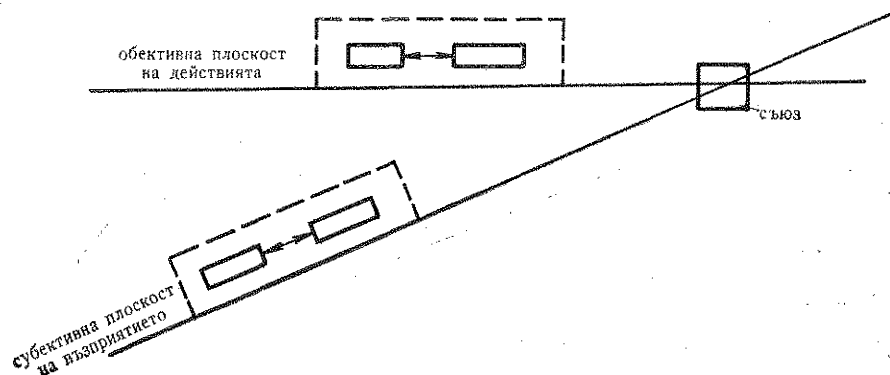
Съюзът отбелязва това кръстосване на двете плоскости, при което обективно протичащите действия се поставят в подчинение на субектив-

¹ Вж. по-подробно К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1963, стр. 337.

² Интересно в това отношение е следното изречение, което — макар и единично — дава представа за тази страна на отношенията: *онѝ разбрѝла, бѝжем кумѝт ѝу нѝси кѝску кошѝлѝ* (Кривонос, Брезн., СБНУ XLIX 574). Тук вместо съюз е употребено наречие с ярко подчертан модален характер. От това видът на синтактичната връзка не се променя, само че се изтъква на преден план субективното отношение към протичането на действието, към модалната страна на процеса.

Аналогичен извод може да се направи и от употребата на съюза *г'оа*. Тази турска заемка, срещана обикновено като наречие (вж. БЕР, IV) с оценъчно, модално значение ('уж, божем'), придобива в някои говори съюзна функция, напр. *и пак баба Мита от Прилеп... му кажала на Ристета за навите, г'оа биле некакви пилци* (Сам., СБНУ XIII 145). Нека отбележим, че този съюз-наречие произлиза от турския глагол *göya*, *güya* (от перс. *gu* 'говоря, казвам') (вж. БЕР, IV) и следователно отговаря на всички общи особености на останалите допълнителни съюзи.

ното възприемане. Този субективен аспект придобива значение на главно изречение поради това, че той е планът на основната линия на контекста, в него се формулират главните особености на ситуацията (на етапа от разво­я на контекста). Освен това в този случай той е семантично по-обобщен, с по-малко конкретно съдържание.

Тези особености се разкриват в редица структурни синтактични черти на допълнителните изречения в диалектния синтаксис.

Първото, върху което трябва да се обърне внимание, е това, че в диалектния синтаксис, който се реализира в говорима реч, значително по-силно изпъква относителната самостоятелност на главното и на подчиненото допълнително изречение. За това свидетелствуват редица случаи, където подчинително свързване се осъществява безсъюзно. Например: *вгд са стъмнило, видвала адии огън' св'ати* (М. Азия, СБНУ XLVII 199); *мѡмчеуѣ сл'азвли ут крушетъ, видели кѡнете седѣт ъс стѡкѣтъ* (НПаз., СБНУ XLVII 429); *ка се навѣло да им збѣра попарата, онѣйа помислѣли едѣ и че им ѣа изруча* (Дивотино, Перн., СБНУ XLIX 629); *изл'ала мумѣта, га а видвали бѣтвето, т'а билѣ най-хубава, тѣйа реклѣ...* (М. Азия, СБНУ XLVII 203); *и реклѣ на бѣбичката то и са съсиѣа мѣгаренцѣту* (там, стр. 198); *и пучѣкал на инѣ урѣтн'а на край сѣлѣту заштѡт вид'ал свѣт'алу там* (Пиргово, Рус., Арх. БДА); *ѡдѣлу тук — тамѣс, замърѣалу и вид'алу на инѡ м'ѣсту свѣти* (Кюлевча, Шум., Арх. БДА); *чѣйме тѣрците вл'ѣзаа ф сѣлото* (Ботурче, Ивайловгр., Арх. БДА); *войвѡдата си мислѣл, дал ги е на свой чѡвѣк* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 570) и др. Във всички тези случаи сложното съставно изречение се е разпаднало и в резултат имаме само синтактично единство, със семантично изразена подчинителна връзка. Още по-ярко личи това в случаи като следните: *чурбѣѣѣтъ кѣзвѣ, чи ѡлу ѣ бѡлин, утре ше прѣгнѣти мѣгарѣту нѣ нѣгууту м'ѣсту* (НПаз., СБНУ XLVII 430); *устѣйѣми вѣчѣр пѣрѣлѣйтъ и вѣкѣми мѣчкѣтъ шѣ дѡди дѣ вѣдѣ* (Здравковец, Севл. Арх. БДА), където са обединени в една цялост две съвсем разнородни синтактични категории — непряка и пряка реч.

По интересен начин доказват тази самостоятелност на двете части на подчинителното свързване няколко примера от говора на Винга (Банат): *кѣту ѣ стѡрил гуспудѣн бог свѣтѣ и сѣѣе живѣниѣ, удредѣл ѣѣ,*

чи куйе уд тей да ходет пу земете, куйе да фъркат у айера... (СБНУ II 317); *йаку са се зачудли на негу, видек', чи какъй страину слаб ий* (там, стр. 320); *не видит' ли чи кой съм аз* (там, стр. 320). Пряката връзка (подчинението чрез прилагане) между двете части в съзнанието на говорителя очевидно е толкова слаба, че трябва да се подчертае да се маркира с помощта на съюза, за да се постигне устойчивост на подчинителната връзка.

Изводите, които трябва да направим за същината на допълнителните подчинителни съюзи, като излизаме от разгледаните по-горе факти, са няколко.

Най-напред се налага заключението, че допълнителните съюзи в своята синтактична функция имат известни съединителни елементи, носят нещо от спецификата на съчинителното свързване. Както съчинителните съюзи, допълнителните не влизат в състава на свързваните от тях изречения, а стоят извън тях; въвеждайки подчиненото изречение, допълнителният съюз не изпълнява никаква синтактична функция в него, не е негов член¹. Това е характерна особеност на съчинителните съюзи, при които връзката се създава не въз основа на семантичното съдържание на съюза, а като последица от особеното структурно разположение на свързваните части. Тук тази черта има своите семантични предпоставки в значението на глаголите, които се употребяват в главното изречение — това са все глаголи, означаващи психически прояви; при това ситуацията в главното изречение е винаги съвсем обща и се конкретизира едва в допълнителното изречение.

Съчинителните елементи във функцията на подчинителните съюзи се доказват съвсем недвусмислено и от приведените по-горе примери, при които съюзът е изпуснат. Доказателство за това трябва да виждаме във възможността двете части на изказа да се употребяват самостоятелно, несвързани със съюз, и при това да изразяват същото семантично съдържание, но вече не в плана на синтактичната единица сложно подчинено изречение, а в плана на синтактичната цялост — нещо, което означава нарушаване и на съчинителните връзки. Интересно в това отношение е и следното изречение: *казуват дека съ живейали, нихната зем'а сѐ бесцани камене* (Връбница, Соф., СБНУ I 136). Тук връзката между главното и допълнителното е толкова слаба, че между тях е поставено определително изречение, като освен това допълнителният съюз е изпуснат.

Във връзка с казаното дотук стои и въпросът за подчинителното съдържание на допълнителните съюзи. Основното в тяхната функция във всички случаи е изразяването на допълнителност, т. е. представяне на отношенията от подчиненото изречение като допълнение на главното

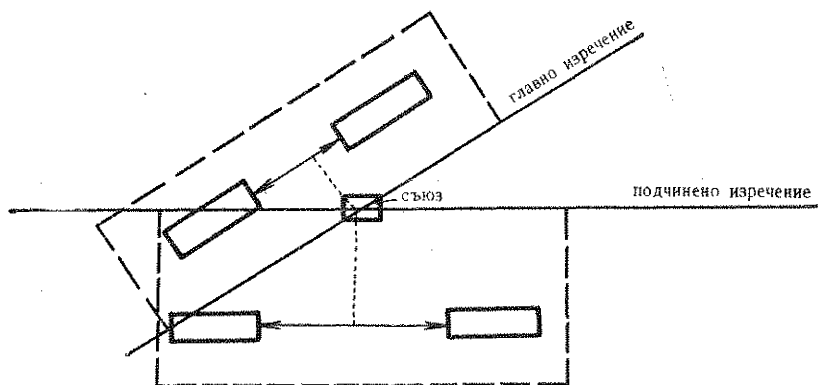
¹ Тези особености са твърде значими, дотолкова, че карат някои автори да отделят свързванията от този тип като особен тип синтактична връзка и да я противопоставят на свързванията, осъществявани със съюзни думи. Като главна структурна черта се изтъква, че съюзът прави независимата част на изречението синтактически дефективна. „Тази дефективност на такава част на сложното изречение се състои в това, че съюзът за разлика от останалите значещи („знаменателные“) думи в изречението не е натоварен с нищо друго, освен да изразява отношенията между частите на сложното изречение“ (И. А. Василенко, К вопросу о союзных и бессоюзных предложениях в русском языке, сб. Проблемы современной филологии, Москва, 1965, стр. 50).

изречение. Например: *онѝ си признаѝло, дѣка е заспаѝло и не е видѣло кой е убил господарѣт* (Ракита, Брезн., СбНУ XLIX 341); *църцѣтъ угѣдилѣ, дѣту кончету казвѣ нѣ момченци* (НПаз., СбНУ XLVII 437); *еднаш видѣл, ке из една пѣшчера излѣзи детѣнце* (Банско, СбНУ XLVIII 341) и др.

При това обаче може да има разлики между синтактичната функция на съюза. Можем да отделим три случая:

1. Съюзът свързва част, която играе ролята на пряко допълнение по отношение на главно. Например: *лѣвѣт отишѣл и казѣл на господарѣт, дѣка царицѣта го ка̀ни* (Ракита, Брезн., СбНУ XLIX 341); *видѣл дѣка плѣва едѣн сандѣк ф морѣто* (Банско, СбНУ XLVIII 312); *баба видѣ, шчо нѣма да са умѣри, зѣ ма на гѣри и ние бегѣме у срет нош* (Вълкова Слатина, Михгр., СбНУ XLI 452); *отидѣ едѣн ден ф чѣрко-вата, та се заклеа как нѣма да кажѣт на женѣте си* (Лѣжане, Ботгр., СбНУ XXXVIII 53); *еднаш зѣто разбрѣл, оти телѣ да дойдѣт шѣриѣте му нагосѣ у сѣстрѣ си* (Каменица, СбНУ XI 421); *научили са дѣто си ушлѣл* (Железари, Ивайловгр., Арх. БДА); *вѣкаха, чи дѣто отпѣснали парѣте за мажѣрѣто, той ги убрѣл* (Факия, Груд., Арх. БДА); *сѣтне рѣкаха да ни отпѣснат трѣ пенсийѣ (там); майкѣ му плѣчѣлѣ и мѣслѣлѣ, чи билѣ убѣту* (Крѣвеник, Севл., Арх. БДА); *и ка-зѣла на момѣнето да ѣа подгѣни* (Тодювци, Ел., Арх. БДА); *и тос дѣт бутнал парѣда излѣгал, че той е намѣрил царската дѣштерѣ* (Ореш, Свищ., Арх. БДА) и др. Това е най-често срещаният (защото глаголите, при които може да има допълнително подчинение, са най-често преходни и изискват пряко допълнение) и най-простият от синтактично гледище случай.

Поради това, че сказуемото на главно изречение е преходен глагол, субектно-обектните отношения на главно могат пряко да се свържат със субектно-обектните отношения на подчинено:

Тук подчинителната синтактична функция на съюза се изчерпва с това да означи пресичането на двете плоскости на действието, с което изразява прякото подчиняване на една синтактична част спрямо друга. Също така просто и еднородно е и семантичното съдържание на връзката. Това може да обясни и голямото разнообразие на съюзите, които могат да бъдат използвани за осъществяването на тази връзка. Трябва да допуснем пълна

десемантизация на съюзите в тази позиция, иначе не бихме могли да обясним използването на съюзи и съюзни думи, имащи друго семантично съдържание и употреба като самостоятелни семантични единици, за осъществяването на допълнително подчинение; такива са например съюзите *дѣто* (Той рикъл, *дѣту брат му ги зел* — Еньово, НПаз., СБНУ XLVII 433), *дѣка* (и им казъл, *дѣка чул това и това* — Кюст. Краище, СБНУ XXXII 566 и др.), *къдѣ* (ѡа гледѡх' *къдѣ* двѣро ни бѣше пѣн *млади йунци* — Банско, СБНУ XLVIII 337), *какво* (... *къту им казълъ дѣ съ ни буйѡт, чи шѣ съ узнай н'авгѣ, кѣквѣ йѣ устѡвили живѣ, зѣштѡту т'а н'амѣ дѣ йзл'ѡзѣ ут там* — Габрово, СБНУ XI 69; *утѣшлѣ нѣ ку-накѣ, чи казълъ, кѣквѣ мѣш и бил ѡйдути* — Габрово, СБНУ XII 185) и др. Особено ярко личи това при съюза *оти*. Няма съмнение, че това е заемка от гръцки език (*ѡти*); този съюз се среща доста често, при това в различни говори: *синѣ вишѣл, ѡти го излагѡле* (Каменица, СБНУ XL 432); *г'ѡволо чекѡл и като видѣл, ѡти се враштѡло жѣво момчѣто...* *расипѡл водѡта* (там, стр. 417); *учинѣло му се, ѡти майк'а му го чѣла* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 59); *никой га не познавѡл ѡти е девѡйче* (там, стр. 588); *не виде ли ѡти най-напрѣш фана книгата* (Бобошево, Стим., СБНУ XIII 59); *иди му кажи ѡти е така баш* (Граовско, СБНУ VIII 3 235); *тогай енѡта казѡла, ѡти и думил'ѡлу* (Каяджик, Соф., Тракийски сборник VI/VII 121) и др. Същият този съюз в същите тези говори се използва редовно и при причинно свързване; различният синтактичен тип следователно не зависи от семантиката на съюза (защото не можем да установим лексикална многозначност на съюза). Още по-забележителен обаче е фактът, че в същите тези говори съюзът *оти* се калкира и там се употребява и съюзът *заштѣ* за осъществяване на допълнително свързване. Например: *кесѡтата веднѣга се напѣнѣла и он по-верувѡ заштѣ е йстина* (Соф., СБНУ IV 3 168); *повикале ги, затворѣле ги, но като разбрѡле, заштѣ се билѣ излѣгѡле, освободѣле ги пѣсле нѣкой мѣсец* (Долно село, Кюст., СБНУ XL 437); *ама да знѡе това момчѣ, заштѣ че загѣне, ѡко не мѡже да а наддѣма* (Обрадовци, Соф., СБНУ XLIV 496); *и известѣл на цѡро, заштѣ победѣл* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 586); *отитѣл си дѣм и е казѡл, заштѣ убѣл ѡлата, и онѣ му не ловѣле вѣра* (Бело поле, Белогр. СБНУ XII 446); *като казуваа слугите на цѡро зашто ги не слушат — цѡро се рас-сърдѣ* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 133); *като чул това, берберино се рас-треперѣл оште повеке, помислѣл си заштѣ цѡро знае што ке се прави* (Самоков, СБНУ III 190) и др. Наред с това *заштѣ* в същите говори се употребява и като въпросителна дума, и като съюз за осъществяване на причинно свързване. Очевидно е при това положение, че същината на съюза не е в семантичното му съдържание; той е десемантизиран и изпълнява чисто синтактична, структурна функция, която зависи от структурните особености на конструкцията.

Наред с това обаче трябва да изтъкнем и една друга особеност на този вид свързване: в редица случаи можем да срещнем типични допълнителни съюзи в причинни свързвания. Например: *на ше си натѣча и сукман, че иде зима* (Копривщица, Р. реч. XII, 15); *тѣрил капѡн и за-вѡрдѣл лисѣцата да ѡа фѡне, че ед'ѡла грѣздету* (Мандѣр, М. Азия, Тр. сб. V/I 475); *он не мислѣл да каже на н'ѣните, а да избѣга, че не е имѡл кѣде да ги заведѣ* (Градец, Вид., СБНУ XLI 429); *тѣрѣцит'ѣ*

гу тѣрсѣт и тѣй с тѣх, чи тѣй бил рибѣр', ловжѣйѣ ставѣл (Миндя, Ел., Арх. БДА); нѣкога ни ѣе винѣвнѣ жинѣта, винѣвен ѣе мѣжѣ, чи ни знай кѣк да сѣ пустѣви (Ичера, Слив., Арх. БДА); фѣв фѣтѣрнѣк свѣкѣр и свѣкѣрѣта пѣйдат да гостѣт кумѣ, че не мѣел да са нагости (Студена, Свиленгр., Арх. БДА) и др. Заслужава внимание фактѣт, че това е явление, характерно за същите говори, в които съюзите *ѣти* и *заштѣ* осъществяват допълнително свързване. Това може да ни насочи към извода за известно типизиране на допълнителните и някои видове обстоятелствени свързвания (в случая имаме пред вид причинното); защото е трудно да обясним това явление в чисто лексикален план, на базата на самостоятелно значение на съюзите, без никаква синтактична основа. По-надолу ще бъде приведен материал, който доказва тази синтактична близост между двата вида свързвания в някои диалекти.

Подобно явление има и при някои съюзи, които по начало се използват при темпоралните свързвания, но могат да бъдат използвани и като допълнителни, например: *нѣамийат и хайдутинѣт видѣаха кату сѣ растворихѣ райскити вѣрта тѣ флѣзухѣ... и видели кату сѣ утворили гѣаулскити вѣрта* (Ловеч, СБНУ III 170); *пѣк ушчерѣ чул кѣт си приказѣт* (НПаз., СБНУ XLVII 429); *... та са накарѣли да извѣрди кугѣту са отвори небѣто да пойска ѣд бога крѣна жлѣтѣци* (Тетевен, СБНУ XXXI 116) и др. В тези случаи има някои особености, които отличават и самите конструкции, и функциите на съюзните думи¹. Най-същественото е, че тук модалните елементи във функцията на съюза са извънредно слаби за сметка на темпоралните; това внася известен обстоятелствен елемент в семантичното съдържание на конструкцията. По същество обаче това е допълнителна конструкция, въпреки че темпоралните елементи са засилени. При това във всички подобни случаи се касае за едновременност на действието в главното и в подчиненото изречение — нещо, което определя употребата на темпорални по основната си функция свързващи средства.

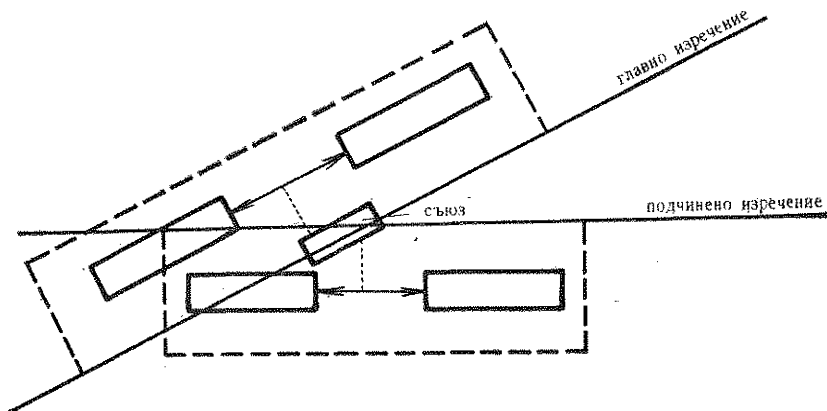
2. Съюзѣт може да свързва част, която изпълнява ролята на непряко допълнение по отношение на главното. Например: *елѣ ме бѣше страх', ке ке се разѣдиш* (Банско, СБНУ XLVIII 291); *змѣят га пригѣрнѣл и му благодарѣл, дѣка е дал сестрѣ си* (Станѣовци, Брезн., СБНУ XLIX 352); *чи ас сѣм млогу згрѣшил дѣту сѣм расплѣкѣл толкуз мѣйки* (Ловеч, СБНУ III 170); *и сѣте ванѣли да се чѣдѣт, заштѣ ли си тѣка замѣслѣно излезнѣ* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 580); *девѣйкѣта се млогу зарадѣвала заштѣ се ослобѣдила от змѣйѣт* (там, стр. 590); *жс припѣе мунѣету чи му дадѣт инѣ мумѣ* (Шрѣклево, Рус., Арх. БДА); *какѣ штиш от мѣнѣе дѣт ми опѣзи орлѣнѣтата* (Салманово, Шум., Арх. БДА); *дѣвѣт му кравай дѣто ѣ пѣсѣл офѣѣте* (Дервишка могила, Свиленгр., Арх. БДА); *дѣу ти Дѣнку пѣк са сѣ уплѣшил дѣ ни гѣ сѣдѣт кѣт и убѣл* (Тодорчѣта, Габр., Арх. БДА) и др.

Характерно за съюзите в този случай е усложняването на техните функции, тѣй като тук връзката не е пряка. Освен това, че подчиняват една ситуация на друга и превръщат два самостоятелни контекста в един

¹ Вж. Кр. Чолакова, Към въпроса за допълнителните изречения в съвременния български книжовен език, Български език, год. X, 1960, кн. 5, стр. 409.

синтактичен комплекс, те трябва да изразят и редица допълнителни семантични и синтактични нюанси, които произтичат от морфологичните и синтактични особености на глагола, с който е изразено действието в главното изречение; те могат да бъдат субектно-обектни или обстоятелствени

Можем да означим връзките, които се създават по следния начин:

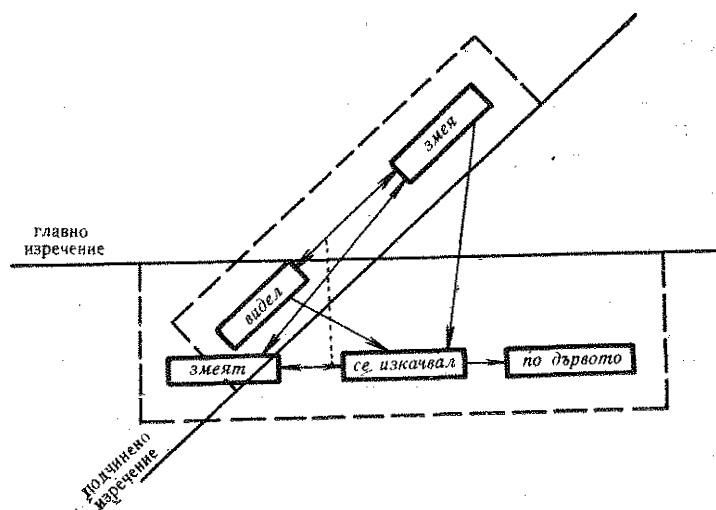
Ясно е, че особеностите произтичат от липсата на пряка връзка между двете плоскости, в които протичат действията. Съдържанието на сказуемото от главното изречение не може да се разкрие без посредничеството на някакви предложни отношения, в които неизбежно се съдържат и пространствени, причинни или други обстоятелствени отношения. Тази функция се изпълнява в случая от съюза, който само маркира това несъответствие между положението на двете действия при пресичането на плоскостите на протичането им, без обаче да ги назовава конкретно. В този смисъл още веднъж можем да отбележим разликите между допълнението в простото изречение и допълнителното изречение. Функцията на съюза в случая не е семантична, а чисто структурна, синтактична. Той отбелязва отношението на зависимост, реда на подчинеността, усложнения характер на връзката, но без да може да изрази семантичните нюанси.

Тези особености в края на краищата разкриват една много съществена страна на съюзите в този вид свързвания: това, че думата, която изпълнява свързваща функция, в една или друга степен става член на подчиненото изречение, че не е само „посредник“ между главното и допълнителното, а има свое самостоятелно място, своя синтактична и семантична роля като член на простото изречение. По този начин, въпреки редица структурни прилики с разгледания по-горе тип допълнителни свързвания, които съотнесохме с преките допълнения, разглежданите тук свързвания по функция на съюзите са много близко и до другия тип допълнителни свързвания — косвено-въпросителните, без, разбира се, да принадлежат към техния синтактичен тип по цялостната си конструкция.

3. Особен тип допълнително свързване е този, при който допълнителното изречение изяснява не пряко сказуемото на главното, а допълнението на главното изречение. Например: *вишел на едно място дека се*

продавала риба (Благоевград, СБНУ VII 176); току видѣла кѣшката, дека е фрѣкнала — горѣ (Банско, СБНУ XLVIII 317); видѣла една кѣтка, дека носи огѣрци (Банско, СБНУ XLVIII 326); нашѣл една бѣбица, код едѣн песѣк голѣм, дека рѣе (там, стр. 328); рипнал и видѣл лам'ота, чи хи наблѣжѣла (Устово, Смол, СБНУ I 119); чи л'у видѣл аднѣ гу-лѣму змѣштѣ чи са кѣчи на дарвѣту за нах гнѣздуну (там); знѣйа инѣ ѳрѣми **дет** сѣ рудѣлу инѣ детѣнци (Пиргово, Рус., Арх. БДА); сѣнѣвах иѣ **че** отѣваме на руман'ѣ (Руховци, Ел., Арх. АДА); стрѣх ги бѣлу ут турѣит'ѣ дѣ ни ги убѣйѣт (Велика, Пом., Арх. БДА); пѣк ѳс кату сѣ кѣчвам на прѣспата и сѣ кѣчѣвам гѣре на бѣцѣта и глѣдам през дѣпката надѣлу мѣма **дѣто** стѣка ѳгену (Филипово, Тополовгр., Арх. БДА); глѣдах старѣте бѣби и мѣйките ни, **дѣто** пѣлеха свѣшти (Райкова могила, Свиленгр., Арх. БДА) и др.

Формално подчиненото изречение се отнася към допълнението на главното. Именно от тук произтичат някои елементи на определеност в значението на подчинените части, като някои изречения са близки до случаите на преходно определително-допълнително свързване, които вече бяха разгледани. Разбира се, тук трябва да се вземе пред вид съществуващата в диалектния синтаксис синтактична синонимика. Но за установяване на синтактичния тип на свързването трябва да държим сметка за общите структурни белези, които то има. Съотношението на частите, които участвуват в разглежданото тук свързване, е типично допълнително:

Най-напред, тук има характерната за допълнителното свързване модалност (т. е. пресичане на два аспекта на протичане на действието); освен това, връзката е не между качество и неговия носител, а разкриване на съдържанието на субектно-обектни отношения чрез подчинени субектно-обектни отношения.

Специфичното за тази разновидност на допълнителното свързване е това, че в случая имат много важно структурно значение обектните връзки

на сказуемото от главното. Тук са задължителни следните условия: главното и подчиненото имат различни подлози; допълнението на главното е подлог на подчиненото. Това са съществени признаци и тяхното наличие е един от структурните елементи, които определят спецификата на функцията на съюза в това свързване. Тази функция следователно е усложнена в този случай, тя протича в много повече направления.

Основите на това свързване можем безспорно да търсим в разговорната форма на съществуване на диалекта. Но това не е само чисто разговорно явление; то е факт на особен диалектен синтактичен строеж. То произтича от изтъкваната вече особена структура на синтагмата в диалекта, от стремежа за по-тясно свързване на най-важните елементи на мисълта и на изказа, а също така — от възможността да съществува особена синтактична синонимика, при което е допустимо (за разлика от книжовния синтаксис) непълно изясняване на отношенията, съществуване на преходни типове.

II. Индикативно допълнително свързване

Индикативното подчинително свързване има някои особености, които го отличават от разгледаното до тук свързване в съобщителни изречения. Тези особености се предизвикват от съществени черти в синтактичния строеж на изреченията и от връзката между тях.

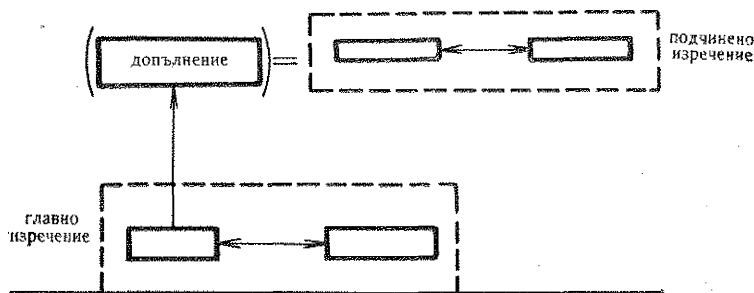
Основното, от което трябва да излизаме, е напълно завършената структура на подчиненото изречение. Най-често това е косвено-въпросително изречение, което се различава по своя строеж от главното, тъй като е оформено като въпросително изречение. При това още по-силно изпъква самостоятелността на главното и на подчиненото, а с това се променя и функцията на съюза. Главният момент е този, че съюзът участва най-напред в оформянето на подчиненото изречение със свое самостоятелно съдържание; съюзът е член на подчиненото изречение, пълноценна част от неговия състав. Ето защо в тази позиция не се срещат думи, които са съюзи по произход, а се използват съюзни думи, имащи свое самостоятелно значение и употреба и в рамките на простото изречение, като: *каквѡ* (*кикѡ, кво, ко, къкѡ*), *што* (*шче*), *как* (*кък, кикѡ*) и др. Например: *он се мислѣл што че излѣзне и че ги нападне* (Радуй, Брезн., СБНУ XLIX 354); *ти чу, каквѡ думѣ сънцѣто, што да правиш* (Каменица, СБНУ XL 431); *сиг'а да видим кѡ ша правиш* (М. Азия, СБНУ XLVII 200); *йди, марѣ комийко, йди виш шо станѣ с нашата* (Банско, СБНУ XLVIII 264); *айде д идеме у грат у чаршията да видиме, што се говори новина* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 566); *после... турскио цар... се сетѣл каквѡ да ги лови, та он да царѹва* (Елешница, Соф., СБНУ XLIV 505); *казвай от койѣ си зем'а и каквѡ си дошѣл до тѹка* (Софийско, СБНУ IV 3 167); *и тѡ трѣгва из гурѣта да търси с какѡ да нарани кака си* (Долапите, Рус., Арх. БДА); *питауме съ каквѡ жѣ гѡтвим за бул'ките и за работниците* (Ценово, Рус., Арх. БДА) и др.

От примерите е ясно, че всяка от тези думи, които изпълняват свързваща функция в сложното изречение, има свое самантично и синтактично съдържание в простото — както всички пълнозначни думи. Функцията на въпросителната дума като член на простото изречение може да бъде

различна, но това няма значение при определянето на синтактичната ѝ функция като съюзна дума, осъществяваща допълнително свързване (както това до известна степен се отразява при определителното свързване например, където се изразява един „сложно-съставен признак“). Това означава, че в синтактично отношение всички допълнителни свързвания в косвено-въпросителни изречения са еднотипни. Функцията на въпросителните думи (наречия или местоимения) в тази позиция е еднаква: те (както и при съобщителните изречения) поставят ситуацията от допълнителното изречение в подчинение на ситуацията от главното.

Към всичко това трябва да прибавим, че главното и подчиненото се отнасят към различни видове: главното е пряка, а подчиненото има всички характерни черти на пряката реч. Такива елементи имат и някои други видове допълнителни изречения, например изреченията, свързани със съюза *да*, но между двата случая има съществена разлика. Само изреченията косвени въпроси имат пълна, абсолютна структурна завършеност, форма на напълно самостоятелни изречения.

На лице са следователно съществени признаци на едно по-различно синтактично отношение. Различен е изобщо характерът на връзката между двете действия. В изреченията от този тип не можем да открием два аспекта на протичане на действието: действието в подчиненото изречение разкрива съдържанието на главното като предметно съдържание, а не като действие, представляващо съдържание на субектно-обектните отношения на главното сказуемо. Субектно-обектните отношения на подчиненото изречение не се включват в общата линия на контекста, нямат отношение към неговия развой. Това е комплекс от отношения, равностойни на допълнение в простото изречение; този синтактичен комплекс се свързва направо и само със сказуемото, а не със субектно-обектните връзки, които това сказуемо образува. Ето защо той не може да бъде представен в никакво отношение към развой на контекста (който се образува не от отделни членове на изреченията, а от субектно-обектни отношения). Мястото на този вид подчинени допълнителни изречения в сложното изречение може да бъде означен по следния начин:

Тук няма основните черти на допълнителното свързване — две плоскости на протичане на действието, от които една е обективна и една — субективна. Двете действия протичат еднакво реално в темпорални оси, които вървят паралелно една с друга и нямат никакво определено съотношение помежду си, без никакво определено съотношение в контекста

и във времето на развитието му; нещо повече, категорията време не е актуална при изграждането на свързването (при обикновеното допълнително свързване тя е присъща на отношенията дотолкова, доколкото пресичането на двете плоскости се извършва в някакъв реален темпорален момент). Не са актуални и останалите категории, характеризиращи синтактичната съчетаемост на сказуемото. Следователно тук липсват не само някои важни признаци на допълнителното свързване, но и основни белези на съюзното свързване като синтактична категория. Тук имаме особен род синтактично подчинение, което се осъществява по други, различни принципи.

В друг аспект трябва следователно да търсим и функциите на онези думи, които осъществяват това свързване. Те не отбелязват съотношение на вътрешно свързани действия, на зависими един от друг комплекси от субектно-обектни отношения. В допълнителното свързване функцията на съюза се отнася към реализацията на едно съотношение (двете действия съществуват и в един момент едното става съдържание на другото); в този случай тя се отнася към предметното съдържание на подчиненото действие: двете действия съществуват, без да се свързват или кръстосват помежду си; съюзът отбелязва, че предметното съдържание на подчиненото действие представлява обектно съдържание на сказуемото на главното. В този смисъл се натъкваме на определена субстантивация на въпросителните думи, които се употребяват в тази позиция. Тази субстантивация, неприсъща на съюзите и съюзните думи в типичните съюзни свързвания, също така ни насочва към извода за особения характер на тези свързвания. В случая има по-скоро семантична връзка между сказуемото на главното изречение и именна част от подчинената, изпълняваща функцията на негово допълнение, отколкото съюзно подчинително свързване.

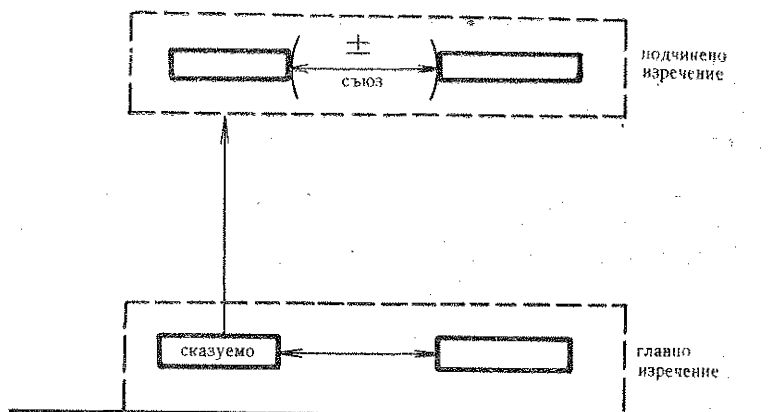
От всичко следва, че имаме работа с един по-особен тип синтактично свързване, със своеобразна промяна в същината и функциите на свързващите думи.

И така, като вид допълнително свързване в рамките на сложното изречение, косвено-въпросителните изречения представляват един ясен и еднообразен синтактичен тип. Но дотолкова, доколкото подчинената част не е просто допълнение, а синтактичен комплекс, в него могат да се срещнат редица разновидности. Връзката на въвеждащата дума (субстантивираната въпросителна дума) със сказуемото и останалите части на подчиненото изречение може да има индивидуални особености, при което да възникнат редица отсенки в значението на конструкцията. Това е вече и специфична особеност на тези свързващи думи, която обаче се отнася по-скоро към семантичното им съдържание, отколкото към структурната им синтактична функция, която е доста строго и еднообразно ограничена. Тези нюанси внасят в допълнителното ѝ съдържание елементи, които сближават допълнителните изречения с други видове подчинени изречения, например с подложните (*он се мислил **што** че излезне и че ги нападне* — Радуй, Брезн., СБНУ XLIX 354; *рекъл ву да му приготви, **што** ву трѣбе за по пѣто* — Каменица, СБНУ XL 423; *па вѣе слѹшайте да видиме **шо** лѣ ке вѣка* — Банско, СБНУ XLVIII 359; *решават кой да флѣне* — Железари, Игайловгр., Арх. БДА; *бабата се чѹдила кой ше е* — Осенец, Разгр., Арх. БДА; *трѣгнал ис цѣрството да трѣси*

кой же се найёме да намёри дъштерё му — Ореш, Свищ., Арх. БДА; дубр'а амъ царицата се научила кой убáжда на мумчѣту — Водолей, Търн., Арх. БДА и др.), с обстоятелствените (и брат му искаёл сичко, какъ се кáчи уз дрѣвото, какъ дошлѣ г'аволето — Каменица, СбНУ XL 419; кигà дошлò, он га питàл кикò е укротило лудите кон'е — Кюст. Краище, XLIX 344; много пъти питува какво толко сърчено спечали — Врѣбница, Соф., СбНУ I 139; па ошлѣ да дѣрат дѣка е по-длабокò — Каменица, СбНУ XL 425; айда да ми кáжеш, дѣка ѝ си закопàла — Банско, СбНУ XXVIII 343; майк'ата пита òти ѝа нѣма — Желязково, Груд., Арх. БДА; снòшти ма питаути заштò билò Крушову — Кошов, Рус., Арх. БДА; ше кáжза за бáба Стов'ана когò билà млàда — Дряновец, Разгр., Арх. БДА; нѣгу гу мрàзела и мислила как да го погуби — Тодювци, Ел., Арх. БДА; т'а гу пунитала как ѝе сл'агъл там — Лесичери, Павл., Арх. БДА; глѣдало бáбата как рàнела змийчѣтата — Бутово, Павл., Арх. БДА и др.), с определителните (умнийà разбрàл каквà е рàптата — Кривня, Разгр., Арх. БДА и др.). Това сближаване обаче остава винаги само в плана на семантичния контекст, а не преминава в синтактично граматическо значение. Такава синтактична промяна може да настъпи много рядко, във връзка със съществени промени в синтактичната структура, както е в следния случай: одиле, одиле да дѣрат дек с лопàта да ринат парѝ, не моглѣ да намзрат (Типченица, Ботгр., СбНУ XXXVIII 67). В това изречение, поради изпускането на някои негови именни части, свързването в еднаква степен може да се тълкува и като допълнително, и като обстоятелствено — тъй като елизията не дава възможност да се разбере дали става дума за обстоятелствено (да търсят — къде?) или за допълнително (да търсят — какво?). Това обаче може да се разтълкува повече като проява на особена синтактична синонимия, отколкото като обстоятелствени елементи в съдържанието на допълнителното свързване. Подобен случай представлява и следното изречение: па ошлѣ да дѣрат дѣка е по-длабокò (Каменица, СбНУ XL 425). Трябва да обърнем внимание и върху това, че и в двата случая глаголът на главното изречение има по-определено лексикално значение, а не представя някаква най-общо формулирана психическа проява, както е при типичното допълнително свързване.

Особено място заемат допълнителните изречения, свързани със съюза дали. Макар и оформени като въпросителни изречения, главното в тяхното съдържание не е въпросителното значение, а модалното — възможността да се осъществи действието. Например: придумàла го да испита другàр'а си, дали муне мисли злò (Тетевен, СбНУ XXXI 117); цàру пунитъл мòмчѣту дѣл ше сь сьгльсѝ дѣ зькòлет кончѣту му (НПаз., СбНУ XLVII 437); станул през нòчтѹ да види дали е порàсла пручката (Гърло, Брезн., СбНУ XLIX 648); и фанѣл да се оср̀та на чѣтири странѝ дали ште ги види нàоколо (Тетевен, СбНУ XXXI 121); дудѣ тòс мòйз стàриц и пита дали шь ѝ приѣт (Враниловци, Габр., Арх. БДА); най-нзпрѣт шь идѣт дѣ питѣт мумѣтз дѣлѝ шь сь сьгльсѝ зь иргѣн'з (Станчов хан, Дрян., Арх. БДА); пита мѣ дѣлѝ сьм ѹòдила там кѣдѣто той знàй (Комарево, Пров., Арх. БДА) и др. В следното изречение това личи още по-добре: да видат дали оттàм че донесѣ и ли от другò мѣсто (Каменица, СбНУ XI 416), тъй като съюзът дали тук е употребен като част от двоен съюз с разделителна функция, а за разделител-

ните съюзи и в семантичен план е характерно това, че разкриват възможността или невъзможността да се осъществи едно действие. В синтактичната същина на тези свързвания намираме своеобразно преплетени елементи на двата типа допълнително свързване, разгледани до тук: от една страна допълнителната част се отнася към сказуемото, разкривайки предметното му съдържание, като при това няма две диференциални плоскости на протичане на действията; от друга страна пък няма субстантивиран член-връзка, в който това съдържание да се обективира. Функцията на съюза се изразява в това, да свърже със сказуемото на главното един субектно-обектен комплекс, разясняващ предметното му съдържание, чисто реализиране обаче не е сигурно:

Така че съюзът, който осъществява тази връзка, има подчинителни функции по отношение на главното изречение и е съчинителен в плана на подчиненото изречение (където е част от разделителен съюз, най-често с изпусната втора част).

Същата синтактична специфика има допълнителното свързване и в една друга група изречения, които не са по форма косвени въпроси. Става дума за изречения от типа: *и шъ нърид'ят къквѣту нѣс'ят* (Божени, Габр., Арх. БДА); *хѣдетъ дъ нѣс'ятъ нъ булкѣтъ дрѣите — рѣк-летъ, блѣзѣтъ, къкѣтъ зѣт'у ѿе кѣпил* (Поликраище, Търн., Арх. БДА); *и тѣй си пукѣнѣ куйт си ѿскъ гѣсти* (Станчов хан, Дрян., Арх. БДА); *къкѣто ѿмали изѣли гу* (Щипско, Варн., Арх. БДА); *какѣтъ спечѣлиши ѿ го раздѣлимъ двѣмата* (Ореш, Свищ., Арх. БДА); *арѣзватъ малѣче ли, бѣтѣолицѣ ли, какѣто ѿмат* (Гецово, Разгр., Арх. БДА); *мѣйкѣтъ къкѣту ѿ съ уткѣсни ут сѣрци даѣа* (Плазовец, Бург., Арх. БДА); *бѣрн'ѣка гѣ дойде кадѣстр'а да зѣбра, кѣдѣта му кѣжат, нѣга зѣбра* (Лозен, Свиленгр., Арх. БДА) и др.

Характерно за тези изречения е това, че те много напомнят по структурата си определителни изречения, в които е елидиран местоименен член; към този елидиран член се отнася семантично подчиненото изречение, като негово определително изречение. Този генезис на разглежданите изречения определя и особеностите на допълнителното свързване в този случай. Тук не се касае за такова допълнително изясняване на от-

ношенията в главното изречение, при което се допълва с материални, предметни елементи съдържанието на сказуемото. Ето защо свързването въвежда част, която има по отношение на сказуемото място като на допълнение. Това е съвсем ясно в следното изречение: *чукми си чѣсън и дѣт ѿе останаѹ ут чурбѣтъ* (Полски Сеновец, Търн., Арх. БДА), където допълнението и допълнителното изречение са семантично равнозначни и се отнасят по свършено еднакъв начин към сказуемото на главното изречение.

Това са главните особености на допълнителното свързване в българските диалекти. Както личи от приведения материал, в синтактично отношение не можем да открием съществени различия нито между отделните диалекти, нито между системата на диалектния синтаксис и системата на книжовния език. Различията в това отношение могат да се сведат към онези особености, които се обуславят от устната, речева форма на реализиране на диалекта.

По-съществени разлики има по отношение на броя и вида на думите, които изпълняват функцията на допълнителни съюзи, които в някои диалекти се различават. По-важно е обаче да се отбележи това, че поради тези лексикални различия, в някои случаи може да се стигне до синтактична синонимика. При това явлението няма лексикални причини: в повечето случаи не става дума за смесване на различни видове изречения с допълнителните, поради използването на различни съюзи, а за различна степен на десемантизация на съюзните думи, поради което синтактичните им функции се проявяват по различен начин и в особени съотношения с други видове свързвания. Както личи от приведения материал, тези синонимии са по-характерни за западните говори. Впрочем тези различия не са толкова съществени, те не характеризират цялостно облика на тази синтактична категория и затова не могат да бъдат критерий за някаква подялба на диалектите. По отношение на допълнителното свързване българските диалекти образуват една цялостна система без съществени отлики.

ЛОКАЛНО СВЪРЗВАНЕ

Локалното свързване изяснява пространствените обстоятелства, при които протича действието в главното изречение.

Осъществява се с помощта на въпросителните думи *къдѣ, дѣка* и относителните наречия, образувани от тях (*дѣто, дет, дѣкато, къдѣто* и др.).

Локалното свързване въвежда подчинено обстоятелствено изречение, което посочва направлението или мястото, където протича действието на главното изречение. Категорията място (пространство) обаче в синтактичен аспект се определя по особен начин: чрез някакво действие, което протича в него или пък е характерно за него. По този начин тя придобива особен функционален смисъл и се различава от категорията място (пространство), такова каквото е в лексиката — форма на съотношение между предмети и разстояния. Пространствеността (локалността) в синтактичен аспект означава запълненост на тези съотношения с някакво действие, с някакви субектно-обектни отношения. Ето защо и локалните съюзи в типичните, чисти локални свързвания, осъществяват

връзка на подчиненото изречение направо със сказуемото на главното изречение. Например: *та ке вървѣм, та к ѿдем, дѣто е вѣнената чеимѧ* (Банско, СБНУ XLVIII 313); *и слѣнцѣто се врѣнѧло, дѣка билѧ ѡште пред ручѡк* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 567); *ѡзни леп и сѣренѣ ѡднеси дѣка играѡ децѧта* (Баба, Брезн., СБНУ XLIX 586); *Кикилѣш си трѣгѣл напрѣт и стѣгѣл, дѣкато живеѣла ламѧта* (Конска, Брезн., СБНУ XLIX 349); *тогѡй поѣдѡа през морѣто, ѡдѧ десет дѣна, слезѧѡа, дѣкато се збѣрат сѣчките морѣта* (Соф., СБНУ IV 3 164); *везѣ та а затвори, дѣкато кокошките лежѣа* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 133); *дѣту ѡмѣ баби там съ трѣпѣт, збирѣт съ* (Велика, Помор., Арх. БДА); *дѣту стѣгним вѣчѣртѣ — там шѣ нуштѡвѣми* (Мрѣзевци, Тревн., Арх. БДА); *ѡ пѣтѣк никѣт кѡмѡвѣт л'ѡп там, дѣт шѣ прѡѣт свѡдѡѣтѣ* (Дебел дял, Севл., Арх. БДА); *ке налѣѣш мѣнците с ѡдѧ, ке ги тѣри там, дѣт играѣат хорѡто* (Мезек, Свиленгр., Арх. БДА); *ке трѣкѡла погѡчката, дѣто ѡтѣде, тѡм ѡма вѡда* (Долно Ябѣлково, Груд., Арх. БДА) и др.

В изречения от този тип имаме локално свързване от най-чист вид, без никакви странични елементи. Ето защо и във функцията на съюза са най-силно изразени свързващите синтактични елементи. Структурните особености на този вид свързване са такива, че локалното значение се изразява само чрез действията, извършващи се в пространството, чрез отношенията, съществуващи в него. Локалното значение не замества обстоятелствено пояснение за място, а само е синтактически, структурно съотносително с него. Интересен в това отношение е следният пример: *ис кѣшти, ис двѡртѣ, кѡдѣту съ усѣѣти, свинѣти, дубѣтѣкѣт, сѣ шѣ нѣслѡгѣми ут букѣт* (Батошево, Севл., Арх. БДА). Обстоятелствените пояснения за място от главното изречение заемат еднакво семантично положение по отношение на сказуемото; подходѣт към разкриване на синтактичното значение обаче е различен в аспектите, разгледани по-горе: в единия случай има връзка на сказуемото с една дума, а в другия — със синтактичен комплекс. Интересно е също така следното изречение: *пѡпѣ ни развѣждѣ там, дѣту свѣтѣй Ивѡн Рѣлци съ крѣл пуд иднѣй кѡмѡни* (Кесарево, Търн., Арх. БДА). В него материално-пространственото изясняване е оформено като обстоятелствено пояснение на подчиненото, макар да има значение и за подчинителното свързване. Това разположение на частите обаче, тази връзка, която се осъществява в изречението, идва още веднѣж да ни покаже, че синтактичната локалност в сложното изречение и локалността, изразявана от обстоятелствените пояснения в простото изречение, са две различни категории.

Сѣщия извод можем да направим и от онези примери, в които съюзната дума съдържа някои елементи на дистрибутивност в значението си: *слазѣла ѡд горѡту и, кудѣ мѣнѣла, се ѡмѣтала* (Конска, Брезн., СБНУ XLIX 349); *дѣка стѡпаѡ ѡнѧ, сѣ да порѣжеѡа* (Банско, СБНУ XLVIII 319). В тези случаи съюзът не назовава конкретно място, където протича действието, а идеята за пространственото разпространение на действието, за създаването на еднотипни субектно-обектни отношения последователно и в различни места. А това означава, че той по принцип не замества някакво обстоятелствено пояснение.

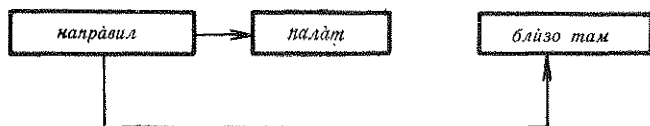
Именно поради тази причина в диалектите много по-широко, отколкото в книжовния език, се употребяват локални съюзни думи, образу-

вани с предлог: *иди си уд дету си душдл* (Устово, СБНУ I 117); *кончѣту фукнѣло да б'ага на кад'ату утушила майка му* (Тетевен, СБНУ XXXI 118); *зѣми да ѝа улаѡ'т на което м'аство билл* (Дряновец, Разгр., Арх. БДА) и др.

Освен тази свързваща функция, съюзът има и друга — назоваваща мястото на действието. В този структурен тип обаче тази функция е много слабо изразена, и то в кръга на семантичните и контекстови отношения, а не на структурните особености.

Тази назоваваща, материално-пространствена функция на локалните съюзи е в същност своеобразна проява на атрибутивна връзка. Ето защо тя се проявява много по-ясно в случаите, когато главното изречение съдържа обстоятелствено пояснение за място, с което подчиненото изречение се свързва. В такъв случай подчиненото изречение е съотносително с обстоятелственото пояснение и тази съотносителност се отбелязва от съюза. Например: *кѣде там, дѣто го прѣте* (Банско, СБНУ XLVIII 295); *отишѣл там, кѣде се збрѣло селѣто да нѣи дава вода* (Бело поле, Белогр., СБНУ XLI 446); *и легнал там, кѣдѣ е гнездѣто (там)*; *зел кокѣшките и бегѣл пѣ там, дѣкато си одѣли* (Банско, СБНУ XLVIII 272) и др. Обстоятелственото пояснение може да бъде изразено не само с наречие, а и да бъде разгърнато, например: *ѹтре пѣ ке и водѣ на кѣх друга страна, дѣто пѣле не пѣе* (Банско, СБНУ XLVIII 315); *отишѣл нѣйде наврѣх горѣта, дѣкато пѣле не пѣе* (там, стр. 271); *искачваме сѣ на много висока планинѣ, кѣдето ѣе постил четиресет дѣна Исус* (Шейново, Каз., Арх. БДА) и др. В тези случаи вече има сложна връзка, която се отразява и върху характера на синтактичните отношения. В изречения от този тип вече е съвсем ясно, че обстоятелственото пояснение от главното изречение, което има съвсем определено съдържание, и подчиненото локално изречение образуват един „сложно-съставен признак“ — те по различен начин назовават мястото на протичане на действието. За синтактичната структура на тези изречения обаче е особено важно да се отбележи това, че тук има съчетание на два вида отношения — локални и атрибутивни. Тук има две неща: от една страна мястото на протичането на действието се назовава и определя в неговата предметна същност от наречието за място:

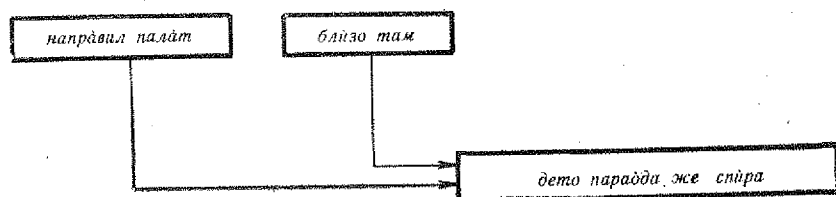
цѣра направил палѣт блѣзо там дѣто парѣда жѣ спѣра (Ореш, Плев., Арх. БДА).

От друга страна, това място, разбирано като материално пространство, се определя като терен, върху който се развиват субектно-обектни отношения (вж. на стр. 128).

Съюзът осъществява връзка в две насоки: направо със сказуемото — и това е чисто локално синтактично отношение, и с обстоятелственото пояснение за място — което е отношение от типа на атрибутивните, защото разкрива съдържанието на това обстоятелствено пояснение. Типът

на свързването и характерът на синтактичната функция на съюза се определят от пряката връзка на подчиненото изречение със сказуемото, но тук има интересно съчетание на две синтактични категории, безспорно породено от различния характер на морфологичното и на синтактичното

значение локалност. Именно това преплитане на синтактично и морфологично в структурата е основно за този синтактичен тип. Следователно връзката, която се осъществява, има по-сложен характер, който графически може да се означи по следния начин:

Тази сложност и многопосочност на връзката позволява и по-свободно разположение на частите в изречението, както е например в следното изречение: *да направи син тй златен пѣт и мос са злати аблки по него дѣту ште мѣне дештер'а ми* (Тетевен, СБНУ XXXI 126); тук съюзът на пръв поглед не е свързан със сказуемото, а като че ли въвежда определително изречение към обстоятелственото пояснение. Ако го разглеждаме обаче във връзка с особеностите на целия тип, ще установим, че имаме локално свързване, с типичната локална функция на съюза. От същия тип са отношенията и в изречението *жина, дет ми съ кръкътъ, убърнй там дъ ми дѣди глѣвѣтъ* (НПаз., СБНУ XLVIII 439), където именно съотносителността на подчиненото с част от главното обуславя словоредната свобода.

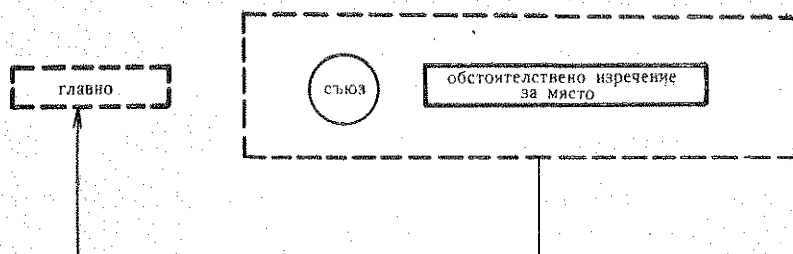
Наред с казаното до тук обаче трябва да обърнем внимание и върху една друга страна от спецификата на тази разновидност на локалното свързване, която е много по-характерна за диалектите, отколкото за книжовния език¹. Това е връзката между сказуемото, локалното подчинително изречение и предметната обстановка, в която протича действието. В диалектния синтаксис можем да намерим двете крайни степени, в които се проявява свързването на подчиненото локално изречение: едната, при

¹ В книжовния език са много по-редки случаите, когато локалният съюз се свързва с разгърнато обстоятелствено пояснение. В „Съвременен български език. Синтаксис“ от К. Попов например не е приведен нито един пример от такъв вид, а в „Основна българска граматика“ от Л. Андрейчин има само един, от мерена реч (из „Псалом на поета“ от П. П. Славейков).

която съюзът свързва направо локалното изречение с действието на главното изречение (със сказуемото), и другата, когато тази връзка е толкова опосредствувана, че с помощта на съюза се изгражда една цялост на локалното поясняващо изречение и имената, поясняващи в главното изречение материалната обстановка. Ето примери от двата вида:

I. *Тръгнал пак ъс т'ау нѣино, дѣту зимувѣт тий и той венну дѣ зимувѣ* (НПаз., СбНУ XLVII 438).

Тук (а така е и в приведените по-горе примери) нямаме никакво конкретно указание за мястото като предметно пространство, където ще протича действието; функцията на съюза не е в това да посочи такова място в пространството: основното в значението на изречението в контекста е в социативните отношения ('едновременно протичане на действията на двата субекта на едно и също място'). Следователно връзката на обстоятелствената част, свързана с локалния съюз със сказуемото, е съвсем пряка — и лексикално, и синтактично; графически това може да се означае така:

II. *Грешнийат айдук сѣдѣл до рекѣту, дѣкато да мѣне обранийат* (Гърло, Брезн., СбНУ XLIX 655).

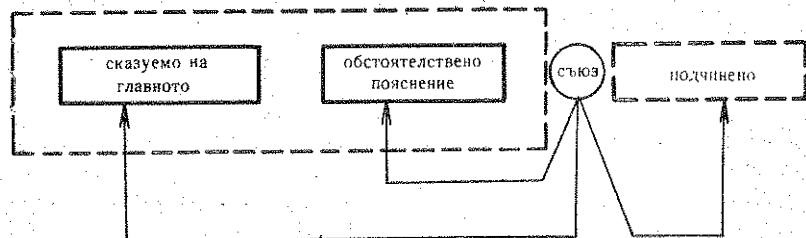
В това изречение двете части, които посочват пространственото протичане на действието, са свързани със сказуемото много по-сложно: от една страна има пряка връзка между сказуемото и подчиненото локално изречение:

сѣдѣл... дѣкато да мѣне обранийат

Обаче за пълното разкриване на отношенията съществено значение има и обстоятелственото пояснение, което се свързва от една страна пряко със сказуемото (чрез прилагане), а от друга — с подчиненото изречение, въвеждано със съюза:

реката..... дѣкато да мѣне обранийат

Обстоятелственото пояснение има важно значение за изясняването на от-

ношенията между действието и подчиненото изречение. Съществена роля за това направление играе двуплановата функция на съюза в тази позиция (вж. на стр. 129).

В подобни случаи намираме обратната страна на едно явление, което се проявява и при определителното свързване: тясната връзка между действието и вършителите му, която се изразява в характеризиране на действието чрез носителя му, и на предмета чрез действието, което извършва (или в което е ангажиран). Именно поради тази причина често пъти е трудно да се разграничат случаите на определително от случаите на обстоятелствено локално свързване. Става дума за изречения като следните: *но му се испрецило едно море, дѣка царската черка минала како по сѹо* (Кюст. Краище, СбНУ XXXII 588); *на пѹто, дѣка вървѣл орѹчо с царската черка, имало едѣн шамѹк* (там, стр. 567); *к'осето му показало друга воденица, ама пакажало по криваи пат, декато пошло детето, а к'осето кренало по правио пат* (Благоевгр., СбНУ XI 140); *фовеѣли Мара ф една одайѹ, дѣто кѹтка точила бѹница* (Банско, СбНУ XLVIII 326); *фовеѣли йа ф одайѹта, дѣту бил Башакѹте* (там) и др.

В синтаксиса на книжовния български език тези свързвания по принцип се отнасят към определителните, с отсянка на обстоятелственост¹. При това се излиза от предпоставката, че в тези случаи трябва да се предполага в семантиката на изречението едно относително местоимение, заместено от относително наречие.

Приведеният материал и разгледаните особености ни убеждават, че тази предпоставка не е в сила, когато се говори за диалектния синтаксис. Следователно въпросът за класифицирането на тези свързвания не може да се реши така, както в книжовния език. В тези случаи трябва да се анализира характерът на функцията на съюза: ако той свързва двете части така, че те да образуват една неделима характеристика на явлението или предмета (поне в рамките на дадения контекст) и връзката, която осъществява съюзът, е еднолинейна, свързването е наистина определително с обстоятелствени елементи; ако обаче съюзът свързва частите в няколко линии и подчинената част има пряко значение за разкриването на начина, по който протича действието (чрез вместването в пространството на субектно-обектни отношения), свързването е локално, въпреки особеностите в конструкцията (т. е. — връзката с именни части, която в случая не трябва да се смята за основна). Едно изречение като *казѹл... чи пулучилѹ ут царѹ писму, дѣту й пишѹл... дѹ зѹтриѹйт дѹштитрѹ му* (Габрово, СбНУ XII 171) може да бъде отнесено към типа на определителните, защото функцията на съюза в него е по-близка до онова, което беше изтъкнато като характерна черта за определителните съюзи. Същото може да се каже и за следните изречения: *ий намерил на унази се кѹшта, дѣту ий седѣл* (Бешенов, Банат, СбНУ LI 324); *оремака дѣто е кѹшитите са неговите* (Сеново, Разгр., Арх. БДА) и др., защото във всички тях съюзът въвежда част, която има значение за разясняването на същината на именната част от главното изречение. В други случаи обаче трябва да търсим друго съдържание, например: *вов Гложене са одбил на един дигѹан, дѣту намерил познайници* (Те-

¹ Вж. К. Попов, пос. съч., § 410, стр. 300.

тевен, СБНУ XXXI 120). Тук подчиненото изречение далеч не изчерпва своето значение само с това да изясни характеристиката на обстоятелственото пояснение от главното изречение; напротив, съюзът осъществява и пряка връзка със сказуемото на главното изречение — защото тази връзка е много съществена за развоя на контекста в неговата действена линия.

Добре личи разликата между двата вида свързване в следните два примера, близки в много отношения, взети от един и същ текст:

завела и по онаа патишка, дете ръсила пепело (Банско, СБНУ XLVIII 315) и

се ръсила пепел по пате дори до гората, дете се запрели (там, стр. 314).

В първото изречение съюзът въвежда подчинено изречение, което няма отношение към действието на главното, а само разяснява обстоятелственото пояснение; това следователно е определително свързване. Във второто съюзът също така свързва подчиненото с обстоятелственото пояснение, но в същото време — и направо със сказуемото, защото в подчинената част се изяснява нещо много важно за развоя на действието — неговият предел. Следователно в това изречение имаме обстоятелствено локално свързване.

Трябва да изтъкнем също и това, че в говорната практика много често не се прави строга разлика между двата типа. Ето две изречения, взети от говора на едно и също лице: *вечертъ ни си утивът, спът дет и била сид'анкътъ* и *и спът у къштътъ дет и била сид'анкътъ* (Обнова, Плев., Арх. БДА). Съвсем очевидно е, че говорителят не търси точното разграничение на тези два близки синтактични типа, а се задоволява с едно приблизително точно формулиране на отношенията.

Всичко това трябва да се свърже още и с употребата на едни и същи лексикални средства за осъществяването на двата вида свързване. Същественото обаче е, че в случая не става дума за лексикална, а за синтактична синонимика, при която по сложен начин се проявяват функциите на съюзните думи.

Основите на тази синонимика, която е едно от най-характерните явления за синтаксиса на тази категория в диалектите, трябва да се търси в други синтактични явления. Тя трябва да се свърже с липсата на задължителност при употребата на локално обстоятелствено пояснение — наречие в главното изречение, което дава възможност за разнообразно тълкуване на връзките; това е структурната причина, която лежи в основата на посочената синтактична синонимика в диалектния синтаксис. Налице е следователно една типична структурна черта, която характеризира локалните свързвания в тяхната най-дълбока същност¹.

По този начин в диалектите се установява особено съотношение между два синтактични типа — локалното и определителното свързване, което не се изчерпва само с пренасянето на формални средства от единия в другия. Това е въпрос за структурните особености, които правят възможен този процес; и те очевидно ще трябва да се потърсят и в посо-

¹ Трябва да отбележим, че по този начин диалектите стоят по-близо до синтаксиса на старобългарския език, където обстоятелственото изречение за място не изисква наличието на обстоятелствено пояснение за място в главното изречение (вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1963, стр. 240—241).

чената по-горе насока: за особената атрибутивност като съдържание на локалното свързване в диалектите.

Съществен извод от тези особености е това, че в диалектния синтаксис е извънредно силно развито функционалното схващане на категорията локалност. Локалното средство не е просто друг начин за назоваване на пространствените обстоятелства, средство за уточняване, разкриване на значението, съдържащо се в локалното обстоятелствено пояснение от главното, а чисто синтактичен, функционален подход към локалното съдържание на действието. (Това е особено очевидно в слушайте, в които съюзната дума е образувана с предлог.)

Това са главните особености на локалното свързване в диалектния синтаксис. Освен тях трябва да се прибави и известно разнообразие на свързващите средства, изразено в две насоки: от една страна — използване на различни корени (*де* — *къде*), а от друга — наличието или отсъствието на определителен суфикс *-то* в образуването на формите. И двете особености обаче не могат да бъдат свързани с определено, ясно очертано териториално разпространение.

ТЕМПОРАЛНО СВЪРЗВАНЕ

Темпоралното свързване разкрива отношения между действието на главното и протичането на действията в подчиненото изречение за време.

При изразяването на тези отношения се изгражда една вътрешно определена система на синтактични отношения, която няма пряко съответствие с морфологичната категория време, т. е. това са съотношения, които не се свързват с момента на говоренето. В синтактичен аспект това е въпрос за съотношения на действия, т. е. за паралелно или последователно създаване и протичане на субектно-обектните отношения, които образуват контекста¹. Синтактичната роля на съюза в този вид свързване се състои в това, да означаи взаимното разположение в контекста на двете групи субектно-обектни отношения — от главното и от подчиненото изречение, като при това за основен критерий служи разположението на подчиненото.

Съюзите, с които се осъществява темпоралното свързване, са много и различни. По-често срещаните от тях са: *ага* (*ага*), *га* (*га да*), *да*, *ка*

¹ Очевидно, в този случай е неприменима концепцията на Н. Ю. Шведова за синтактичната парадигма, която според авторката се образува от системата от форми на това изречение, носещи в себе си всички форми на тази модалност: реалност, т. е. индикативност във всички три синтактични времена: минало, сегашно и бъдеще, и иреалност (условност и императивност)* (Н. Ю. Шведова, Типология односоставных предложений на основе характера их парадигмы, сб. Проблемы современной филологии, Москва, 1965, стр. 283). Въпросът не е в това, че системата на темпоралните отношения в българския език не може да се изчерпи в тези три времена (аналогия на времената в синтактичен план би могла да се намери, независимо от затрудненията, които биха възникнали), а в това, че изграждането на отношенията в плана на тази парадигма би ограничило разкриването на отношенията само в контекста, би разкрило само тяхното семантично съдържание, но не и структурните отношения. Ако тази система евентуално е пригодна за изследване на простото изречение, където може би важи предположението, че „сказуемостта в двусъставното изречение е средоточие на тези синтактични категории, които формират изречението“ (пос. съч., стр. 283 под линия), в сложното изречение, където тези категории се появяват като отражение на функционално обусловени отношения, този възглед е трудно приложим.

(кѣ), кадѣ (кѣдѣ), какѣ, кѣкѣ, каквѣ, като (кату, като да, кото, кому, кѣт, кѣту), както, когѣ (кигѣ, кугѣ, кѣгѣ, кѣгѣ да), когатѣ (кугитѣ) тикѣ (тикѣ што), току. По-рядко се срещат съюзите л'у (л'у кану) и азѣм.

Както при всяко обстоятелствено свързване, съюзите и тук осъществяват връзка между две действия. Трябва да отбележим обаче, че в този случай, при темпоралното свързване, тази особеност е извънредно ярко подчертана, защото става дума за връзка в областта на категория, която е присъща само на глагола (категорията време) и не може да бъде опосредована от никакви други елементи (предметни, качествени и др.). Ето защо темпоралното свързване няма допирни точки с нито едно от разгледаните до тук свързвания; то може да се приближи обаче до някои други, които са в кръга на също така чисто глаголни категории — модални например. Така че темпоралното свързване и съюзите, с чиято помощ то се осъществява, разкрива отношенията между времето на протичането на действията в главното и в подчиненото изречение, но също така определя и някои особености в начина на протичането им.

Във връзка с това трябва да се отделят няколко типа темпорално свързване в диалектния синтаксис. Във всеки от тях се изразяват различни по тип отношения между двете действия.

1. Реализирането на действието в подчиненото изречение представлява ориентационен момент за реализирането на действието в главното изречение. Например: *кигѣ си отидеш дома, разрежи еднѣту йѣбуку* (Баба, Брезн., СБНУ XLIX 360); *ага душѣл на чешмѣта, пуискал му да гу послужѣ* (Устово, СБНУ I 117); *какѣ вишилѣ сѣлѣнето това, ошилѣ си дома* (Каменица, СБНУ XL 437); *ѣгѣ пуглѣннал царвиѣа син нагорѣа и а видѣа на дѣрту* (М. Азия, СБНУ XLVII 197); *па довѣчера, като се стѣвни, че ги докараш* (Дивотино, Перн., СБНУ XLIX 627); *какѣ че ойдеме дома, ти да направѣши една заграда* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 566); *дѣ захѣда слѣнцѣто испрашѣт кумѣ* (Брягово, Първом., Арх. БДА); *вѣчѣр кѣт зѣми дѣ мрѣкѣѣ угѣдѣми нѣ чушѣмѣтѣ* (Здравковец, Габр., Арх. БДА); *кат утидѣх слугѣнѣа, аннѣ жѣна фустѣн ми направи да йзлезам* (Черничево, Крумовгр., Арх. БДА); *кѣту ги завѣли тѣѣа мѣми, нѣа кѣту са заклѣчва ф аннѣ стѣѣа и нѣкога не пѣска* (Железари, Ивайловгр., Арх. БДА); *га изгорѣ [свѣшта] ке умрѣш* (Сив кладенец, Ивайловгр., Арх. БДА); *шѣтом паднѣт мѣглѣте, пѣчѣам дѣ го прѣѣ нѣ липѣтѣ* (Студена, Свиленгр., Арх. БДА); *гат видѣли цѣганѣто арабѣта зѣли да вѣкат* (Аврен, Крумовгр., Арх. БДА); *и кат пуглѣжда нагорѣ вѣжда мумѣчанѣту на дѣрѣту* (Долапите, Рус., Арх. БДА); *кат ѣа изѣжда царѣу ѣа занѣсал на царѣцѣта* (там); *и той кѣту чул сѣнѣ ни гѣ нѣѣл* (Пиргово, Рус., Арх. БДА); *ги си утѣрилу шѣпѣчѣтѣ* — *изгѣбили и унѣс* (Самоводене, Търн., Арх. БДА) и др.

Във всички случаи съюзът фиксира един момент — извършването на действието в подчиненото изречение. Прямо този момент, който най-често предхожда действието на главното изречение, е ориентирано началото, реализацията на действието от главното изречение. В плана на контекста тук могат да съществуват няколко типа отношения:

— последователно възникване на връзка на един именен член с различни действия (сказуеми). Например: *та ме стѣсни за уѣто... тѣту ме изѣди* (Банско, СБНУ XLVIII 305); *сѣа чѣ'ак, ѣгѣ душѣлѣл, нарѣдил ги ади-*

наста сандѣка вътре (М. Азия, СБНУ XLVII 203); *котѡ* и *напрай* кѡш-
тичка, он ѡа заведе ноштѡ (Градец, Вид., СБНУ XLI 428); *бабата* —
вѣштицата — *какѡ* видѣла, че ништо не мѡже да напакѡсти на тѡѡа
брат и сестрѡ, коѡѡ се замислила, што да чѡни (Кюст. Краище, СБНУ
XXXII 583); *Доколѣнко* *кѡкѡ* чул гѡволското слѡво, *отвѣрзѡл* се *от*
дрѣвото и *си* *отишѡл* (там, стр. 595); *отсѣваме* го *ас* *сѡто*, *азѡм* го
мѣсме (Тихомир, Крумовгр., Кабасанов, Един старинен бѣлгарски говор,
стр. 96); *гѡ* *ужѣним* *шѣ* *си* *ѡдим* *ф* *сѣлуту* (Дебел дял, Севл., Арх.
БДА); *кѡт* *сѣ* *рѣзбулѡх* *зех* *дѣ* *блѣжѣ* (Топлеш, Габр., Арх. БДА); *слет*
като *узрѣѡала* ѡа *пожѣнали* (Чифлика, Тѣрн., Арх. БДА); *прет* *свѡд-*
бѣтѣ *вѣрѣт* *бѣрзукѡнци* *с* *конѣ* и *кѡту* *нѣближѣт* *на* *мумѡчиту* *кѡш-*
тѣтѣ *припѣснувѣт* *силну* (Гѣбене, Габр., Арх. БДА); *отѡдѡт* *си* *кат*
са *найѡдѣт* (Салманово, Шум., Арх. БДА); *Дѣ* *го* *оплѣвим*, *пѡ* *ке* *му*
тѡрим *боклѣк* (М. Градище, Свиленгр., Арх. БДА); *кату* *слѡл* *тѡм*
гледа *чѣтири-пет'* *стѡци* *наредѣни* (Железари, Ивайловгр., Арх. БДА) и др.

В този случай съюзът маркира съотношението между два етапа на действието, които протичат в един и същи план на контекста.

— възникване на субектно-обектните отношения на главното след реализиране на действие, което е само съпровождащо по отношение на основните етапи на контекста (тѣй като разкрива обстоятелства, при които главното протича). Например: *като* *излѡзе* *жѣвѣдѡта* *отидѣм* *на* *тѡутѡнѡ* (Константиново, Хаск., Арх. БДА); *дѣ* *дѡѡде* *Колѣда*, *напрѣш* *два—три* *дѣна* *го* *закѡлиме* (Искра, Първом., Арх. БДА); *тѡѡ* *тѣѡки* *стѡѡва* *срешту* *Кѡлѣда* *кат* *кѡлим* *сѡвинѣта* (Саламаново, Шум., Арх. БДА); и *тогѡѡа* *като* *дошлѡло* *срѣтнѡш* *и* *му* *са* *присѡло* (Лилково, Пловд., Арх. БДА); *луѡсата* *коѡѡт* *родѡ*, *изѡйкѡваме* *си* *родѡтелѣте* (Кацелово, Бел., Арх. БДА); *заговѣзните* *кѡту* *ѡ* *са* *носи* *копане* *на* *крѣснику* (Шрѣклево, Рус., Арх. БДА) и др.

Тези особености нямат пряко отношение към синтактичните функции на съюза, но те са съществени за разкриването на семантичния обем на употребата му, за възможностите му да участва в оформянето на различни типове отношения. Защото двата типа контексти се различават помежду си доста чувствително: в единия случай критерият за прилагане на последователността е вътрешен, присѣщ на развѡя на действието, а в другия е наложен от външни, неприсѣщи на самото действие обстоятелства. Съюзът следователно влиза в различни отношения.

Изгѣкнатото до тук засяга особеностите на контекста, но все още не разкрива структурните закономерности, синтактичните типове, в които се реализира този вид свѣрзване.

Трябѡва предварително да отбележим, че когато говорим за реализацията на подчиненото действие като ориентационен момент, нѡмаме пред вид непременно строго определен, краткотраен момент. Това има съществено значение, тѣй като по този начин се отстранѡват морфологическите ограничения за формата на глаголите, влизѡщи в такѡв тип свѣрзѡвания. Съюзът отбѣляѡѡа факта на реализиране на действието, а не негов конкретен момент¹. Затѡѡа в такиѡа свѣрзѡѡания могат да участвѡват и гла-

¹ Някои особености има в случаите, когато този ориентационен момент се означаѡа с помощта на съюз, образуѡан с предлог *от* (*откоѡга*, *отка* и др.) или пѣк съюз, който им е синтактично равнозначен. Например: *тогѡѡй* *болѡ* *тѡѡѡно* *една* *годѡѡна*, *откиѡѡ* *мѡмѡта* *се* *спѡсѡла* *от* *ѡлуту* (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX 341); *откѡ* *бѣ* *брат* *ми* *поѡѡ-*

голи от несвършен вид или пък глаголи във време, изразяващо протяжност. Например: *и имал перустѣа — да а фърли на дворо, ага кане грат, и градо да се стѣва* (Банско, СБНУ XLIII 315) — глаголът е в сегашно време и се означава повторително действие; *ка га дунеш, от негастаѣа чадър, колкото голѣм посакаш* (Станьовци, Брезн., СБНУ XLIX 351) — действието се повтаря многократно; *кога се премен'ал, наодиле му три вашки* (Каменица, СБНУ XL 431) — също; *ми лѣ дойдѣ тѣк'у ага бѣше ти заспаѣа* (Банско, СБНУ XLVIII 264) — глаголното време означава резултат, състояние.

Тези примери още веднаж разкриват добре същината на темпоралното свързване като синтактично, а не морфологично, семантично или лексикално явление. Това определя и ролята на съюзите.

В тяхната функция трябва следователно да търсим онези елементи, които определят взаимоотношенията между действията в развоа на контекста. А това е свързано с редица нюанси, които понякога не са чисто темпорални, а имат отношение и към начина на протичането на действията. Можем да разграничим няколко разновидности във функцията на съюзите, които се отнасят все към същия тип свързване.

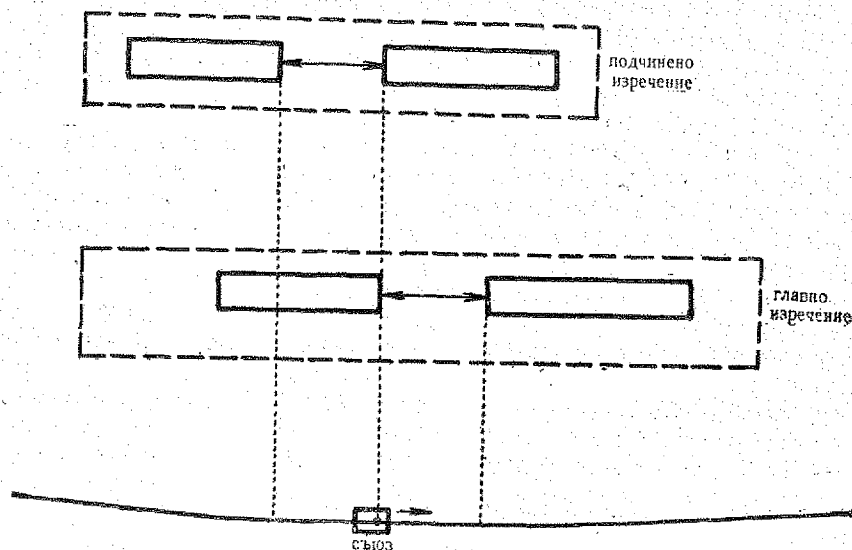
1. В първия тип свързвания съюзът има чисто темпорална функция. Той определя съотношението между две действия, които се следват по време. Например: *той мислѣл, ке айдоко не ке се страѣ, кату види камѣлата со жѣтѣиците* (Банско, СБНУ XLVIII 274); *кѣд зѣнала да зѣма ѣабѣлката, той хи срѣл'ал уф устѣта* (М. Азия, СБНУ XLVII 203); *и хи рѣкол, га са зададе лам'ѣта да гу разбуди* (Устово, СБНУ I 118); *ка се дѣгло — до н'ѣга леп и вода у златни сѣдове* (Красава, Брезн., СБНУ XLIX 346); *кига станѣл, главата му билѣ обѣрната насѣт* (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX 341); *като доби царѣцата, тогаѣ добила момл'аче* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 134); *когато дошле до пазаро, момчето казало на мак'а си* (Горна баня, Соф., СБНУ I 104); *кату отидѣх' там, и тѣа ми а току дадоа, та беѣ пари* (Банско, СБНУ XLVIII 244); *кѣдѣ остарѣл вѣке царѣт викѣл своите тройца сѣнови* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 599); *на пѣсле, какѣ отвѣрзѣл сандѣко, пушил порѣжетѣ насѣт у бунѣро* (там, стр. 569); *ка се наручѣл, погледнѣл у момѣта и се усмѣнѣл* (там, стр. 566); *кѣт е убѣвѣ, тѣа зѣмѣ ѣи шѣпѣтѣ си ут крѣѣтѣ* (НПаз, СБНУ XLVII 445); *кѣд дѣаде тѣлѣсѣму, видѣлу, чи мѣмчету изб'агѣлу* (там, стр. 432); *катѣ ѣа расцѣпѣ, он насѣди лѣз'е* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 100); *и като побегнѣ, оди, оди и отидѣ у едно сѣло* (там); *и хѣрата гѣто се вѣрнали, зѣли да тѣрсѣт пиѣли по горѣта* (Заберново, Малкотърн., БД I 161); *ка одминѣл, питѣл кѣн'о* (Радуй, Брезн., СБНУ XLIX 355); *живѣтните кига се разбудѣли, видѣли господѣратѣга си закѣан* (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX 341); *и пѣслѣ кѣту сѣдним сѣнѣѣ шѣ гу ѣѣдѣм* (Гѣбене,

нал, на сан не бѣх го видѣла (Локорско, Соф., СБНУ XVI и XVII 3 120); *сѣко ѣедно детѣ, откѣ го крѣста, гѣспѣд му испрѣшта по ѣедѣн ѣнгѣл да го пѣзи* (Соф., СБНУ IV 3 90); *апатѣлк не е станѣло откѣ пѣзим* (Говедарци, Самок., ИИБЕЗ IV 318); *двакѣйсе годѣни стѣна кат ѣе ичѣзнал отѣка* (Ореш, Свищ., Арх. БДА) и др.; Тук имаме работа с една синтактично-семантична особеност: ориентационният момент на главното действие, което е започнало да се развива или пък изцяло се е реализирало много време преди започването на главното и в момента, в който започва да се реализира главното, вече не е актуално. Това обаче не променя принципно синтактичните отношения, само ги обогатява с допълнителен семантичен нюанс.

Габр., Арх. БДА); и *къту* *фнась* *ф* *къштътъ* и *чумътъ* *утивъ* *ф* *къштътъ* (Тодорчета, Габр., Арх. БДА); *кът* *наближили* *дѣту* *жѣнѣли* *кънѣт* *зафѣрчал* (там); *чи* *тѣ* *къту* *сукнѣи*, *чи* *йъ* *дрѣпнѣи* и *йъ* *зѣвлѣкли* *мѣжѣту* *там* *у* *чурбѣжѣйѣтъ* (Топлеш, Габр., Арх. БДА); *къту* *гу* *слѣжи* *дѣ* *фѣасѣ* *шѣ* *гу* *нѣкѣти* *сѣс* *бук* (Батошево, Севл., Арх. БДА); *рѣсикѣ* *вѣрѣт* *с* *кунѣ* *сѣс* *снѣрѣди* и *къту* *стѣгнѣли* *ф* *Илѣнѣ...* и *зѣпочѣтъ* *дѣ* *гѣрмѣт* (Шилковци, Ел., Арх. БДА); *штѣм* *дѣйде* *велѣкденцѣката* *срѣда*, *мѣйкѣте* *ни* *измѣваха* и *ни* *вѣдѣха* *на* *цѣрква* (Райкова могила, Свиленгр., Арх. БДА); *кътѣ* *дѣйде* *рѣспѣтѣиѣ* *пѣтѣк* *пак* *отѣваме* *на* *цѣрква* (там) и др.

Действията на главното и на подчиненото протичат последователно. Съюзът отбелязва реализацията на подчиненото действие като ориентационен момент, в който започва главното действие¹. Тук не става дума за строго фиксиран момент от действието на подчиненото (например края му), а за факта на неговото реализиране. При това съюзът има чисто темпорално значение, т. е. реализацията на едното действие не е условие за реализирането на другото, а има само последователност във времето. Това е особено очевидно, когато двете действия са относително самостоятелни в развоя на контекста, например в следните изречения: *когѣ излѣзне, оно нѣма лесѣцѣта на колѣбата* (Клисура, Михгр., XLI 451); или *когѣ поглѣднал, оно нѣма рѣба, нѣма лесѣца* (Грамада, Кулско, СБНУ XLI 433); *кѣту видѣла мѣкѣта, кѣ не кѣ мѣдже нѣкакѣ да флѣзе, уплашѣла се* (Банско, СБНУ XLVIII 340) и др.

Отношенията в тези случаи могат да бъдат означени по следния начин:

¹ Много редки са случаите, когато в този ориентационен момент главното действие не започва, а завършва, както е например в следното изречение: *ага ми кажѣте какѣ е таа жѣна, шѣ е закъпѣна до поасѣ долу в бунѣицѣто* (Банско, СБНУ XLVIII 314). Това зависи обаче от морфологически особености, а не е свързано с функцията на съюза и не променя нищо в нея.

Съюзът отбелязва един момент, реално съществуващ по темпоралната ос, който е граматически значим и за двете действия: за действието на подчиненото изречение — като краен, последен етап от съществуването на субектно-обектните отношения, за главното — като момент, в който се създават субектно-обектни отношения.

Във всички случаи, когато свързването има само темпорално значение, независимо от особеностите във взаимоотношенията между протичането на двете действия, функцията на съюза е еднопланова, еднолинейна. В неговото значение не се включват допълнителни елементи, които да се отнасят към особености в характера на действията или отношенията между тях. Това е най-често срещаният случай от този тип свързване.

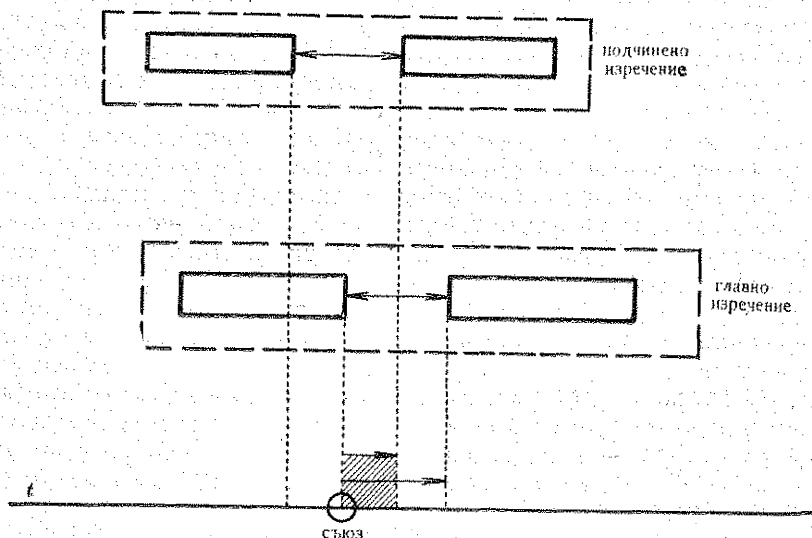
2. Друг вид свързване, при който действието в подчиненото изречение представлява ориентационен момент на главното, е онзи, при който съюзът носи елемент на бързо следване на действията или на внезапност при пораждаването на главното действие. Например: *тикѐ што се родило прѣвото дете, царѣцата не видѣла от мѹке, а сестра му зѣма детѣто* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 580); *и зетѹ, какѹ видѣл говѣдата, извикал от пред каѣшти* (Каменица, СБНУ XL 422); *чекал колко цигара човек да иѣне, и тикѐ слѣнцѣто блѣснало откъде Глѹжѣе* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 569); *ага билѹ в гѹрниа крѣй на грѹбишчѣта току е западнувало страх* (Банско, СБНУ XLVIII 287); *какѹ го одвѣл и веднѣга ванѹл да орѐ* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 566); *а тѣа, току излѣзѹл ле той, запрѣтали с пѣпел орѣне, та си легнали* (Банско, СБНУ XLVIII 356); *женѹта се наведнала, но штом ги видѣла от стра паднала и умрѣла* (Каменица, СБНУ XL 437); *штом се поразвидѣлило, циганката дошла* (Тетевен, СБНУ XXXI 124); *токо што увѣснале, разумник Пѣтар им извикал* (там, стр. 118); *штом ѹйдеме дѹма, ти веднѣга да ни затвѹриш* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 567) и др.

Във всички тези примери можем да открием една по-сложна функция на съюза. Безспорно, главното в него е, че той отбелязва ориентационния момент на главното действие, което в този случай винаги започва след реализирането на действието в подчиненото изречение. Но освен това винаги е на лице и този допълнителен модален елемент, който характеризира начина на протичането на действието: действията се следват в много ярко изразена последователност, с бърз преход от едното към другото. Тази страна на отношенията особено ярко личи при съюза *штом*; в следното изречение тя е изразена и по лексикален път, чрез обстоятелствено пояснение: *штом ѣа опазѣла рѣбата и веднѣга се ѣавѣла над водѣта* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 587). Тази особеност се отразява и върху главното в съдържанието на съюза — начина, по който се представя протичането на действието; ориентационен момент в случая представлява завършекът на действието от подчиненото изречение. Това, заедно с изтъкнатите особености, придава по-специфичен начин на този вид свързване; в него функцията на съюзите е по-сложна, като в нея се отразяват вече и някои модални елементи.

3. Особен вид темпорално свързване чрез ориентационен момент на действието в главното е този, при който действието в главното изречение се реализира малко преди завършването на действието в подчиненото. Например: *когѹ да излѣне на врѣ, она се сфѣршило месѹто* (Бело поле, Белогр., СБНУ XII 446); *узнал от нѣга коѹзе, па кѣгѹ да ги прибѣре,*

момчето било настрана от н'я, та козарът га изокъл (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 576); *като* да узрее гроздето, тайа дойде, обере го (Връбница, Соф., СБНУ I 100); и *га* да захуда слънциту, на ддра ша изл'айни булката (М. Азия, СБНУ XLVII 214) и др.

Схемата на това свързване има следния вид:

В този случай се изразяват най-сложните темпорални и модални отношения в сравнение с всички разгледани досега. От една страна действието в подчиненото изречение е започнало преди главното, от друга страна обаче действието на главното се реализира преди неговия край; следователно тук има не просто съвпадане на началото на главното действие с един момент от подчиненото, а и уточняване на начина, по който протичат те. Това вече не е чисто темпорално отношение, а засяга и начина на възникването на действието — в този смисъл в това свързване се изразяват и модални отношения; това се отразява и върху особената форма на глаголите в тази позиция (те винаги са в *да*-форма). Безспорно, това е особеност и във функцията на съюза, но все пак основното в неговото съдържание е в темпоралната страна — означаването на една реално съществуваща точка в темпоралната ос. Тя обаче в този случай има различно значение за двете действия: докато за главното действие това е основен граматически значим момент (създаване на субектно-обектните отношения), за подчиненото тя не е така точно граматически определена. Това е вече особеност на свързването, характеризираща функцията на съюза в модален план, с елементи, които се отнасят към начина на протичане на действията (тъй като съюзът изразява едно особено съотношение на двата синтактични комплекса). Тези елементи водят до редица особености в самите изречения — например тяхната морфологична форма и начина на свързването им.

Този тип свързване не е характерен за книжовния език. Той е явление, типично за диалектния синтаксис; малкото примери, с които то е регистрирано в публикуваните диалектни текстове, са от западни и юго-

източни говори, което дава основания то да бъде локализирано като характерно за тези диалекти.

4. Разновидност на този вид свързване, характерна повече за североизточните говори, е тази, при която ориентационният момент се определя и спрямо момента на говоренето. Действието на главното изречение се ориентира спрямо реализацията на подчинено действие, което още не се е осъществило. Например: *идно времи ги кол'ѝми свинѝти баш кугѝт шѝ утгувѝми сришту нѝгу ден* (Топлеш, Севл., Арх. БДА); *ор'ѝи, ѝабѝлки давѝми, кугѝт шѝ си вър'ѝт иргѝнти* (Здравковец, Габр., Арх. БДА); *когѝто ша уб'ѝват нѝшите синове, кѝрат ги ф Сливен* (Голямо Шивачево, Слив., Арх. БДА); *агѝ ша гѝ садѝм, атрѝваме гѝ* (Тихомир, Крумовгр., Кабасанов, пос. съч., стр. 96) и др.

Особено то за този вид свързване е отнасянето на ориентационния момент към още една темпорална координата. Това означава извънредно голямо увеличаване на морфологичния елемент в съдържанието на синтактичното отношение.

В случая обаче има и една много съществена черта, която отличава това рядко разпространено свързване от всички останали: действието на главното предшества реализирането на подчиненото. Това е един особен и интересен случай на обратна ориентация във времето; и това разкрива много добре разликата между морфологичната и синтактичната категория време. Тук безспорно има един момент на говоренето, но това е условно избран момент, определен по отношение на момента, в който протича главното действие. Така че тук има много сложна темпорална връзка, при която функцията на съюза е да покаже двустранната зависимост на действията във времето. Тази зависимост се гради върху това, че между двете действия има постоянна зависимост по темпоралната ос, и макар действието на главното да предшества по нея действието на подчиненото, именно мястото на подчиненото е избрано произволно върху нея.

5. В една голяма група от примери съюзът фиксира ориентационния момент на действието, но извършването на действието в подчиненото изречение се представя като предпоставка — условие или причина — за осъществяването на главното действие. Например: *като се задало едно даждовито време, седнали да си починат на един бунар* (Г. Баня, Соф., СБНУ I 103); *а сегѝ кѝто той утрѝпѝ лам'ѝта ... тѝк'у ке зѝме него да милѝва нѝйфного* (Банско, СБНУ XLVIII 330); *ѝѝ май не клѝнѝх шѝпка на чорбажѝите и като ми се наедѝ, му отвѝрнах* (Заберново, Малко-търн., БД I 160); *кѝзѝл нѝ цѝр'у чи ѝс нѝкуй цѝр ни ште уздрѝе, кѝд зѝкѝлет кѝнѝету, кѝт едѝе ут сѝрѝѝету му, ше уздрѝе* (НПаз., СБНУ XLVII 437); *кѝт кѝже бѝбата ѝок жѝ г'ѝ бѝйѝе [кукерѝт] сѝс топузо* (Д. Студена, Рус., Арх. БДА); *кут му дѝдѝе шѝ ѝѝ приѝѝе бѝлкѝтѝ* (Беляковец, Търн., Арх. БДА); *сигѝ кѝту ѝ сѝшѝ рѝси^xми трѝ нѝте* (Самоводене, Търн., Арх. БДА); *ти когѝ зѝнѝш, мѝлим ти се ша ми кѝйш и на мѝн'ѝа и ѝас да зѝнам* (Плавинец, Ивайловгр., Арх. БДА); *кѝт не ѝм нагѝтв'ѝт стѝгѝвали да ги плѝшат и бѝйѝат* (Лозево, Шум., Арх. БДА); *кат ѝе сѝл'ѝн ѝгѝн'ѝа, ша турѝш мѝлко плѝѝа да не изгорѝ* (Падина, Варн., Арх. БДА); *метѝ ѝѝ с нѝмету, кугѝту нѝ земѝтѝ л'ѝбу, а кѝту ѝ с тѝвичките не ѝѝ метѝ* (Първомайци, Търн., Арх. БДА); *той нѝ кѝн'ѝ ѝѝ влѝчѝл и кѝту му зѝтинѝл ѝѝ спѝснѝл* (Велика, Пом., Арх.

БДА); *кѣтъ ѿ гулѣмъ нѣвѣтъ многу, удрѣзвѣмъ идѣнъ пѣрцѣлъ* ... пѣкъ *кѣтъ и малѣкъ убикѣлѣтъ сѣчунту нѣвиднѣши* (Мартен, Рус., Арх. БДА) и др.

Както личи и от приведените примери, степента, в която се изразява тази условност на извършването на действието, е различна в различните случаи. Понякога тя е само допълнителен елемент, понякога като че ли е основното във функцията на съюза, това са различия в семантичните нюанси. Ние трябва да посочим главното за функцията на съюзите — това, че имаме един синтактичен тип, в който двете синтактични значения се проявяват едновременно, свързани едно с друго, в особен тип, характерен предимно за диалектния синтаксис и за синтаксиса на разговорната реч.

II. Действията в подчиненото и действието в главното се извършват паралелно, като действието в главното съвпада с един момент от протичането на подчиненото. Например: *женѣта, кѣ си седѣла, току видѣла кѣшчѣта дѣка е фрѣкнѣла горѣ* (Банско, СБНУ XLVIII 317); *аднѣши свѣти Гѣрги, кѣтъ си пѣсалъ уфчѣйцѣтѣ нѣблизу укулу тоѣа бунѣръ, заспѣл* (Устово, СБНУ I 118); *еднѣ вѣчеръ бѣбѣчката, кѣто билѣ ѡште бѣдна, а то припѣраштѣла кѣштѣта* (Тетевен, СБНУ XXXI 108); *медѣ кото истѣкалъ и са разлѣлъ ... и войвѣдѣта, кѣтъ си лежѣлъ, подушилъ и си помѣслилъ ...* (там, стр. 107); *еднѣшке, когѣ си орѣлъ, дотрѣчѣла една лисица и му рекла* (Каменица, СБНУ XI 426); *и то кѣтъ кѣралъ добѣтъку сѣна да си пѣчѣва и да ги напѣу* (Пиргово, Рус., Арх. БДА) и др.

Основното в този тип темпорално свързване е това, че двете действия не са свързани едно с друго по своя произход, не произтичат едно от друго (елемент на такава зависимост има в онези изречения, при които едното действие по един или друг начин е ориентационен момент на другото).

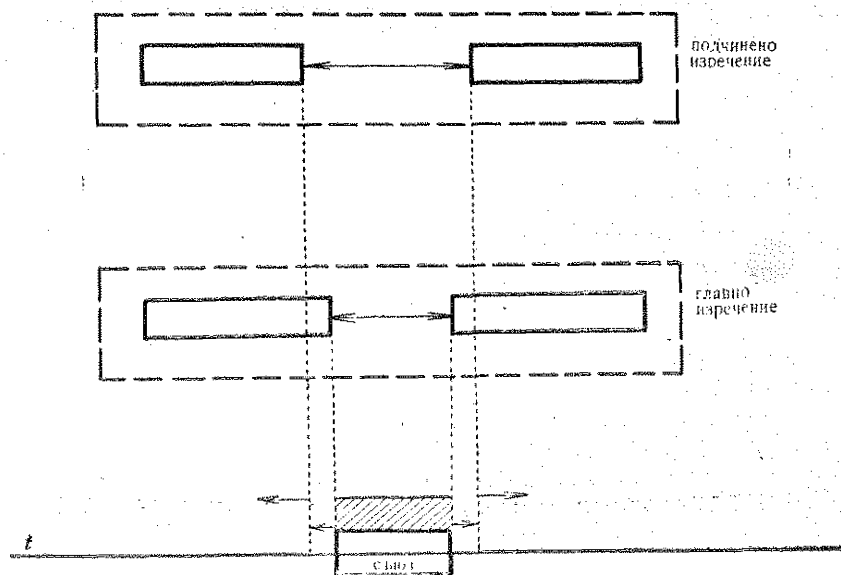
Трябва да се отбележи, че предпоставката за това е различният характер на двете действия: действието в подчиненото изречение е винаги протяжно. За разлика от разгледаните в т. I свързвания, където действието в подчиненото изречение се схваща като вътрешно цялостно (не морфологично, по отношение на глаголният вид, а по отношение на начина на извършването си: винаги става дума за реализиране на действие, възприемане чрез неговото пълно изчерпване или пѣкъ зараждане), в тези случаи се има пред вид развитието, ходът на действието. То е разложено на редица последователни моменти, схваща се количествено, като незавършена верига. Ето защо съюзът не се свързва с някакъв граматически значим момент от това действие — не фиксира непременно начало или край на действието, а го обхваща в неговото постепенно количествено развитие. Действието на главното изречение от своя страна може да протича по различни начини.

Във връзка с това могат да се посочат някои нюанси във функцията на съюза, като обаче основното във всички случаи се запазва: съюзът посочва паралелно протичане на двете действия; действието, въведено чрез него, има вътрешна незавършеност. Затова са много случаите, когато морфологическите особености на сказуемото от подчиненото не изразяват такава незавършеност на действието, като например в изреченията: *не мужѣла да са стрѣѣа гѣ глѣдала бѣбѣтъ, чи надѣуши кѣзѣла кѣзанѣа* (М. Азия, СБНУ XLVII 197) или *кѣтъ пѣлъ удѣ, зѣмѣ му свѣтѣлѣ Брѣангѣл душѣтъ* (там, стр. 439). Тази особеност, която има допирни

точки с глаголни вид, трябва да се разтълкува с оглед на развоя на контекста: двете действия се отнасят към един и същ етап от неговото развитие; ето защо синтактичните особености не влизат в противоречие с морфологичните (видовите).

И така, съюзът въвежда един комплекс от субектно-обектни отношения, които са траещи и изразяват действие, което е започнало, или пък състояние, до което субектът вече е достигнал преди започването на главното действие. Без да бъде в синтактичен план причина или условие за зараждането на главното, действието в подчиненото изречение е предпоставка за неговото протичане. Във функцията на съюза се включва именно този момент и това ни позволява да разтълкуваме употребата на редица съюзи в тази позиция, които по начало не са темпорални. Във връзка с това можем да различим няколко типа свързване от този род въз основа на съотношенията между действията.

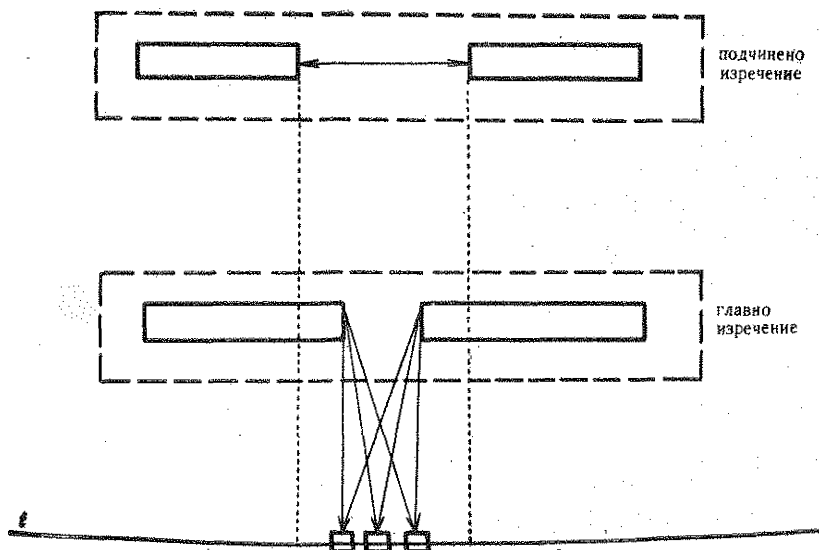
1. Има случаи, когато и двете действия са траещи и се развиват паралелно в течение на определен период от време. Например: *агд вървѣли, Лазибѣта сѣ рѣсила пѣпел по пѣте дорѣ до горѣта* (Банско, СБНУ XLVIII 314); *пувикъл дрътъ си дѣ глѣдѣт кѣт сѣ рѣсѣждѣ мѣмченциту* (НПаз., СБНУ XLVII 437); *йудзѣма нно възѣ да са бѣси и да н слѣша га плѣчат дицѣта* (М. Азия, СБНУ XLVII 202); *царат кѣту фѣд'ал ф чѣркува той дѣрѣал странѣ* (Ловеч, СБНУ III 163); *и тѣй кат уста-нал на с'анка орѣлу му пѣзел сѣн'ѣ с кирлѣт'ѣ* (Салманово, Шум., Арх. БДА); *той като сп'ало изл'ало на слѣнце* (Железари, Ивайловгр., Арх. БДА); *и кат си пѣсел свинѣто слѣшал свинѣто как си вѣкат* (Планинец, Ивайловгр., Арх. БДА); *кату йад'аха майка им нарѣт' ги глѣдаше* (Орещец, Асеновгр., Арх. БДА); *най сѣ дувѣлни кугѣ имѣ свѣрен пѣнур* (Мичковци, Габр., Арх. БДА); *д'аду дудѣ нѣтѣкмѣ кулѣтѣ, пѣк нѣй шѣ нѣтѣкмѣм тѣй* (Полски Сеновец, Търн., Арх. БДА) и др. Съюзът не фиксира един определен момент от протичането на действието, а го обхваща в цялото му траене:

Функцията на съюза се състои в това, да означаи, да обхване онази зона по темпоралната ос, в която двете действия съществуват едновременно, без да определя никакви моменти от хода им (начало, край и т. н.).

2. В други случаи действието от подчиненото изречение е траещо, а действието от главното възниква в един момент от неговото протичане. Например: *кату бил на полето, току му се рукнало като из облаците* (Банско, СБНУ XLVIII 316); *свети Иван кату стуйал при царат вид'ал, чи царицата са сфодила с друго* (Ловеч, СБНУ III 168); *едно време имало еден свин'ар, като си пасъл свин'ето, дошел при него г'аволо* (Каменица, СБНУ XI 427); *кът мерили, интъ желтийцъ зълпнълъ нъ дънута* (Еньово, НПаз., СБНУ XLVII 432); *къ си йали, туку рукнала лесйцата* (Банско, СБНУ XLVIII 306); *и го кат карал дубитъку сеннал да си пучива и да ги налуи* (Пиргово, Рус., Арх. БДА); *угату стани сущъ и дъ немъ дъш съ збирът муми, булки и нзрѣжът бѣзак* (Душево, Севл., Арх. БДА); *идин път кѣту б'агъли мамъ млогу съ изморилъ* (Г. Ресица, Севл., Арх. БДА); *най-първу кѣту йдѣли турците, бѣлгзрити присекли дървѣтъ дъ им спрѣт път'ът с т'ах* (Кръвеник, Габр., Арх. БДА); *кѣт гу тѣрсили турцити път шумкъ той ф'аъзъл уф кѣштата и са пукачыл на кумин'а скрил са на тавана* (Войнежа, Търн., Арх. БДА); *кѣт гу клал, той изб'агал* (Козирог, Сев., Арх. БДА); *Иван Кърадимитруф и Стан'у Лазаруф кугату тур'алъ Нѣвѣтъ мѣлѣ утйвѣт нъ бѣйрѣ къде Жѣл'ѣт с кмѣтъ* (Боженците, Габр., Арх. БДА); *кѣт лежѣхме там едѣн еѣчер току чухме че фѣрл'ат пушките* (Стоилово, М. Търн., Арх. БДА) и др.

Същите отношения съществуват тогава, когато действието се повтаря, когато едни и същи субектно-обектни отношения възникват многократно: *кат поднаа да се ѣр'ат, нѣс'уу ѣр'атата пу дв'а на дисагите на граждуйте* (Ивански, Шум., Арх. БДА); *кѣту йдели у кѣштите турците садѣли кокошка да им закл'ат* (Лозево, Шум., Арх. БДА); *кѣт одим*

у кѣштѣ ф кѣштѣ, давѣт ни кой кѣквѣт ѣскѣ (Ганчовец, Дрян., Арх. БДА) и др. В този случай съюзът фиксира паралелността между хода на подчинено действие и реализирането на главното (вж. на стр. 142).

Моментът, в който се създават субектно-обектните отношения на главното изречение, лежи върху темпоралната ос в онази зона, в която се развиват субектно-обектните отношения на подчиненото, но той не е фиксиран точно, може да се мести, защото не е свързан с никакъв граматически значим момент от развоя на подчиненото действие. Съюзът не фиксира определен момент, а възможността от възникване на главното в зоната, в която протича подчиненото действие. Ето защо неговата структурна функция е различна от функцията в изреченията, разгледани в т. I.

Това, че съюзът не отбелязва ориентационен момент в хода на действията, личи добре в следното изречение: *едѣт и пѣт и секи, кѣту ѣди, си нѣси пѣтѣ* (Н. Паз., СБНУ XLVII 456) — макар че на пръв поглед подчиненото действие като че ли означава ориентационен момент, вникването в съдържанието ще ни убеди, че тук съюзът не фиксира един определен момент, от който или в който започва реализирането на главното действие. Тук съвсем очевидно става дума за едновременност на действия (подчиненото изречение в случая е равностойно в семантично отношение на деепричастие — 'и идвайки си носи пита') при това за многократно повтаряне на такава едновременност. Същото личи и в изречения, където в подчиненото изречение се изразява не действие, а състояние на субекта, например: *и ас какту стуйах прид черкуата, той минѣ* (Ловеч, СБНУ III 169); *и каквѣ спѣше свѣра, правото у здравото ѣко* (Ружинци, Белогр., СБНУ XLI 347); *кѣту б'ах мунѣ нѣс'ѣхми вѣл'ни рабути* (Мичковци, Габр., Арх. БДА).

3. Има някои случаи, когато темпоралното свързване от този тип е много близко до друг тип обстоятелствено свързване, което можем да наречем социативно. Например: *везѣа да пѣѣа ракиѣа, като пѣа сѣс златна чаша* (Връбница, Соф., СБНУ I 137); *... па кото врѣ'ал на прекоумица, искѣчил на пѣт'а* (Тетевен, СБНУ XXXI 121); *и млого пѣти комѣиете дохѣждали да ѣ однемат и да ѣ свест'ават, като ѣ учѣле и да помѣчава на мажѣ си* (там, стр. 123); *кѣт гу пунѣтѣл, бѣштѣ му рѣкѣл* (Баланите, Габр., Арх. БДА); *като бѣхме таквѣс сиромѣшки, та рѣшѣх да печѣл'а, да прав'а чеис* (Лазарци, Ел., Арх. БДА); *фѣвѣде мѣ ф еднѣ градинка, развѣде мѣ и ми отворѣ вратѣта, като каѣа* (Руховци, Ел., Арх. БДА) и др. Във всички тези изречения е на лице едно от основните условия за този вид темпорално свързване — паралелното протичане на двете действия; няма го обаче другото — съвпадането на началото на главното с един момент от подчиненото. Двете действия, макар и неравностойни в синтактично отношение, са семантично равностойни; те протичат в различни планове на контекста, и това ги отличава от изреченията с истинско темпорално свързване. Ето защо тук няма типично темпорално свързване.

От друга страна, във функциите на съюзите при това свързване има елементи, които ги доближават до някои разновидности на свързването за начин: това е характерното за него едновременно свързване на една именна част с различни сказуеми. В същото време обаче тук има вътрешно развитие на субектно-обектните отношения (за подобните свързвания за начин е характерна липсата на развитие в отношенията на субекта).

Ето защо ние не можем да ги отнесем към свързванията за начин. Така или иначе, в една или друга степен, функцията на съюзите е да свърже действията върху темпоралната ос. Така че най-добре е да отнесем тези свързвания към този особен, наречен тук темпорално-социативен тип свързване, с характерна за диалектния синтаксис функция на съюзите.

III. Всички разгледани до тук типове темпорално свързване, въпреки различията в синтактично и семантично отношение, имат помежду си нещо общо, което определя структурната им специфика: при всички тях се определя отношение между два момента — един от протичането на главното и един от протичането на подчиненото действие. В този смисъл функцията на съюза е еднотипна: той фиксира двата съвпадащи момента от действията и отношенията, които възникват в това „пресичане“ на двата синтактични комплекса върху темпоралната ос, при което се създава отношение на синтактична подчиненост на едното действие спрямо другото.

Трябва да разгледаме и един друг вид изречения, при които отношението между темпорално свързаните изречения е от друг вид. При тях се означава не възникването на синтактичната зависимост, а нейното протичане до пълния ѝ край. Става дума за свързвания като следните *съте штъркве дуркът ги има на света се да ходат да пребърат гуштериците* (Бешенов, Банат, СБНУ LI 317); *малката йетърва дурдѐ и си душлѐл мъж хи ут см'ана, учлѐла да а вика да хи м'аси л'ап гул'амата йетърва* (М. Азия, СБНУ XLVII 202); *и ги ишчакѐл дудѐт с идѐт* (Еньово, НПаз, СБНУ 432); ... *та да не познаѐт, додѐка стѐгнете до цѐро* (Каменица СБНУ XL 425); *ти се закѐни да не казѐваш додѐка си жиѐф* (там, стр. 416); *додѐ каже на женѐта, дошли чобѐнето од офицѐте* (Банско, СБНУ XLVIII 317); *момчѐто легло да подпи, додѐка царѐцата се свѐсти* (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX 431); *додѐка тебе те нѐмаше, ѝа просѐ от царѐт, та сѐм се ранѐла* (Красава, Брезн., СБНУ XLIX 346); *и гу мѐс'ѐ дукѐт стѐни жиѐлѐу* (Крѐвеник, чета, Габр., Арх. БДА); *кѐт пуглиднѐ ас, той дѐде мрѐкни сѐ вѐрнѐл* (Тодор-подѐт дѐ читѐ (Батошево, Севл., Арх. БДА); *орѐла гу пузнѐл и не гу из'ал дур изл'ѐзѐл нагѐр'а* (Салманово, Шум., Арх. БДА); *докѐто не сѐ рѐсети набѐрам си листѐ* (Равна, Пров., Арх. БДА); *кѐт узрѐй жи-туту, жѐним гу дукѐт гу пужѐним* (Хлебарово, Разгр., Арх. БДА); *вичѐрг' сѐ прибирѐт правѐт си мухѐбѐт ду кугѐ иштѐт* (Велика, Пом., Арх. БДА) и др.

Особеното във всички тези изречения, което ги свързва в един тип, е това, че подчиненото действие не се взема само с един свой момент — бил той семантично, или пѐк граматически значим. Това е действие, което има трайност, и при това се развива до пълното си количествено изчерпване. В подчинителното отношение това действие участва с тези две свои страни, със своеобразна „двойна ориентация“.

Това се постига с помощта на особености в строежа на съюзните думи, които са образувани с помощта на предлога *до*, изразяващ развитието на действието, неговото количествено нарастване и характеристика; същата семантична структура има и съюзът *дордѐ*, употребяван в такива случаи (например *еми фнѐго ме грѐ сѐнцѐто, дордѐ дойдѐш* — Банско,

СБНУ XLVIII 327), или синонимният му съюз *дор* (*дор* ѝа *размѣсим* *лѣбѣт*, *ти насѣчи дѣрѣа и наклады огнѣт* — Трънско, Арх. БДА; *дур' ни съ сѣтѣнѣ, ни стѣнѣа* — Нова Надежда, Хаск., ИИБЕЗ, IV 221 и др.).

Всички тези особености на този вид свързване му придават и един особен нюанс: от чисто темпорално свързване, при което се разкриват отношенията между действията във времето, то се превръща в една или друга степен в свързване, при което се дава количествена характеристика на действието, т. е. — то се преценява не само като темпорално обстоятелствено, а като количествено.

Ето защо със същите съюзи и при същите синтактични условия често пъти може да се осъществи свързване, при което няма чисто темпорално определяне на отношенията, например: *па пѣли, додѣка можели* (Банско, СБНУ XLVIII 272); *че едѣмо и че пиѣмо, додѣка душа му сака* (Станьовци, Брезн., СБНУ XLIX 353); *додѣка е га бѣла не знам* (Красава, Брезн., СБНУ XLIV 578). Това са все действия, които протичат в определено време, и в този смисъл имаме темпорално свързване; но във функцията на съюза влиза като много съществен елемент и количественото определяне на действието, схващано в чисто количествен, а не в темпорален план. Количествен нюанс (елемент на оценка на количеството) има дори в следното изречение, което разкрива в същност чисто темпорални обстоятелства на действието: *ти от къ земиш да казваи, до когѣ го искаѣжеш, на каѣмик ше стѣнеш* (Д-р Йосифово, Михгр., СБНУ XII 452). В този смисъл можем да смятаме, че тук имаме работа с особен, синтактичен тип, характерен за диалектния синтаксис, при това предимно за синтаксиса на западните говори. Този тип, без да е синонимен, е близък до типа на свързванията в количество и степен, в който, разбира се, не се имат пред вид никакви темпорални обстоятелства при протичането на действието.

Типовете свързвания, които бяха разгледани до тук, при все че са многобройни и доста разнообразни, изразяват винаги чисто или предимно темпорални отношения: те разкриват отношенията между главното действие и действието на подчиненото изречение, посредством особености във възникването и протичането на тези действия. Някои случаи, в които се проявяват и не чисто темпорални отношения (количествено-темпорално свързване — т. III, или социативното — т. II, 3), могат да бъдат обяснени пак на базата на темпоралните отношения, чрез пренасяне на функции на съюзите, чрез разширяване на понятието „отношение между действията“ и т. н.

Има обаче и някои други разновидности на темпоралното свързване, където на преден план изпъкват елементи, които не са в кръга на разгледаните вече отношения. Много характерно за редица говори е например свързване, при което с темпорални съюзи и по начин, характерен за темпоралното свързване, се изразяват причинни отношения. Например: *он кото ѝе знаѣл, че е умрѣла, викал, че не е умрѣла* (Чупрени, Белогр. СБНУ XLI 431); *па какѣ да праѣм, кигѣ заедно едомо и пиѣмо с Кривдугу* (Гърло, Брезн., СБНУ XLIX 648); *като светѣше като слънцето, тѣѣа се уплашиа* (Връбница, Соф., СБНУ I 135); *бабата като не знаѣла какво че го учи, дала го* (Горна баня, Соф., СБНУ I 103); *г'аволо като си знаѣл името искокнал из бунаро* (там, стр. 104); *бабата, като се била найѣла и напѣла, пригърнала детѣто и заспѣла* (Банско, СБНУ

XLVIII 263); *што йскаш да ти дам сегѧ, кату ми напри то̀лкова го̀лѧмо добро̀* (там, стр. 332); *бабата, кото бил сукман'а и садран и крпен, воф крпките са скрїле два вѣглен'а* (Тетевен, СБНУ XXXI 108); *те ги винчѧвъѣ ф черкувъ, пѣк ний кѣт нѣмѣми черкувъ ф шкулѧту* (Дебел дал, Севл., Арх. БДА); *ф Габруву пашѣтѣ бил пийѧн. Кѣту бил пийѧн кѧзѣл дѣ ги убѣс'ѣт* (Боженците, Габр., Арх. БДА) и др.

Както личи от примерите, това не е типично причинно-следствено свързване, защото предхождащото действие (подчиненото) не се представя като пряка причина за възникването на следващото (главното), нито пѣк то от своя страна е пряко негово следствие. Връзката се осъществява въз основа на това, че предварителното извършване на подчиненото действие, но не в граматически аспект (т. е. с някакъв момент от разво̀й си или с особеностите в начина на своето протичане), а в семантичен (т. е. с това, че даден факт вече е налице), е предпоставка за извършване на следващото (главното). Съюзът следователно не изразява пряко такава причинно-следствена връзка, която се постига чрез особено свързване на двете действия, а връзка въ̀в времето (по темпоралната ос), която поради особени условия на контекста превръща темпоралните обстоятелства в зависимост от причинно-следствен тип.

Тря̀бва да отбележим, че този тип свързване е близѣк до някои други случаи, които отнасяме кѣм темпорално свързване, означава̀що ориентационен момент (т. I, 4), от типа *те са разгледал на сїстран и кото не вид'ѧл кѧн'е, пуснѣл са кѣм Глѧжѣне* (Тетевен, СБНУ XXXI 122). Въ̀преки безспорната прилика обаче трябва да изтъкнем и едно много съществено различие: това че в цитирания по-горе пример и всички изречения от неговия вид се държи сметка за един момент от разво̀й на действието; този момент е конкретен и определен — той е пределѣт, след който се създават субектно-обектни отношения, които по-рано не са съществували, а отношенията, които са съществували преди, вече не са актуални. В изреченията от темпорално-причинен тип не се фиксира такѣв определен момент, който да има значение за възникването и разрушаването на отношенията в подчиненото и главното: отношенията в подчиненото продължават да бѣдат актуални и по време на протичането на главното действие.

Това е един тип свързване, който е характерен предимно за диалектния синтаксис, при това най-вече за западните диалекти. В него също така се разкриват елементи на синтактична синонимия, която се поражда от непѣлно диференциране на видовете обстоятелства, при които протича действието, на непѣлно уточняване на характера на отношенията.

Кѣм разгледаните до тук типове темпорално свързване, в които характерѣт на съюзите е в края на краищата винаги от един и същи синтактичен разред, трябва да прибавим още един вид свързване, осъществявано пак с помощта на същите съюзи, но което е на границата между подчинителното и съчинителното свързване. Касае се за свързвания от типа на: *и той забучїл на сидѧ на двѧро вѣк'ата, та кату бликне онѧа винена чешмѧ, свѣт се сбѣркал* (Банско, СБНУ XLVIII 313); *а тийѧ се уплашїла од них', та като грабне еден прѧт...* (там, стр. 324); *та кату се сѣрнаа онѧа двни...* (там, стр. 305); *ушчѣр'у засвїрил; кѣд ѧнѧл пупѣдетѣ дѣ играи ѣс сѣндѣку нїйнѧ — добѣр, томбѣр, чи кѣт пѧннѣл ѣс сѣндѣку нїйнѧ* (М. Азия, СБНУ XLVII 429); *цѧра зѣл*

онѧа за женѧ. *Когѧ* слѹшкинѧта сѧ карѧла да ѱдат да се кѧпат на Дунава (Грамада, Кул., СБНУ ХLI 434); он се вѣрне да си дѣри сѣрна. *Кѣгѧ* тама завѣри една бѧбичка (Градец, Вид., СБНУ ХLI 429); *кугѧ*, по вечерно врѣме той утѹшѣл у кумѣ си да са проштѧва, тѧ са саблѧкла (Тетевен, СБНУ XXXI 107); бѣйе старѣца и вѣка... и *кото* се едѣсва та се кѣса и си мѣсли (там, стр. 106); дѣштерѧ му *кѣту* рѣвнѣла: тѣзи главѣ не ѱскам, ами нѣгуата (Ловеч, СБНУ III 169); *кото* отѣдойме до Грѹдово, мѧйкѧ ѱмаше брѧт тѧм (Факия, Груд., Арх. БДА); ѹбѣу мѣ кѣт и улѹшѧвѣт тѹрцишѣ, - кѣт ги свѣрзѣт нѣ ино дрѧшу (Кочово, Пресл., Арх. БДА) и др.

В тези изречения съюзът не осъществява темпорално свързване, не отбелязва момент от развоѧ на действието. Той отбелязва реализацията на действието, свързвайки неговото осъществяване с предходния етап от развоѧ на контекста. Това е една връзка, която има много общо с въвеждащото съчинително свързване; тя е характерна повече за западните говори, в които е развито и въвеждащото свързване.

В този случай имаме работа с особена функция на съюзите, до голяма степен емоционална. В тези изречения съюзите са изменили същината си и са се превърнали в особени темпорални частици.

Темпоралното свързване е често срещана синтактична категория в диалектния синтаксис. То се отнася към едно от най-характерните значения на глагола — времето, и отразява много съществени черти на отношенията между частите на сложното изречение. Ето защо в този вид свързване можем да открием толкова много и разнообразни разновидности и нюанси. Като се има пред вид още и това, че синтаксисът на диалектите е синтаксис на говорена реч, при която не винаги точно и ясно се различават някои страни на отношенията, ще можем да си обясним на какво се дължи тази пѣстрота на типове и богатство на нюанси в кръга на чисто темпоралните отношения и на връзките им с други видове обстоятелствени отношения.

Главното при характеристиката на тази синтактична категория в българските диалекти е тяхната общност от една страна, а от друга — липсата на многобройни и съществени структурни отлики от книжовния език. Това не бива да ни изненадва, защото основата, върху която се развиват особеностите на тези системи, е една и съща — това са особеностите на темпоралната система на българския глагол, които са всеобщи.

Чисто диалектните особености могат да бъдат установени в няколко направления:

1. Наличие на особени, характерни за диалектите и неприсъщи на книжовния синтаксис структурни типове; това са преди всичко типовете, описани в т. I. 3 и I. 4. Въпреки тяхната сравнително рядка употреба, въпреки че заемат периферийно място в синтактичната система, те имат съществено значение, защото разкриват нещо интересно за диалектния синтаксис: това е въвеждането на един допълнителен ориентационен момент, неизвестен на книжовния синтаксис. Макар тези типове да се локализируют само приблизително, те са съществени за изграждането на общата характеристика на диалектния синтаксис като синтаксис на говорена реч, в която конкретизирането на условията на говорната ситуация играе важна роля.

2. Трябва да бъдат отбелязани случаите, при които темпоралното свързване се проявява, придружено от редица допълнителни елементи —

условни, причинни, характеризиращи начина на протичане на действието и т. н. Това също така е свързано с някои по-обща черти на диалектния синтаксис — например със синтактичната синонимика.

3. Чисто диалектно явление е наличието на темпорални частици, които осъществяват особено, присъщо на западните диалекти свързване. Това е интересно явление, разкриващо по убедителен начин някои черти, твърде характерни за синтаксиса на тези говори.

4. Трябва най-сетне да отбележим и някои особености на свързващите средства.

Броят на съюзите, които осъществяват темпорално свързване в диалектите, е значителен. Наред с тези, които се употребяват в книжовния език, могат да се отбележат и редица други, които са чисто диалектни; в повечето случаи обаче това са фонетични модификации на наречието за време кога. Понякога те са толкова големи, че връзката им с изходната форма трудно може да се открие.

Прави впечатление усилената конкуренция между образуванията от корен *ког-* и от корен *кат-*, при което свързващите елементи от втория тип се налагат със своето широко разпространение на цялата територия на България, значително по голямо, отколкото в книжовния език.

Заслужава да се отбележи съюзът *какво*, регистриран в западните говори. Макар и сравнително рядко употребяван, той е твърде характерен, защото още веднаж, по особен начин, насочва вниманието ни към присъщата за тези говори склонност да използват ненапълно разграничени по своето семантично съдържание или пък синонимични синтактични типове.

ПРИЧИННО СВЪРЗВАНЕ

При причинното свързване се изясняват отношенията между главното действие и подчинените действия, които са предизвикали неговото осъществяване. Това не е връзка между отделни членове на изреченията, а връзка между синтактични комплекси: реализирането на субектно-обектните отношения в главното изречение е предизвикано от наличието на субектно-обектните отношения в подчиненото. Осъществява се със съюзите *зашто* (*заштѣм*, *зашто̀к*), *зашто̀то* (*зашто̀кту*), *оти*, *че*.

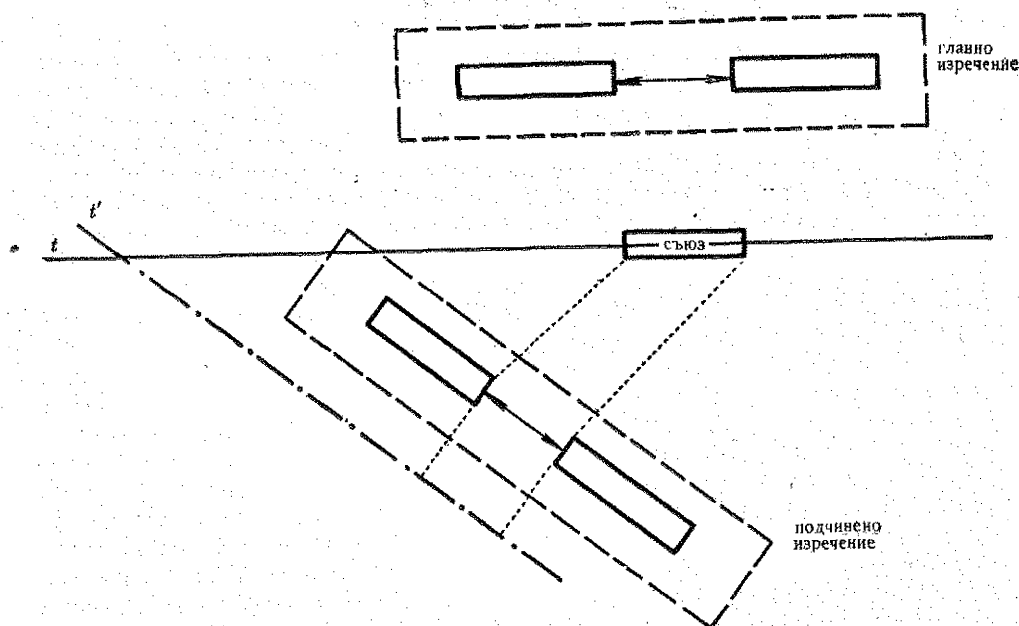
Това определение е много общо; то само изразява логическите отношения с помощта на синтактични категории. Синтактичните и структурни особености и черти на свързването могат да се открият, като се потърси начинът, по който протичат и се свързват действията; от там произтичат и функциите на съюзите.

Първото, което трябва да отбележим, е, че се касае за връзка между две реално осъществяващи се в контекста действия, всяко от които поотделно може да се отнесе към темпорална ос. Връзката между тях обаче не е върху нея. Двете действия се свързват в определената ситуация на контекста, образуват общо една ситуация, която се ориентира темпорално само по положението на главното действие. Това означава, че времето и мястото на протичане на субектно-обектните отношения в подчиненото изречение нямат значение за създаване на връзката и за развоя на контекста. Именно затова подчиненото изречение (което съдържа причината) може не само да предшества, но и да следва извършването на главното. Например:

а) подчиненото действие предхожда главното: *а брайк'а му билй испудени от байту си, зашто га излъгали* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 592); *гднй гу дъ гу убий, шштоу измъмил дъ умури сино й* (НПаз., СБНУ XLVII 435); *ти стана причина за тва дело, че дойдё на д'угенет и ми рече Пётко, пак не ми рече „чорбажи“ и йа са еддсах* (Заберново, Малкотърн., БД I 160); *той пойскал поповата дешти — че е познал, та да си одърне гул'амата йарос* (Тетевен, СБНУ XXXI 107); *но не заловили ништо, зашто кзде сред нощ забучувало нешто и оны си бегали* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 577) и др.

б) подчиненото действие следва главното: *събрали съ духомниците да йадът и да пийът, чи шти тримирът приз тудуруата нидел'а* (Ловеч, СБНУ III 170); *ни гукалёсвай, от' нишмён ша станши* (М. Азия, СБНУ XLVII 200); *веднъга писал писмо до сви попове у Граво да се збёру на Йовановдън у Църногорскийя манастир, оти че распоуе ноёвскотога попа* (Банище, Брезн., СБНУ XLIX 570); *утодет дъ съ прустёт, чи ше подстет* НПаз., СБНУ XLVII 460); *че продадете сичко, зашто тва нема да живеете* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 581) и др.

По този начин времето като темпорално ориентиране, като разположение на действията върху една и съща темпорална ос (в точка или зона от нея) изобщо отпада като критерий за определяне на отношенията. Като синтактичен елемент остава да има значение само неговото реално

съществуване, т. е. това, че двата синтактични комплекса от субектно-обектните отношения се реализират в някакви реално съществуващи темпорални оси. Същественото за създаването на връзката е, че между действието от подчиненото изречение (причината) и действието от главното изречение съществува някакво постоянно отношение, което прави актуално въздействието на причината в момента на реализирането на

главното. Субектно-обектните отношения от това подчинено действие се проектират върху главната темпорална ос в момента, в който се създават и протичат субектно-обектните отношения на главното. И така, между двете действия се създава едно постоянно съотношение: винаги, когато проекцията на субектно-обектните отношения на подчиненото пресичат темпоралната ос на контекста, в тази точка възникват субектно-обектните отношения на главното изречение. Графически това може да се означава по следния начин (вж. на стр. 149). Това тълкуване на причинните отношения в изречението разкрива разликата между философската и синтактичната категория причинност, която е много съществена (защото в действителността причината винаги предшества следствието, нещо, което не винаги се оформя синтактично). По този начин причината (подчиненото изречение) се представя не като действие, което предшества главното и по този начин го поражда, а като негов вътрешен мотив, не винаги намерил реален израз в момента, в който протича главното действие (което има характер на следствие).

Функцията на съюзите, които осъществяват причинното свързване, е в кръга на тази вътрешна зависимост между двете действия. Те оформят пораждателната зависимост между двете действия.

В рамките на общите закономерности и особености на причинното свързване можем да открием два структурни типа, които се различават по някои конкретни свои черти, произтичащи от характера на действията, които се свързват в изречението.

I. Действието-причина се извършва реално в определен момент, има точна темпорална ориентация в една странична темпорална ос и представлява определен етап от развоя на контекста. Например: *бобайконо вика: невѣстана нѣма да ѝаде, че не ѝѣ работила* (Златоград, Арх. БДА); *и като дадохме идѣн вѣкот и т'а изб'ага, шѣто са уплѣши* (Шипка, Каз., Арх. БДА); *трѣгнаф пак на нѣвата да прѣва вѣжа, че ша додат жѣтварете да жѣнат* (Паламарца, Поп., Арх. БДА); *ас рѣкух дѣ съ майни, шѣтоу дрѣтъ шѣ мѣ вѣд'ѣт* (Баланите, Габр., Арх. БДА); *ни ѝѣ ѝскѣли дрѣтъ, чи пу плѣчѣ шѣ ги намѣр'ѣт турците* (Горна Росица, Севл., Арх. БДА); *отѣваме на бѣрата и сме турѣле байрак че умр'ѣл* [Герман] (Морава, Свищ., Арх. БДА) и др.

Синтактичната характеристика на приведените по-горе изречения с причинно свързване трябва да се търси в това, че действието в подчиненото изречение, което разкрива причината, и действието в главното изречение заемат еднакво място в контекста: те образуват една и съща действена линия в неговото развитие в различни темпорални оси, имат много тясна вътрешна връзка и образуват една ситуация. Връзката между двете действия се изчерпва в тази ситуация; в този смисъл имаме пълно сливане на синтактичното и семантично съдържание в тези свързвания, дотолкова доколкото има пряка зависимост между главното действие и действието-причина, което предизвиква възникването на главното чрез факта на своята реализация.

II. Някои различия от този вид причинно свързване има в други изречения, където подчиненото действие-причина се различава от главното по положението си в контекста. Например: *капетѣнинѣт се мѣдогу зарадуѣл, зашѣто бил бездетѣн* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 581); *нѣштем ѝа д ѝдем, Пѣндо, че сме момѣ* (Д. Рикса, Михгр., СБНУ XLI 449);

огледал са по водѣта, **зашто**ту водѣта била гулама и длобока (Тетевен, СБНУ XXXI 119); *на ас да си врва, че сам пѣтник* (там, стр. 120); *штомог че ми мине од жалбите, че ѝа си се жалим за таков син* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 135); *втѹрил ѝъ нъ глѣвѣтъ си, чи нъ зѣмѣтъ ѝмѣлу мѣшки* (Градище, Севл., Арх. БДА); *и там ѝъ устѣил чи бѣлъ млѣгу глѹпѣвъ жинѣ* (Градище, Севл., Арх. БДА); *ни смѣйми да излѣзѣми шотот ѝмѣлу къркѣнжули* (Ганчовец, Дрян., Арх. БДА); *тѹрцитѣ гу тѣрсѣт и той с тѣх, чи той бил рибѣр, ловѣжѣтъ стѣвѣл* (Миндя, Ел., Арх. БДА); *нѣкугѣ ни ѝѣ винѣвнѣ жинѣта, винѣвен ѝе мѣжѣ, чи ни знѣй кѣкда сѣ пустѣви* (Ичера, Слив., Арх. БДА); *ас кѣт нѣмам мѣйкѣа нѣма кой да ми кѣжи на колку сѣм гудѣни* (Таачка, Рус., Арх. БДА) и др.

В тези изречения причината не е някакво действие, което да се реализира в един момент до появата на друго (главното); причината е в състояние или в действие, което съществува продължително време, не представлява действена линия (или момент) в развоя на контекста, а само в един момент, когато поради някакви обстоятелства се пресича с темпоралната ос на контекста, става причина за възникването на някакво действие; в много случаи това действие или състояние до голяма степен има характер на условие, при което протича главното действие.

Трябва да отбележим, че двата разгледани типа изречения с причинно свързване не са много ясно разграничени и тяхната синтактична самостоятелност е до голяма степен относителна. Те се разграничават по-ясно на семантична основа, във връзка с лексикални особености на глаголите и т. н. Това разграничение беше направено главно с оглед на производните на тези типове случаи, които придават на диалектния синтаксис особен облик.

В редица случаи в диалектите не се прави строго разграничение между действие, което допълва главното действие, и действие, което е причина за възникването му. В такива случаи се създават свързвания, които имат елементи и на допълнителното, и на причинното. Например: *що ѝскаш да ти дам за шо ми си дочувѣл пѣлетѣта* (Банско, СБНУ XLVIII 330); *и тракѣл да трѣси гѣспок да го сосечѣ, ѣти на едни дава, на на друзи не дава* (там, стр. 349); *да сѹди женѹту, зашто е попѣа запопѣла* (Станьовци, Брезн., СБНУ XLIX 570); *што ѝска да го надѣри, ѣти е спасѣл шѣрка му* (Каменица, СБНУ XL 434); *и млѣгу ву билѣ крѣво, ѣти дал цѣрѹ чѣрка си на такѣве сиромѣ* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 567); *исплашили са цѣлуту сѣлу, заштоѣк идат нашѣ нах тѣх, то шѣ ги кѣлѣт анѣк* (Смол. СБНУ VI 180); *отишла да главѣ дерменѣйѣта, дѣт ѝа найѣл, за цѣрѣкатѣ мома* (Планинец, Ивайловгр., Арх. БДА) и др.

Във всички тези изречения има двойственост в положението и функцията на подчинената част, а от там — и във функцията на съюза. Въпросът е в това, че се създават два типа връзки — от една страна подчиненото изречение се свързва направо със сказуемото на главното, и в този аспект съюзът осъществява допълнително свързване; от друга страна обаче целият синтактичен комплекс на подчиненото изречение влиза в друга връзка с целия комплекс на главното — като негова причина. Това личи добре в следното изречение: *тогѣва Пѣтко чѣрбѣжи даде жѣнѣта ф сѣт, за дѣто не сѣм му се предѣжѣл да му рѣка*

„чѳрбажи“ (Заберново, Малкотърн., БД I 160) — в подчиненото изречение, което явно има смисъл на причина на главното, много добре е оформено непрякото допълнение, което осъществява връзка между главното и подчиненото. Няма съмнение, че в подобни изречения съюзът има сложна функция — да осъществява многопланова връзка. Подобен е и следният случай: *ама кумиййете му са бли гулѳми душмѳне, и то сѳму затѳ, ѳти са видѳли, чи той йма срѳк'а у сѳто* (Винга, Банат, СБНУ LI 325).

Основата на тези преходни случаи трябва да търсим във възможността различно да се осмисля семантично — а оттам различно да се оформя и изразява синтактично — ролята на едно действие, което е пряко, непосредствено свързано с главното. От една страна то — чрез факта на своята реализация става причина за пораждаването на друго действие, но от друга може да разяснява и отношението между главното действие и обектите, върху които то се разпространява; по този начин, чрез съчетаване на причинните и допълнителните елементи се стига до този особен синтактичен тип, характерен предимно за диалектния синтаксис.

Друга една разновидност на причинното свързване, също така характерна за диалектния синтаксис, е прекаленото разширяване на този тип, свързването в едно изречение на части, които не са непосредствено свързани с причинни отношения. Например: *да видѳм сугениците какѳв ке му нарѳчат, заштѳ онѳ трѳк'а вѳчер ке се йѳват* (Каменица, СБНУ XL 426) — тук няма никаква пряка причинна връзка между действията, а само едновременно протичане на действията, многократно повтаряло се и схващано като постоянно съотношение — нещо, характерно за причинността; *збрѳли се сѳте сѳл'ѳне у црѳквата да го видѳт, ѳти си дошѳл и сѳте го жсалѳли, дѳка такѳ пропадѳнал* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 568); *амѳ ас кѳ ште с'ѳда самѳ заштѳту той сѳ самѳ ма остаѳа, та хѳди по бѳтките* (Тетевен, СБНУ XXXI 108) — действието в подчиненото изречение е по-скоро повод или условие за извършването на главното, без да е истинска причина, но въпреки това е изградено причинно свързване. Трябва да отбележим, че такива изречения все пак не се срещат много често; те могат да бъдат обяснени и като особености на синтаксиса на разговорната реч.

Причинното свързване е категория, която се среща често в диалектния синтаксис, но не разкрива голямо разнообразие нито в синтактичен, нито в териториален план.

Доколкото можем да открием типично-диалектни явления, те се отнасят към семантичното съдържание на конструкции, а не към структурните им особености. Това са онези изречения, в които има смесена по характера си връзка, недиференциране на причинни от други (най-често допълнителни) отношения. Това явление най-вероятно ще трябва да се приеме като резултат от говорната реализация на диалекта и произтичащото от там влияние на говорната ситуация. То става още по-ясно в светлината на една друга особеност — свободното тълкуване на относително самостоятелни елементи като причинно свързани.

Трябва да отбележим също така и чисто диалектния съюз *оти*, разпространен преди всичко в западните диалекти, а също така и широкото използване на съюза *че* за осъществяване на причинно свързване.

СЛЕДСТВЕНО СВЪРЗВАНЕ

Следственото свързване заема малко по-особено място между всички останали видове подчинително свързване. При него се създават отношения между два относително самостоятелни синтактични комплекса; връзката се свежда към това, че действието в подчиненото изречение произтича от действието в главното, без да можем да смятаме, че действието в главното е пряка причина за него.

Следственото свързване се осъществява със съюзите *затова* (затова), *затуй* и *та* (в западните говори).

Съществена особеност на този вид свързване е това, че главното и подчиненото действие се отнасят към различни етапи от развоя на контекста. При това главното, осъществяването на което по правило предшества пораждаването и протичането на подчиненото, е предпоставка, условие, правецъ възможно или предизвикващо пораждаването на подчиненото. Например: *може веднъга да те изедѐ, **затавѐ** ѝа че те скрѝем у еднѹ стайѹ* (Баба, Брезн., СБНУ XLIX 360); *од мѝето цѝганче нѝмаше по-убаво, **затавѐ** на нѝга дадо еденѝето* (там, стр. 586); *сѝкига бил насмѝян и сѝкига наодѝл да кѝже нѝшто смѝшно, **затавѐ** га наричѝли смехѹрко* (Бабица, Брезн., СБНУ XLIX 587); *той ѝти знѝе, че ни ѝѝко требѹваа мотѝки, **затавѐ** е дал крѝвицѝта* (Банско, СБНУ XLVIII 261); *не могѝл да си раздѝлѹ тѝѝа рѝботи и **затова** окнѝли девѝчето да им ги раздѝли* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 589); *та низ нѝго има зѝм'а, **та** **затова** е тойа леп цѝрн* (Врѝбница, Соф., СБНУ I 100); *знѝѝл мѝдогу хѹбее дѝ ней, **затуй** гу зел цѝрат при сѝб'ѝ си, да му слугѹва и да му пей* (Повеч, СБНУ III 168); *т'а мислила чи свети Иван иѝи ѝѝ издаде на цѝрат, **затуй** глѝдала как да гу мѝхни ут кѝшти* (там, стр. 169); *пѝй не га пуштиѝл, **та** цѝрѝт обѝштѝл фѝдѝруту си чѝрку* (Станевци, Брезн., СБНУ XLIX 350); *немѝло вѝке шо да рѝбѝти, **та** такнѝл да прѝси* (Банско, СБНУ XLVIII 317); *еднѝ попадѝѝа билѝ мѝдого лѝкома, **та** сѝки дѝн обирѝла сметѝнѹту* (Гърло, Брезн., СБНУ XLIX 652); *момѝето ми го нѝма века цѝла годѝна, **та** сѝм си самѝ* (Банско, СБНУ XLVIII 275); *ѹдѝ свѝкѝро ми в Вѝрна, **затуй** ни можѝѹ скѝро да са венѝѝа* (Комарево, Пров., Арх. БДА) и др.

В известни отношения, особено при тълкуването на някои примери, може да бъде отбелязана близост между свързванията за следствие и причинните свързвания. Тази прилика обаче е външна и до голяма степен съществува на семантична, дори на логическа основа (като чисто логическо преобразуване на отношенията в плана на тяхното съдържание). При едно по-внимателно вглеждане и при анализиране на структурните отношения ще установим, че следственото свързване е особена синтактична категория, със свои характерни белези.

Първото, което трябва да отбележим, е, че при следственото свързване действията са необратими в темпорален аспект. Главното действие винаги предшества във времето подчиненото. Семантично то има стойността на причина на подчиненото — следователно има несъответствие между семантичното съдържание и синтактичната постройка.

Синтактичното основание за тази особеност трябва да се търси в това, че двете действия се развиват върху една и съща темпорална ос, при което всяко от тях има своя собствена темпорална ориентация. В това

се състои най-съществената структурна разлика между причинното и следственото свързване.

И така, разполагайки се по една и съща темпорална ос, двете действия имат относителна самостоятелност. Връзката между тях обаче не е темпорална, а ситуационна: те двете образуват една ситуация, те са важни за по-нататъшния развой на контекста в своята вътрешна връзка и зависимост, която ги прави един етап от развоя му. Това е и структурната специфика на този вид свързване: то представлява единство на две последователно протичащи действия, породени едно от друго и представляващи един етап от развоя на контекста (т. е. отнасят се като цяло към другите му етапи).

Приведените примери сочат убедително, че в подчинителната специфика на този вид свързване няма нищо особено: това е свързване, което изразява съвсем еднообразни и ясни отношения. Трябва да изтъкнем обаче една особеност на този вид свързване, която го отличава от почти всички останали: това, че има известно несъответствие между синтактичната и семантичната йерархия на частите; частта, която се оформя като главна, като синтактично независима, много често има в развоя на контекста по-малко значение от тази, която се оформя като подчинена. В развоя на контекста тогава следствието е основно, то придвижва разказа напред, а предпоставките, изложени в главното изречение, имат странично значение, не влизат в главната линия. Във връзка с това трябва да изтъкнем една друга съществена черта на този вид свързване: неговата близост със съчинителното, и по-точно — със заключителното свързване¹.

Аналогията със съчинителното свързване се гради върху това, че имаме поредица от последователно протичащи действия, относително самостоятелни, като последното изречение, свързано в единия случай заключително, а в другия — следствено, изчерпва действието, завършва редицата от действия, между които има някаква връзка. Но докато в заключителното свързване има само съпоставяне на действията във времето, като на първо място се изтъква последователността в протичането им, която е доведена до край, в следственото свързване се обръща внимание и върху функционалната свързаност на действията, върху това, че осъществяването на последното действие зависи от условията, посочени в предходното (главното). Ето защо можем да смятаме, че следственото свързване е специфичен подчинителен синтактичен тип.

Този вид свързване има и някои прилики със заключителното свързване в конструктивно отношение: в повечето случаи главното и подчиненото имат общ член; но докато при заключителното свързване това е задължителна закономерност, при следственото наличието на общ член може да се посочи като характерна черта за преобладаващото число изречения, без да е задължително.

Следственото свързване е еднакво характерно за всички диалекти, както и за книжовния език. То изразява напълно еднообразни синтактични отношения. Единствените различия се свеждат до употребата на различни съюзни думи (*затова* — *затуй*); в западните говори освен това се употребява и съюзът *та*, характерен и за съчинителното свързване, което

¹ Вж. М. Лилов, Употреба на съчинителни съюзи в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, 1965, стр. 29—37.

създава затруднения при конкретното тълкуване на някои изречения, без обаче да води до различия в синтактичните типове.

ЦЕЛЕВО СВЪРЗВАНЕ

При целевото свързване се изтъква целта, с която се извършва действието в главното изречение.

Осъществява се със съюзите *да, за да, та да, зам да, че* (по-рядко).

Това е вид свързване, който съществено се отличава в синтактично отношение от всички разгледани до тук обстоятелствени свързвания. При него има качествена разлика между главното и подчиненото действие: главното действие се извършва реално в един определен момент от развоя на контекста, а подчиненото действие не се отнася към същата тази конкретна линия на разказа и не се ориентира към същия момент от развоя на контекста. То може да бъде минало действие, може да е предстоящо, да се повтаря или пък реализирането му да е само желателно. Това значи, че действието в подчиненото изречение е важно не с факта на реалното си осъществяване в един или друг момент във времето, а със своето отношение към главното като негов мотив.

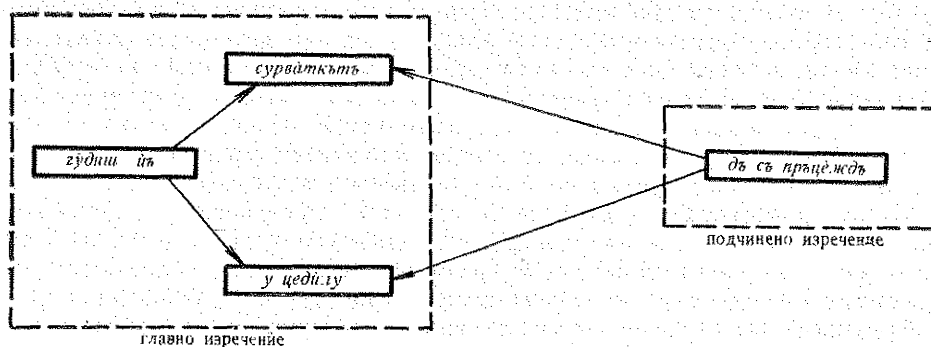
Синтактичният смисъл на целевото свързване следователно трябва да се търси в този преход от един аспект на контекста — реално протичащото действие, към друг негов аспект — действие, което не се осъществява в момента и не е реално (индикативно), а съществува само като потенциална възможност. В кръга на този преход, в промените, настъпващи при прехода от единия аспект към другия, трябва да търсим и функциите на съюзите, осъществяващи целевото свързване. Това вече означава, че целевото свързване във всички случаи (а не само при определени съюзи, както смятат някои автори) има модален характер. Например: *за да ни му зъмни имот'у йскал да го уништужй* (Пиргово, Рус., Арх. БДА); *Ерина, фтората ми женя, си даде чифтът с колата и конет, за да си плати борчет на чорбаджиета* (Заберново, Малкотърн., БД I 159); *той се справил на хрътка, за да го фане* (Г. Баня, Соф., СБНУ I 104); *и она с кърпа отърка маждрака да не е кърваф* (Вълчедръм, Лом., СБНУ XLI 461); *че турши парите у чувало да ги издърпам, на после и тебе след н'и* (Г. Бучино, Перн., СБНУ XLIX 613); *поканйла момчето при башта си, да го награди* (Радуй, Брезн., СБНУ XLIX 358); *зам ат л'осната страна раздадот на комийето, зам и то да йедот аф коштата ас децата* (Тихомир, Крумовгр., Кабасанов, Един старинен български говор, стр. 97); *отвържй му йезик'а да говори* (Ореш, Плев., Арх. БДА); *айде мър, пейти, чи да ддот момцитъ дъ н ви търсят мл'огу* (Топчий, Разгр., Арх. БДА); *ко йе момче, турет гу на дръвотнико, да ддел на дръва* (Кацелово, Бел., Арх. БДА); *о'адо ходеше та го отлагаше от службата само да има кой да работи* (Зидарово, Бург., Арх. БДА) и др.

Във връзка с дадената до тук обща характеристика, налага се да направим разлика между синтактичната категория „целево свързване“ и елементите на целевото значение, които съществуват в морфологически план при някои глаголи, най-често терминативни, в последния етап от протичането на редица свързани действия, както например в следните изречения: *сурваткътъ съ извар'а и йъ гудиш да съ пръцъждъ у це-*

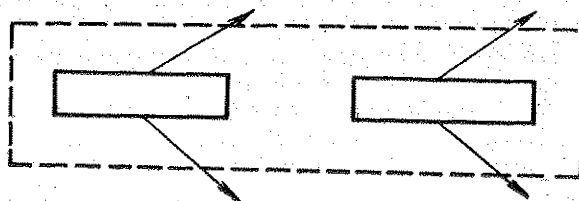
дѣлу (Ветрен, Сил., Арх. БДА); удад'а с Кудѣна Димѣтру дѣ сѣ кѣ-
п'ет на Дунау (Гарван, Сил., Арх. БДА); кѣт мѣ кѣлѣй, тѣркулѣй сѣ-
туту дѣ сѣ тѣркѣл'ѣ (Тетово, Кубр., Арх. БДА) и др. На прѣвъ поглед
тук има сѣщото значение, както и в приведените по-горе примери с це-
лево свѣрзване. Един структурен анализ обаче ще ни убеди, че това е
само външна прилика, оставаща само в кръга на семантичното значение,
при което остават сериозни структурни синтактични различия и различия
в свѣрзването и функцията на сѣюзите.

За да можем да установим тази разлика, трябва да разгледаме ха-
рактера на връзките в единия и в другия случай. Ето как се изграждат
връзките между частите на изреченията, в които има поредица от гла-
голи, изразяващи постепенно развитие на действието до края му:

Сурваткѣтъ сѣ извар'а и ѣъ гудѣиш дѣ сѣ прѣцѣждѣ у цедѣлу

Принципно така изглежда схемата и на всички други изречения от този вид, въпреки възможността да има индивидуални различия. Най-общото, основното, което обединява всички отделни схеми, е това, че двете сказуеми влизат в еднотипни връзки с останалите членове на изречението, връзки, които протичат паралелно при двете сказуеми. Общата схема на техните синтактични връзки в този случай може да се очертае по следния начин:

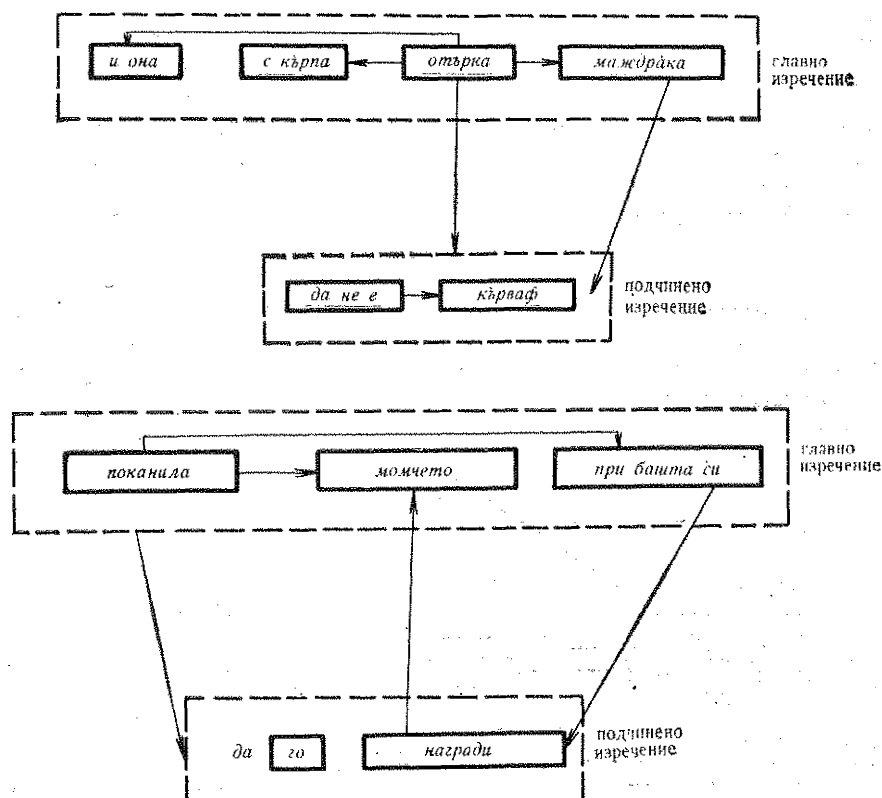

Другояче изглежда схемата на връзките при другия тип изречения, за които вече казахме, че представляват същинско синтактично целево свѣрзване. Ето няколко примера (виж и на стр. 157):

и онѣ с кѣрна отѣрка маждрака да не е кѣрваф
Поканила момчето при бащата си да го награди

Могат да се приведат още примери, които сѣщо така ще разкрият все сѣщата особеност: основното в този вид свѣрзване е това, че в главното и в подчиненото изречение се създават връзки от различен тип.

Това преобразуване на синтактичните функции на членовете на изречението е синтактичната, структурна същина на прехода от един аспект на развоя на контекста към друг. Точно с този структурно важен, значим момент от развоя на отношенията е свързана и функцията на целевите съюзи; в това се състои структурният смисъл на целевото свързване.

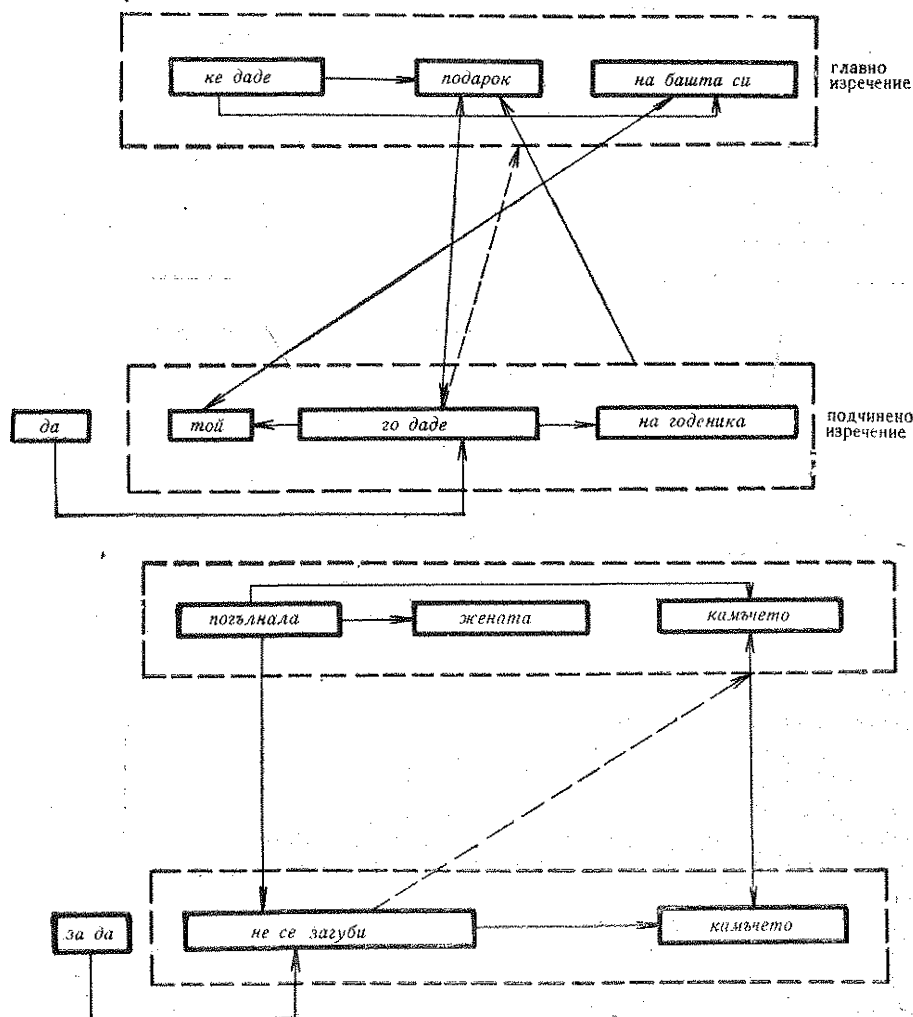

Функцията на съюза е именно в това, да означаи възникването на връзките между членовете на действието от реалния контекст (главното изречение) и потенциалното, предполагаемо действие (подчиненото изречение), при което настъпват и промени в синтактичната функция на членовете на изреченията. В някои случаи това се изразява в преобразуване на отношения между членовете на главното изречение, при което те променят синтактичната си функция; в други случаи някои основни части на главното изречение запазват синтактичното си положение, но влизат във връзка с други, нови части на изречението; най-редки за диалектния синтаксис са случаите, при които изречението изцяло подменя състава си и главното и подчиненото нямат общи членове. Ето примери от трите вида:

I. С промяна в синтактичната функция на някой член на изречението. *Колкото л'уде доождали да го бричаа, се и погубувал, за да не кажиа* (Банско, СбНУ XLVIII 358); *жената била погътнала каменчето, за да се не загуби нкъде* (там, стр. 339); *та ме стисни за удто да ти*

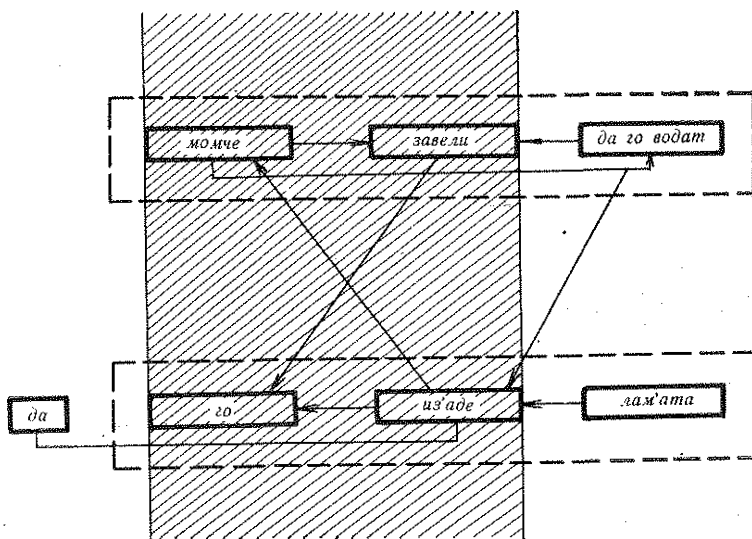
сви́ре па́ша-гайде́ (там, стр. 305); не́що си тѹва ба́а на гла́вата, да ми оздравѐе (там); д'аду кѹт чу́л, изла́з'а ут се́лу с ко́н'а да ги сре́шнѹ, да ни гѹнат жену́р'ата (Козар Белене, Свищ., Арх. БДА); ко ѹе монче́ тѹрет гу на дрѣ́отнико, да ѹдел на дрѣ́ва, ко ѹе му́мѹ, сла́гат ѹа въз дрѣ́ите одго́ре мл'ѹго да́р да напра́ѹ (Кацелово, Бел., Арх. БДА); ки ги утрѐем на зем'ата да н'ама́т паму́к (М. Градище, Свиленгр., Арх. БДА); и шѣ́ ричѐ кѹту ни слѹшѣ́ със тес прѣ́чки дѣ́ ѹа бѹйш дѣ́ тѣ́ слѹшѣ́ (Изворище, Бург., Арх. БДА); жѣ́лѹл го бѹе́л е́ште по́вече за да́ подмѹне во́н (Девисилово, Крумовгр., Арх. БДА); измѹваме черва́та... със сол' ги измѹваме да́ не горчѣ́т (Илаков рѣ́т, Ел., Арх. БДА); ф' сѣ́бутъ — сѣ́бутъ сѣ́бирѣ́т дрѣ́итѹ дѣ́ сѣ́ гутѹ́ви за ф' нидѣ́л'ѹ (Жѣ́лтеш, Габр., Арх. БДА) и др.

Отношенията в изречението се изграждат по следната схема:

II. Със създаване на нови връзки на член на изречението, запазвайки синтактичната си функция. Та били завели едно момче да го водат да го изведе лам'ата, **та** да им пусне вода (Банско, СБНУ XLVIII 330); **йа** си изваде црева да си йам (там, стр. 307); **идо** да тръжним воду за мѫега баштѫ да се подмлади (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 592); **старче**ка енкас тѫй правил, да хми испитува йумѫ (Устово, СБНУ I 117); **каквѫ** да напрае, **та** да се отърву от неѫа (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX); **попу** и **пупдетъ** съ нѫдѫмѫли дѫ турет ушчѫр'у накрайѫ, **чи** кѫд зѫспѫи дѫ гу бѫтнѫтъ дѫ съ удаи (НПаз., СБНУ XLVII 429); **сид'анкѫ** прайми дѫ придѫм вѫлнѫ (Обнова, Плевен, Арх. БДА); **д'адо** си дошѫл да обиколѫи кѫштата (Дряновец, Разгр., Арх. БДА); **те** убикулили кѫштѫтъ да гу тѫрс'ат (Войнежа, Търн., Арх. БДА); **той** кѫту трѫгнал и двѫма чул'ака сѫ слет неѫу вѫрѫли да глѫдѫтъ кѫкѫ жи нѫпраи (Изворово, Харм., Арх. БДА); **крѫсницата** излѫз'а да га прибули (Царевец, Свищ., Арх. БДА); **тугѫс** сл'агло тѫ да и пукѫжи мумѫчанцѫту (Долапите, Рус., Арх. БДА); **с рѫц'а**, **с мѫтки** купаѫма, **чи** сѫ рѫнима (Калипетрово, Сил., Арх. БДА); **тѫрил** сѫлбѫ нѫ кѫштѫтъ **чи** дѫл му дѫ сѫ кѫчѫи дѫ унѫсѫ трѫвѫтъ (Градище, Севл., Арх. БДА); **слѫжил** ги на варѫженцѫто, **за** да ги извлече на полѫнката (Девисилово, Крумовгр., Арх. БДА) и др.

Ето графически схемата на отношенията в тези изречения (вж. и първата схема на стр. 160).

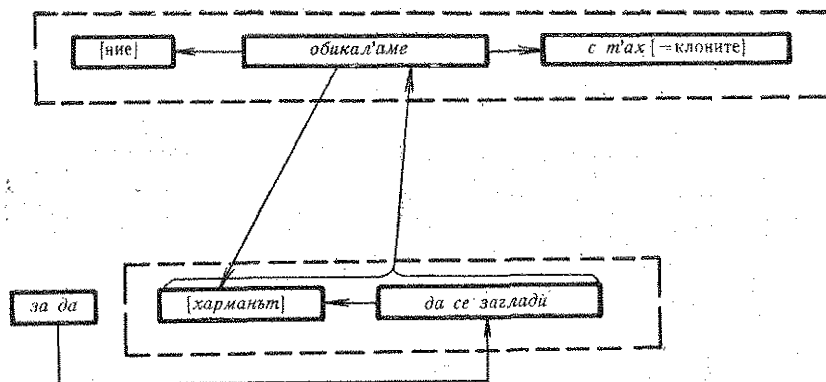
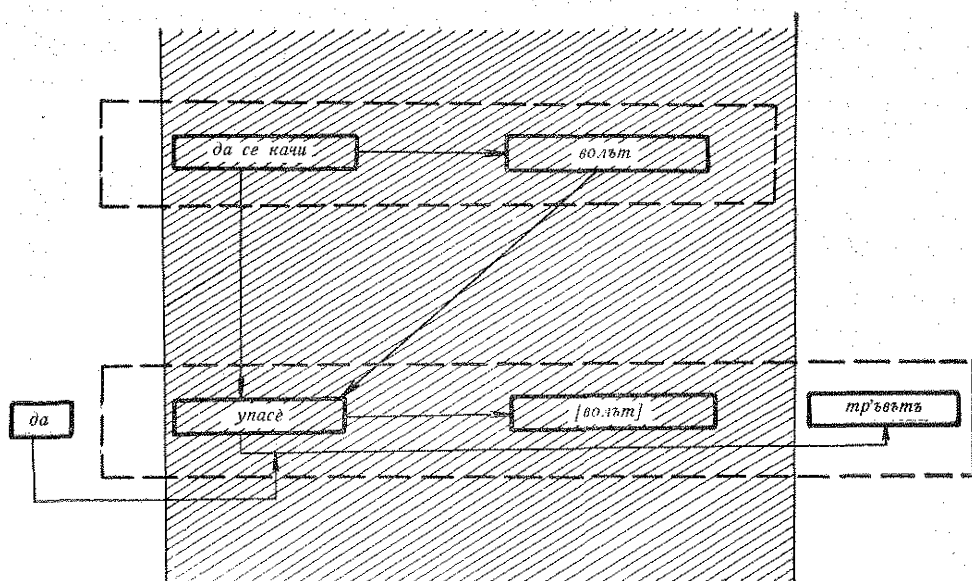

III. С променен състав на изречението.

Тѫйа **закажѫла** сѫ полѫчка полѫчка, **за** да дѫйде вѫрѫме да **попѫе** **петѫл** (Банско, СБНУ XLVIII 321); **та** цѫрѫт вѫйкѫ ни мѫгал да **найде** **чилѫк** да гу даде ламѫтухѫ да ги изведе, **та** да тѫче **вудѫта** (Устово, СБНУ I 118); **и** с **кѫжата** да обиколѫи двѫро, **та** да **ти** се не **истрѫвѫтъ** **воловете** (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 566); **сѫчѫм** **клѫни** од **дѫрвѫтата** и обикѫл'амѫ с **т'ах**, **за** да се **заглѫди** (Костел, Елен., Арх. БДА) и др.

Ето схемата на отношенията (вж. втората схема на стр. 160).

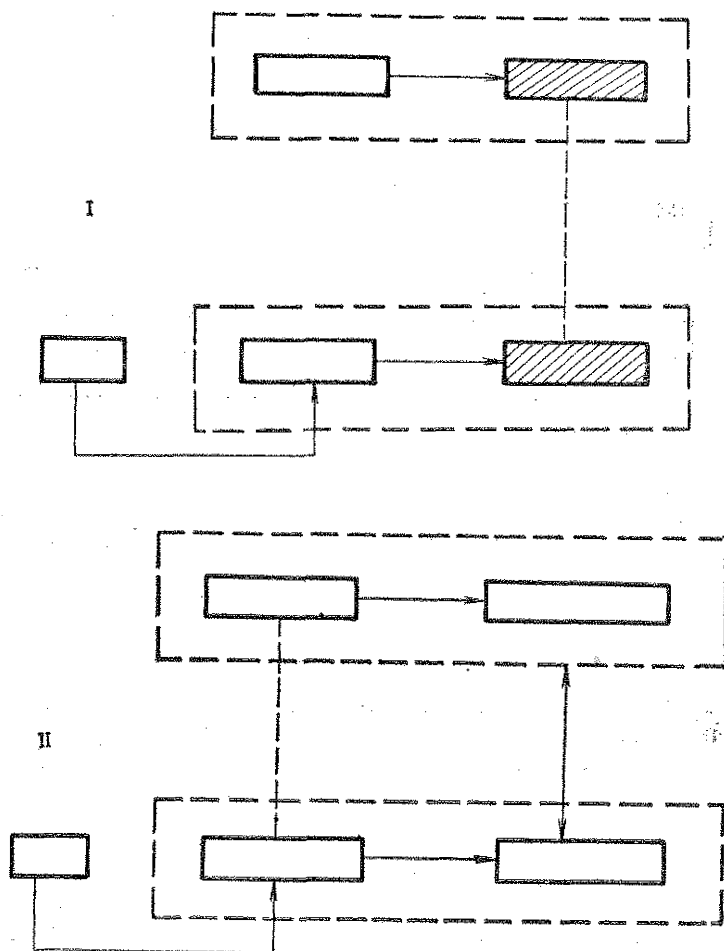
Ясно е, че има доста съществени разлики в начина на свързване на съюзите в трите типа свързвания (вж. стр. 161).

Приложените схеми нагледно показват, че макар в края на краищата съюзът да влиза във връзка винаги със сказуемото и чрез сказуемото, то има различно отношение към цялостните субектно-обектни отношения в изречението. Затова, въпреки сходното семантично значение, има известни разлики в неговата структурна синтактична функция.

Интересно е да се изтъкне, че в кръга на първите две групи (и това е във връзка с характера на синтактичните отношения вътре в простите изречения) се появява действието на друга група съюзи, със силно подчертано модално съдържание, осъществяващи свързване, което можем да наречем модално-целево. В този вид свързване (осъществявано със съюзите *егд*, *данѐ*, *нѐка*) е много силно подчертан моментът на волево отношение към действието, при което се изразява желание да се извърши действието. Например: *голема ѝи плата заплашваше, като да роди царицата егд да украдне детето* (Връбница, Соф., СбНУ I 134);

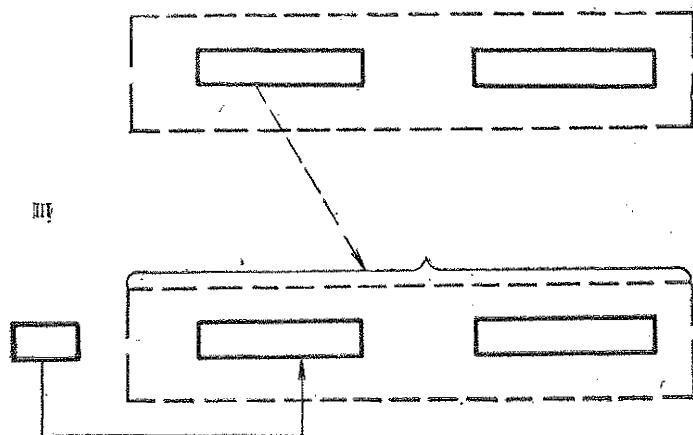
вечерту отишъл у кръмуту, егъ предума некога да му жн'е (Красавя, Брезн., СБНУ XLIX 578); зела да мисли за магги и правилки, дано да е не бийе маже и (Тетевен, СБНУ XXXI 123); ѝа иди издуй биволицата да пйнем млехце, донд ни позахлебй (там, стр. 114); ѝскам да ѝдем на работа незде белки искарам некой грош (Кюст. Краище, СБНУ

XXXII 596); он го запрашувал, затиткувал отѣт, оданѣт, бѣси каже одѣка е тайа кобила (там, стр. 592); да'гу фърли у геране, нека се удави (Бешенов, Банат, СБНУ LI 318) и др.

Трябва да отбележим, че този вид свързване е по-често разпространено в диалектния синтаксис (при това в западните говори), отколкото в книжовния (в това отношение още веднъж можем да направим аналогия със синтаксиса на разговорния език). Това вероятно ще трябва пак да се обясни с функционирането на диалекта в говорна форма, която предполага по-голяма експресивност — а именно експресивността е характерна за този вид свързване.

Целевото свързване е категория, която се среща сравнително рядко и не разкрива особено разнообразие в диалектния синтаксис. Един фактор, който създава впечатление за нейното широко разпространение, е употребата на често срещания съюз *да* вместо *за да*; но както беше изяснено, много често това е само привидно целево свързване, без да

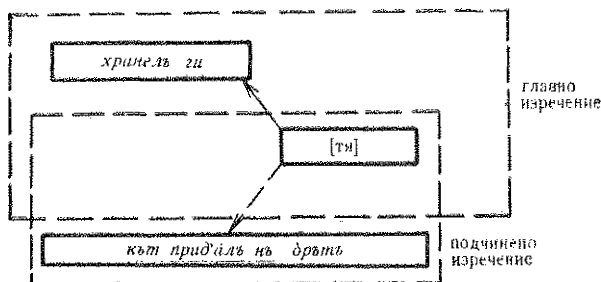
бъдат налице основните белези на тази синтактична категория. Трябва освен това да приемем, че редица разновидности и синтактични нюанси на целевото свързване, които намираме в книжовния синтаксис, са развити на книжовна почва, тъй като не ги намираме в диалектния материал.

СВЪРЗВАНЕ ЗА НАЧИН

При свързването за начин в подчинено изречение се изяснява (описва) начинът, по който протича действието на сказуемото в главното изречение. Осъществява се с помощта на простия съюз *като* (*кът*, *кото*) и редица сложни съюзи (*като къ*, *като ка*, *како што*, *кико што*, *като куга*, *кутуга*, *кото че* и др.

Ако трябва да конкретизираме това съвсем общо и до голяма степен тавтологично определение, трябва да кажем, че при обстоятелственото свързване за начин в подчиненото изречение се дава качествена характеристика на действието от главното изречение, разкрива се неговото съдържание, конкретното му протичане. В синтактичен аспект тази качествена характеристика трябва да се разбира обаче не така, както в морфологията и лексикологията: качествената характеристика на синтактичните комплекси трябва да се схваща като съпоставяне на едни синтактични комплекси с други, като сравняване на субектно-обектни отношения, разкриване на общото и различното между тях, привеждане на едни от тях към други, с оглед на аналогичното им или различно протичане. В този смисъл вече различните типове свързвания за начин се определят на базата на различията в качествената характеристика на явленията. В това отношение се търсят и функциите на съюзите, осъществяващи това свързване.

I. Най-простият в синтактично и семантично отношение случай е този, когато подчиненото изречение само описва начина, по който протича главното действие, конкретизира съдържанието на сказуемото от главното. Например: *рѣнелъ ги кѣтъ придѣлъ нѣ дрѣтъ* (НПаз., СбНУ XLVII 429); *надѹмал е кото и казал* (Тетевен, СбНУ XXXI 127); *вѣрнатоме се, като додохме у Казанлък* (Садина, Поп., Арх. БДА); *слѣгѣтъ гу нѣ иднѣ бѹлкѣ и шѣ йѣ скрйѣтъ, кѣтъ шѣ йѣ устайѣтъ саму учѣти* (Душево, Севл., Арх. БДА) и др. Структурната същност на това свързване се свежда към това, че един и същ подлог се свързва едновременно с различни сказуеми, при което едната връзка (със сказуемото на главното изречение) е основна, а другата — подчинена:

Съществената синтактична особеност е в това, че връзката на подлога с двете сказуеми се осъществява едновременно, и двете връзки са независими една от друга, не произтичат една от друга; те се реализират в един и същи момент и се прекъсват в един и същи момент. Това не са различни отношения на подлога, а едно и също отношение, разгръщащо се в две насоки. Подчиненото изречение от този тип е съотносително с обстоятелствено пояснение за време, изразено чрез дееспричастие; ето защо двете свързвания на подлога не означават промени в неговото вътрешно състояние, а различни негови едновременни изяви.

Именно това различава свързванията за начин от този вид, от някои случаи на темпорално свързване с едновременност на действията, каквото има например в изреченията *едѣн кѣтъ си пѣл вода и почѣнал* (Лехово, Санд., Арх. БДА) или *кѣтъ бѣиши, бѣиши, ставѣ нѣ маслу* (Каменово, Разгр., Арх. БДА), където — въпреки ориентираността на действията към един и същи момент в темпоралната ос, съюзът отбелязва момента на вътрешна промяна в състоянието на субекта. Така че, макар връзката на действията по темпоралната ос да е много ярко изразена и съществена при този вид свързвания за начин, тя не е основна за синтактичната му същина. В този аспект е важно това, че от гледище на контекста двете действия са равностойни, отнасят се към един и същ негов етап, реализират се еднакво конкретно.

Трябва да отбележим нещо много характерно за функцията на съюза в този вид свързване — силните елементи на съчинителност. Защото в този случай нямаме пряко подчиняване на едното действие на другото, те запазват до голяма степен своята самостоятелност, като двете действия само се показват в тяхната логическа връзка.

II. Друга разновидност на свързването за начин имаме тогава, когато подчиненото действие не се реализира в същия етап на контекста

или в същата линия на изказа. То или се отнася към някакъв минал момент от развоя на действието, или се реализира от друг субект в друга ситуация. Например: *момците си слушали убаво, какъ досъга што правили* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 569); *ели че ми направите то-варо, какъ што беше при кмѣто, ели ч идем да кажем на цѣро* (Каменица, СБНУ XL 424); *новѣтъ гудинъ изл'азвѣ какъту ѝ пу стару* (Козирог, Габр., Арх. БДА); *отсѣга да печѣлите, какъ што можете* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 581); *цѣро един ден не можеше да ги рани, какъто тоѣа заман ги ранеше* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 139); *ти какъд си Андреа погубил, ѣа чем тебе сега да погубим* (Врѣбница, Соф., СБНУ XLIII 25); *и кѣдѣ зафанули свѣдбата, зовѣли кумѣтото, какъ тим рѣкол* (Превала, Берк., СБНУ VIII 3 188); *ду сега кѣкту си се кръстил така да се кръстиш* (Каяджик, Соф., Тр. сб. V/1 472) и др.

В изреченията, съдържащи свързване за начин от разглеждания тип, става дума за възстановяване на субектно-обектни отношения, които са престанали за известно време да съществуват или пък съществуват в друг план на контекста. Това в същност е и синтактична характеристика на този вид свързване: изграждане на субектно-обектните отношения в главното изречение по установен предварително тип, посочен в подчиненото.

В свързванията от този тип вече можем да открием по-голямо разнообразие на нюанси — структурни и семантични. Те обаче имат помежду си основни конструктивни и семантични прилики, които ги обединяват в един тип.

Съществена отличителна черта на свързванията от този тип е, че те са съотносителни с наречие за време: същото значение, което се изразява в подчинено изречение за начин, може да се означи и само чрез наречие за време, както е например в следните изречения: *тугава чии-м'ѣта си пак затекла вода, кѣту и напреш* (Устово, СБНУ I 117); *и туф си нашѣл чѣрни ѣфѣе и зѣл да си пасѣ кѣту и напреш* (там, стр. 118). Това обаче не е същината на синтактичните отношения, съществуващи в тях. Трябва да отбележим, че тези изречения съдържат в състава си някакво обстоятелствено пояснение за време, към което е ориентирано темпорално протичане на действието от подчиненото изречение. Така че съотносителността на двете действия по темпоралната линия не е пряко елемент от функцията на съюза, а се осъществява по морфологичен път (чрез наречие, изпълняващо ролята на обстоятелствено пояснение, и чрез граматическото значение на глаголите). Главното в синтактичната функция на съюза е да свърже двата синтактични комплекса, разкривайки аналогията между две групи субектно-обектни отношения в различни етапи от развоя на контекста.

III. Друга разновидност на свързването за начин е тази, при която действието в подчиненото изречение се реализира в друга линия на контекста, но не е свързано пряко с главното в темпорален аспект. Например: *и сичко билѣ направено, какъ што го зарѣчил ораѣо* (Каменица, СБНУ XL 433); *че лежѣш пет гѣдин у затвѣрѣтъ, кикѣ што пише у законѣтъ* (Бабица, Брезн., СБНУ XLIX 564); *тѣгаѣ момѣто ванѣло да продава сичко, какъ што беше казал баштѣ му* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 581); *амѣ се сетѣл, дѣка не цѣвѣркнѣл на млекѣто, кикѣ што прѣе женѣте* (Красава, Брезн., СБНУ XLIX 577); *кривината ѣе по-добро,*

зѣшто сос нейа може да спечалиш и да живеиш **кикѡ** што сака (Гурмазово, Соф., СБНУ III 159); **шѣ ѿѣ слѡжѣ ѡ** пишѣ дѣ съ упичѣ **какту** л'абѣ съ пичѣ (Гостилица, Дрян., Арх. БДА); **слѡгѣт** трѣки пут **пристѣл'ките, свѣнцѣ, кѣт** усѣѣте **идѣт** (Ряхово, Рус., Арх. БДА) и др.

Както личи от примерите, в структурно отношение този вид свързване е по-разнообразен и едва ли може да се сведе към обща схема. Отношенията между двете изречения могат да бъдат различни; във всички случаи обаче е налице условието: действието в подчиненото изречение да се извършва реално и да има съществени разлики в състава на двете изречения (най-често се сменят и подлогът, и сказуемото). Следователно можем да определим по следния начин синтактичната същност на този вид свързване за начин: субектно-обектните отношения в главното действие се изграждат по тип, установен в друг контекст. Съюзът отбелязва аналогията между двата синтактични комплекса, без непременно да ги поставя в темпорално съотношение.

Всички разгледани до тук свързвания за начин, въпреки различията между тях, могат да бъдат сведени към един общ синтактичен тип, чиито най-общи белези са следните: подчиненото изречение, въвеждано с помощта на съюза, се свързва направо, пряко със сказуемото на главното, и действието в него се извършва реално в една или друга линия на контекста. На тези видове свързвания се противопоставят свързвания от друг тип, в който действието на подчиненото изречение не се извършва реално. Например: **и женѣ му вѣла по кѣйк'а, како што се вѣйе на умрѣл чевек** (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 569); **викѣл чорбаѣйѣата, кикѡ ка детѣ му е умрѣло** (Баница, Брезн., СБНУ XLIX 530); **амѣ онѣ кикѡ главу ка ѿу е откинѣла** (Ракита, Брезн., там, стр. 573); **като ка што лети, се е негово** (Расвик, Брезн., там, стр. 626); **па кѣгѣ ме созѣ едѣн стра, испотѣ се катѡ кога съм цел ден врѣл** (Каменица, СБНУ XL 439); **та бил трез'оф, кото куга не е ни помирисѣл вѣно** (Тетевен, СБНУ XXXI 121); **садѣ охкѣл и пашкѣл и не прикѣзва — кото куга му са скличѣли устѣта** (там); **и повече са уплѣшил и са растрепѣрал, кото че го тресѣ тригодишна трѣска** (там); **кошѣрата свѣтнула, кикѡ ка слѣнцето улѣзло унѣтре** (Красава, Брезн., СБНУ XLIX 344); **еднѡ врѣме дойдѣ еднѣ гол'ама шодѣ, с'акаш с кѡтѣло го излѣва** (Опака, Поп., Арх. БДА); **кѣт улѣзнѣл унѣтре у кѣлата, како слѣнце кѣдѣ га огрейѣло** (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 600) и др. Характерно за този вид свързване е усложняването на семантичната структура на връзката. Това, че действието не се реализира, а само се дава като потенциална възможност, създава един допълнителен, но много силно възприеман момент — елементът на сравнение. Това означава, че в същност не се описва начинът, по който протича конкретното действие, а му се дава несвързана с хода на контекста качествена характеристика. Този елемент на сравнение обаче не е синтактичен по своята същност, той е по-скоро стилистичен; ето защо не е уместно този вид свързвания да се отделят в особен, специален тип — синтактично те са само разновидност на свързването за начин.

Трябва да изтъкнем, че функцията на съюзите в този тип свързвания, въпреки някои специфични особености, също така е от същия вид както в другите видове типове свързвания за начин. Те въвеждат подчинено изречение, което е съотносително с обстоятелствено пояснение

за начин. Отношенията между двете действия обаче в този случай са извън темпоралната линия — именно защото действието от подчиненото изречение не се извършва реално и не се свързва с никакъв етап от протичането на действието.

Тази особеност се отразява по особен начин и върху строежа на съюзите, с които се осъществява този вид свързване: те са по принцип сложни образувания в диалектите, при това много често с ясна вътрешна форма на една от съставките — най-често изразяваща темпорални отношения (*като кога, като ка* и др.); това създава впечатление за известно транспониране на действието от една ситуация в друга, при което се изгражда обстоятелственото поясняване за начин на действието, създаване на аналогични условия, при които едно действие протича с условията, в които протича друго действие. Благодарение на този състав на съюза това семантично и дори стилистично съдържание се превръща в синтактично, при което се създава единство между значението и конструкцията на изречението.

Трябва да посочим, че това е особеност, която отличава редица диалекти от книжовния език по отношение на строежа на сравнението. В книжовния език то се осъществява пряко, без посредничеството на темпорални или други обстоятелствени отношения.

В някои диалекти има и още един вид свързвания за начин, също така нехарактерни за книжовния език: свързвания, при които подчинената част е съотносителна с определение. Например: *господарът им се съживил и станул кикò што си бил* (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX 341); *ке ти дам праматйата сйчката, кату къ сй е тука* (Банско, СБНУ XLVIII 352); *ископал го, та го однесъл, кату къ сй е облечен* (там, стр. 356); *и т'а и испродилъ, къкту й въз зъмете, дъ с йди* (НПаз., СБНУ XLVII 438) и др.

В случая намираме една интересна особеност в същината и синтактичната функция на съюза. Той влиза във връзка едновременно и с действието, и с предметите, с именните части на изречението и установява една двупланова връзка между главната и подчинената част; във връзката, осъществявана от съюза, се отбелязва начинът, по който протича действието, но същевременно и качеството на предмета, което се достига като резултат от това действие.

Това е особеност, която вече беше отбелязана и при други случаи: тя е израз на тясната връзка между действието и неговите носители, характерна за диалектния синтаксис.

Този вид свързване, макар и сравнително рядко разпространен, е една характерна черта на диалектния синтаксис, защото в него се разкриват някои специфични негови особености. Що се отнася до начина, по който съюзът се свързва с частите на изречението, т. е. до пътищата, по които протича свързването на главното и подчиненото, този тип свързване се противопоставя на всички посочени по-горе разновидности на тази синтактична категория.

Свързването за начин е категория, характерна за всички диалекти. Във функцията на съюзите, които го осъществяват, могат да се намерят различни елементи, но те не характеризират отделни диалекти, а са присъщи за всички. Различия в териториален аспект, и то не много значителни, могат да се открият само по отношение на разпространението на някои съюзи.

СВЪРЗВАНЕ ЗА СТЕПЕН

При свързването за степен се посочва етап от развоя на действие или от изява на качество, които по преценка на говорещия представляват негова извънредно висока степен. То се осъществява с най-различни по структура и семантични особености съюзи и в разнообразни синтактични конструкции.

Особеното в този вид свързване е именно субективната оценка за развоя и количеството на действието; тя определя и характерния за конструкции модален елемент.

Изреченията, които съдържат свързвания за степен, по принцип се състоят от две части: в първата се съдържа някаква предпоставка, а във втората — следствието, преценката за степента на развитие на действието. Тази особеност, така както е формулирана до тук, обаче има само семантичен характер. Синтактично тя се реализира по няколко начина.

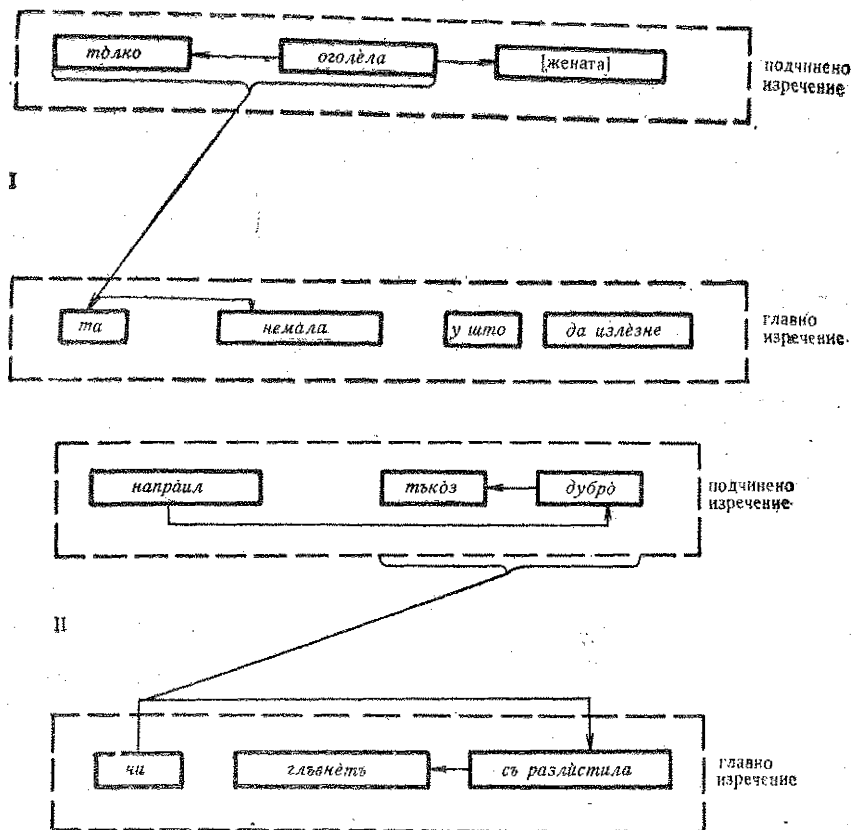
I. Първият тип свързване за степен се осъществява от сложни, двусъставни съюзи. Например: *тѡлко оголѣла, та нѣмала у што да излѣзне пред нарѡд* (Кривонос, Брезн., СБНУ XLIX 574); *кѡн'ѡт бил тѡлку убав, та да му се не наглѣда човѣк* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 577); *та се збрѡли тѡлко, штѡто брой им се не знае* (там, стр. 603); *при Карѡ Стевѡну има едѣн йунак, тѡлко силан, та нас, што ни бѣше испратѣл, истенѡ ни свѣте* (там, стр. 601); *тѣй млѡгу смитѣ са му бли нафѣрлени напрек' вратѡта, чи не мѡгѣлу да се утѡрат* (Винга, Банал, СБНУ LXI 326); *тѣй йѡку се й уплѡшил г'ѡвла, чи кома ий искриснал сѣс сѣте друге г'ѡвле, чи да се устѡви* (там, стр. 320); *най-млѡдиша ... тѣй стрѡшну сл'ѡп ий устѡнал, чи не мѡгѣл да сѣрба сѣс лужѣцата* (там, стр. 319); *ас тѡлкус го йшт, аѹ, чи умирали бѣше ку н гѡ зѣма* (Комарево, Пров., Арх. БДА); *тѡлкуф уморѣна сѣм, че забрѡвила сѣм йармагѣта ми й на рѡмото* (Паламарци, Поп., Арх. БДА); *та билѡ тѡлкуф кѡматна, та слѡнцѣ ѣ не вѣд'увало* (Смол., СБНУ LX 2 141) и др.

Съюзите, с помощта на които се осъществява този вид свързване, се състоят от наречие за количество (*толкова, тѣй*) и прости съюзи, най-често допълнителни (*че, да, та*). Наличието на наречие, чрез което се прави количествената характеристика, придава задължително предикативен характер на свързването, дори тогава, когато се отнася до степен на проява на качество. Ето защо, по-често с такава връзка (с помощта на такъв съюз и в такава синтактична конструкция) се свързват изречения, които в главното си изречение (предпоставката) съдържат обстоятелствени пояснения, ако връзката не се отнася пряко до сказуемото; именни части се явяват само като сказуемни определения.

II. Вторият тип свързвания за степен в диалектите се осъществяват с един особен тип съюзи, които също са двусъставни, но се състоят от определение към някоя именна част, и прост съюз, най-често определителен. Например: *а сѡбл'ата му имѡла таквѹ сѣлу, што кѡт гу извѡди човѣк из нѡжницуту и намане...* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 599); *бѣлата офѣцѡ билѡ надѡрена с такава сѣла, дѣто грѡбне двѡта брѡта на гѣрбѣнатѡ и ги префѣрѣла ис пѣштерата* (Ружинци, Белогр., СБНУ XLI 347); *кѡд гу убѣл, нѣпраѣл тѣкоз дубрѡ, чи глѣвнѣтъ сѣ рѣзлѣстѣлѣ* (НПаз., СБНУ XLVII 440) и др. Този по-рядко срещан тип

е интересен с това, че в него се съчетават елементи на предикативна и на атрибутивна връзка. Особено интересно в това отношение е следното изречение от Родопите: *и ду годината са научил да свири **такоф** хубау и желну, **каквоту** ни бивалу по-хубаву ут тува* (СБНУ VI 178), в което тази синтактична особеност е довела и до преобразуване на формалните средства.

Трябва да изтъкнем, че има съществена разлика в синтактичната, структурна характеристика на разгледаните по-горе два типа свързвания, които произтичат от някои особености в строежа на съюзите. Тези разлики се отнасят към характера на връзката на подчиненото изречение с главното. Доколкото в първия тип подчиненото заема мястото на допълнително, във втория то има положението на определително. Това личи добре на следната схема:

Съвсем очевидно е, че връзката на подчиненото с главното протича в двата случая по различен път и че функцията на съюза и неговото синтактично положение е различно: докато в единия случай той се свързва предикативно, в другия случай връзката му е атрибутивна; връзката между главното и подчиненото също така се осъществява по различен път: в първия тип направо между двете сказуеми, а във втория — между сказуемото на главното и именна част на подчиненото.

Всичко това обаче трябва да ни наведе на извода, че в случая няма същински съставен съюз, а само съчетание на две думи, разнородни по синтактичните си качества, които при определени структурни обстоятелства изпълняват съюзна функция. Първата част на това съчетание — наречието, запазва при това до голяма степен своята смислова пълноценност на пълнозначна дума и структурната си самостоятелност и независимост, изразяваща се във възможността да влиза в различни връзки с други думи в границите на простото изречение.

Благодарение на това, а също така и във връзка с по-голямата свобода при изграждането на синтагмата, идваща от говорната форма, в която се реализира диалектът, в диалектния синтаксис са се създали тези два структурни типа на свързването на степен. Вторият от тях — с определителна връзка между главното и подчиненото се среща значително по-рядко от първия; той не е характерен за книжовния език. Среща се предимно в западните говори.

В диалектите могат да се срещнат и изречения, в които това значение, тази семантика може да се изрази в конструкции, които не са така оформени. Сравнително често явление е съкращаването на едната част на конструкцията и осъществяването ѝ с единичен съюз. В тези изречения нямаме синтактичните признаци на този вид свързване, те само в една или друга степен са близки до него семантично. Например: *ѝа че ти омѝнем една гѝрста да ти облечем целѝ воскѝа* (Костичево, Бгр., СБНУ ХLI 438); *веднѝш — това бе мѝдгу одавна, че аз сам билѝ момѝченце — дете — дѝадо Тѝлко са врѝтал от по селѝта* (Тетевен, СБНУ XXXI 120); *та ако мажѝ и рече да ѝ посѝди за нѝшто, тѝа отвори уста, та да го удѝви сас прикаски* (там, стр. 123) и др. Въпреки че са синтактично неразвити, тези свързвания могат да бъдат отнесени към типа на свързванията за степен, тъй като притежават някои от особеностите му: зародиш от синтактичната му структура (която може да бъде възстановена, като се добавят изпуснати части на изречението — например изпуснатото наречие — определение) и елементът на оценка за степента на развой на действието или качеството¹.

Освен разгледаните до тук свързвания за степен, в диалектите има още един тип свързвания, в които се обръща внимание върху количествената характеристика на действието. Това са изречения като следните: *давам ти злато кѝлкото мѝжеш да однесѝш* (Красава, Брезн., СБНУ XLIX 343); *и синѝт, какѝ бил зад нѝго, плѝоснал го еднаш што може по шѝйѝата* (Каменица, СБНУ XL 422); *реклѝ да го испѝтат, докѝлку е вѝш у занѝато* (там, стр. 421); *даваше ѝи колѝку сал да живѝе* (Врѝбница, Соф., СБНУ I 133); *кѝт сѝ звѝзрѝй кѝлкуту трѝбѝв, извѝждѝм ѝѝ* (Гѝбене, Севл., Арх. БДА); *тугѝс шѝ нѝлеиш мѝслуту ф тигѝнѝ, кѝлкут си ѝскѝш* (Керека, Дрян., Арх. БДА) и др. Въпреки известни прилики между двата вида свързвания, трябва да отбележим, че между тях има съществени различия, които ни пречат да ги обединим в едно.

¹ По интересен начин е изразено значението на свързванията за степен в следното изречение: *сосем ѝе тѝшко, дори опѝшката не ми се скаса* (Банско, СБНУ XLVIII 304), където синтактичният строеж е твърде своеобразно променен. Тук подвеждането към типа на свързванията за степен може да се базира най-вече върху семантиката, а също така и върху двупосочността на свързването на съюза със синтактичните цялости, макар конкретният характер на тази връзка да е особен.

При този тип свързване, от една страна, липсва елементът на субективна оценка (модалността); тук се дава само обективна характеристика, а не преценка за количеството на действието — а това е една много съществена особеност на свързването за степен. Освен това при тези свързвания липсва двусъставността на изказа (изречение или синтактична цялост), която, дори когато не е напълно изразена или развита формално — е основна структурна черта на свързванията за степен. Ето защо при привидната близост между двата типа (а тя произлиза само от това, че и в двата случая има насочване към количествената характеристика на действието) трябва да приемем, че това са два различни синтактични типа.

Свързването за степен, макар и сравнително рядко разпространено, е синтактична категория, която ярко характеризира синтаксиса на диалектите като синтаксис на разговорната реч. То внася особен елемент на експресивност, тъй като съдържа елемент на оценка и на емоционално отношение, които са свойствени на непосредното устно общуване. На тази експресивност можем да отдадем и формалното богатство и разнообразието на констративните особености.

УСЛОВНО СВЪРЗВАНЕ

При условното свързване се посочва зависимостта на едно действие от осъществяването на друго; действието на главното изречение се извършва само при наличието на действието на подчиненото. Именно в този смисъл трябва да разбираме синтактичното понятие условие, за да можем да разграничим условността като синтактична категория от морфологичната категория условност.

Условното свързване се осъществява с помощта на съюзите *ако*, *да*, *като* и др.

Условното свързване се осъществява в двусъставни конструкции: условие, обозначено в подчиненото изречение, и следствие, изразено в главното. В начина, по който се построяват тези две части, и в различията във функцията на използваните съюзи се състоят главните особености на този вид свързване.

Условното свързване е по принцип модално, защото в него с помощта на съюза се свързват действия, които не са се извършили реално и чието изпълнение изобщо зависи от изпълнението на някакви условия. Тази модалност обаче е от различен вид в различните случаи. Нейният характер до голяма степен зависи от морфологичната форма на сказуемото.

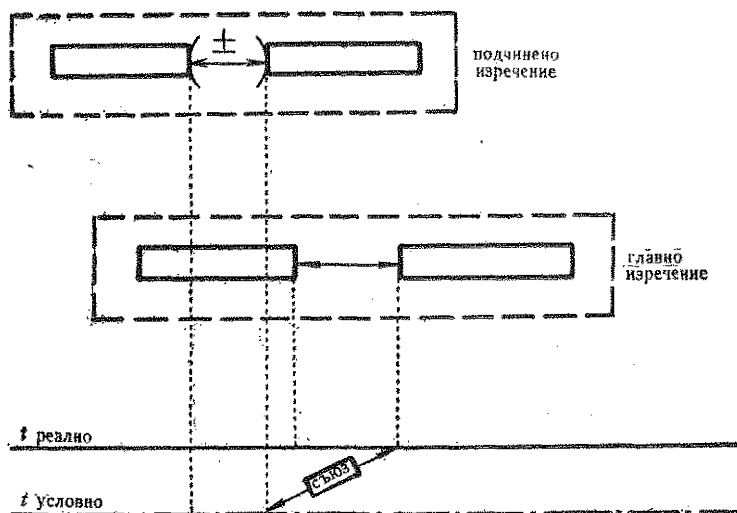
По този начин функцията на условните съюзи се определя в две насоки: от една страна, от особеностите на морфологичната категория наклонение, а от друга — от свързването на действията върху темпоралната ос. За изпълнението на структурните или синтактични задачи по съществена роля играе второто, тъй като проблемите за наклонението се решават в кръга на морфологията. От синтактично гледище те се представят като субектно-обектни отношения, които могат да се реализират или да не се реализират. Ето защо те съществуват не в реалната темпорална ос на контекста, а в друга, условно съществуваща. Разновидностите във функциите на съюзите се намират в зависимост от разположението във времето на главното действие, тъй като при различия в това положение се стига до разлики в начина, по който съюзът осъществява свързващата си роля.

І. ТЕМПОРАЛНИ УСЛОВНИ СВЪРЗВАНИЯ

Темпоралните условни свързвания, осъществявани най-често със съюза *ако*, са най-разпространените в диалектния синтаксис. В тях се представят две действия, следващи се във времето, като изпълнението на главното автоматически следва след реализирането на подчиненото — условието. Например: *ако се видиш некига на зор, излезни од градът до портуту* (Красава, Брезн., СБНУ XLIX 344); *та се пазарили, ага се зимали, да а остей, ако му згреши* (Банско, СБНУ XLVIII 345); *та па си забучи с еглата една трой от шуплата, ако са наприли шупла* (там, стр. 355); *вие ако сте сити, станете, ала нийе сме гладни* (Тетевен, СБНУ XXXI 114); *нема гу тува, но, ако те виде, че да те глѣне* (Кюст. Краице, СБНУ XXXII 568); *убаво вѣрди, оти ако не извѣрдиш, ке те закола* (Банско, СБНУ XLVIII 320); *ѣку сиди ситуту прау, жѣ бѣди гудинѣтъ бирикетлийа* (Тетово, Кубр., Арх. БДА); *казълѣ и дѣ уийѣй гѣштите, чи ѣку ни ги уийѣй жѣ ѣѣ икупѣй* (Градище, Севл., Арх. БДА) и др.

Подобен вид свързване, по-рядко, може да се осъществи и с други съюзи, например: *ама запантѣй, чи кѣче зѣмиш пѣ-више, ни ше бѣй дубрѣ за тебе* (Винга, Банат, СБНУ LI 325); *пѣно се уплѣшил, дѣка па-шѣта че му одрѣже главѣта штом бѣднийо го наклевети* (Дивотино, Перн., СБНУ XLIX 631); *и му реклѣ, дѣка ке му поврѣне палѣто, но когѣ ке му дадѣ шѣрка си за женѣ да му стѣне* (Каменица, СБНУ XL 434—435); *да удѣрим нешто, отѣва ногу далѣк* (там, стр. 431); *ли неште да слѣзе, вие зимѣте манѣри, па отсечѣте дѣрвѣто* (Грамада, Кул., СБНУ XLI 434) и др.

Основната синтактична особеност на този вид свързване е това, че главното изречение винаги остава в извънтелно наклонение, а сказуемото на подчиненото изречение не съдържа модални елементи. Връзката протича по следния начин:

Най-същественото във функцията на съюза в този случай е да отбележи този преход от една към друга темпорална ос, и това вече не е въпрос за последователност във времето, както при темпоралното свързване, а особено, специфично преминаване от един вид към друг вид субектно-обектни отношения, което именно е съдържанието на един неиндикативен изказ.

Това е синтактичното съдържание на отношенията. Чисто семантично обаче, условното свързване в този случай се свежда до последователност на две действия във времето, при което едното действие може да се извърши или да не се извърши, и това има за последица извършването или неизвършването на другото. Осъществяването на това условие обаче не зависи от действително или желанието на субекта. Ето защо в редица случаи можем да срещнем в диалектите редуване на условно свързване с темпорално, както е например в следните изречения: *към ни пуштъ шъ гу угнѣмиш ут угнѣнъ, ѿку пуштъ шъ стуй дшти дъ пуврѣ* (Белица, Тревн., Арх. БДА); *га не е Индиѣа и там Багдѣт, Сѣриѣа и другите, Ангѣлиѣа колко парѣ струѣа* (Царино, Момчилгр., Арх. БДА); *агы е учен тоѣи чулѣк хѣрата га слѣшѣт — и аѣ сѣрце га зѣма. А ката на е учен е ката бесѣлна ранѣ* (Тихомир, Крумовгр., Арх. БДА); *мо-моко да се не срѣди, коѣа попо заповѣда нѣшто, па и попо да се не срѣди ако мо-моко згрѣши нѣшто* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 594) — където две свършено еднакви ситуации са оформени веднѣж като условно, веднѣж като темпорално свързване, или пък *па ако остане жиѣф, тѣ га ѣ че га сѣйтам за ѣунѣк* (Ракита, Брезн., СБНУ XLIX 338), където условното свързване е съчетано с ярко изразен темпорален момент чрез обстоятелствено пояснение за време: това показва, че темпоралното съотношение на двете действия има съществено значение като елемент на това свързване. Този елемент проличава и в използването на съюза *штом* за осъществяването на такъв вид свързване, например: *штом побегнеш оште еднѣш, дека да те найде мойа зет, главѣта че ти земе* (Врѣбница, Соф., СБНУ I 140) — това е съюз, който има ясно изразено темпорално значение, като определя ѣ начина на възникване на действието.

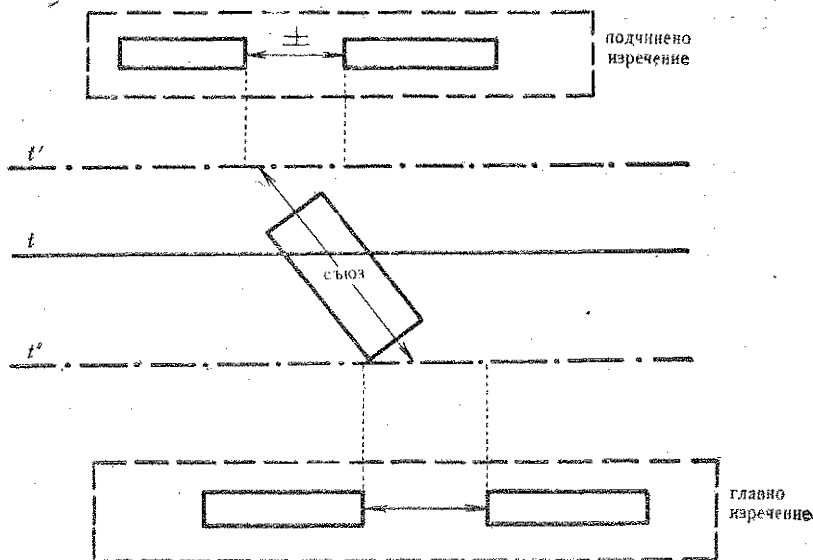
II. Модално условно свързване

Във втория вид условно свързване действието на главното изречение се представя като възможно, при наличието на действието в подчиненото изречение. То се осъществява най-често с помощта на съюза *да*. Характерно за него е наличието на силно изразени волеви елементи в подчиненото изречение. Например: *да знае да ме земе, да знае бари че царица че да води* (Връбница, Соф., СБНУ I 133); *сига йѣсайа чѣшм'б да тѣчеше ракийа, йѣ вину, та шта да служѣ за хаир фсѣкѣк, който мине прис сойа пѣт'* (Устово, СБНУ I 116); *сига да станеха ѣйсѣе камѣн'е офце, та шта да сторѣм мандра йей тува и шта да хранѣм фсѣкѣк, койту мине-прис тува (там); и му казали, чи тойа чилѣк хи йѣ куртулисал и да нѣ прибил змийата, штѣла да ги изѣдѣ (там, стр. 114); йа бѣ сам, та малко извадѣ, да бѣме двоица, йале троица, повеке можеше да искараме* (Каменица, СБНУ XL 433); *д'а тинце, да*

ти напраим царул'ки духудаш ли със нас? (НПаз., СбНУ XLVII 207); *да са леди, стопили би са; да лебеди, отлетели би си* (Ярлово, Сам., СбНУ II 3 107); *штѣхмѣ да изгоримѣ да нѣ бѣше тоѣ свинар'* (Планинец, Ивайловгр., Арх. БДА) и др.

Тук вече темпоралната последователност на действията не е така актуална по две причини: от една страна има един друг много силен, основен елемент — това, че действието в подчиненото изречение се осъществява или не по волята на субекта; следователно действието и в главното изречение зависи от тези волеви, модални елементи, а не е просто следствие във времето на някакво друго, предхождащо го действие. От друга страна, и в резултат на тези особености, това действие (сказуемото на главното изречение) много често е в условно наклонение, или пък в индикативно време, изразяващо елементи на несигурност, на хипотетичност (например бъдеще в миналото).

Всичко това определя особеностите на това свързване и функциите на съюза, които го правят особен синтактичен тип. В този случай връзката на действията вече не се отнася към реалната темпорална ос, а към две условни оси:

Именно това извънредно много засилва модалния характер на този вид свързване и прави невъзможно редуването му с темпоралното.

Условното свързване е категория, широко развита в диалектния синтаксис, която показва значително синтактично разнообразие. С елементите на близост до темпоралното свързване в някои случаи и особено със засиления модален елемент тя показва съществени различия между синтаксиса на диалектите и на книжовния език.

ОТСТЪПИТЕЛНО СВЪРЗВАНЕ

Отстъпителното свързване разкрива връзка, при която едно действие се осъществява при наличието на условия, които противодействуват или са неблагоприятни за извършването му. Осъществява се с помощта на съюзите *макар, ако, да*.

Даденото по-горе определение съдържа белези, които са преди всичко семантични.

Структурно въпросът се свежда към възможностите за съчетаемост на членовете на субектно-обектните комплекси на главното и подчиненото изречение. Отстъпителното свързване показва, че сказуемото на главното изречение е семантично неограничено при създаването на синтактични връзки.

Свързването се изгражда по следния начин: действията в главното и в подчиненото изречение образуват една цялост в хода на контекста (една ситуация). При това в семантичен аспект връзката на сказуемото на главното с някой от членовете на подчиненото е невъзможна (прави невъзможно протичането на действието). Въпреки това, между сказуемото на главното и субектно-обектните отношения на подчиненото се създава връзка на едновременно осъществяване. Съюзът отбелязва възможността на сказуемото от главното изречение (намиращо се в определени субектно-обектни отношения) да влезе в синтактични отношения с подчинени субектно-обектни отношения, съдържащи член, с който то не може да влезе в семантични отношения (защото са семантично несъчетаеми).

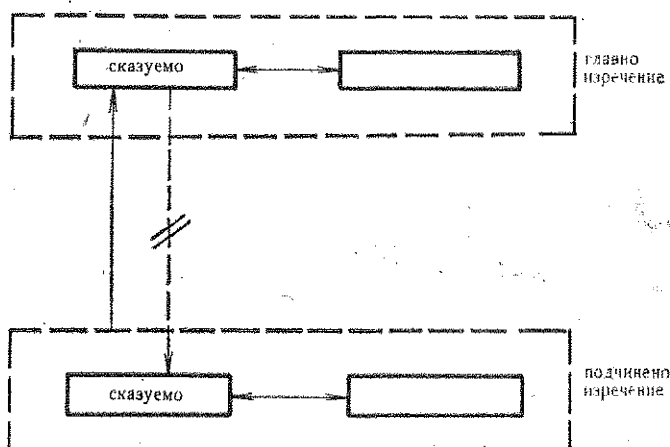
Разглеждано чисто семантично, този вид свързване има нещо общо с условното: и тук в подчиненото изречение се излага условие, от което зависи изпълнението на главното. Различията обаче са много съществени:

1. Условието в случая не благоприятствува, не предизвиква появата на главното действие, а напротив — противоречи на осъществяването му.

2. За разлика от условното свързване тук и двете действия се извършват в една реална темпорална ос. Това е особеността в структурата на този синтактичен тип: върху тази реална темпорална ос сказуемото има възможност да се свърже с комплекс, с който върху друга, логична и семантична, той се свързва по обратен начин; това противопоставяне между реалната съчетаемост на сказуемото и предполагаемата му несъчетаемост, свеждането на логическото отрицание към синтактична реалност, е синтактичната същност на отстъпителното свързване. Разновидностите на този вид свързване произтичат от това, че сказуемото може да има описаните връзки с различен член на подчиненото изречение. При това предикативността на отношенията, характерна за този вид свързване, се изразява различно. Ето примери от най-разпространените видове връзка:

1. Връзка на сказуемото на главното със сказуемото на подчиненото: *макар той да мълчал и не казвал нищо, ама н'ашто и шалнело, че работата не ѝ е оферна* (Тетевен, СбНУ XXXI 122); *не йаддосвай се, аку са се загубили чашите* (Връбница, Соф., СбНУ I 138); *... дъ си утиди следнуш уд ди й душъл, пъ ни м'арет, макар да му май харйжат неку чувала дукате* (Вивга, Банат, СбНУ LI 321); *и се усвидочили чи какъй йак и хитър ий ст'анал М'аму тейна по света — макар да не се угуйл никък (там); и да са ф'киснат йадем ги* (Искра, Първом., Арх. БДА) и др.

Съюзът установява пряко връзка между сказуемите на двете изречения:

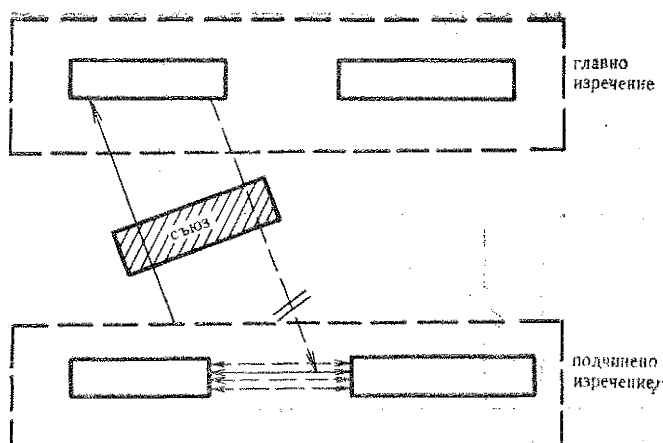
Поради това, че са свързани основни членове на субектно-обектните отношения, свързването има сравнително проста структура.

Малко по-различно се извършва то в случаи, когато са свързани второстепенни части на подчиненото изречение; това усложнява и функцията на съюза.

2. Връзка на сказуемото на главното със сказуемното определение на подчиненото: *и нев'астата дигала паралийата макър да била мъртва-гладна* (Тетевен, СБНУ XXXI 113); *й'утре циган'ете че к'аним за жетваре, ако су мръзел'иви* (Красава, Брезн., СБНУ XLIX 578); *макър че е моамеданец, повървал нашиа владика* (Ружинци, Бгр., СБНУ XLI 438); *зашто у нас се узймав так'ой, макър и да сте брак'а и бацана'ци* (Кюст. Краище, СБНУ XXXII 600); *ас ш'е си умий'з р'ецети м'а-кър чи с'е тистени, ши с'е умий'з и ши гу з'нис'з* (Ичера, Слив., Арх. БДА); *йа макар че с'ем болнава, пак ше се д'двлекам до нивата* (Странджански говор, БД I, стр. 58) и др.

3. Връзка на сказуемото на главното изречение със обстоятелственото пояснение от подчиненото: *та дойдох' да си отсека една кола дърва, макър и на Великден, ке си немам в дворо ни клечка* (Банско, СБНУ XLVIII 351); *й'азе аку и да работим полека, се че можем да им одел'яа* (Гурмазово, Соф., СБНУ II 167); *амй да йе далеч'е, ти исп'ечи пет п'ешта хл'еп... та че ги донеси* (Устово, СБНУ I 119); *... та макър че не е мой син, штогот че ми мине од жалбите* (Врбница, Соф., СБНУ I 135) и др.

Отношенията в случая са усложнени, тъй като връзката не е на право със сказуемото, а с предикативно свързан член на подчиненото. При това семантичната несъчетаемост не се отнася изобщо към всички възможни предикативни връзки в подчиненото, а само една — тази, която в момента реално съществува. Ето защо вътре в субектно-обектните отношения на подчиненото изречение има известно вътрешно противопоставяне. Функцията на съюза следователно в тези случаи се отнася не към връзка на два члена на изреченията, а към връзка на член на главното със субектно-обектни отношения на подчиненото:

Трябва да отбележим, че посоченото противопоставяне вътре в групата на предикативно свързаните части (сказуемни определения или обстоятелствени пояснения) е момент, който се схваща твърде силно в семантичен аспект. Това се доказва добре от следното изречение: *ма като фндгу сиротувъл, не бил йако гъздаф, ма пѧ си зел гъздава момѧ* (Банско, СбНУ XLVIII 352), където отношенията, които имат белезите, характерни за отстъпителното свързване, са оформени като съчинително противопоставително свързване.

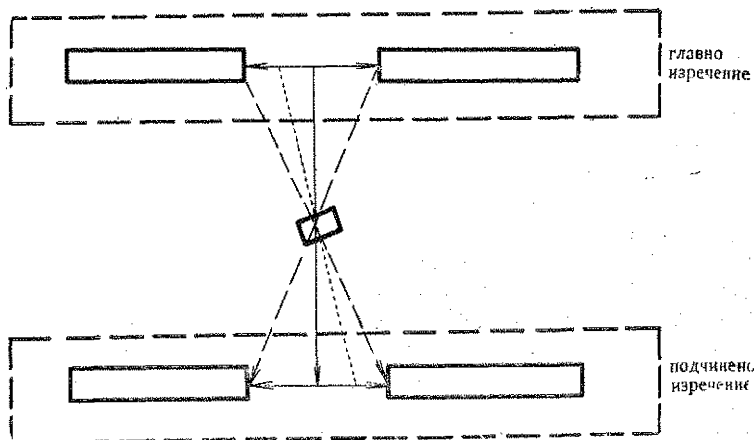
Трябва да се спрем отделно на един по-особен тип изречения с отстъпително свързване, характерни само за диалектния синтаксис, при това предимно за западните говори. Става дума за изречения като: *ти дѣто си здраф и ти се вѣди тѣлкова лош, та йѧ ли ке вѣке* (Банско, СбНУ, XLVIII 281); *он нас не си пѣчерпи, дѣка смо му приѧтеле, та тѣбе ли* (Брезник, СбНУ XLIX 636) и др. Семантично тези изречения се различават от разгледаните до тук (в същност тук отношениято е такова: въпреки наличието на благоприятни условия, действието не се осъществява в предполагаганото направление), но синтактичното отношение в края на краищата е същото, както при всички случаи на отстъпително свързване. Има обаче някои съществени особености на конструкцията, които я отличават от останалите случаи: това, че отстъпителното отношение не е основно в постройката на изречението. То е изразено в подчинено изречение, което е обособено по отношение на главното, и след това влиза в съчинително отношение с друго главно. Задължителна структурна особеност на това свързване е това, че то се проявява в границите на сложно смесено изречение, като при това между двете главни изречения винаги има противопоставително свързване, изразено с различна степен на категоричност (напълно ясно това личи в следното изречение от Кюстендилско Краище: *не е дѣка билѧ млдгу убава, но му билѧ казано, кой ѳзне Карѧ Стевѧну за женѧ, ке се подмладѧ* — СбНУ XXXII 601).

Отстъпителното свързване е една от рядко срещаните категории в диалектния синтаксис. Въпреки това, то има някои особености, които чувствително го отличават от отстъпителното свързване в книжовния

синтаксис: между тях е разгледаният тук последен вариант, а също така и замяната му в редица случаи със съчинителни конструкции.

ОГРАНИЧИТЕЛНО СВЪРЗВАНЕ

Ограничително свързване е онова, при което се изключва възможността на субектно-обектните отношения от главното свободно да се свързват със субектно-обектни отношения, като се оставя само една възможност. Осъществява се главно със съюза *освен*.

Това е свързване, което се осъществява само в строго определени по вид изречения: при главно изречение в отрицателна форма и положително подчинено със казуемо в бъдеще или в сегашно време от свършен вид. Например: *сгга йд не съм за наникъде, освен чу йдем при слънцето* (Кюст. Краише, СбНУ XXXII 567); *та не мдиш да улѐзнеш да си наточиш, осем да им дадеш пѐчено мѐсо* (там, стр. 591); *и сгга не му жѐха ждпчнтата да йм убадат другу, уткакѐту то, чи ѓла й зайсту по-гулѐм у нейа* (Винга, Банат, СбНУ LI 319); *а за туй ни трѐба да прѐвиш нйшту другу, нѐгу да урѐмниш путѐката слет тѐбе* (там, стр. 325); *пийанийа освѐн да го закл'учиш ф стѐйята* (Лехово, Санд., Арх. БДА) и др.

Ограничителното свързване се среща извънредно рядко в диалектния синтаксис. Причините за това трябва да търсим в това, че то е много сложна синтактична конструкция, отговаряща на редица семантични и структурни условия — нещо, което противоречи на основната за диалектния синтаксис и въобще за синтаксиса на говорената реч тенденция към упростяване на синтагмите и на връзките между тях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Прегледът на видовете подчинително свързване в диалектите дава интересни данни в различни отношения — и от синтактичен, и от диалектологически характер.

Първият извод, който се налага, е липсата на диалектно разчленяване на българските диалекти в това отношение. От една страна, различията между тях, що се отнася до синтактичната типология, са толкова малки, че не могат да оформят диалектни групи; от друга страна — тези различия не могат да се сведат към някаква по-обща основа, та по

този начин да се превърнат в класификационен критерий. Много важно значение има това, че във всички диалекти, независимо от тяхната типология, при реализацията на подчинителното свързване се намесват фактори, които трябва да се обяснят с въздействието на говорения начин на реализация на диалекта; това са фактори, които са общи за всяка реч, и затова влиянието им трябва да бъде внимателно отстранявано, когато се решава въпросът за диалектна класификация. Благодарение на тяхното въздействие, вътре във всеки диалект се създава особено разчленение, появяват се различни разновидности на явлениято.

Така че въпросът за класифициране на българските диалекти по характера на подчинителните свързвания (а това означава до голяма степен — и по сложните съставни изречения) се усложнява толкова много, че не може да се намери основа, на която да се търси решението му.

Същевременно обаче невъзможността да се направи такава класификация означава резултат в друго направление: това означава, че българските диалекти са обединени на една обща база по отношение на онези морфологични категории, които могат да водят до синтактична активност. Интересно е обаче да се отбележи, че докато тази синтактична активност — а следователно и разпространението на синтактичните типове — са общи за всички диалекти, лексикалните средства, чрез които те се осъществяват, могат да бъдат различни за различните диалекти; това още веднъж подчертава разликите, които могат да съществуват при различен подход към съюзите.

Друг съществен извод се отнася към разпространението на подчинителните свързвания в диалектния синтаксис. Безспорно, там те са по-редки, отколкото в книжовния синтаксис. Това обаче не може да се свързва със степента на развитост или неразвитост на тези две системи, а още по-малко от там да се правят изводи от извънлингвистичен характер (за сложността на мисълта или нещо подобно). Причината е във възможността на книжовния синтаксис — винаги повлиян в една или друга степен от писмения синтаксис — да се освободи от редица допълнителни елементи — ситуационна определеност на общуването, емоционалност, експресивност и т. н. Благодарение на тези фактори, много активно влияещи в синтаксиса на говорената диалектна реч, някои подчинителни категории се срещат по-рядко. Така изказът се разчленява на по-малки, по-прости построени единици, в които обаче се влага много повече допълнително съдържание. Именно това допълнително съдържание, което се отнася към кръга на експресивността и което се търси и цени в непосредственото общуване, е фактор, който до голяма степен противодейства на пълното логическо уточняване в плана на синтактичната конструктивност. Именно с тази особеност можем да обясним и появата на съчинително свързване в ситуации, в които е възможно (или — от гледище на книжовния синтаксис — необходимо) подчинително свързване — една синтактична конструкция, в която функционалната зависимост е по-слаба, за сметка за субективното групиране, свързване и съпоставяне на фактите. При това трябва да отбележим, че това заместване на подчинителни свързвания със съчинителни най-често се наблюдава в конструкции, където по начало има елементи от модален или експресивен характер (да речем в модалното допълнително свързване) и по-рядко в онези, където тези елементи липсват (например в темпоралното).

ФРАЗЕОЛОГИЗМИ В БЕЛЕТРИСТИКАТА НА ИВ. ВАЗОВ

Веса Кювлиева

Голямото влияние, което оказва Ив. Вазов върху развитието на българския книжовен език, не произтича автоматически само от характера на литературното му творчество, а се дължи и на неговото съзнателно, активно отношение към редица въпроси на езиковата практика и езиковото строителство у нас. Като писател реалист и демократ, създал своя естетика, проникната от разбирането за обществената мисия на литературата, Вазов не изпада нито в крайностите на диалектите, нито в пусто оригиналничене и формализъм. Истински манифест на неговата реалистична естетика, на разбирането му за езика като основно градиво в художествената литература е предговорът към „Легенди при Царевец“. Вазов казва: „И писателят, когато пише, трябва да знае какво пише и за кого пише, да помни, че той пише, за да бъде четен, разбираен и оценен не от чужденци, а от българи. Само така може да остане самобитен и да влияе със словото си на широките народни маси. А да бъде ценен и обичан от своя народ — има ли по-завидна участ за един писател — бил той и с най-широкото честолюбие?“¹.

Когато се сипят зловни, неоснователни насмешки над неговия естествен, но изящен в простотата си език, Вазов винаги умее с достойнство да отговори на критиката. Така той защитава не само себе си, а главно и преди всичко естетическия принцип, на който служи. По този начин Вазов воюва за народностен език, за реализъм и самобитност в нашата литература. В отговор на острата критика за „Казаларската царица“, която била наречена „колибарска драма“, написана за колибари, заради своя „вразумителен, прост и естествен език“, Вазов пише: „Да, аз се гордея с тоя „колибарски език“, на него пиша, на него мисля. Като българин, аз не мога да пиша на друг език, понеже пиша за българи, които също мислят на него. Писателите ни от новата школа, „модернистиката“, от средата на които излезе горното обвинение, считат за унижение да пишат просто, ясно, естествено, та се мъчат по всеки начин да усукват фразата си, за да я затъмнят и направят по възможност мъглява и непонятна, за да не ги разбират колибарите, сиреч, народът. Нашият хубав, кристално ясен език се загрозява в техните писания, той става уродлив, безобразно изкълчен и тежък“².

¹ Предговор към „Легенди при Царевец“, т. IV, стр. 259.

² Ив. Вазов, За „Казаларската царица“, т. XIX, стр. 189.

За Вазов простотата на езика не значи примитивност, а яснота, достъпност и поетичност. Само с близък до живата народна реч език писателят може да общува с масите, да им въздействува чрез словото си, да ги възпитава. С верния си усет на художник и езиков творец Вазов заявява: „Обществото ни ще продължава да дава симпатиите си на тия, които му пишат на езика, на разбран български език, които изказват мислите си художествено и просто и не се силят да крият под мъглата на дълбокомислени и безсъдържателни фрази безсъдържателността на сърцето си и ума си“¹.

Езиковата страна на богатото и разнообразно Вазово творчество не е изучено обстойно, в пълнота. Нуждата от такова изследване, което би обогатило с интересни данни историята на книжовния ни език и което би разкрило силата на Вазов като езиков творец и ненадминат стилист, е изтъквана многократно от видни наши езиковеди. Л. Андрейчин в изводите на доклада си „Ив. Вазов и българският език“², прочетен на Вазовата научна сесия в БАН, 1950 г., отбелязва: „Езиковото дело на Вазов не е още проучено пълно и подробно. Една от важните близки задачи на нашето езикознание трябва да бъде конкретното проучване на неговата богата езикова практика и езиков опит“.

У нас с право се говори за Вазова епоха в развитието на българската литература, но трябва да се признае, че Вазов с целокупното си творчество прави епоха и в развитието на нашия литературен език. Ето защо езикът на неговите творби сегга, а и дълго назапред, ще бъде обект на различни езиковедски и стилистични изследвания. Настоящото проучване има за цел да изследва само една конкретна страна от езика на Вазовата белетристика, а именно фразеологията. Фразеологичният анализ в белетристичните творби на писателя има за задача да разкрие фразеологията като особено, специфично изразно средство в словесната тъкан на художествените произведения, да установи видовете фразеологични единици, техните източници, стилистичната им функция и творческите видоизменения, които търпят под перото на писателя. Проучването е направено върху цялото белетристично творчество на Ив. Вазов, което обхваща 11 тома, от последното издание на неговите събрани съчинения в 20 тома — Български писател, 1956—1957, София.

Липсата на фразеологичен речник на български език до голяма степен затрудни фразеологичното изследване на белетристиката на Вазов. Основни лексикографски източници, които са използвани в работата, са Речник на съвременния български книжовен език (т. I—III, БАН, София, 1955—1959 г.), речникът на Н. Геров, особено ценен за установяването на народно-разговорната и фолклорна фразеология, сборникът „Крылатые слова“ от Н. С. Ашукин и М. Г. Ашукина (Москва, 1960 г.) и други български и чужди речникови и енциклопедични трудове.

Фразеологични изследвания у нас са правени върху творчеството на П. Р. Славеиков — „Лексика и фразеология на П. Р. Славеиков“ от Константин Попов³, върху сатирата на Христо Ботев — „Фразеология на Бо-

¹ Ив. Вазов, „Черепич“, т. XI, стр. 304.

² Л. Андрейчин, Иван Вазов и българският език, Иван Вазов, Сборник по случай 100 години от рождението му, София, 1950, стр. 181.

³ Годишник на Софийския университет, Филолог. факултет, т. LIII, 2, 1958, стр. 139—233.

тевата сатира“ от Зара Геннадиева-Мутафчиева¹ и върху публицистиката на Л. Каравелов — „Обществено-политическа лексика и фразеология в публицистиката на Л. Каравелов“ от В. Попова². Трябва да се посочи, че в изследванията на К. Попов и В. Попова предимно се характеризира лексиката, на нея е отредено по-широко място, отколкото на фразеологията. Настоящото проучване има за цел да анализира само фразеологичните изразни средства, без лексиката, в широко по обем литературно творчество.

Преди да се пристъпи към пряката характеристика на фразеологизмите в белетристиката на Ив. Вазов, необходимо е да се изяснят някои теоретични проблеми, свързани със същността на тези лексикални единици. Това особено се налага, като се има пред вид дискуссионното състояние на редица въпроси от областта на фразеологията. Теоретичната основа, от която се изхожда при изследването на фразеологичните единици в белетристиката на Ив. Вазов, е следната: обект на проучване са елементите на т. нар. същинска фразеология или фразеология в тесен смисъл, т. е. такива единици, които се характеризират със следните два основни признака: възпроизводимост в процеса на речта и семантична трансформация, която настъпва между компонентите или в съчетанието като цяло. Съчетания, които се характеризират само с възпроизводимост в речта и запазват своя аналитичен характер, т. е. единиците на т. нар. фразеология в широк смисъл, са въвн от обсега на настоящото изследване, тъй като те изпълняват само номинативна функция в езика, не могат да бъдат подчинени на определени стилистични цели.

Проучването е изградено върху теорията на Н. Н. Амосова³, която разработва нов метод за фразеологично изследване. Като основно оперативное понятие тя приема понятието *контекстуално взаимодействие на думите* в техните съчетания и определя фразеологията като наука за единиците на постоянния контекст, като контекстология в широк смисъл на думата. Под контекст авторката разбира съединението на *указателен минимум*, т. е. този елемент от веригата на речта, който носи необходимото семантично указание, *със семантично реализиращата се дума*, т. е. дума, за значението на която се отделя контекстът. Фразеологичните единици са определени като единици на постоянния контекст за разлика от свободните съчетания, които са единици на променливия контекст.

Различават се два основни вида фразеологични единици: *идиоми* — при тях целият лексикален състав представлява едновременно и указателен минимум, и семантично реализиращ се елемент. Тук думите са загубили своето номинативно значение, съхраняват външната си форма, но загубват присъщото си вътрешно съдържание. Те се превръщат в особени потенциални думи, напр. *лукова глава* (7/84)⁴, *мина ми лисица път* (10/326), *в кърпа вързано* (7/246), *окачил на пилона* (7/225), *средна хубост* (5/24), *не си поплювам на ръцете* (6/293) и др.

¹ Език и стил на българските писатели, БАН, София, 1962, стр. 441--465.

² Кандидатска дисертация, София, 1964 г.

³ Н. Н. Амосова, Основы английской фразеологии, Издательство Ленинградского университета, 1963.

⁴ Така се отбелязват том и страница на цитирания пример — т. 7, стр. 84.

Разновидност на идиомите са т. нар. *екзоелементни идиоми*. При тях дадено фразеологично съчетание се реализира чрез допълнителен указателен минимум, който може да търпи синонимна замяна. Той запазва своето значение и по отношение на идиома е външен елемент, т. е. екзо-елемент, напр. *зная на пръсти* (11/85) 'зная много добре', *търся под камък* (5/137) 'търся усилено', *фалш до облаците* (13/239) 'много, прекалено хваля' и др.

Към екзоелементните идиоми отнасям и фразеологизираниите традиционни сравнения. При тях се различават същите компоненти и съответно семантично преобразуване, напр. *зная като петте си пръста* (11/85) 'зная много добре', *тежи като куршум* (10/160) 'много тежи' и др.

Вторият вид фразеологични единици са *фраземите*. Те са двучленни съчетания, първият елемент на които е семантично реализиращата се дума, която под влияние на традиционния указателен минимум придобива ново, фразеологично значение, напр. *бели кахъри* (6/254) 'дребни, незначителни кахъри', *обетована земя* (9/306) 'земя, в която има изобилие от блага и е желана цел за някого', *крокодилски сълзи* (9/255) 'лицемерни сълзи' и др. Този тип фразеологични съчетания в сравнение с идиомите са твърде ограничени в български език.

Една от задачите на фразеологичния анализ на художествените произведения е да се проследи от какви източници авторът е черпил фразеологичен езиков материал. Този въпрос не бива да се смесва с проблема за произхода на фразеологичните единици, което е задача на тяхното генетично проучване. То трябва да установи кои от тях са изконно български, кои са унаследени от стария славянски език, кои са заимствувани от чужди езици или са калкирани. Това е голяма и сложна задача, която стои във вън от обсега на изследването. Тук целта е по-конкретна — да се посочват сферите на първоначалната употреба на фразеологизмите, в които те са се обособили като цялостни единици. Това е класификация, която има допълнителен, подчинен характер на разглеждането на фразеологичните единици в генетичен аспект¹.

Като се има пред вид, че езикът на Вазовите произведения е близък до живата народна реч, обяснимо е, че главен източник на живописни, ярки по своята експресивност фразеологични единици е разговорният стил, за който те са най-характерни, най-типични. Като рисува своите герои в естествената им среда, в характерно битово обкръжение, писателят с подчертан усет, с чувство за мярка, използва фразеологичното богатство на народно-разговорната реч. От нея са почерпени най-голям брой фразеологизми, като: *изгоря ми душицата* (5/237) 'изживях голяма мъка'; *душата ми излиза* (14/282) 'намирам се в голямо притеснение'; *имало глава да тегли* (6/237) 'така било писано, предопределено'; *имам зъб против някого* (13/167) 'мразя, преследвам някого'; *имам пръст в нещо* (5/237) 'замесен съм в нещо, участвам в нещо'; *изпива ми куквица ума* (13/170) 'съвсем оглупявам'; *изпивам кръвта* на някого (5/142) 'убивам някого'; *забърквам попара* (13/309) 'създавам неприятности, ставам причина за неприятности'; *наострям уши* (13/200) 'съсредоточавам вниманието си, за да чуя нещо'; *обърквам краищата* (5/260) 'обърквам се в

¹ Вж. С. Спасова-Михайлова, Някои основни видове устойчиви съчетания в български език, Известия на Института за български език, кн. VI, София, 1959.

работата си или когато трябва да отговоря, обясня нещо, слисвам се от силна уплаха'; *турям си главата в торбата* (5/146) 'заемам се с рисковано дело; което може да коства живота ми'; *тлъст кокал* (13/280) 'голяма служба, която носи и материални облаги'; *лукова глава* (7/84) 'за човек, който е нищожен, без значение'; *бабини деветини* (7/31) 'празни приказки, измислици'; *божа кравица* (7/53) 'тих, кротък, безобиден човек'; *средна хубост* (13/229) 'не много добре, не много хубаво'; *вода за носа* (5/207) 'подчинявам някого на волята си'; *в кърпа вързано* (6/150) 'сигурно, гарантирано'; *изграя на въже* (6/133) 'хитрувам, мамя, лъжа'; *окачвам на пирона* (7/225) 'занемарявам, изоставям'; *плюя си на краката* (6/297) 'втурвам се да бягам, да тичам'; *не си поплювам на ръцете* (6/293) 'не се колебая, действам смело и решително'; *фърлям петалата* (6/291) 'умирам'; *пуцам муха* на някого (15/97) 'внушавам някому нещо, подстрекавам'; *за права бога* (15/215) 'напразно, без вина'; *фърлям око* на нещо (15/26) 'харесвам много някого или нещо и искам да го притежавам'; *така и баба знае* (5/264) 'така всеки може да го направи'; *къде ще му иде краят?* (6/280) 'за нещо, което може да свърши зле'; *с душа в зъбите* (11/252) 'много съм зле, много съм изморен'; *заешка тупурдия* (12/275) 'празна работа, празно заканване'; *пето колело съм* (13/230) 'ненужен съм, маловажен, излишен' и мн. др.

Разговорен характер имат и голям брой фразеологизирани традиционни сравнения, напр.: *бъди като у дома си* (6/317) 'чувствай се свободно'; боя се *като от огън* (13/151) 'много се боя'; *бия се като вода в бряг* (7/57) 'трудя се без смисъл, без полза'; *увирам се като червив* (7/225) 'много съм нахален'; *режа като бръснач* (12/123) 'много съм остър'; заспивам *като мъртъв* (7/74, 13/53) 'заспивам дълбоко'; изгладнял съм *като вълк* (9/58, 10/231) 'много съм изгладнял'; мрем *като мухи* (13/80) 'мрем в голям брой'; *перя се като павун* (15/241) 'надувам се'; рева *като магаре* (7/39) 'рева силно'; *както господ дал* (9/78, 7/41, 7/48 и др.) 'както е редно' и др.

Фразеологичните единици, почерпени от разговорната реч на народа, са наситени с ярка експресивност и изпълняват важна стилистична функция в езика на Вазов. Към тях се отнасят и значителен брой фразеологизми, почерпени от фолклора, напр. *едно време* (7/12) 'преди много време, отдавна'; *зад девет морета (планини)* (14/56) 'много далеч'; *не щеш ли* (12/53) 'ненадейно, неочаквано'; *мечешка услуга* (12/32) 'лоша услуга'; *всекиго стиска нейде калеврата* (6/253) 'всеки си има някаква грижа, болка'; *в един дол ходят за раки* (13/360) 'за хора, които имат еднакви недостатъци'; *до пладне е Илия, от пладне Алия* (13/372) 'за човек, който не е постоянен'; *който го помирише, носът му пада* (6/293) 'за много лош човек' и др.

Някои фразеологични изрази са почерпени от диалектите.

Въпреки че Вазов гледа на народните говори като на извор, от който могат да се черпят хубави, изразителни думи, диалектни фразеологични изрази той употребява много рядко и почти винаги с определена характерологична цел, напр.: *що — по-що* (12/19) 'на всяка цена, непременно'; *защо — пощо* (7/47) 'за нищо, на безценица'; *со свещ барам* (13/329) 'търся упорито, много'; *къде е текла вода, опет ке течит* (13/422) 'обикновено за богатство, за пари — където е имало, пак ще има'; *не ми е изпила кукувица ум* (13/170) 'не съм останал без ум'; *сърбал как-*

вото дробил на замано (13/169) 'намерил, каквото търсил'; *здраве му кѳжси* (13/423) 'за израз на примирение'; *пала я палила* (13/238, 393) 'огън да я гори, дявол да я вземе' и др.

Повечето от цитираните примери имат македонски диалектен колорит и служат за стилизация на речта на герои от романа „Нова земя“.

У писателя съществува непрекъснат, осъзнат стремеж да опознава богатата реч на народа. При своите пътувания из страната, при честите си излети в Стара планина, Рила, Родопите той внимателно се вслушва в речта на хората от народа и с изненада открива хубави думи и изрази, на които „пишущите братя никога не им дават достъп в литературния език“.

Освен от прекия си допир с целокупната българска реч Вазов се стреми да опознае словното богатство на езика ни и от речника на Найден Геров, и от сборниците за народни умотворения. В спомените си Борис Вазов описва библиотеката на своя брат, която била доста скромна. Вазов не бил библиофил и не купувал книги, за да ги има. Но в библиотечния си шкаф, до своите творения и преводите им на чужди езици, той съхранявал българските речници на А. Дювернуа и на Н. Геров („в последния той често се ровеше“¹), Българските притчи на П. Р. Славейков, цялото течение на сборниците за народни умотворения („дето често се допитваше“²). За тях той споделя: „... какво неизчерпаемо богатство се крие в този сборник! Каква рудница е той за младия писател! Наместо да коват, защо не изучават неговото словно богатство?“³

Народно-разговорните фразеологизми не само по обем заемат най-широко място в езика на Вазовите повествователни творби, но се характеризират и с най-голяма фреквентност на употреба. Те образуват основното ядро в системата на фразеологизмите, употребени от Ив. Вазов.

В сравнение с тях фразеологизмите, които имат *книжна* стилистична окраска, са застъпени далече по-ограничено в езика на Вазовата белетристика и се срещат предимно в авторската реч, напр.: *въпрос на живот и смърт* (7/37) 'нещо много важно, съдбоносно'; *вечно жилище* (9/30, 8/291) 'гроб'; *вечен сън* (8/7) 'смърт'; *генерал без войска* (5/225) 'човек лишен от сила, без подкрепа'; *дамата на сърцето* (6/271) 'избраница, любима'; *египетски мъки* (6/68, 10/318, 12/159) 'големи, тежки мъки'; *злоба на деня* (9/123, 296, 12/46) 'нещо, което силно вълнува обществото в даден момент'; *огън и жупел* (9/223) 'силна злоба'; *обещавам златни гори (планини)* (6/141, 260) 'правя големи обещания'; *отдавам чест* (6/247) 'изразявам почит, уважение'; *отплащам се със същата монета* (7/232) 'отговарям по същия начин'; *оставям на втори план* (14/40) 'оставям по-назад в нещо'; *оставям на произвола на съдбата* (12/91, 13/433, 9/175) 'оставям някого без подкрепа, без помощ'; *подигам духа* на някого (13/344, 14/259) 'не оставям някого да се обезкуражи, да се отчае'; *падам духом* (13/344) 'губя дух, кураж, отчайвам се'; *фърлям на зар* (10/338) 'рискувам, разчитам на случайност'; *чакам с отворени обятия* (5/317) 'приемам някого със сърдечност, с голяма

¹ Д-р Б. Вазов, *Спомени за братя ми, Иван Вазов*, Сборник от спомени, материали и документи, София, 1949, стр. 19.

² Пак там.

³ Проф. Ив. Д. Шишманов, *Иван Вазов, спомени и документи*, БАН, София, 1930, стр. 111.

радост'; *омагьосан кръг* (13/358) 'безизходно положение'; *удря часът* (12/107, 13/280; 14/115 и др.) 'настъпва решителният момент'; *снемам маската от очите* на някого (12/217) 'разкривам истинския образ на някого'; *под чуждо небе* (13/139) 'в чужда страна' и др.

Като се говори за различните сфери, в които обикновено и най-естествено се употребяват някои фразеологични изрази, не бива да се смята, че принадлежността им към тях е нещо неизменно, завинаги определено. За много фразеологизми от книжния пласт на езика се наблюдава усвояването им от широките маси, употребата им в разговорния стил на езика (напр. *въпрос на живот и смърт, вечен сън, дамата на сърцето, отплащам се със същата монета, оставам на втори план, падам духом, удари часът* и др.). Ето защо понякога е трудно да се отнесе дадена фразеологична единица към определен езиков стил. Такова класифициране е съпроводено често със субективни оценки. За една значителна част фразеологизми може да се каже, че имат междустилов характер. С повишаването на общата и езикова култура на гражданите много фразеологизми проникват и се утвърждават в разговорния стил, както и фразеологизми с разговорен характер се усвояват в книжната форма на езика.

Това още веднъж показва, че стилистичните явления в езика се изменят неизмеримо по-бързо, отколкото неговият речников състав и особено граматичният му строй.

Друг източник, друга сфера, в която са се оформили редица фразеологични съчетания, е религиозната книжнина. Тук се отнасят *библейско-евангелски изрази и цитати* от религиозната литература, които днес имат характер на фразеологизми. У Вазов срещаме следните фразеологични единици с такъв характер: *алфата и омегата* — 'начало и край, същност' (от библейския израз „Аз съм алфата и омегата, първият и последният“): *Вечерта, тоя същия ден, когато съпружките седяха при истиналия и замирисал на дим гювеч — алфата и омегата на есикката готварска мъдрост на младата и почитаема госпожа Ракова — вратата се бутна* (7/14); *блажени нищи духом* — 'смирени, кротки хора': — *Блажени нищи духом... Тия хора не могат уби една муха, не знаят да рекат „копче“* (6/108); *не от мира сего* — 'за нещо, което е чуждо, далечно за някого': *Политическият строй и законите на страната, борбите на партияте, изборите, които вълнуваха и децата, за него бяха нещо не от мира сего* (6/325); *жаждущи смятения води, чающие смятение воды* — 'за хора, които очакват някакво благо, избавление, спасение' (от евангелската легенда за къпалнята Витезда в Ерусалим, в която един път в годината слизал ангел, за да раздвижи водите, и който пръв от болните се потапял в тях, оздравявал): *По лицата на тия „жаждущи смятения води“ се четеше и нетърпение и досада, и немошно покорство на съдбата и някакво озлобление против съседите...* (11/2.9); *ненадейте се на князи и сини человечески* — 'не разчитайте на чужди обещания, услуги': — *казах ти: вятър. Ненадейте се на князи и сини человечески...* (7/155); *дигам десницата си* от някого — 'преставам да закрилям някого': *Защото бог дигна десницата си от нас* (15/164); *никой не е пророк в отечеството си* — 'никой не преуспява в родното си място': *Но доктор Джан-Джан не се обезсърчаваше; той си припомни съдбата на всички велики*

хора... „**Никой не е пророк в отечеството си**“ (7/215); **умивам си ръцете** — 'освобождавам се от отговорност': **Е добре, тогава осъди го ти! Омивам си ръцете!** (5/57); **минавам през иглени уши** — 'трудно мога да вляза, да проникна някъде': **Мъчно ще да минеш през иглените уши, за да влезеш** (6/106); **пазя като очите си** — 'пазя с много грижи и старание': **Кула я поглежда и я пази като очите си, като майка...** (8/227); **няма да остане камък** — 'разрушава се всичко до основи': **Няма да остане камък тука...** (12/106); **зъб за зъб, око за око** — 'зов за възмездие': **Под обичам Мойсея, който дума: зъб за зъб, око за око!** (12/186); **златен телец** — 'златно богатство, пари' (от библейския разказ за телеца, направен от злато, на който евреите, като странствували в пустинята, се покланяли като на бог): **От кога младите пред дълга предпочитат спокойствието и пред славата — златния телец?** (15/48); **обетована земя** — 'земя, в която има изобилие от блага и която е желана цел за някого' (израз от бибlijата — означава земята, която бог обещал на евреите, за да ги спаси от техния плен в Египет — Палестина): **Българското рало и мотика са преобърнали тоя край в обетована земя** (11/216); **от Адамово време** — 'от твърде отдавна': **И понеже той се подписваше Адам, един друг вестник (Войница национал) каза шеговито, че тоя Адам аслъ говори за работи от Адамово време** (11/335); **сиромаш като Йова** — 'много беден човек': **Той беше, както винаги скитник безпомощен, бездомен и сиромаш като Йова** (5/37); **Яковова стълба** и **стълбата на Яков** — 'за много стръмен път нагоре' (от легендата за стълбата в съновидението на Яков, която свързвала небето със земята): **Въобразявахме си халът на бедните животни по тая Яковова стълба** (10/263); **Той приличаше на стълбата на Яков** (за планински път) (10/185); **ни йота** — 'никак, ни най-малко': **Силна и разпалена ставаше препирнята, защото при всичката кръвожадност на волтерианците, елинистите не отстъпиха ни йота** (5/222); **вавилонска кула** — 'забъркване, смесване; натрупване': **Вавилонска кула от сметки, планове, честолюбиви бланування как да устрои своето лично положение** (13/143, 8/155); **Сиромаш Лазар** — 'много беден човек' (от евангелието на Лука за бедния Лазар, който лежал в рани пред вратата на един богаташ и бил доволен да се нахрани с трошите от трапезата му): **Той и тям беше дал библейски имена...** **На одного казваше сиромаш Лазар** (6/107); **Алексей, божий човек** — 'много кротък, смирен човек': **някои слободни присмехулници шепнешком го наричат зад гърба му ту „Алексей божий човек“, ту „света овчица“** (7/61); **блуден син** — 'син, който е разпуснал бащиния си дом и след дълго скитане и разгулен живот, разкаян се завръща отново': **Аз исках нарочно да ида на лов пак къде Горни Богров, за да навестя стареца и да се уверя лично, че блудният му син се е завърнал към дълга си и към честния и благотворен труд на селяните** (8/107); **неверен Тома** — 'човек, който трудно може да бъде убеден в нещо и за всичко иска сам да направи проверка': **Та ти си неверен Тома!** (12/256); **името ми е легион** — 'употребява се за голям брой, за огромно количество (евангелски израз — отговор на нечестивия на въпроса на Исус „какво му е името“): **Името му е легион** (8/292); **вавилонска блудница** — 'голяма, истинска блудница' (от преданието за Вавилон като град на разврата):... **те посрашиха името Христово и**

лукаво сквернословят по стъгдите, като вавилонски блудници (15/15); *лукавий рабе* — думи на Христос със значение 'хитър човек': *Лукавий рабе!* — казваше той на стария И. Б... на бога се молиш, на дявола слугуваш (6/106); *на реках вавилонских* — 'плач, оплакване, ридание' (от преданието за поробените от Навуходонос евреи през 587 г. пр. н. е., които били отведени край вавилонските реки Тигър и Ефрат): *Тая песен, пяна сега от цяла Турция, беше един вид „На реках вавилонских“ на угасналото турско величие* (13/157); *мене, текел, фарес* — 'предсказание за близка гибел на империя, царство, власт (според библейската легенда тези думи били написани на стените на Вавилон при един голям пир на Валтазар, вавилонски цар, който пророк Данаил изтълкувал като предсказание за близкото падане на Валтазаровото царство): *На гладкия му жълтеникав корем (на черешовия топ — б. м.) се чернееше кабелистичната фраза, написана от бай Мича, страшното мене, текел, фарес на отоманската империя. Туркия ќе падне 1876* (12/267).

Вероятно е някои от разглежданите фразеологизми с по-рядка употреба да са почерпени от „Ръчникъ на свято-то писаніе“, Цариград, Американ-хан, 1884 г., който се намира в личната библиотека на писателя. Редица от евангелско-библейските изрази за съвременния читател представляват архаична фразеология, неясна по своето значение. Въпреки това някои от тях (напр. *лукавий рабе* (6/106); *никой не е пророк в отечеството си* (7/125); *името ми е легион* (8/292); *на реках вавилонских* (13/157) и др.) не са обяснени в редакторските бележки и на последното издание на Вазовите събрани съчинения, Български писател, София, 1956—1957, а са обяснени много по-известни думи като *марсилеза* (т. 13), *бастилия* (т. 8), *рахат* (т. 6), *кусур* (т. 6), *антерия* (т. 9) и др. Тяхното тълкуване е наложително, тъй като тези изрази не са включени в по-новите лексикографски трудове. Обяснението им затруднява дори специалиста, принуден да търси консултацията на богослова или пък такава библиографска рядкост, каквато е цитираният речник на светото писание.

Една част от гореизброените фразеологизми като пазя *като очите си, не остава камък върху камък* и др. са загубили книжния си характер и днес се употребяват широко в разговорната реч. Религиозният им произход е забравен. Други библейски и евангелски изрази като *светявам вода* някому, *светявам масло* някому и др. напълно са се преосмислили и означават нови понятия.

Някои от посочените фразеологизми пазят и до днес книжния си характер, но са разширили употребата си, надраснали са тесните рамки на религиозната литература, напр. *обетована земя, алфата и омегата златен телец* и др. В някои от тях се влива ново съдържание, преосмислят се, стават лозунги на революционната борба, напр. *око за око, зъб за зъб*.

Една част от тези изрази, употребени от Вазов (*стълбата на Яков, Яковова стълба, чающие смятение води, ненадейте се на князи и сии человечески, сиромах Лазар, Бедний Йов* и др.), както вече се каза, от днешно гледище носят архаичен характер и са неясни за по-младото поколение. Но за съвременниците на Вазов те са близки, неделима част от културата на тогавашния човек. Не е случайно, че по-голямата част от библеизмите у Вазов са употребени в речта на героите

му. Изрази като *бедний Лазар*, *многострадалний Йов*, *бедний Йов*, *Алексей — божи човек* и др. са се ползували с голяма популярност, били са нарицателни (вж. разказа „Хаджи Ахил“ 6/94). Познаването на евангелието, на требника, часослсва и др. черковни книги е била основата, върху която се е формирала духовната култура на хората от миналата епоха. Известно е, че оскъдното образование, което е давало дълги години килийното училище у нас, е имало религиозен характер. В разказа за килийния учител Иван Гърбата Вазов пише: „Да свършиш у Гърбата до псалтиря, то беше като да си свършил седми клас на класическата гимназия; да свършиш месецослова (светчето) — като да си свършил университета. Месецословът беше краят, омегата, венецът на науката; с него се изчерпваше съкровището на всички човечески знания“ („При Иван Гърбата“ — 9/152). Ясно е, че повечето от библейско-евангелските фразеологични изрази са били разпространени в езика на народа, ясни по своя произход и по своето значение.

Вазов е употребил и неголям брой фразеологични изразни средства от т. нар. *международна фразеология*. Това са крилати изрази, които водят началото си от гръцката и римска митология, от античната и европейска художествена литература, други са свързани с важни исторически събития, напр.: *атицеска сол* — 'тънка духовитост, остроумие': *И за да не бъде разказът ми гол, ще го поръся с атицеска сол* (11/153); *аркадска идилия* — 'честита, красива земя' (от Аркадия — област в древна Гърция, с прост и близък до природата живот; преносно — страна, дето живеят честито и просто): *Стрема, на която цялото течение из плодовити, зелени равнини прилича на една аркадска идилия, извира; някъде си... из хълбоците на високия балкански връх Рибарица* (11/214) *Анибал е на (пред) портите* — 'опасният враг е вече съвсем близо' (лат. *Hanibal ante portas* — вик на римляните след битката с Аниба, картагенски пълководец — II в. пр. н. е. при Кана): — *Анибал е на портите... вие вдигате междуособица!*; *Гороломов сваля шапката и произнесе разпалена реч, която се зафана с думите, на мода тогава: „Анибал е пред портите“... (по подражание на френската революция)...* (8/254, 257); *вартоломейска нощ* — 'варварско избиване на невинни хора, кръвопролития' (от историческата случка на 25 август 1572 г. — ден на св. Вартоломей — през нощта в Париж и Франция били избити десетки хиляди протестанти от католиците): *При една война с Германия ненавистта към немците може да доведе до някоя вартоломейска нощ* (10/311); *всички пътища водят за Рим* — 'до целта може да се стигне по различни начини': *И ти не се отклоняваш от задачата си — всички пътища водят за Рим — завърши изкусно Начев...* (7/88); *Гордиев възел* — 'заплетен, трудно разрешим въпрос' (от легендата за толкова изкусно завързания възел на колесницата на фригийския цар Гордий, който никой не можел да развърже; оракулът предсказал владичеството над целия свят на оногова, който стори това; Александър Македонски го разсякъл с меч си): *Тя (историята, б. м., В. К.) разсича със сабята на своята безпощадна логика всичките гордиеви възли, без да се спъва в съображенията на лица, партии, съвести и интереси...* (13/358); *Дамоклов меч* — 'надвиснала, заплашваща опасност' (от гръцката легенда за сиракузкия тиранин Дионисий, който заповядал да поставят меч над главата на ласкателя Дамоклес, пожелал да

бъде на неговото място): *Докторът постоянно чувствуваше главата си под тоя Дамоклов меч* (13/336); *Данаеви делви* — 'увеселителни заведения, кръчми, гостилници и др.' (от гръцкия мит за дъщерите на цар Данай, които убили мъжете си и за наказание били осъдени непрекъснато да пълнят бъчви без дъна): *... канцеларският народ... хукваше из улиците... и след малко изчезваше в кафенета, бирарии, гостилници, кръчми, кафе-шантани и прочие Данаеви делви в столицата...* (8/24); *Джунийски ден* — 'ден на победата, на независимостта' (от 4. VII. 1775 г. — ден на обявяването на американската независимост): *А между това, описаният Джунийски ден не беше дошъл още* (5/179); *елисейски поля* — 'прелестна страна' (у Омир — земя в западния край на земята при океана): *Щастливите елисейски поля, турени при предела на боревето царство!* (С този израз Вазов нарича Розовата долина, защитена от Стара планина от северните ветрове) (11/142); *жребият е хвърлен* — 'взето е окончателно решение' (вик на Цезар при преминаването на р. Рубикон): *Но жребият беше хвърлен. Той прие положението, каквото беше...* (13/82); *Кастор и Полукс* — 'неразделни другари' (близнаци, синове на Юпитер, които никога не се делели, покровители на мореплавателите): *Ние се сприятелихме, не можехме един без друг... С една реч Кастор и Полукс...* (7/18); *минавам Рубикон* — 'извършвам решителна постъпка': *Може би да съм единият от много редките храбреци, които минават тоя Рубикон и се залутват по-нататък* (11/24); *Пелион въз Осса* — 'извършване на нещо, необикновено сложно, грандиозно (израз от „Одисея“ — Пелион и Осса са планини в Гърция, които гигантите искали да струпат една върху друга, за да вземат с пристъп небето): *Човешкият ум трупа с вихрова скорост чудо въз чудо, подвиг въз подвиг, Пелион въз Осса и ние, в изумление, смутени, присъствуваме на тая мирозидателна работа...* (8/155); *Сцила и Харибда* — 'две смъртни опасности, които заплашват едновременно; смъртни злини' (Сцила — подводна скала близо до Харибда — морски водовъртеж; твърде опасно място за кораби): *... Сцили и Харибди, които не избягна и неговия съсед през Балкана — княз Александър* (13/64); *скитникът евреин* — 'постоянен скиталец' (от легендата за Ахасвер, вечният евреин): *Хо-о-о, Македонски, добре дошъл, къде се губиш? Цял скитник евреин!* (5/139); *Както на легендарния Скитник евреин, съдбата беше викала Няголу: „Върви, върви!“* (7/49); *Танталови мъки* — 'нетърпими мъки, поради невъзможност да се постигне съвсем близка цел' (по името на митологическия фригийски цар Тантал, който бил наказан в подземния свят да се измъчва от вечна жажда и глад, макар да бил заобиколен от вода и вкусни плодове): *Когато в ресторантите виждах щастливци да ядат всичко по волята си и да се прохладяват със златното пилзенско пиво, аз изпитвах „Танталови мъки...“* (8/204); *трите грации* — 'три красавици' (от гръцкия мит за трите богини на красотата — Аглая, Ефросина и Тамия): *— Бих казал, че срещам трите грации, ако да вървеше още една с вас* (13/124); *драконски мерки* — 'жестоки закони, заплашващи със смърт' (по името на древноатинския законодател Дракон, който предвиждал крайно жестоки наказания — все смърт): *С голяма мъка драконските мерки на генерал Ернрота можяха да задушат това движение* (9/115); *прощаване на Хектор с Андромаха* — 'трагично, последно сбогуване на съпрузи' (по

заглавието на глава от „Илиада“): — *Пено, сбогом — каза той с плачевен глас, като тръгваше за министерството, и на очите му блеснаха сълзи: жена му и тя не се удържа и се просълзи, сякаш че се деляха за сетен път и Славчо тръгваше на война. Прощаване, на Хектор с Андромаха!* (7/64); *Бавсис и Филемона* (вместо Бавкида и Филемон) — 'примерни, предани съпрузи': *Ние вкушаваме щастие... което не са познавали Бавсис и Филемона* (14/294).

Посочените фразеологични единици са достояние на всички културни езици. Те са дял от международната идиоматика. Като се придържа към живия народен език, писателят в същото време е далече от езиковото тесногърдство и крайния пуризм. Запознат отблизо с езика на руската и френската художествена литература, Вазов се стреми да издигне и нашия литературен език на равнището на литературно обработените езици. Той проявява дълбоко разбиране за ролята на творците на художественото слово в процеса на развитието и усъвършенствуването на националния език: „Днес се гради нашият поетичен език. Трябва само зидарите да обладават верен вкус и тънък филологически усет при избора на материала за градиво“¹.

Фразеологизмите, установени по книжен път, и фразеологизмите от международната фразеология в количествено отношение са застъпени далече по-ограничено от народно-разговорната фразеология в езика на Вазовата белетристика. Те са типични повече за авторската реч, а в диалога се използват като средство за речева характеристика на герои, представители на интелигенцията.

Във фразеологичния фонд, употребен от Вазов, откриваме и малък брой фразеологични единици, почерпени от други езици — напр. руски, турски, френски и др. Известно е от биографията на писателя, че той познава добре руски и френски език. Неговият брат Борис Вазов пише: „Брат ми знаеше добре френски и руски език, вземаше от Народната библиотека книги и списания и ги четеше“². Вазов е имал известни познания и върху турски и гръцки език. В спомена си „Даскалите“ (8/56) той увлекателно разказва с каква мъка е изучавал турски език при Йоаким Груев в класното училище в Пловдив. По-късно баща му го изпраща в Калофер със специална задача — да учи „великия език на Омира и Платона“ при даскал Ботя.

В пътеписа му „Извън България“, в който авторът разкрива свои наблюдения и впечатления от пътуването си в Русия, срещаме значителен брой руски пословици, чрез които се потвърждава дадена констатация, подкрепя се известно наблюдение. Руски фразеологизми срещаме и в речта на герои — руси и българи, живели или учили в Русия (напр. Горомов от „Епоха-кърмачка на велики хора“). Тук тяхната употреба има характерологична цел, напр.: *вот тебе здравстуй* — 'ето ти изненада': *Не щеш ли? „Вот тебе здравстуй!“ Толов! Приятелят Толов се подава на изхода, като жив и здрав... (7/112); на безрибие и рак риба* — 'при липса на нещо по-значително и нищожното се приема за такова': *Герой, рекли всички, герой! Да, ще речеш „на безрибие и рак риба“*

¹ Нашият поетичен език, т. XVIII, стр. 830.

² Д-р Б. Вазов, Спомени за братя ми, стр. 19.

... Това е така (8/266); **ни риба, ни месо** — 'нито едно, нито друго': После представи си, и аз останах наред пътя; **ни риба, ни месо**, както казват русите... (8/266); **один в поле не войн** — 'сам нищо няма да сториш': **один в поле не войн** (6/145); **чорт возми** и **чорт побери** — 'дявол да го вземе': **Чорт возми!** Каким образом влезла **эта лошада на верху**... (11/118); **Чорт побери!** — завърши той ниско (6/208); **чорт знай** — 'дявол знае': **Та чорт го знай, аз ти казвам, че ужасна зима владее там** (5/203) и др.

Като се има пред вид голямото влияние на турски език върху българския през епохата на робството, естествено е, че някои от героите на Вазов, а и самият той употребяват, макар и рядко в речта си турски словици и други фразеологични изрази, напр.: **сомун душманларъ** — 'лакомци': **До бай Марка, до старата му майка и до стопанката му седяха около трапезата рояк деца — големи и малки, които въоръжени с ножове и вилици, опустошаваха мигновено хлябове и блюда. Те напълно оправдаваха турската дума сомун душманларъ** (12/5); **каикчи кавгасъ** — 'безполезно, шумно каране': **Само ти днес се много разглаголствува, байно, и си позволи одева такива деликатности...** — **Аз отговарях на твоите...** **Нашата професия е такава: Каикчи кавгасъ** (7/31); **топрак бастъъ ичин** — 'за добре дошъл'; но той удвои настоятелно просбите си, като прибави, че длъжен съм да приема **„топрак бастъъ ичин“** и аз отидох на къшчето (10/161); **турям нокта**¹ — 'доуточнявам' — **Ох, тука му е турил нокта, казал си го е право. Дебела Бона — и тя е вътре!** (12/221); **падам на аман** — 'много, силно се моля': **При турците беше лошо наистина, но като паднеш на аман...** **намираш милост и прошка...** (6/188); **удрям на янлъш порта** — 'сбърквам': **Той е ударил на янлъш порта** (7/98); **направя на матруша**² някого — 'напълно унищожавам някого': **нека само се покажат тираните: на матруша ще ги направим!** (12/308).

В значително по-голям брой Вазов използва фразеологични изрази от френски език. Това се обяснява с голямата любов, която писателят изпитва към езика на В. Юго, П. Беранже, А. Ламартин. В спомена си „Даскалите“ (8/56) той разкрива какво очарование крие за него френската реч: „Тук чрез Горанова пръв път бях запленил от френската поезия, по-добре — от музикалността на френската реч. ... Аз се уивах от тия звукове, силни, звънливи, които се кръстосваха, сливаха хармонично, образувайки музикален ехтеж като клапите на пиано, пеещи някой вихрен Вагнеров мотив“ (8/79). В Пловдивското училище при учителя Богдан Горанов Вазов чете вече в оригинал известни френски поети, дори прави опит да преведе в стихове песента на Беранже „La mère aveugle“. Интересът на писателя към френски език не завършва с ученическите му години. Вазов усвоява езика в неговата писмена и устна форма, чете в оригинал големите френски майстори, прави сполучливи преводи от Юго, Беранже, Молиер, Корнейл и др. В неголямата лична библиотека на писателя, наред с художествени произведения на френски език от Юго, Беранже, Аристофан и др., са запазени редица лексикографски трудове,

¹ nokta араб. — точка, диакритичен знак.

² matrus — обръснат.

който са го улеснявали в работата му над езика, напр.: Френско-български речник от Иван Богоров, 1884; Dictionnaire complet illustré, Pierre Larousse, Paris, 1893; Dictionnaire général des lettres et des beaux arts, Paris, 1862; Nouveau dictionnaire russe-français..., Sokoloff.

Един от френските фразеологични изрази, които писателят употребява, без да го превежда, е: *A la guerre comme à la guerre* 'да се приемат философски лишенията, които налагат обстоятелствата': *Да, à la guerre comme à la guerre*, мили господа (9/103); *He se докачай де... делата ще покажат...*, а моята природа, батенка Спасов, е друга... аз казвам *à la guerre comme à la guerre* (8/260).

В разказа „Хаджи Ахил“ (6/94) авторът употребява фразеологичния израз *le quart d'heure de Rabelais*, който съответствува на описвания момент. Изразът означава 'момент, в който трябва да се плаща, макар и много'¹: — *Колко пари?* — *Колкото щеш! Грош и пет, петдесет, земи шейсет! Скоро! Това беше същият quart d'heure на Рабле* (6/113). Съответствие на този фразеологичен израз на български език трудно може да се намери.

Писателят използва и друг идиоматичен израз на Рабле — *un cas pendable* — 'фатална, голяма грешка': *Така humanité — човечество, человещина — той превежда човешкост и grandeur — големлик!... Това не беше разумява се, un cas pendable*, както казва Рабле... (8/79).

От френски писателят калкира фразеологичния израз *se faire du mauvais sang* — 'развалям си настроението', който превежда дословно — 'правя си лоша кръв': *Какво ми е на мен да си правя лоша кръв за чужди бабини деветини? Ние сме като докторите: колкото боли тях сърце за клиентите, които уморяват, толкова и нам чини тровенето на нашите* (7/31). По-уместен би бил преводът 'развалям си сърцето, развалям си настроението', отколкото 'правя си лоша кръв', който е чужд на нашия език.

Калка от френски език е и изразът *бяхме уши* — 'бяхме се превърнали в слух, слушахме с голямо внимание': *В такива минути ние всички „бяхме уши“, както казват френците* (6/288).

Други фразеологични изрази от френски език, употребени от Вазов, са: *(être) bon garçon* — 'приветлив, весел': *Нашата театрална публика est bon garçon: всичко аресва, на всичко ръкоплещи* (9/365); *beau monde* — 'висш, аристократичен свят': *Тука се беше стекъл целият петербургски beau monde...* (10/323); *bons mots* — 'остроти, остри думи': *Той изговаряше духовити фрази bons mots, импровизираше стихове...* (6/109); *coupe-gorge* — 'разбойническо свърталище, опасно място': *Тая клисура е истински coupe-gorge, както казват френците* (10/30); *exuser du peu* — 'това е вече твърде много': *Щом имаме социализъм, трябва да се резигнираме да имаме и буржоазия (о, бай Ганьо стана вече буржуа!) и капитализъм — exuser du peu!* (11/293); *enfant terrible* — 'човек, който със своята откровеност или наивност поставя другите в неловко положение': *Бъдещият enfant terrible още тогава задаваше безпокойство на консерваторите* (9/336); *tiré à quatre épingles* — 'пременен, напет от главата до петите': *Колкото пъти го видях—*

¹ Неправилно обяснен буквално в руски превод — 'четвърт час', вж. Ив. Вазов, Повести и разкази, т. II, Москва, 1956, стр. 267.

модно' шикозно обленен *cé tiré à quatre épingles; tête-à-tête* — 'насаме, интимно': *Значи другарски ще вечеряме, tête-à-tête!* (9/82).

Доброто владее на френски език, любовта на писателя към него и френската литература обяснява използването на френски фразеологични изрази, които обикновено нямат съответствия в български език. Те се срещат както в авторски текст, така и в речта на герои — интелигенти (студенти в Париж, редактор, адвокат и др.) с цел да се допълни общата им характеристика.

Интересен е фразеологичният израз *развалям калимерата* 'развалям добрите отношения, приятелството'. Началният елемент е българска дума, а вторият представлява съчетание от гръцки език (*калимера* — 'добър ден'). У Вазов този израз е употребен два пъти: *Но скоро развалихме калимерата* (13/146); — *Тъй и тъй сме приятели, да не развалим калимерата?* (13/334).

И така, във връзка с източниците, от които е почерпен фразеологичният материал, употребен в белетристиката на Ив. Вазов, трябва да се постави на първо място народно-разговорната фразеология. Тя е допълнена и обогатена с ограничен брой фразеологизми с книжен характер, с библейско-евангелски фразеологични изрази и със средства от международната идиоматика. Незначителен е броят на фразеологичните изразни средства, които са заимствувани от руски, турски и френски език.

Употребата на фразеологизмите в белетристиката на Ив. Вазов е подчинена на редица естетически цели. Ако използването на тези стилистично изразителни единици в битовата реч или в други нехудожествени жанрове е подчинено на комуникативната функция на езика, то в художествения текст тя носи винаги и естетически характер. Употребени в речта на автора или героя, те служат не само да разкрият попълно съдържанието на казаното, но чрез тях се предава определена тоналност на речта, възпроизвежда се състоянието на говорещия, способствува се за неговата социална и индивидуална характеристика, постигат се известни качества на стила.

Една от художествените цели, на които е подчинена употребата на фразеологичните изразни средства в езиковата тъкан на Вазовото белетристично творчество, е стремежът на автора да придаде по-голяма живост, образност и емоционалност на своя стил. В сравнение с думите фразеологизмите са наситени с по-голяма конкретност и експресивност. Тяхната нагледно-образна основа е източник за емоционално въздействие.

Експресията е важна стилистическа категория. Тя е свързана с многообразни и твърде тънки оценъчно-характеристични елементи, които съпровождат и усложняват речта, като я правят по-изразителна. По думите на А. И. Ефимов, речевата експресия е преди всичко семантична категория, защото се съпровожда с разширение и усложнение на смисловия обем на думата, респективно и на изрече, с появата на допълнителни, странични смислови отсенки в тяхната вътрешна структура¹. „Освен цялата гама от смислови отсенки, които се появяват при експресивната реч в думите и изразите — пише А. И. Ефимов — в понятието експресивност се включват отсенките на емоционалната окраска на речевите средства, тъй като емоционалното е важна съставна част на експре-

¹ Вж. А. И. Ефимов, *Стилистика художественной речи*, Москва, 1961, стр. 105.

сивното¹. От приведения цитат става ясно, че експресивността е категория не само семантична, но и емоционално-оценъчна.

Широката употреба на фразеологични изразни средства в езика на Вазов показва, че писателят гледа на тях не като на изтъркани и банални клишета, а като на богатство на езика, като на свежи и ярки изразителни средства, които в редица случаи предпочита пред еквивалентните им думи и съчетания именно заради експресията, която носят в себе си. Чрез тях писателят постига по-голяма емоционална раздвиженост на своя език, по-голяма жизненост, успява да създаде исканата атмосфера, да постигне народностен, самобитен колорит на повествуването си.

Употребата на фразеологизми у Вазов показва известна зависимост от жанра и темата на белетристичното произведение. Твърде очевидно е напр. ограниченото им използване в пътеписите, в които главен обект за пресъздаване е природата. Отсъствието на по-широка битова среда, липсата на по-голям брой герои, незначителният диалог са едни от факторите, които обуславят минималния брой фразеологизми във Вазовите пътеписи. Освен това главният обект на изображение — природата — не изисква оная преливна пестрота от принизени експресивни окраски — ругателни, иронични, пренебрежителни и пр., с които се изразява оценъчно отношение към хора и техни постъпки.

Фразеологичните изразни средства не се използват като изразно средство и в малката скица, която Вазов нарича „драска“. В тях няма герои, липсва строга сюжетност, авторът стига до импресията.

Освен от жанра употребата на фразеологичните съчетания до голяма степен се определя и от темата на белетристичната творба. В произведения, в които писателят разкрива картини от народния живот, в които действуват герои от трудовата градска или селска маса, фразеологичните изрази намират по-широка употреба. Така напр. в произведения като „Под игото“, „Чичовци“, „Нова земя“ фразеологичното богатство на езика ни е използвано в най-широк размер. Същото важи и за редица разкази, като „Хаджи Ахил“, „Епитропът“, „Два врага“, „Ново преселение“, „Не поздравил“, „Слугиня“, „Двете врати“, „Кардашев на лов“, „Дядо Нистор“ и др.

В творби, в които Вазов морализува, говори повече от героите си, прокарва свои граждански, етично-философски възгледи, или пък ни пренася в чужда на българския дух среда, фразеологичните изразни средства или отсъствуват напълно, или пък употребата им е сведена до минимум. Горното твърдение важи напълно напр. за езика на повестта „Нора“ и за редица разкази, като „Маргарита“, „Ема“, „Соломоновският цирк“ и др. Когато се изтъква, че отборът на фразеологичните изрази и тяхното използване се определя до голяма степен от темите, които разработва авторът, тази зависимост трябва да се схваща като тенденция, а не като закономерност.

Важна художествена цел, на която е подчинена употребата на фразеологизми в езика на Вазовите творби, е характеристиката на героите. Речевата характеристика е един от основните похвати при изграждането на художествения образ. Героите най-пълно изявяват себе си чрез собствената си реч.

¹ Пос. съж., стр. 106.

Фразеологичните изрази се отличават с голямо семантично разнообразие, което разширява стилистичните им възможности. С една голяма част от тях се характеризира психическото състояние на героите, с други фразеологични съчетания се разкриват техни външни черти, трета голяма група означават конкретни действия или обстоятелства, при които се извършват. Понякога е достатъчна една реплика, за да блесне героят със своята психология, с нравствените си принципи. Идеал напр. на Братаков, герой от разказа „Братаковата теория“, е да възпита от децата си груби и безогледни егоисти: *Техният принцип трябва да бъде един: да си оплетат кошницата* (7/54); *Добре ли е да се оставят телешки дружи да им разбият живота да останат на пътя голи и нещастни?* ... (7/54). Изразът *да си оплетат кошницата* улеснява автора точно и с лаконично средство, при това с изразено лично оценъчно отношение да характеризира героя си, да разкрие неговия морал.

С фразеологични изрази е наситена речта на много герои, напр. на Нягул от „Ново преселение“, на Хаджи Ахил от едноименния разказ, на Иванчо Йотата и Хаджи Смион от „Чичовци“, на Мичо Бейзадето, чорбаджи Марко, на Иван Боримечката и други герои от „Под игото“ и „Нова земя“, чрез което авторът допринася те да се чувствуват и възприемат като самобитни, национални типове. Фразеологията е езикова категория, която обуславя националната окраска на художествения образ, който е обусловен, от една страна, от съдържанието, което изразява, и от друга страна — в качеството на езиков образ — е обусловен от тези езикови категории, които се явяват негова основа. И така, една от основните задачи, на които е подчинена употребата на фразеологизми в езика на Вазовата белетристика, е характерологичната им функция в диалогичната реч.

Освен чрез пряка реч героите се разкриват и чрез т. нар. полупряка или неособствено пряка реч. В нея своеобразно се преливат речта на автора и на героя. Речта се води от автора, но общото съдържание на изказването, неговата модалност, подборът на лексиката се пренасят в субектното „поле“ на речта и мисленето на героя. Авторът се приспособява към речевия маниер на своите герои. Въпреки че Вазов използва много умело полупряката реч като средство за характеризиране на героите си, фразеологичните съчетания тук са застъпени далеч по-ограничено, отколкото в пряката реч. У Вазов диалогът остава оная естествена форма, в която фразеологичните изрази имат най-широка употреба.

В езика на Вазовото повествование най-широко място заема речта на автора, наречена собствено авторска реч. В същност авторската реч и речта на персонажа трябва да се схващат като единен авторски език в две негови форми на проявление, между които съществува взаимодействие и взаимовлияние и които все пак не могат да се отъждествяват. След като се изтъкна богатото използване на фразеологичните изразни средства в диалога, естествено е те да съществуват и в авторската реч. Те ѝ придават оная близост с разговорния език, която авторът съзнателно търси, за да разкрие по-живено и правдиво атмосферата, в която живеят героите му. И в авторската реч писателят се възползва от изразителността и експресивността на фразеологичните единици, за да охарактеризира даден герой и изрази отношението си към него. Така напр. Плужев, герой от разказа „Не поздравил“ (7/61), авторът характе-

ризира с фразеологичното сравнение *живее като бъбрек в лой*. За да осмее, да иронизира същия герой, писателят използва крилатия израз от „Илиада“ — *прощаване на Хектор с Андромаха*, който контрастира на описвания момент и ражда хумор.

Във връзка с характера на героите авторът подбира фразеологичните изрази, с които говори за тях. За Хаджи Ровоама напр., хлевоуста бърбрица и сплетница, Вазов пише: *Хаджи Ровоама я сърбеше езикът да каже откритието си* (12/58); *Хаджи Ровоама от това недостойно подозрение отвори страшна уста против онбашият...* (12/143) и др.

В авторската реч преобладават фразеологични изрази, които разкриват психологическото състояние на героите. За нея са характерни повече, отколкото за диалогичната реч, фразеологизми от книжовен произход и от международната идиоматика.

Фразеологичните съчетания могат да бъдат подчинени и на друга художествена цел — да се използват като заглавия на отделни произведения или на глави от тях. Като заглавия фразеологичните съчетания имат голяма сила на художествено въздействие, чрез тях се установява по-активен контакт между автора и широката читателска маса. Със своята обобщена образност, с експресивната си наситеност те загатват за идейно-художественото съдържание на произведението, синтезират в себе си неговия емоционален заряд. Вазов нееднократно прибегва до това активно стилистично средство при подбора на заглавия на свои творби или на глави от тях, напр. *Немили-недраги* (5/101), *За моята си черга* (7/194), *Бог високо, цар далеко* (12/164), *Гръм от ведро небе* (14/146), *Не се гаси...* (14/212) и др. Като мото към отделни творби писателят е използвал фразеологичните изрази: *див глог питомно грожде не ражда* — към първата редакция на повестта „Чичовци“ и *Името ми е легион* — към разказа „Сладкодумен гост на държавна трапеза“ (8/274).

При анализа на фразеологизмите в белетристиката на Ив. Вазов не може да не се посочи умението на писателя да използва фразеологичната синонимия. При характеристиката на аналогични явления и ситуации, които протичат в различни условия и при участието на различни действащи лица, Вазов умее да подбере от съкровището на народната фразеология такъв израз, който съответствува на конкретното време, на условията на действието, на характера на едно или друго лице. Така напр. за понятието 'умирам' писателят използва следните фразеологични синоними: *бера душа* (7/79), *отивам си за права бога* (13/236), *оставям кости* (5/186, 7/131), *предаде богу дух* (9/263), *господ го прибра* (6/208), *фърлям петалата* (6/291) и *спукана ми е работата* (5/90), за 'излагам се на голяма опасност, на риск' — *турям си вѣжето на врата* (15/68), *турям си главата в торбата* (5/146), *влизам на ламята в устата* (5/24), *ритам с бос крак рѣжена* (8/290), *играя си с огъня* (12/106), *живота ми виси на косъм* (12/382) и др.

Използуването на фразеологичните синоними разкрива стремежа на писателя да нюансира мисълта си, да търси такива изразни средства, които предават полутонове. Фразеологичната синонимия обогатява сино-

нимията изобищо в езика на писателя. Създава се лексикално-фразеологичен синонимен паралелизъм¹.

Широката употреба на народно-разговорни фразеологизми в белетристиката на Ив. Вазов придава подчертан самобитен характер на езика на писателя. Те са част от тези изразни средства, които придават на Вазовия стил оная неповторима непосредственост и простота, особена емоционална обогатеност, които дават основание на Йордан Йовков да сподели: „Интересен е езикът на Вазов наистина! Като го четеш, струва ти се, като че той не е съставял никаква специална грижа на автора — най-обикновен и непосредно достъпен език. А като се вгледаш по-внимателно — откриваш едно голямо богатство в него... Вазов носеше и си служеше с нашия език в един по-голям капацитет, отколкото обикновеният писател. После речта на Вазов си има особен емоционален колорит... Има нещо свободно в тоя език, несковано от прекалена логичност, затова пък органичното, живото е запазено, запазени са светлината в него, въздухът и боите... Къде са младите в сравнение с Вазов“².

Разнообразието и широтата, в която авторът познава фразеологичното богатство на родния език, и умението, с което го употребява, са пример за българските писатели как може и трябва да се използва езиковата рудница на нашата реч, за да се постигне по-голяма правдивост, яркост и живописност на изображението. Това особено важи за съвременните български писатели, които в своето мнозинство недостатъчно познават и използват фразеологичния фонд на родния език. Незнанието на огромните експресивни богатства, заложенни в нашата фразеология, неумението да се създават художествени образи с помощта на идиоми и други фразеологизми се отразява отрицателно върху художественото равнище на съвременните повести и романи.

РЕЧНИК

на фразеологизмите, употребени в белетристиката на Ив. Вазов

Предлаганият речник съдържа фразеологичното богатство, използвано от Ив. Вазов в белетристичните му творби. Фразеологизмите са дадени в тяхната представителна форма и са подредени по азбучния ред на първите им компоненти. Фразеологизми, чиито първи компоненти варират, напр. *окачвам на пирона* и *турям на пирона*, се тълкуват при единия, по-широко разпространен пример (*окачвам (турям) на*

¹ Вж. по-подробно В. Кювлиева, Стилистична функция на фразеологичните съчетания в белетристиката на Ив. Вазов, сп. Български език, 1966, кн. 1, стр. 10—25; Към въпроса за фразеологичната синонимия в белетристиката на Ив. Вазов, сп. Български език и литература, 1968, кн. 1, стр. 18—23.

² Сп. Казанджиев, Среци и разговори с Йордан Йовков, София, 1960, стр. 79, 83

пирона — 'занемарявам, изоставям'), а другият, за практическо удобство, също се дава на съответното азбучно място с препратка (**турям на пирона**, вж. **окачвам на пирона**).

Когато има синонимна замяна на друг компонент в състава на фразеологизмите, той се дава в скоби, напр. **не давам счупена пара (бан)**. Също така в скоби са дадени и незабължителните компоненти, включени в състава на фразеологизма, напр. **нямам (четири) рога**.

Фразеологизмите са придружени с квалификатори (разг., книж.), които определят принадлежността им към разговорната или книжната реч на езика¹. Бележката **остар.** (остаряло) характеризира фразеологизми, които не се употребяват в съвременния език. Използвани са и бележки във връзка с емоционално-експресивния характер на фразеологизмите, напр. **грубо**, **ирон.** (иронично) и др.

Фразеологизмите са дадени с тези значения, с които са употребени в повествованието на Ив. Вазов. Фразеологизми, които са многозначни в езика, са дадени само с тези значения, с които са регистрирани у писателя. Тълкуването на фразеологичните единици за съжаление не е подкрепено с илюстративен материал от творбите на Ив. Вазов поради липса на място. Посоченият том и страница при всеки пример отчасти компенсира тази празнота.

В речника са включени и поговорки, които са загубили жанровата си обособеност на фолклорни единици и напълно са се фразеологизирали, напр. **бабини деветини**, **през куп за грош** и др. Пословиците, които ясно пазят характера си на специфичен фолклорен жанр, не са включени в речника. Части от пословици като **на свиня кладенчова вода**, **на свиня звънец** и др., които са придобили безспорен фразеологичен характер, са намерили място в речника. Значително място в него е дадено и на част от г. нар. традиционни сравнения, които по наша преценка могат да бъдат отнесени към фразеологичното богатство на езика. В речника са включени и авторски фразеологизми, образувани по подобие на общоизвестни фразеологизми, напр. **поне през плет съм видял (слушал)** от **през плет не съм видял** и др.

Речникът дава представа за широтата, в която Ив. Вазов е познавал и ползувал фразеологичното богатство на нашия език в своите разкази, повести и романи.

А

аз ще им кажа (15/123), разг. — израз на заплаха, закана.

ако е рекъл господ (3/423), разг. — ако стане, ако се случи.

Алексей, божий човек (6/107, 7/16) — много кротък, смирен човек.

Анибал е на (пред) портите (8/254, 257), книж. — опасният враг е вече съвсем близо.

аркадска идилия (11/214), книж. — чистота, красива земя.

атическа сол (11/153), книж. — тънка духовитост, остроумие.

Б

бабини деветини (7/31, 12/101, 159, 14/178), разг., ирон. — празни приказки, измислици.

бабината ти трънкина (13/256), разг., руг. — за израз на пренебрежение, на презрение.

¹ Фразеологизми, които имат междустолов характер, са оставени без квалификатор.

Бавсис и Филемона (вм. Бавкида и Филемон) (14/294), книж. — примерни, предани съпрузи.
 бащино огнище (6/234), поет. — роден дом, родна къща.
 без да мигне (9/119, 158), разг. — смело, хладнокръвно.
 без да срещна жива душа (жив човек) (14/181, 9/106), разг. — вж. *няма жива душа*.
 белия (божи) свят (8/13, 13/56), разг. — земния свят.
 бели пари за черни дни (12/178), разг. — спестени пари, за да се имат при нужда.
 бера душа (7/79, 12/30, 179), разг. — бора се със смъртта, агонизирам.
 беся кучето (13/210), разг. — всемоушен съм, всевластен съм.
 бие (удря) в очи (11/143, 321, 9/306), разг. — прави впечатление, излъква.
 бия си ангелите (12/321, 13/119), разг. — чудя се какво да правя, как да постъпя.
 бия си главата (ума) (13/304, 12/55), разг. — мъча се да проумея, да разреша нещо.
 бия път (8/159), разг. — изминавам дълъг, изморителен път, обикн. пеша.
 бия прага някъде (14/96), разг. — много често ходя някъде.
 бия (бухам) се като вода о бряг (7/57, 13/66), разг. — трудя се без смисъл, без полза.
 бистра (прозрачна) като сълза (10/229, 11/277, 14/183, 11/64), разг. — съвсем бистра, много чиста.
 блаженни ниши духом (6/108), остар., книж. — смирени, кротки хора.
 блед (бледен) като мъртвец (платно, стена) (8/262, 14/286), разг. — съвсем блед.
 близо като с ръка да го пипнеш (11/98, 13/144), разг. — за нещо, което изглежда съвсем близо.
 блуден син (8/107, 9/308) — син, който е напуснал бащиния си дом и след дълго скитане и разгулен живот разкаян се завръща отново.
 блъскам си ума (12/52, 55), разг. — мъча се да проумея, да разреша нещо.
 бог да пази (5/56), разг. — дано не стане, дано не се случи.
 бог знай (8/24), разг. — кой знае как.
 божа кравица (7/53), разг. — тих, кротък, безобиден човек.
 божи човек (7/255, 13/128) — кротък, смирен човек.
 болно място (8/73), разг. — слаба, уязвима страна на нещо.
 боя се като дявол от тамян (7/86), разг. — много се боя.
 боя се като от огън (13/151), разг. — много се боя.
 бръмбар в главата (12/106), разг. — напращава, глупава идея, мисъл.

бухам се като вода о бряг (13/66), разг. — вж. *бия се като вода о бряг*.
 бъди като у дома си (6/317), разг. — чувствуй се свободно; разположи се.
 бълвам гущери и змии (8/291, 10/326), разг. — изливам злоба, омраза, клевети срещу някого.
 бъркам адреса (14/250), разг., подигр. — погрешно обвинявам някого в нещо.
 бял кахър (5/254), разг. — дребна, незначителна грижа.
 бягай по дяволите (13/176), разг. — върви си, махай се.
 „бяхме уши“ (6/288), авт., *калка от френски* — слушахме с голямо внимание, захласнати.

В

в един дол ходят за раки (13/360), разг. — за хора, които имат еднакви недостатъци.
 в кърпа вързано (7/246, 12/120), разг. — напълно сигурно.
 в очите (14/83), разг. — направо, открито.
 в реда на нещата (15/72) — обикновено, естествено.
 в часа (5/66, 12/261), разг. — веднага, моментално.
 в чаша да го изпиеш (5/161, 12/169), разг. — много красив човек.
 в червата (5/191, 6/253), разг. — до крайна степен.
 вавилонска кула (8/155, 13/413 и др.) — объркване, смесване; натрупване.
 вавилонска блудница (15/15) — голяма, истинска блудница.
 вадя душата на някого (7/62), разг. — измъчвам, не давам мира на някого.
 вадя очи на някого (6/193, 261, 6/197), разг. — 1) преча на някого; 2) прави силно впечатление.
 важна птица (8/281), разг., ирон. — човек с високо обществено положение.
 вардя като очите си някого (12/255), разг. — вж. *пазя (гледам) като очите си*.
 вартоломейска нощ (10/311), книж. — варварско избиване на невинни хора, кръвопролитие.
 вдигам си ризата на прът (12/125), разг. — открито безпъствувам.
 весел, като че иде от сватба (12/292), разг. — много весел.
 вечен сън (8/7), книж. — смърт.
 вечна му память (7/46), разг., ирон. — прежалвам нещо, което е унищожено, загинало.
 вечно жилище (8/291, 9/304), книж. — гроб.
 взе — даде (12/265, 12/272, 12/272), разг. — свършва, загива.
 взел — дал (12/272), разг. — обречен.

вземам си беля на главата (12/354), разг. — създавам си неприятности.
 вземам думата из устата на някого (7/32), разг. — изпреварвам да каже нещо, което друг е имал намерение да каже.
 вземам от пътя някого (5/230, 12/106), разг. — наемам случаен човек, когото не познавам.
 вземам ризата от гърба на някого (12/104), разг. — вземам всичко на някого.
 взимам думата (6/354), разг. — започвам да говоря, изказвам се.
 взимам си думата назад (12/278), разг. — отказвам се от това, което съм казал.
 виждам с очите си (8/288, 12/182, 11/85, 12/52, 277, 13/216), разг. — напълно съм уверен в това, което твърдя.
 викам (крещя) до небето (9/386, (5/197), разг. — викам много силно, със все сила.
 вир вода (9/92, 10/279, 11/83, 12/14, 13/91), разг. — съвсем мокър.
 виря (навиря) нос (14/219, 7/84) разг. — държа се гордо, надменно.
 висока клечка (6/252), разг., прен. — човек с важно обществено положение.
 виси на косъм (на конец) живота ми (9/167, 12/140, 382, 5/98 и др.), разг. — животът ми е застрашен, близо съм до гибел, до смърт.
 вкарвам в правия път някого (5/143), разг. — въздействувам на някого да се поправи.
 влеча си пояса за кавга (7/52), разг. — търся повод за разпавии, караници.
 влизам си в кожата (14/239) — обикн. за професия — напълно съм овладял.
 влизам в положението на някого (6/129) — съчувствувам на някого.
 влизам в примката (7/294), разг. — оставам се да бъда измамен.
 влизам в ролята си (8/22), книж. — започвам да действувам.
 влизам (отивам) в устата на ламята (5/24, 148), разг. — излагам се на голяма опасност, на риск.
 вода за носа някого (5/207), разг., ирон. — подчинявам някого на властта си.
 вода се по друг ум (9/28), разг. — действувам по чужда воля.
 вратата ти е широко отворена (14/228), разг., грубо — отивай си, махай се.
 врели-некипели (12/57, 13/288), разг. — празни приказки, глупости.
 връзват (свързват) ми ръцете (6/193, 8/258), разг. — отнемат ми възможността да действувам.
 връзвам езика (устата) на някого (5/209, 10/337, 12/163), разг. — карам някого да замълчи.
 все туй ми е на устата (14/81, 126), разг. — говоря все едно и също.

всекиго стиска нейде калеврата (6/253), разг. — всеки си има някаква грижа, болка.
 всички пътища водят за Рим (7/88), книж. — по различен начин може да се постигне целта.
 второ пришествие (7/50, 7/88, 12/222) — края на света.
 възнасям до небесата (8/242), разг. — прекомерно, прекалено много хваля.
 възлчи апетит (охота) (10/236, 118, 11/171) — голям апетит.
 възн от себе си съм (12/180), разг. — ядосвам се много, преставам да се владя.
 възпрос на живот и смърт (7/37), книж. — възпрос с извънредно голямо, решаващо значение.
 вървя по водата на някого (12/119), разг. — ръководя се по волята, по мнението на някого.
 вървя с времето си (12/275), книж. — живея с проблемите на епохата.
 вървя (ида) по стъпките (петите) на някого (7/225, 6/68), разг. — проследявам някого много отблизо.
 върти се над главата ми нещо (12/237), разг. — ще ме сполети нещо.
 въртя се из омагьосан кръг (13/358), книж. — не намирам изход от дадено положение.
 върху куче да хвърлиш, нашего брата ще удариш (7/30), разг. — за охарактеризиране на твърде голям брой лица от определена среда, професия.

Г

гарван гарвану око не вади (12/119), разг. — за лица с еднакво положение, които затварят очите си пред грешките на другия.
 гаче потъна в ямата (12/380), диал. — за човек или нещо, което е изчезнало безследно.
 гаче човек е убил (12/134), диал. — като че ли е извършил голямо престъпление.
 генерал без войска (5/225), книж. — човек, лишен от сила, без подкрепа.
 глава не клатя (9/14), авт. — не скланям, не се съгласявам.
 главата си давам (12/329), разг. — готов съм да пожертвувам всичко.
 гладен като куче (9/212), разг. — много гладен.
 гледам нависоко (6/252), разг. — важен съм, горд съм.
 гледам като на блюдо (13/224), разг. — виждам съвсем ясно.
 гледайте да се не разбие стомната на третия път (12/86) — внимавайте много, бъдете предпазливи.

гледам като писано яйце някого (7/22), разг. — полагам големи грижи за някого.

гледай си кефа (кефчеца) (6/253, 12/86), разг. — не се безпокой, не се тревожи. гледай си работата (5/54, 12/46, 6/280), разг., пренебр. — 1) не се безпокой, не се тревожи; 2) не се меси в чужди работи.

гледам през пръсти (8/190), разг. — отнасям се повърхностно, небрежно.

гледам през други очила (5/285) — гледам на нещо от друга страна.

глождя кокал (6/189), авт. — ползувам се от облагите на доходна служба.

гния гърди (12/203, 13/147) — мъча се, хабя здраве и сили.

голям човек (5/68, 8/197), разг. — човек с високо обществено положение, влиятелен човек.

гол като тояга (прът) (15/25, 155, 14/162), разг. — извънредно беден.

голо като длан (11/233), разг. — съвсем голо.

гоня вятъра (12/121), разг. — губя си времето с безполезни неща.

гоня до девета рода някого (7/302), разг. — преследвам някого до край.

гоня в (по) петите някого (12/347), разг. — преследвам някого.

гордиев възел (13/385), книж. — заплетен, трудно разрешим въпрос.

горе-долу (12/217), разг. — приблизително, в общи линии.

горни пари (5/190) — готови пари, капитал.

горски пилета (пилци) (6/154, 159, 10/30, 13/334), разг. — хайдуты, бунтовници.

горял съм на този огън (13/257), разг. — изпитал съм тези грижи и безпокойства.

господ го прибра (6/208, 10/142), разг. — умря, почина.

грабвам като гергьовско агне някого (12/171), разг. — вземам и нося някого леко, без усилие.

грее като (ясно) слънце (12/123, 8/68), разг. — греє силно, блестящо.

гриза костите на някого (6/219), разг. — говоря злобно, неприязнено, обикн. за покойник.

гръм от ведро небе (7/277), разг. — за нещо, което се появява изведнъж, неочаквано.

губим се като патки из мъгла (7/12, 13), разг. — лутаме се заблудени.

Д

да дойде сърце на място (12/169), разг. — да ми стане драго.

да имат да земат (9/336), разг. — не съм съгласен, не е така.

да ме вземат рогатите (6/72, 12/120, 8/91), разг., ругат. — проклятие.

да ми капнат и двете очи (15/237), разг. — проклятие.

да не увъсть шуица, что творет дѣсница (10/59), остар., черк.-слав. — за израз на предпазливост.

давам пет пари на някого (12/120), разг., грубо — изпъждам някого.

давам дума (слово) (7/131, 221, 8/21, 9/113, 12/116, 14/163), разг. — обещавам.

даде господ (13/405), разг. — случи се, стана.

давам (дам) пътя някому (7/14, 8/227, 12/380, 13/172), разг. — изпъждам някого.

давам ръката си (14/56) — давам съгласието си за женитба.

дай да ти стисна ръката (12/145), разг. — за израз на благодарност.

давам си сметка (9/189), разг. — съзнавам, разбирам.

давам тон (8/22, 26, 9/138, 163, 13/77), книж. — играя ръководна роля в нещо, насочвам развоя на нещо.

давам ухо (13/215), разг. — вслушвам се.

дадох му да разбере (7/301), разг. — разправих се, отмъстих на някого.

дай боже (12/185), разг. — пожелание за сбъждане на нещо.

дамата на сърцето (6/271), остар., книж. — любима.

дамоклов меч (10/336, 13/336), книж. — надвиснала, заплашваща опасност.

данаеви делви (8/274), книж. — увеселителни заведения, кръчми, гостилници и др.

две и две четири (5/206), разг. — много ясно.

деветдесет и девет (5/97, 120), разг. — твърде много.

деля залъка си с някого (5/115), разг. — давам някому от всичко, което имам.

деля от залъка си (8/245), разг. — лишавам се от храна, за да спестя или да имам средства за друга цел.

де седне, де стане (12/119), разг. — навсякъде.

дето ми видят очите (8/204), разг. — където и да е, без определена посока.

дето ме не сеят, там се раждам (никна) (6/299, 13/285, 14/201) — навсякъде съм, даже и там, дето и най-малко се очаква.

Джунийски ден (5/179), книж., рядко — ден на победата.

дигам десницата си от някого (15/164) — преставам да закрилям някого.

дигам къщата на главата си (7/51), разг. — вдигам голям шум, създавам безредие.

дигам на крак (7/104, 15/181) — ангажирам много хора с нещо.

дигам рамене (14/96, 208), разг. — права движение с рамене в знак на недоумение.
 дигам ръка (8/186), разг. — удрям, бия.
 днес-утре (8/179, 12/247), разг. — в близко, в най-скоро време.
 до бога (7/232, 8/292, 9/55), разг. — много силно, много шумно.
 до влакно (9/355), разг. — напълно, до красен предел.
 до ден днешен (7/45), разг. — до сега, до тоя момент.
 до един (5/172, 9/224, 225), разг. — всички.
 до едно време (8/219, 13/146), разг. — до определен момент, до някога си.
 до гроб (9/244, 245) — до края на живота си.
 до дъно (9/257), разг. — изцяло, напълно.
 до живот (5/274), разг. — догдето съм жив.
 до капка (5/139), разг. — до край, до дъно.
 до кости(те) (6/210, 11/127), разг. — съвсем, напълно.
 до мозъка на костите (10/311, 13/392), разг. — до краен предел.
 до немай къде (8/287, 12/192), разг. — до крайна степен, извънредно много.
 до пладне е Илия, от пладне — Алия (13/372), разг. — за човек, който не е постоянен.
 до сълзи (5/199, 12/64, 386) — извънредно много.
 до смърт (5/253) — твърде много.
 до уши(те) (5/60, 263, 223, 7/240, 8/139, 267, 12/111, 339), разг. — извънредно много.
 до шия (5/19, 70, 12/84, 239, 13/151), разг. — до крайния предел, извънредно много.
 до шушка (5/143), разг. — напълно, съвсем.
 добитък се роди, говедо умря (6/110) — за глупав човек — какъвто беше, такъв си и остана.
 добър час (7/18, 21, 9/16, 109, 167, 322 и др.), разг. — вж. на *добър час*.
 (дойде) до юс (12/81, 90), остар., разг. — стигна до края.
 дойде ми на ума (5/131, 8/36, 199, 287, 9/12 и мн. др.), разг. — сещам се.
 дойде ми до главата (6/160, 7/62, 12/160), разг. — случи ми се.
 дойдох на себе си (5/303, 6/329, 8/285 и др.), разг. — съвзех се, свестих се.
 дойдохме до ножове (6/293), разг. — стигнахме до бой.
 дойде като агнец на заклане (7/247) — дойде кротко, безропотно.
 дойде часът (11/338), книж. — вж. *удря часът*.
 докарвам си на ума (12/64, 172), разг. — спомням си.
 достлука му е на коляното (13/29), разг. — за човек, който лесно разваля приятелството си.

дохожда ми дъхаки (14/206), разг. — справям се, излизам на глава с някого.
 драконски мерки (9/115), книж. — жестоки закони, заплашващи със смърт.
 друга манджа не ям (12/231, 13/164), разг. — нещо по-лошо, по-долно не искам.
 другия свят (8/119 и др.), разг. — задгробния свят.
 дръж си думата (9/267), разг. — дословно, буквално.
 душа давам (12/20, 156), разг. — много обичам някого и съм готов да жертвувам всичко за него.
 дъжд като из ведро (12/348), разг. — силен, проливен дъжд.
 държа под ключ (12/388, 13/56), разг. — пазя нещо заключено.
 държи ми влага (8/187), разг. — оставя ми трайна, дълбока следа.
 държа на ръце някого (9/313), разг. — грижа се, угаждам прекалено много на някого.
 държа (здрово) в ръцете си някого (13/272), разг. — имам власт над някого.
 държа юздата отблизо (8/217), разг. — строг съм, не позволявам да се своеволничат.
 дърпам се от мегданя (13/249), разг. — оттеглям се.
 дяволска кост (7/132, 13/161), разг. — жена.
 дявол да го вземе (5/20, 242, 6/134, 136, 163 и мн. др.), разг., грубо — за израз на недоволство, на възмущение, яд.

Е

(едвам) събирам двата края (9/240, 14/64), разг. — едвам успявам да преживея.
 един бог знае (9/14, 13/381), разг. — никой не знае.
 един ден (8/33, 59, 9/89, 112, 15/143), разг. — 1) някога; 2) веднъж.
 един по един (9/91, 310, 12/190), разг. — един след друг, поотделно.
 един фърлей камък (10/38), разг. — не-голямо разстояние.
 една крачка оттука (13/208), разг. — много наблизо.
 едно време (7/12), разг. — някога.
 едно на ръка (12/222), разг. — напълно сигурно.
 езикът му се развърза (6/329), разг. — разприказва се, разбъбри се.
 езикът по-къс (6/289), разг., грубо — по-малко говори.
 ела в себе си (14/148), разг. — осъзнай се, вразуми се.
 елисейски поля (11/142), книж. — прелестна страна.

Ж

жаждущи (чающие) смятения воды (7/101, 11/291), о стар., черк.-слав. — за хора, които очакват някакво избавление, спасение.
живея като бърбек в лой (7/61), разг., ирон. — живея спокойно, в доволство.
живея на гърба на някого (8/243), разг. — живея от средствата на друг.
живо-здро (5/137, 13/169), разг. — невредим.
жребият е хвърлен (5/320, 12/322, 13/82), книж. — взето е окончателно решение.

З

за бога (5/163), разг. — израз на молба.
за какъв дявол (12/32), разг. — защо, по каква причина.
за кумова срама (12/339), разг. — вж. *от кумова срама*.
за моята си черга (7/194), разг. — за моя интерес.
за (на) такава глава, такъв бръснач (8/246, 9/21), разг. — според човека и отношението към него.
за очи (7/31, 8/241), разг. — привидно.
за права бога (7/99, 12/236, 354, 13/165, 14/146, 15/115 и др.), разг. — напразно, на вятъра.
за черни очи (12/264), разг. — напразно, без нужда.
забърквам каша (попара) (5/141, 230, 13/309), разг., неодобр. — създавам объркано положение.
завия света нанякъде (7/156), разг. — да тръгна някъде без цел, без посока.
завирам в орехова черупка някого (9/206), разг., вж. *навирам някого в орехова черупка*.
завличам в гроба (9/164), вж. *сваля в гроба*.
задна мисъл (7/9) — скрита мисъл.
задавя като камък (6/248), разг. — задавя мъчително.
зад девет морета (планини) (14/56), разг. — много далече.
заешка тупурдия (12/275), разг. — празен шум, напразна работа.
заклучвам се... като буба в пашкул (7/74) — затварям се напълно в себе си.
залагам си цървулите, разг. — обзалагам се.
заличавам се като сянка (10/60) — безследно изчезвам.
зализва (угасва) звездата на някого (15/19, 261) — силата, величието на някого замира, отминава.
залива като из ръкав (11/310, разг. — вали силно, поройно.

записвам в тевтери някого (13/424), разг. — определям някого за жертва.
заплитам в мрежата си (13/247), разг. — икономически обвързвам, подчинявам някого.
засмивам се (подсмивам се, усмихвам се) под мустак (6/239, 199, 11/107, 12/268), разг. — засмивам се (подсмихвам се, усмихвам се) скрито, едва забележимо.
заспивам като мъртъв (13/53, 15/81), разг. — заспивам дълбоко, непробудно.
затварям се в черупката си (15/68), разг. — не общувам, не вземам участие в общите работи.
затварям устата на някого (12/58), разг. — карам някого да млъкне.
затъвам с двата крака (14/243), разг. — намирам се в безизходно положение.
зафащам от азбуката (13/81, 7/45), разг. — започвам съвсем отначало.
зачервил се като рак (6/148), разг. — силно се зачервил.
здраве му кажи (13/423, 8/289), разг. — израз на примирение.
здраве да е! (6/266), разг. — за израз на утеха при несполука.
зимам на очи някого (14/227), разг. — държа сметка за постъпките на някого с цел да му напакостя.
зимам си мъглите (дърмите) (6/293, 13/172), разг., грубо — отивам си, махам се.
зимам (земам) си думите назад (8/159, 10/36, 14/256), разг. — отказвам се от това, което съм казал.
зинал като ламя (13/148), разг. — за много алчен човек.
златен телец (15/48), книж. — златно богатство, пари.
златно сърце (7/22, 256), поет. — много добър човек.
злоба на деня (9/123, 296, 12/46), книж. — нещо, което силно вълнува обществото в даден момент.
змия в пазвата (9/324), разг. — човек, комуто правиш добро, а той ти мисли зло.
змия човек (6/102) — халлив, язвителен човек.
знае Аврам де копей корени (де зимува раците) (13/340, 14/139, 13/372), разг. — за хитър човек.
знам си ума (12/264), разг. — разсъждавам трезво.
зная на пръсти (11/85), разг. — зная много добре.
зная (познавам) като петте си пръста (11/85, 10/35), разг. — зная отлично.
зная две и двесте (12/86), разг. — живея според възможностите, както се случи.
зъб за зъб, око за око (12/186, 187), книж. — зов за отмъщение, за възмездие.

зъмина кост да ги задави (12/175), разг., грубо — проклятие за смърт.
зяпам в устата на някого (14/89, 8/67 и др.), разг. — 1) слушам някого; 2) слушам в захлас.

И

и баба знай (5/264), разг., ирон. — така всеки може да го направи.
и без петли ще съмне (14/285), разг., ирон. — и без помощта на някого ще се свърши работата.
и гащите си ще дадеш (6/120), разг., грубо — ще бъдеш принуден всичко да дадеш.
и глухият цар го е чул (12/59), разг., ирон. — всички са чули.
... и половина (12/94), разг. — за посочване на изключителните качества на някого или на нещо.
и решето сърце има (12/30), разг. — и най-суровият и студен човек е чувствителен.
играя на въже (6/133, 13/381), разг. — хитрувам, мамя, лъжа.
играя си с огъня (12/106), разг. — излагам се на риск, на опасност.
играя роля (5/58, 12/47, 14/195), книж. — имам голямо значение.
ида по петите на някого (6/68), разг. — вж. *вървя по стъпките на някого*.
идва ми на ум (15/115), разг. — сещам се.
идвам на краката някому (15/274), разг. — отивам при някого.
иди-доди (10/341), разг. — не много добре, средно.
иди си по работата (9/212), разг., грубо — върви си, махай се.
изби жеглите (8/22), разг. — освободи се, измъкна се.
избива ме пот (7/108), разг. — силно се смущавам.
извадя на свят (10/224), разг. — разкривам, правя нещо да стане достойни на другите.
изваждам от калта някого (14/88), разг. — спасявам някого от безпътен, безчестен живот.
изгладнял като вълк (9/58, 10/231), разг. — много изгладнял.
изгоря душата (душицата) на някого (5/237, 12/211), разг. — причиня някому големи беди, неприятности.
изгубвам се в миша дупка (9/342), разг. — вж. *крия се в миша дупка*.
изгубих ума и дума (15/47), разг. — съвсем се обърках, слисах се.
изгубвам главата си (15/206) — загивам.
изгубвам си ума (главата) (7/265, 269, 8/126), разг. — полудявам, изгубвам разсъдъка си.

изгубвам си ума по някого (5/291), разг. — силно се влюбвам в някого.
изгубва се (изчезва) като дим (5/233, 6/269, 12/293) — изгубва се, изчезва безследно.
издирам очите на някого (13/208) — карам се люто на някого.
изигравам си ролята (8/67, 23/64) — 1) добре се справям със задачата си; 2) нямам вече значение.
изказвам и майчиното си мляко (12/213), разг. — казвам всичко, каквото зная при принуда.
изкара на мегдан (7/283), разг. вж. *излазя на мегдан*.
изкарвам залька си (7/88, 8/53), разг. — изкарвам прехраната си.
излазя (изкара) на мегдан (9/104, 7/283), разг. — показва се, разкрива се.
излизам извън себе си (7/58) — много съм ядосан, разгневен и не мога да се владея.
излиза на бял свят (8/7), разг. — появява се, показва се.
излиза ми душата (14/282), разг. — много съм притеснен.
излизам на сцената (15/129), книж. — появявам се.
излизам сух из водата (14/175), разг., ирон. — измъквам се невредим, без лоши последици.
измокрен като мишка (13/199), разг. — вж. *мокър като мишка*.
изпила ми кукувица ума (12/331, 5/251, 13/170), разг. — съвсем съм оглупял.
изплезил език (10/226, 13/21, 254 и др.), разг. — капнал от умора от дълго ходене, обикни. нагоре.
изпивам кръвта (кръвчицата) някому (5/142, 6/293, 7/39, 12/270, 313 и др.), разг., грубо — убивам някого.
изправлям кривите краставици на някого (14/206), авт. — поправам недостатъците, грешките на някого.
изсмуквам из пръстите си (12/107), разг. — измислям, съчинявам.
изстудено е топлото му място (7/277), разг. — изгубиле доходната си служба.
изскача като из (под) земята (15/70, 7/110), разг. — изскача, появява се, неочаквано, изведнъж.
изтръгвам от сърцето си някого (6/253) — забравям някого.
имало да изтегли нашата глава (16/237), разг. — имало да се изживее, да се изпати.
изтискан като лимон (7/138), разг. — изчерпен напълно.
изчезна като дим (6/269, 12/293), вж. *изчезва, изгубва се като дим*.
изшукна (шукна) ми из ума (5/118, 8/110, 12/382), разг. — забравих.

изяде го куршум (9/247), разг. — умря, загина.
 имам зъб на (против) някого (12/113, 13/167), разг. — мразя и преследвам някого.
 имам ден (5/246), разг. — имам имен ден.
 имам го в кърпа вързано (6/150, 12/222, 14/160), разг. имам нещо за съвсем сигурно.
 имам (нямам) пръст в нещо (12/137, 5/142, 237), разг. — замесен съм (не съм) в нещо.
 имам развързани ръцете си (8/93), разг. — свободен съм да действам.
 има си хас (6/193, 360, 7/72), разг. — възможно ли е?
 името ми е легион (8/292), книж. — за голям брой, за огромно количество.
 иска ли дума (7/14, 12/141), разг. — не е необходимо да се пита.

К

кажи ми да ти кажа (6/252, 12/371), разг. — не зная.
 казвам (с) две думи (думици) (5/66, 205, 6/330, 8/261, 9/94, 95 и др.), разг. — казвам накратко, с малко думи.
 казвам право в очите (5/206), разг. — казвам открито, без заобикалки.
 как-как (12/106, 188, 10/348), разг. — както и да е.
 как ще гледам хората в очите (13/84, 12/243), разг. — ще изпитвам срам от някоя своя постъпка.
 какви трици ще яде (12/230), разг., грубо — какво ще прави?
 каквото дал господ (бог) (9/80, 12/150, 9/208), разг. — каквото има.
 както ги купих, тъй ги продадох (7/136), разг. — както го чух, тъй го казвам.
 както господ дал (7/41, 48, 9/78, 12/150), разг. — както се случи.
 камък в гърдите (8/151, 9/190), разг. — тежко душевно състояние, мъка.
 камък да стисна, вода ще пусне (7/41), разг. — много съм силен, здрав.
 камък няма да остане тука (12/106), вж. *не остава камък на камък*.
 карам килавите на войска (7/302), разг. — не върша никаква работа.
 Кастор и Полукс (7/18), книж. — неразделни другари.
 като на длан (блюдо) (11/14, 10/304), разг. — за наблюдаване, гледане — съвсем ясно.
 като на куче ще ти заздрави (12/150), разг. — за рана — ще ти мине много бързо.
 както го е майка родила (11/278), разг. — съвсем гол.
 като капка (13/129), разг. — много красив, много хубав.

като от бога пратена (14/223) — за помощ, която се появява неочаквано, но когато е най-необходима.
 като сардели (9/321), разг., вж. *натълкани като сардели*.
 кисел—оцет (6/109), разг. — много кисел.
 кого де боли, там се чеше (13/278), разг. — кой каквато грижа има, все за нея говори.
 когато той отиваше, аз се връщах (12/127), разг. — по-опитен съм, повече зная от някого.
 кой знае (12/41, 262, 14/109) 15/201 и др.), разг. — за израз на неопределеност, на съмнение.
 кой казва: ела, вълко, изяж ме! (7/295), разг. — никой сам не търси неприятности и опасности.
 кой ги дявол знае (8/199), разг. — за израз на неопределеност, на съмнение.
 който го помирише, носът му пада (6/293), разг. — за човек, който е много лош.
 кой те бръсне? (13/196), разг., грубо — кой те зачита, кой ти обръща внимание.
 кой те пита (тебе) бръснат ли е владиката (7/39, 13/197), разг., грубо — не се обаждай, никой не иска твоего мнение.
 кой те пита? (12/95), разг., грубо — мълчи си, не се обаждай.
 кокоша жалба (6/219), разг., ирон. — малка, дребна жалба, грижа.
 колкото за хляба (5/108), разг. — за много малко пари.
 колкото за цяра (10/290), разг. — в незначително количество, много малко.
 кому продаваш (не продавай) тия (краставици) (5/236, 6/239, 9/25), разг. — не се опитвай да ме заблудиш, измамиш.
 коная гроб някому (7/225, 15/141, 181), разг. — готвя, замислям някому смърт или нещо много лошо.
 корав кокал (6/109), разг. — много твърд.
 косата ми удари о камък (12/112), разг. — не успях.
 косите ми щръкват (9/54), разг. — вж. *косата ми настръхва*.
 косата ми настръхва (дига се) (12/18, 330, 402, 8/210), разг. — изпитвам ужас или страх.
 крещя до небето (5/197), разг., вж. *викам до небето*.
 криво-ляво (12/129, 311, 13/63 и др.), разг. — как да е.
 краставите магариня преко девет ридища се подушует (13/329), разг., диал. — за лица с еднакви недостатъци, които се събират и поддържат.
 крия се (изгубвам се) в миша дупка (9/167, 9/342), разг. — крия се, изгубвам се в притулено, скришно място.
 крия се зад гърба на някого (7/232), разг. — използвам някого като прикритие за мои действия.

крокодилски сълзи (9/255), разг. ирон. — неискрени, лицемерни сълзи.
 кръвта вода не става (6/294, 299, 13/120), разг. — роднинството не се забравя.
 кучи (кучешки) син (5/65, 6/219, 7/225), разг., ругат. — негодник.
 къде ми беше ума? (7/36), разг. — какво съм мислил, защо не съм внимавал.
 където ме завей вятърът (7/45), разг. — където и да е.
 където ми видят очите (9/249), разг. — някъде, без определена посока.
 къде ще му иде краят? (6/280), разг., неодобр. — за нещо, за което не се знае как ще завърши, но се допуска, че може да има лош завършек.
 къде е текла вода, опет ке течит (13/422), диал. — обикн. за богатство, пари — където е имало, пак ще има.
 къосе, желаш ли мустаци? (7/14), разг., ирон. — излишен въпрос, няма нужда от питане.

Л

лакът до лакът (6/311) — съвсем близо.
 лапам мухи (6/286), разг., грубо — губя си времето напразно, бездействувам.
 лапам мъглата (планините) (8/80, 13/229), авт., ирон. — вж. лапам мухи.
 лая на хаба (8/279), разг. — напразно, безсмислено се заяждам, карам.
 лее се като град (7/171), разг. — за пот — лее се обилно.
 лек като перо (13/88), разг. — много лек.
 ловя звезди от небето (9/44), разг., вж. свалям звезди от небето.
 ловя звезди с устата си (13/216), авт., вж. ловя звезди от небето.
 луда глава (6/199), разг. — буен, невъздържан човек.
 луди заплати (7/13), авт. — големи заплати.
 лукавий рабе (6/106), остар., ирон., хитри човече.
 лукова глава (7/84), разг., презр. — нещо нищожно, без значение.
 лъжа като (брадат) циганин (катунарка) (8/254, 9/212, 12/108, 214, 5/221), разг., грубо — много лъжа.
 лягам с кокошките (5/194), разг., ирон. — лягам си много рано.

М

магарешки живот (5/129), разг. — тежък живот.
 магарешка сянка (6/253), разг. — нещо нищожно без значение.
 майките им ще разплачем (6/74, 12/205), разг., грубо — закана за жестока разправа с някого.

майчин син (13/434), разг., грубо — нехранимайко, синковец.
 манна небесна (11/280), книж. — благодат.
 махам с ръка на нещо (7/42, 12/93, 145), разг. — 1) Преставям да се занимавам с нещо; 2) преставям да се месея в нещо.
 меден (медов) месец (9/344, 13, 74, 14/294) — първият месец от съпругеския живот.
 меря си думите (13/314), разг. — внимавам какво говоря.
 мечешка услуга (12/32), разг., ирон. — лоша услуга.
 мечи син (12/125), разг., грубо — нехранимайко.
 мина ми лисица път (10/326), разг. — работата ми се осуети.
 минал през огън и вода (15/254) — който е преживял много страдания и се е калил сред тях.
 минава ми през ума (8/37, 9/54, 285, 12/24, 60, 147 и мн. др.), разг. — спомням си.
 мина ми като молния през ума (6/347) — изведнъж се досетих.
 минавам през иглени уши (6/106), разг. — трудно мога да вляза някъде.
 минавам Рубикон (11/24), книж. — извършвам решителна постъпка.
 мляко и кръв (13/195), разг. — за лице — бяло и червено.
 много вода оттогава изтече (14/201), разг. — много време е минало оттогава.
 много-много (12/160), разг. — при глаголи с отрицание — твърде много.
 моля на колене (12/342) — моля горещо, от цялата си душа.
 мокър (измокрен) като мишка (6/348, 13/199), разг. — съвсем мокър.
 мокър до кожа (11/311), авт. — съвсем, напълно мокър.
 моята песен е изпята (15/123), разг. — не съществува вече за мене възможност за успех.
 моята риза е по-близо до тялото ми (8/391), книж. — моите интереси са ми по-скъпи, по-важни.
 мравки лазят (пропълзват) по кожата ми (13/342, 6/297), разг. — имам тръпки.
 мразя някого като чумата (15/88), разг. — ненавиждам, мразя силно някого.
 мрем като мухи (13/80), разг. — мрем в голям брой.
 мълчи като теле (5/77), разг., ирон. — мълчи упорито.

Н

на бивола окото в просото (7/48), разг. — стреми се към нещо, което силно желае.
 на веки веков (12/129), черк.-слав. — завинаги, за вечни времена.

на вяра (5/125), разг. — на доверие, на кредит.

на вятър(а) (12/48, 253, 7/292), разг. — напразно, напусто, без полза.

на години (6/201, 8/77), разг. — възрастен.

на дневен ред съм (12/101), книж. — предмет съм на разговори, на разисквания.

(на) добър час (6/124, 13/134, 7/18, 21, 9/16, 109, 167, 322 и др.), разг. — пожелание за благополучие, за успех.

на драго сърце (12/309), разг. — с желание, охотно.

на дъжд, на вятър (8/242, 13/381), разг. — много рядко.

на дявола му куршум в ушите (6/253, 11/203, 14/96), разг. — да не стане, да не се случи нещо лошо.

на един куршум разстояние (11/68) — не много далече.

на един ум съм с някого (13/238), разг. — мисля, разсъждавам еднакво с някого.

на един фърлей (11/242), разг. — наблизо.

на един фърлей пушка (11/224), разг. — не много далече.

на живот и на смърт (11/252), книж. — много опасен, рискован.

на здрава нога — на сигурна, солидна основа.

на зъл трън, зъл трънокоп (13/265) — на лошина се отговаря с лошо.

на (един) косъм остана (12/372, 377, 13/434) — без малко да се случи нещо.

на край света (13/124), разг. — много далече.

на крак(а) (15/162, 9/156), разг. — 1) прав; 2) в готовност да действува.

на куп (9/216), разг. — заедно.

на матруша ще направя някого (12/308) — напълно ще унищожа някого.

на нож съм с някого (9/309, 383, 13/146), разг. — в много лоши отношения съм с някого.

на път съм да сторя нещо (5/198, 12/38, 15/155), разг. — наближавам да извърша, да постигна нещо.

на равна нога (8/80, 13/145, 13/263) — с еднакви, равни права.

на решето (9/12) — небрежно, повърхностно, през пръсти.

на реках вавилонских (13/157), остар., черк.-слав. — плач, оплакване, ридание.

на свиня звънец (5/64, 6/188), разг. — за нещо съвсем неподходящо.

на свиня кладенчова вода (14/228), разг. — за човек, който не разбира, не различава нещата едни от други.

на трън задоен (6/194, 15/228), разг. — за опак, проклет човек.

на тясно (13/381), разг. — в затруднено положение.

на ум(а) си (5/200, 147, 9/36), разг. — мислено.

на черното... не казвам бяло (8/281), разг. — не лъжа, казвам истината.

на царя отговор дава (9/220), разг. — много е умен, отракан човек.

на чужди гроб без сълзи плачат (7/17), разг. — лицемерни са.

набира ми се на главата (15/81), разг. — струпват ми се премеджия, преживявания.

навеждам врат (8/33), разг. — ставам покорен, подчинявам се.

навирам (натъпквам, завирам) в орехова черупка някого (5/224), 9/206, 15/24), разг. — принуждавам някого да стане кротък, поставям го на тясно.

навири нос (7/87), разг., вж. *вирия нос*.

навръзвам се на врата на някого (8/270) — натрапвам се на някого.

надве-натри (13/223), разг. — набързо.

надолу с главата (12/235), разг. — наопъки.

назад-напред (върви, ходя) (12/316, 13/111, 305, 14/148, 220 и др.), разг. — от единия до другия край на някакво пространство и обратно.

накривявам си феса (7/156), авт. — освобождавам се от всякакви грижи и живея напълно свободно.

наложил е дебелите (13/270), разг., грубо — държа се безсрамно, нагло.

наляво и надясно (8/64, 12/44, 93), разг. — навсякъде.

налягам (свивам) си парцалите (дрипелите) (7/46, 12/103, 104, 107, 115, 359, 9/191), разг., грубо — ставам тих, кротък, смълчавам се.

намерил черква да се прекръсти (7/47), разг. — попаднал в съвсем неподходяща среда и условия.

намирам клупа на нещо (13/331), разг. — намирам изход, разрешение на нещо.

намирам се на един ум с някого (13/238, 267), разг. — разсъждавам еднакво с някой друг.

намирам се като риба в морето (12/123), разг. — чувствавам се отлично.

наострям уши (7/147, 8/285, 12/57, 103, 13/200), разг. — съсредоточавам вниманието си, за да чуя, доловя нещо.

наперил се като навун (15/241), разг., ирон. — възгордял се, надул се.

направя на прах и пепел (15/50), разг., вж. *правя на прах и пепел*.

направих го бъзе и коприва (13/220), разг. — нахоках го, унищожих го.

натъпквам в орехова черупка някого (5/224), разг., вж. *навирам някого в орехова черупка*.

натоий си първулите (9/125), разг. — грубо — махай се, пръждосвай се.
(натъпкани) като сардели (8/156, 9/321), разг. — сложени много на тясно, наблъскани.
натърквам носа на някого (9/30), разг. — вж. *натривам* *носа на някого*.
натривам (натърквам) носа на някого (13/327, 9/30, 220), разг. — скарвам се с някого, като го разобличавам.
начумерен като Стара планина (13/229), разг. — много начумерен, намръщен, сърдит.
не ме бива за бъзов гребен (5/193), разг. — за нищо не ме бива.
не бог знае какъв (14/119), разг. — не кой знае какъв.
не ми влиза в работата (сметката) (6/193, 12/9, 7/256), разг. — не ме засяга, не ме интересува.
не види свят (7/241), разг. — не става достояние на другите.
не вярвам (повярвам) на очите си (5/91, 9/97, 6/377, 12/130, 380, 15/53), разг. — силно съм изненадан от това, което виждам.
не вярвам (на) ушите си (7/250, 8/33, 9/125, 230, 12/397), разг. — силно съм изненадан от това, което чувам.
не закачам с пръст някого (12/244), разг. — не докосвам някого.
не го правя дума (13/228, 229), разг. — не започвай разговор за нещо.
не дай боже (12/106, 13/2, 227/422 и др.), разг. — да не се случи, да не стане.
не давам счупена пара (бан) (5/112, 132, 6/301), разг. — не давам никакви средства, нищо не давам.
не мога да гледам (право) в очите хората (14/54, 229), разг. — срамувам се от някоя своя постъпка.
не мога да кажа „копче“ (5/96, 6/108), разг. — нищо не мога да кажа.
не давам мира на някого (13/87), разг. — не оставям някого на спокойствие.
не ми държи кръста (9/204), разг. — нямам възможност.
не ми дава ръка (6/337), разг. — не ми позволяват възможностите, средствата.
не е претупал тъпанът (13/413), разг. — не е толкова належащо да се извърши, направи нещо в дадения момент.
не знае още отде пикае кокошка (13/267), разг. — за човек, който знае много малко, който не е опитен.
не зная коя вода ме носи (13/286), разг. — не зная точно какво изповядвам, споделям.
не искам нито да видя, нито да чуя някого (13/261), разг. — преставам да се интересувам от някого, от когото съм загсгнат.

не се купува с пари (5/84), разг. — много е скъпо.
не е лъжица за моите уста (8/230), разг. — не съм годеи, не съм достоен за нещо.
не ми дава сърце (8/219), разг. — не мога да си позволя, разреша нещо.
не мога да убия една муха (6/108), разг. — много съм смирен, кротък.
не минава думата ми (14/256), разг. — не се защита мнението ми.
нямам очи (14/258), разг. — срам ме е.
не от мира сего (6/325), остар., книж. — нещо, което е чуждо, далечно за някого.
не съм намерил живота си на пътя (12/315), разг. — животът ми е скъп.
не съм ни на небето, ни на земята (5/123), разг. — много съм смутен.
не обелих уста (10/298), авт. — не казах нищо.
не го опявай без патрахил (5/140, 7/54), разг. — напразно, без полза говориш.
не остава камък на камък (12/372), разг. — всичко се разрушава до основи.
не падам долен (5/195), разг. — не отстъпвам, не се признавам за по-прост.
не паса трева (5/309), разг. — не съм наивен, глупав.
не помня на небето ли съм, на земята ли съм (6/73), разг. — много съм смутен.
не си показвам носа (11/279, 12/104), разг. — не излизам никъде.
не си поплювам на ръцете (6/293, 12/163), разг. — не се страхувам, действувам смело и решително.
не продавай краставици някому (6/239), разг., вж. *кому ги продаваш тия краставици*.
не пращам счупен мангър (8/245), разг. — не пращам никакви средства, пари.
не свалям очи от някого (12/87), разг. — гледам непрекъснато и внимателно някого.
не съм на гроб камък (12/208), разг. — чувствителен съм, отзивчив съм.
не ми става ни топло, ни студено от нещо (14/145), разг. — безразлично ми е.
не струва ни бодка (бан) (7/35, 12/58, 15/187), разг., остар. — нищо не струва.
не струвам за бъзев гребен (12/166), разг. — нищо не струвам.
не струва колкото едно доброутро (5/241), разг. — за нещо, което е без всякаква стойност.
не съм турил крак някъде (13/105), разг. — не съм стъпвал някъде.
не учи баща си как се правят деца (13/277), разг., грубо — не давай съвети на човек, който е по-опитен от тебе.
не фащай (вързвай) кусур (13/274, 202), разг. — не намирай недостатъци.

не е цвѣте (13/229), разг., пренебр. — не е добър, свестен човек.
 не му е чиста работата (9/83), разг. — за човек, който върши нещо нечестно, непочтено.
 не ща кехая (12/95), разг., грубо — нямам нужда от съветник.
 не ще ни дума (9/142, 11/263, 12/121, 211), разг. — няма съмнение.
 не щеш ли (12/53), разг. — случайно.
 не ям слама (12/192), разг. — не съм прост, глупав.
 неверен Тома (раб) (12/265), 6/193), книж. — човек, който мъчно може да бъде убеден в нещо и за всичко иска сам да направи проверка.
 немил-недраг (5/144, 9/381, 13/208, 15/16, 206), разг. — човек, за който никой не се грижи и се скита бездомен.
 нему ще остане света (7/5), разг. — за човек, който забравя, че и той ще умре.
 ненадейте се на князи и сини члове-чески (7/155), остар., черк.-слав. — не разчитайте на чужди обещания, услуги.
 нетекъл по масло (от тече по мед и масло) (9/11), авт. — който не е преминал леко, гладко.
 нещо ме стиска за гърлото (9/61), разг. — тежко ми е, мъчно ми е.
 никнат като гъби (7/134), разг. — появяват се бързо и в голямо количество.
 никой не е пророк в отечеството си (7/215), книж. — никой не може да преуспее в родината си.
 ни бодка (8/245), остар. — за пари — нищо повече.
 ни дума (12/108), разг. — нищо повече.
 цито един (12/308) — никой.
 ни жив, ни умрял (6/327, 8/241), разг. — вцепенен от страх, от вълнение.
 ни йота (5/222), разг. — никак, ни най-малко.
 нито на косъм (13/77), разг. — ни най-малко.
 нито крак (7/303), разг. — нито един.
 ни лук ял, ни лук мирисал (5/171, 8/289, 13/77, 14/239), ирон. — за човек, който се преструва, че не знае нищо, че не е участвувал в нещо.
 нито се чуа, нито видяха (6/366), разг. — изчезнаха.
 ново вехто (9/16), разг. — известия за станали събития.
 носа ми увисна (12/108), разг. — изгубих дух, отчаях се.
 няма да ме огрее (15/26), разг. — няма да успее, да сполуча.
 нямам думата (13/205), разг. — не ми е дадено разрешение да говоря.
 няма (без да срещна) жива душа (човек, диха) (5/9, 12/57, 93, 5/12, 9/62, 5/8, 9/119, 158), разг. — няма (без да срещна) никой.

нямам кол побит тука (6/188, 12/47), разг. — нямам нищо.
 нямам пръст (5/142), разг., вж. *имам пръст*.
 нямам на ръка нещо (15/140), разг. — нямам на разположение нещо.
 нямам счупена пара (8/179), разг. — много съм беден, не разполагам с никакви средства.
 няма го чер-бял (12/371), разг. — няма го никакъв.
 нямам (четири) рога (12/131, 14/227), разг., ирон. — нямам особени предимства.

О

обетована земя (9/306, 11/209, 216), книж. — земя, в която има изобилие от блага и която е желана цел за някого.
 обетована могила (8/47, авт. — желана, спасителна могила, към която се стремя.
 обещавам златни гори (планини) (6/260, 141), книж. — давам големи обещания.
 обирай си крушите (6/11), разг., грубо — махай се, върви си.
 облягам се на силен гръб (12/107), разг. — имам силна поддръжка, подкрепа.
 обръсвам си мустаци (7/161), разг. — обзалагам се.
 обърквам (сбърквам) конците (5/260, 12/99), разг. — заплитам се, обърквам се, когато трябва да отговоря, да обясня нещо.
 огън и жупел (9/233) — адска горещина, силна злоба.
 окачвам (турям) на пилона (7/225, 272), разг. — занемарявам, изоставям.
 окото ми бяга по (на) голямото (6/252, 12/125), разг. — не се задоволявам с малкото.
 окъпа се като мишка (5/264, 11/108), разг. — стана съвсем мокър.
 омивам си ръцете (5/57), разг. — освобождавам се от отговорност.
 оня свят (8/7, 14/96, 11/133), разг. — задгробния свят.
 опитвай си ума (8/227), разг. — обмисляй добре.
 оплитам си кошницата (7/54), разг., ирон. — уреждам работите си в своя полза, подреждам се.
 опъвам ухото на някого (11/320), разг. — наказвам някого за грешка, укорявам го.
 оставам без душа (12/201), разг. — много се изморявам.
 оставам на втори план (14/40), книж. — отивам на по-задно място.
 оставам на мира някого (9/200), разг. — оставам някого на спокойствие.

остана (като) вкаменен (закован) (7/11, 13/87, 15/164, 6/208, 12/370), разг. — остана съвсем неподвижен.
 остана като гръмнат (треснат) (6/103, 12/298, 9/241), разг. — остана вцепенен от изненада, от възлещие.
 оставям кости (5/186, 7/131, 13/119) — загивам, обикн. в борба.
 оставям на произвола на съдбата някого (9/175, 12/91, 13/433), книж. — оставям някого без подкрепа, без защита.
 оставам на пътя (7/54, 102, 8/33, 9/42, 12/132, 148, 155 и др.), разг. — изпадам в тежко положение, без подслон и без средства.
 оставям на пътя някого (12/132), разг. — изоставям някого без подкрепа, на произвола на съдбата.
 от Адамово време (11/335) — от много отдавна.
 от азбуки зафащам (7/45), разг., вж. *зафащам от азбуката*.
 от бълхата правя бивол (7/136), разг. — силно преувеличавам.
 от време на време (9/219), разг. — понякога.
 от глава до крака(та) (петите) (6/272, 12/62, 354, 14/210, 8/290, 5/13), разг. — от горе до долу; изцяло.
 от голямото добрутро (13/142), разг. — за човек, който е на голяма държавна служба.
 от ден на ден (5/126, 12/151, 14/63), разг. — постепенно.
 от ден до пладне (13/228), разг. — за много кратко време.
 от дума на дума (5/112), разг. — в течение на разговора.
 от душа и от сърце (8/244), разг. — много искрено, всеотдайно.
 от дъно (13/74), разг. — от основа, напълно.
 от едно прави сто, от мравката аслан (12/125) — силно преувеличава.
 от кръв и плът (8/24, 9/177), книж. — същински, действителен.
 от (за) кумова срама (8/259), разг. — за приличие, от срам пред хората.
 от люлката (8/56) — от рождение.
 от малко-малко (14/53), разг. — поне малко.
 от немай къде (9/317), разг. — по необходимост, при невъзможност да се постъпи по друг начин.
 от памтивека (5/150) и др.), разг. — от край време, от незапомнени времена.
 от пръв път (6/240, 12/17), разг. — от начало; веднага.
 от сламката правя планина (12/54), разг. — силно преувеличавам.
 от твоите уста в божите уши (12/195), разг. — дано се събдне това, което казваш.

от трън, та на глог (7/47, 9/63, 11/1), разг. — от лош на по-лош.
 от крилце перце (7/92), разг. — има основание да се говори нещо.
 от час на час (9/326, 12/57, 324, 13/439), разг. — с всеки изминат час; от време на време.
 очи с очи (13/297) — отблизо, непосредствено.
 очи нямам (7/71), разг. — срам ме е.
 от уста на уста (5/31, 9/340, 378, 15/29), разг. — за нещо, което се предава от човек на човек.
 от уши в уши (5/31), разг. — за слух, клюка — от един човек на друг.
 отварям вратата някому за нещо (6/314), разг. — давам свободен достъп на някого за нещо.
 отварям големи очи (13/147), разг. — силно съм учуден, изненадан.
 отварям страшни уста (12/143), разг. — карам се.
 отварям дума (8/208, 15/149), разг. — започвам разговор.
 отваряй си очите (5/68, 6/127, 8/227), разг. — бъди внимателен.
 отварям очите някому (15/159), разг. — откривам истината на някого за нещо, в което се е заблуждавал.
 (отговорът) ми е в устата (8/77), разг. — отговорът ми е готов.
 отделям от залъка си (8/217), разг. — отделям средства за нещо с цената на големи лишения.
 отдавам чест (6/247), книж. — изразявам почит, уважение.
 отивам в устата на ламята (5/148), разг., вж. *влизам в устата на ламята*.
 отивам си за права бога (12/236), разг. — загивам невинен.
 отивам по дяволите (10/43), разг. — махам се, пропадам неизвестно къде.
 откривам Америка (7/202), разг., ирон. — казвам нещо отдавна известно.
 откривач на Америка (7/202), авт. — лице, което не казва нищо ново.
 открити карти (5/311) — разкрити планове, намерения.
 отплащам се със същата монета (7/232), книж. — отговарям със същото.
 отпущам ръце (6/312) — отпадам духом, отчайвам се.
 отрязвам си главата (езика) (12/36, 165), разг. — напълно съм уверен, сигурен съм в нещо, обзалагам се.

П

па шапка на тояга (5/125), разг. — за израз на свободен, волен живот.
 падам духом (13/344), разг. — отчайвам се.

падна като гръм (небесен) (12/99, 34, 13/75), разг. — появява се съвсем неочаквано и изведнъж.

пада като гръм от ясно (ведро) небе (6/194, 12/278), разг. — появява се съвсем неочаквано и изведнъж.

падам (като) от небето (облаците) (12/388 7/249, 8/263), разг. — нищо не разбирам от изненада.

пада като узряла круша (7/106), разг. — пада твърде лесно, без усилие.

пада като из ръкав (12/225), разг. — за дъжд — вали силно, поройно.

падам на колене (14/214, 223, 261, 15/68 и др.) — моля се горещо.

падам в (на) ръцете (ръката) на някого (6/298, 8/37, 12/135, 158, 159 и мн. др.), разг. — намирам се във властта на някого.

падам в очите някому (15/109, 144), разг. — изгубвам престижа си, доверието пред някого.

падна ми мрежата от очите (8/239) — освобождавам се от някаква заблуда; разбирам истината.

падам от небето на земята (12/281), разг. — осъзнавам се, придобивам чувството за реалност.

падна ми под ръка (6/313), разг. — случайно намирам; попадам.

падам под ножа на някого (15/138), разг. — загинавам, бивам посечен.

(падам) под краката (под нозете) на някого (6/196, 15/136), разг. — намирам се под властта на някого.

пазя влакно да не падне от главата на някого (12/372), разг. — полагам извънредно големи грижи за някого.

пази боже (9/14, 12/106 и др.), разг. — възклицание при опасение, че може да се случи нещо лошо.

пазя (гледам, вардя) като очите си (като двете си очи) (8/227, 13/196, 13/372), разг. — пазя с голямо внимание, с големи грижи.

пази се от тихата вода (15/142), разг. — пази се от привидно смирен, кротък човек, който е по-опасен от открито лош човек.

пала го палила (13/220, 238, 393, 14/105 и др.), диал., разг. — огън да го гори, дявол да го вземе.

парен каша духа (5/195, 7/46), разг. — много е внимателен оня, който е пострадал от нещо.

Пелион въз Осса (8/155), книж. — извършване на нещо необикновено сложно, грандиозно.

пето колело (13/230), разг. — ненужен, маловажен, излишен.

пния (пропищя) кански 6/156, 12/106), разг. — изразявам протест от понесени мъки, жестокости и изтезания.

пия с очи (11/201) — наслаждавам се на красотата на някого или нещо, като не свалям очи от него.

планина-човек (6/282), разг. — едър, голям човек.

плача на чужд гроб (7/31, 15/97), разг. — мъката ми е лицемерна, неискрена.

плен и пожар (7/45, 12/118) — пълно унищожение, разоряване.

плета си въжето (12/211), разг., ирон. — тайно уреждам, подготвям нещо в своя полза.

плюли са си в устата (7/196), разг. — надумали са се да говорят едно и също.

плюя си на краката (6/297, 7/48, 10/245, 12/332), разг. — почвам да бягам силно, да тичам.

плът от плътта (7/253), книж. — неделята част от нещо.

побивам кол*, някъде (7/48), разг. — установявам се някъде да живея.

побеля (побледня) като стена (като платно) (6/303, 7/58, 8/69 13/32, 5/98, 9/157, 12/177, 13/32), разг. — стана съвсем блед.

повдигам се (раста) пред (в) очите на някого (8/102, 9/145, 10/131, 8/75, 12/17), разг. — спечелвам си престиж, уважение пред някого заради своя постъпка или качество.

повличам се по ума на някого (9/15), разг. — не проявявам самостоятелност, постъпвам по разбиранията на друго лице.

поглеждам изпод вежди (6/359), разг. — поглеждам крадешком, скришом.

под ключ (7/184), разг. — за нещо, което е заключено.

под нозете на някого (15/136), вж. падам под нозете на някого.

под носа на някого (11/232, 12/213, 13/172, 14/170), разг. — много близо, в непосредствена близост с някого, без той да забележи, да узнае.

под открито небе (9/94, 12/144) — без покрив, без подслон, на открито.

под чуждо небе (13/139) — в чужда страна. под чехъл (14/296), разг., ирон. — за мъж, който във всичко слуша жена си и й се подчинява.

подавам ръка някому (5/315, 8/269, 3/319, 14/94), разг. — оказвам помощ на някого, който се намира в затруднено положение.

подигам (поддържам) духа на някого (13/344, 14/259) — вдъхвам сила, увереност у някого.

подлагам ръка някому (14/204), разг. — прося от някого.

подлея вода някому (6/293, 7/225, 12/27), разг. — попречвам, напакостявам на някого.

подсмивам се под мустак (11/107), разг., вж. засмивам се под мустак.

познавам като петте си пръста (2/11), разг. — вж. *зная като петте си пръста*.
 потъпкват мравки по кожата ми (6/297), разг. — вж. *мравки лазят по кожата ми*.
 посред бял ден (9/229), разг. — явно, открито.
 посред (сред) пладне (6/335, 7/195), разг. — явно, открито.
 познавам косъма на някого (13/330), 14/24), разг. — познавам някого много добре.
 половин човек (7/257), разг. — съсипан разорен човек.
 полека-лека (7/47, 12/268, 279, 282, 14/21 и др.), разг. — постепенно.
 поле му широко (7/98) — има възможност да прави каквото иска.
 помня като днес (12/48), разг. — помня много добре.
 понасям кръста си на Голгота (12/273) — търпеливо търпя страданията си, несгодите си.
 попитали калугерина познава ли лицето на дявола (5/260), ирон. — питат някого за нещо, което са убедени, че знае.
 порасвам до небето (6/73, 8/152), разг. — ставам много горд.
 пораста ми работата (5/54), разг. — ставам голям човек.
 порязвам като с нож (15/277), разг. — засягам някого много остро, силно.
 потъвам в земята (12/35, 63, 65, 8/64), разг. — много се засравам.
 потъвам до шия в дългове (8/139), разг. — задължнявам до краен предел.
 по тънко (12/255), разг. — по-подробно.
 пот като град (9/242, 255, 12/261, 13/28), разг. — изобилна пот.
 потребен като комка божия (12/156) — извънредно много нужен, необходим.
 пощо-защо (7/47), диал. — за нищо, на безценица.
 право да си кажа (12/104, 122), разг. — да си призная.
 правя мили очи (7/103) разг. — угоднича, подмилквам се, докарвам се пред някого.
 правя политика някому (5/71), разг. — лаская някого, угоднича някому, за да постигне някаква цел.
 правя на пепел (12/211), разг. — унищожавам напълно.
 правя на прах някого (15/50), разг. — убивам някого.
 правя (направя, става) (на) прах и пепел (6/220, 9/25, 12/47, 15/50, 165), разг. — унищожавам, разрушавам напълно, из основи.
 прави си сметката (14/186), разг. — имай пред вид последиците от нещо.

празна гайда (13/161), разг. — пренебр.— несериозен, ветрен човек.
 право ти, куме, в очи (12/239), разг. — без заобикалки и уговорки, направо и смело.
 предавам богу дух (9/263) — умирам.
 през куп за грош (10/341), разг. — небрежно, повърхностно.
 през море (8/189), разг. — много далече.
 през плет не съм видял (12/95, 142), разг. — нямам никаква представа за нещо, нищо не разбирам по даден въпрос.
 през плет поне съм видял (слушал) (7/242, 198), авт. — имам поне малка представа за нещо.
 прекарвам под нож (5/190), разг. — обезглавявам, посичам.
 преселения вавилонски (7/45), остар. — големи преселения.
 приказка от хилядо и една нощ (8/64) — невероятни, фантастични неща.
 преследва ме като конска муха (6/181), разг. — грубо — преследва ме нахално, натрапливо.
 прибера душа (12/13), разг. — да отпочина, да събера сили.
 приличаме си като две капки вода (13/413), разг. — приличаме си извънредно много.
 приказвай на съдраната ми шапка (11/29), разг. — не ти вярвам, не обръщам внимание на думите ти.
 приказвам на дъжд и на лапавица (12/48), разг. — говоря несериозно, лекомислено.
 притискам до стената някого (7/107, 10/278, 13/184), разг. — поставям някого в затруднено положение, принуждавам да каже или направи нещо.
 притиска като с куршум (6/296), разг. — вж. *тежи като куршум*.
 притъмнява ми пред очите (8/266, 12/255), разг. — 1) лошо ми става; 2) толкова съм ядосан, че не мога да се владея.
 пробивам си път (9/319), разг. — успявам да се издигна, да напредна.
 продал го за зелен хайвер (13/381), разг. — ирон. — излъгал го, заблудил го.
 прозрачна като сълза (11/277), вж. *бистра като сълза*.
 пропищя кански (6/156), разг. — вж. *пищя кански*.
 прочетени са дните (часовете) на някого (12/107), 7/146), разг. — скоро ще умре, обречен е да загине.
 прощаване на Хектор с Андромаха (7/64), книж. — последно, драматично сбогуване.
 пушам муха на някого (9/205, 12/113, 143, 15/97), разг. — подстрекавам някого за нещо.
 пъси син (синковец) (6/219, 12/339), разг. — грубо — негодник, нехранимайко.

Р

работата е опечена (6/131, 7/246), разг. — съвсем сигурно е нещо.
 работя като вол (13/147), разг. — работя извънредно много.
 разбивам в пух и прах (6/265, 12/108), разг. — унищожавам, разрушавам напълно, из основи.
 разбирам къде бие бравата му (12/277), разг. — разбирам какво иска да каже, да намекне.
 развалям калимерата (13/146, 334), разг. — развалям приятелството си, добрите си отношения с някого.
 връзвам (си) езика (10/309), разг. — приказвам много, без да държа сметка за думите си.
 разлопчвам се като празна воденица (13/148), разг. — започвам да говоря много и глупаво.
 размъти се водата (3/290), разг. — обърка се политиката, положението.
 разплаквам дете в майка (12/19), разг. — отнасям се много жестоко, безчинствувам.
 разпънат на кръст (8/249), разг. — жестоко измъчван.
 разпъвам се на четири (13/417), разг. — работя извънредно много.
 разтреперан като листо (12/209, 13/251), разг. — съвсем разтреперан.
 раста в очите на някого (9/145, 12/17), разг. — вж. *повдигам се пред (в) очите* на някого.
 реже като бръснач (12/123), разг. — за *алкохолно питие* — много силно.
 рекли и казали (14/253), авт. — клюки, слухове.
 ритам с бос крак ръжена (8/290), разг. — излагам се на опасност, не съм предпазлив.
 ръкавт е на мене (13/254), разг. — обикн. за *сватба* — най-големият дар се пада на мене.

С

с голи ръце (5/17), разг. — без оръжие, безпомощен.
 с душата в зъбите (11/252), разг. — много съм изморен, капнал от умора.
 с единия крак съм в гроба (15/92, 133), разг. — близо съм до смъртта.
 с една дума (реч) (5/144, 7/54, 296, 13/23, 63, 247, 419 и др.), разг. — накратко.
 с какви (кои) очи (12/224, 344), разг. — за израз на срам, на стеснение пред някого.
 с кокоши ум (9/14), разг., ирон. — много глупав.
 с изплезен език (8/50), разг. — много изморен, запъхтан.

с очите си да чета (12/265), авт. — да се уверя напълно.
 сама като кукувица (14/151), разг. — съвсем сама.
 сапунени мехури (13/148) — илюзии, фантазии.
 сбирам двата края (9/204), разг., вж. *едвам сбирам двата края*.
 сбърквам конците (12/99), разг., вж. *обърквам конците*.
 свалям (ловя) звезди от небето (9/44, 11/91), разг. — много съм учен, способен, умен.
 сваля (завлича) в гроба (5/47, 9/164), разг. — нещо, което става причина за смъртта на някого.
 свалям шапка (6/318), разг. — изказвам почит, уважение, прекланям се.
 свивам гнезденце (11/270) — установявам се, засядам някъде.
 свивай си парцалите (9/191), разг., грубо — вж. *налягай си парцалите*.
 свързват ми ръцете (10/337), разг., вж. *връзват ми ръцете*.
 свят ми се вие (завъртява) (12/227, 8/186), разг. — главата ми се мае, лошо ми става.
 седя на тръне (7/101), разг., вж. *стоя като на тръне*.
 сече ми ума (6/252), разг. — умен съм, добре разбирам.
 сгръщам (скръствам) ръце (12/319, 393), разг. — бездействувам, преставам да се боря.
 сиромас Лазар (6/107), остар. — за много беден човек.
 сиромас като Йова (5/37), остар. — много беден.
 скачам (ставам) като един човек (12/230, 5/47), разг. — вдигам се единно, задружно, обикн. на борба.
 скачам като ухапан (кльцнат, жилнат) от змия (12/155, 15/48, 132), разг. — много съм уплашен, неприятно съм изненадан.
 скитникът евреин (5/139, 7/49), книж. — постоянен скиталец.
 со свещ барам някого (13/329), разг., диал. — търся упорито някого.
 скръцвам зъби (6/298), разг. — заканвам се.
 скърпено (кърпено) с бели конци (7/197, 10/327), разг. — неумело прикрито, лошо измислено.
 скубя си косата (космите) (6/197, 8/29, 12/137, 180, 13/174, 428), разг. — отчаян съм, ужасен съм.
 слава богу (6/137, 7/22, 46, 106 и мн. др.), разг. — добре, че стана тъй.
 сломя си врата (8/259) — да претърпя тежка несполука.
 сламката става планина (7/93) — силно се преувеличава.

слаба струна (6/270) — най-чувствителната страна на някого.
 сяпо и сакато (7/63), разг., грубо — всички, дори и най-неподходящите.
 сяпата неделя (14/165), разг. — време, когато човек реши да се ожени, без повече да му мисли и да се колебае.
 смуча кръвта на някого (13/214), разг. — експлоатирам някого, живея на чужд гръб.
 снемат маската от очите на някого (12/217) — помагам на някого да види нещата в истинския им вид.
 спукана ми е работата (работицата) (5/260, 10/88, 12/223, 13/198, 12/331), разг. — положението ми е много опасно, застрашително.
 средна хубост (5/24, 13/229), разг. — не много добре, не много хубаво.
 става на прах и пепел (9/25), разг., вж. *правя на прах и пепел*.
 ставам на крака на някого (5/245), разг. — изправам се, за да изразя уважение, почит към някого.
 става с петлите (5/194), разг. — става много рано.
 става на прах и пепел (15/165), разг., вж. *правя на прах и пепел*.
 ставам като един човек (5/47), разг., вж. *скачам като един човек*.
 стига (дойде, достигна) до ушите ми (7/14, 8/14, 10/229, 12/210, 8/31, 10/299, 13/396), разг. — научавам се.
 стискам за гущата някого (15/202), разг. — принуждавам някого към някаква постъпка.
 стоя като гръмнат (треснат) (8/238, 12/63), разг. — много съм изненадан, изумен съм.
 стоя като закован (истукан) (5/123, 12/62, 330), разг. — стоя напълно неподвижно, без да шавам.
 стоя като поларен (12/66), разг. — умислен съм, без настроение.
 стоя като пън (дърво) (13/32), разг. — стоя неподвижен, нечувствителен.
 стоя като цербер (8/242), книж. — стоя непрекъснато някъде и пазя.
 стоя (седя) (като) на тръне (12/197, 13/99), разг. — неспокоен съм, чувствавам се неудобно.
 струва ли си труда? (12/206), разг. — ще заслужава ли, ще има ли някакъв смисъл.
 струпва ми се на главата (5/47), разг. — сполетява ме беда, нещастие.
 студен като лед (камък) (5/308), 13/317, 15/221), разг. — много студен.
 стълбата на Яков (10/185), остар., прен. — за много стръмен път нагоре.
 стъпвам на собствена нога (8/277) — стабилизирам материално положението си.

стъпквам като червей някого (12/64), разг. — *обикн. в закана* — унищожавам някого напълно, без особено затруднение.
 стяга ми се душата (5/252, 12/164, 184, 367, 304 и др.), разг. — притеснявам се.
 сухо злато (15/65), разг. — чисто злато.
 суета сует (7/41), остар., черк.-слав. — всичко безсмислено, нищожно, малоценно.
 счупвам на дявола крака (13/309), разг. — прощавам, проявявам великодушие с добра воля.
 счупвам си главата (15/165), разг. — докарвам си голяма беда, нещастие по собствена вина.
 Сцила и Харибда (10/348, 11/258, 13/264), книж. — две смъртни опасности, които заплашват едновременно.
 събирай си устата (14/252), разг., грубо — *млъкни, млъчи*.
 събирам като във фокус (13/434), книж. — привличам, обединявам в едно.
 събират като мравки (12/118), разг. — събират непрекъснато и неуморно.
 събери (сбери) си ума (5/261, 6/253, 360, 9/11, 12/152), разг. — вразуми се, не се увличай.
 сърби ме езика (12/58, 14/24), разг. — имам силно желание да кажа нещо.
 сърбал, каквото добил на замано (13/169), диал. — намерил, каквото търсил.
 сърцето ми се топи (6/253) — страдам силно.
 сядам на врата на някого (6/188), разг. — подчинявам някого на волята си.

Т

Танталови мъки (8/204), книж. — нетърпими мъки, поради невъзможност да се постигне близка цел.
 тебе лъжа, мене истина (5/214, 12/336), разг. — в уверение на човек, който не вярва в нещо, за което твърдя, че е факт.
 тегля куршума на някого (6/293), разг. — убивам някого.
 тежи (притиска) като (с) куршум (6/296, 10/160), разг. — тежи (притиска) мъчително, болезнено.
 тежко като куршум (6/338), разг. — много тежко.
 ти когато отиваше, аз се връщах (7/39), разг. — по-опитен съм от тебе, повече съм преживял.
 тия краставици на друг ги продавай (5/223), разг. — другито може да излъжеш, да измамиш, но не и мене.
 тлъст кокал (12/218), разг. — голяма доходна служба.

то си имало крушка опашка (14/124), разг. — има основание да се говори за някого или нещо.

това му е за обеща (13/384), разг. — това му е за урок, та да не повтаря нещо, което води след себе си лоши последици.

той коли, той беси (13/337), разг. — за човек, който има голяма власт и заповядва за всичко.

точа зъби (13/230), разг. — очаквам да получа нещо, което много желая.

трай, душо, черней кожо! (6/309), разг. — за израз на прекалено голямо търпение.

трай, коньо, за зелена трева (15/166) — ще чакаш напразно дълго време.

трепера като листо (5/67, 13/198), разг. — силно трепера.

трите грации (13/124), книж. — три големи красавици.

тръгвам по ума на някого (12/209), разг. — действувам, ръководя се по волята на другото.

тръгвам с просяшка тояга (9/204), разг. — разорен съм напълно, започвам да прося.

тука ли си? (14/201), разг. — ела да видиш какво става.

тука да си остане (12/165), разг. — за нещо, което не бива да се казва другаде, да се коментира.

турям на пирона (2/272), разг., вж. *окачвам на пирона*.

турям си въжето на врата (15/68), разг. — излагам се на риск, на голяма опасност.

турям си главата в торбата (в някоя работа) (5/146, 15/155), разг. — излагам се на риск, на голяма опасност.

турям крак някъде (12/184), авт. — стъпвам, пристигам някъде.

турям на крак (14/87), разг. — мобилизирам, привеждам в готовност.

турят ми мравки под кожата (10/214) — настръхвам от ужас, от уплаха.

турям пайвант на нещо (9/100), разг. — ограничавам, спъвам нещо.

турям пръст на нещо (6/335), авт. — засягам, засенчвам.

турям ръка на нещо (6/161), 237, 9/142, 166, 224), разг. — обсебвам, завладявам.

турям се на мястото на някого (12/243), разг. — влизам в положението на някого.

турям слива в устата на някого (12/132), разг., грубо — карам някого да мълчи.

турям точка (7/205, 256, 8/18, 9/225, 14/82), разг. — поставям край, пресявам.

турям юзда на нещо (12/251, 13/401), разг. — ограничавам, спирам.

тъжно като на погребение (7/25) — много тъжно.

тъй знае баба, тъй бае (12/152), разг. — за човек, който постъпва винаги по един и същ начин.

тъмно като рог (9/143, 221, 6/297), разг. — много тъмно.

търся под камък (листо) (5/137, 158), разг. — търся грижливо.

У

убивам си времето (5/170) — върша нещо, само за да зангълня времето си и да не изпитвам досада.

убита цена (5/35) — ниска цена.

увирам врата си в хомот (5/207) — приемам робство, подтисничество.

увирам пръст в раната (6/252) — засягам най-болезнено.

увира се като червив (7/225) разг., грубо — много е нахален, натрапчив, досаден.

угасва звездата на някого (15/26), разг. — вж. *зализва звездата на някого*.

удавам с капка вода някого (13/242), разг. — толкова много мразя някого, че да имам и най-малката възможност бих го унищожил.

удря в носа (8/36), разг. — силно мирише.

удря в очи (9/306), разг., вж. *бие в очи*.

удря (дойде) частъ (11/226, 13/280, 14/115, 11/338 и др.), книж. — настъпва решителният момент.

улавям се на въдицата (13/56), разг. — бивам измамен, подведен.

улавяме се (фащаме се) за гушите (косите) (8/254, 14/226, 5/112, 7/39, 287, 13/163, 15/76), разг. — сбиваме се, скарваме се.

улавям Стара планина (12/360), разг. — избягвам в планината, ставам бунтовник.

умряла работа (14/178) — нещо свършено.

уплашен като кляцнат от змия (14/275), разг. — много изплашен.

усмихвам се под мустак (11/107, 12/268), разг., вж. *засмивам се под мустак*.

усещам се в небрано лозе (15/142, 177), разг. — чувствавам се в неловко положение.

ушите ми порасват (14/204), разг. — възгордявам се.

Ф

фаля и дигам до облаците (13/239), разг. — прекалено много хваля.

фащаме се за главата (9/142), разг. — чудя се какво да правя.

фащам се за гушите (15/76), разг., вж. *улавяме се за гушите*.

фаща ми очите (12/165), разг. — харесва ми се, прави ми се.

фащаме се на хорото (6/246), разг. — залавям се с нещо, което трябва да изкарам до край.

философски камък (6/315), книж. — камък, който според химиците може да превърне всякакъв метал в злато.

фърча из облаците (6/252), разг. — много съм доволен, щастлив.
 фърлям котва (7/131, 12/152) — спирам някъде за по-дълго време.
 фърлям камък на нещо (9/149, 11/152), разг. — заклеявам.
 фърлям масло на огъня (8/252), разг. — разпалвам, засилвам.
 фърлям на зар (10/338) — излагам на случайността.
 фърлям кокал на някого (15/237), разг. — облагодетелствувам, подкупвам някого.
 фърлям въдица на някого (15/149), разг. — готвя на някого изненада.
 фърлям око на някого (15/26), разг. — харесвам много някого.
 фърлям очи (12/166), разг. — поглеждам.
 фърлям очи на четири страни (12/165) — заглеждам се много, не съм скромнен.
 фърлям петалата (6/291), разг., грубо — умирам.
 фърлям петно някому (14/263), разг. — оклеветявам някого.

Х

хабер нямай (6/234), разг. — не се тревожи, не се безпокой.
 хак ми е (12/97), разг. — пада ми се.
 хвърлям на въздуха (9/170) — хвърлям напразно, безсмислено, без резултат.
 хвърлям топа (12/37), разг., грубо — умирам.
 хиляда игли за пара (7/46), разг. — на безценица, много евтино.
 хрумва ми на ума (12/233), разг. — сещам се.

Ц

цалувам (и) ръцете и краката на някого (12/53, 270), разг. — безкрайно съм благодарен, признателен на някого.
 целувам краката на някого (8/277, 5/307, 9/243), разг., вж. *цалувам (и) ръцете и краката на някого*.
 цалувам ръка на някого (8/277), разг., вж. *цалувам ръцете и краката на някого*.
 цъфтя като гюл (трендафил) (13/265, 12/68), разг. — обикн. за млад човек — намирам се в отлично здравословно състояние.

Ч

чакам до второ пришествие (5/191) — чакам извънредно дълго.
 чакам с отворени обятия (5/317), разг., ирон. — чакам с голяма радост, много сърдечно,

часът е ударил (12/107, 271), книж., вж. *удря часът*.
 час по час (5/240, 7/51, 245, 9/86, 12/5, 45, 13/21, 344, 419 и др.), разг. — много често, непрекъснато.
 чашата си не делят (5/192), разг. — много са близки.
 чающие смятене воды (11/291), остар., черк.-слав. — вж. *жаждущи смятениа воды*.
 черно на бяло (12/107, 219, 236), разг. — писмено доказателство, документ.
 честно слово (8/20) — израз на уверение, че казаното е вярно.
 чист като кристал (11/333) — съвършено чист.
 чиста работа (12/219, 13/388), разг. — много хубаво, чудесно.
 чувствавам се здраво на нозете си (15/21) — чувствавам се по-сигурен.
 чули са и глухите (12/210), разг., ирон. — всички са чули.
 чух с ушите си (5/81, 82, 9/281), разг. — сигурен съм в това, което твърдя.

Ш

широко ми е около врата (7/58), разг. — нямам грижи, безпокойства, живея безгрижно.

Щ

ще ми дойде под ботуша (8/267) — ще падне под властта ми.
 ще пратя по дяволите някого (12/206), разг. — ще убия някого, жестоко ще отмъстя.
 ще умра с отворени очи (12/9), разг. — ще умра, без да ми се събдне съкровено желание.
 що-по-що (12/19), диал. — на всяка цена, непременно.
 щукна ми из ума (12/382), разг., вж. *изщукна ми из ума*.

Я

явен като ден (12/293), вж. *ясен като ден*.
 ядем се като кучета (14/226), разг. — много се караме.
 яйце ще ми се пече на дирника (12/230), разг., грубо — ще видя голямо затруднение.
 ям запарта (14/145), разг. — търпя укори, упреци.
 Яковова стълба (10/263), остар., книж., вж. *стълбата на Яков*.
 ясен (явен) като (божи) ден (13/214, 12/293, 9/308) — напълно, съвършено ясен (явен).

НАЗВАНИЯ НА СЕЛИЩАТА В РУСЕНСКО

Николай П. Ковачев и Лиляна Минева-Ковачева

Бивша Русенска околия (Русенско) изцяло лежи в СИ част на Дунавската хълмиста равнина, С от Поповско-Разградските височини, ЮИ от Дунава. През средата на околията лъкатуши р. Русенски Лом, която образува живописен каньон с многобройни естествени и изкуствени пещери, използвани през средновековието за гробници, скални църкви и манастири¹.

Землището на Русенско има ветрилообразна форма с основа при гр. Русе и се простира между Беленско (З), Поповско (Ю), Разградско (ЮИ), Кубратско и Тутраканско (И), а на С Дунав. В 1900 г. обхваща една площ от 1832 км², с 17 741 сгради и 99 964 жители, разпределени в 31 общини: 1 град, 57 села и 6 гари²; в 1956 г. има 28 общини: 1 град, 39 села и 2 махали³.

През античността, средновековието и турското робство в Русенско са станали сложни демографски промени, които в подробности все още не могат да се осветлят. На Дунавския бряг край Русе е открита палеолитна култура от времето на първобитнообщинния строй; издига се плоска селищна могила, обитавана през камено-медната, бронзовата и желязната епоха. През последната в Русенско вече са се настанили траките⁴. През I в. пр. н. е. римските legionи достигат бреговете на Дунава: I в. след н. е. тук вече са на лице първите укрепени пунктове за охрана на дунавския лимес (Тигрис, Пристис, Апиариа), създават се няколко стражегии, начело с местни тракийски владетели като управители (Реметалк I, Рескупорис, Реметалк II)⁵. От IV в. насетне Римската империя непрекъснато търпи ударите на многобройни племена, идващи от СИ. В резултат на това местното нероманизирано и романизирано население значително

¹ Ж. Гълъбов, Ил. Иванов и др., Физическа география на България, София, 1956, стр. 96—99.

² Списък на населените места в Княжество България според преброяването на 31. XII. 1900 г., София, 1902, стр. 102.

³ Предварителни резултати от преброяване населението на 1. XII 1956 г., София, 1957, стр. 47—48.

⁴ Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—49 г., ИАИ, 18, 1952, стр. 119—190; Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—53 г., ИАИ, 21, 1957, стр. 41—127; В. Димова, Селищната могила до Русе, Известия на народния музей — Русе, 1, Варна, 1964, стр. 5—10 (ИНМР).

⁵ Т. Иванов, Два надписа от античния град при Разград, ИАИ, 19, 1955, стр. 170—174; В. Димова и В. Дойков, Сексагинта Приста, ИМР, 1, 1964, стр. 11—15.

проредява. Напразни са усилията на Юстиниан I (527—565 г.) чрез укрепителни строежи в Долна Мизия и Малка Скития (Добруджа) да спре идващите племена. В първата половина на VII в. в СИ България трайно отсядат славянски и прабългарски племена, създава се славяно-българската държава, с чиито съдбини по-сетне тясно е свързано и Русенско. По време на византийското робство земите по Дунава в СИ си част влияят в тема Паристрион (Парадунавон, Подунавие) с център Доростолон (Дръстър, Силистра)¹.

След въстанието на Асен и Петър Русенско е част от Втората българска държава; в района като икономически, търговски и административен център се издига Червен град, с прозорец на Дунава — Русе. Населението в СИ България често страда от опустошителните нападения на скитнически племена: *печенег* (1026—1123 г.), *узи* (1064 г.), *кумани* (1148—1186 г.), а от средата на XIII в. *татари*. Тези нападения несъмнено са оказвали влияние върху променяне състава на населението в Русенско.

С падането на България под турско робство тези демографски промени продължават във вътрешни размествания, в преселвания зад Дунава и към Балкана, в преселвания от други краища. През XV в. турската колонизация се изразява в установяване на военни части в завладените крепостни селища за поддържане на реда². П. *Джорджич* (1595 г.), все още сочи, че „всички места са населени повече с християни, нежели с турци“. През XVIII в., въпреки че Лудогорието става мохамедански край чрез колонизация и потурчвания, по Русенски Лом все пак се запазва компактно българско население. Известни масови изселвания стават във връзка с водените руско-турски войни от началото на XVIII в. насетне. Непосредствено преди и след Освобождението, след Кримската война между старото българско население в Русенско идват и много балканджий *горненци*. Днес редица селища вече имат смесено българско население; с относително старо население остават селата: *Долапите*, *Средна кула*, *Пиргово*, *Красен*, *Ряхово*, *Мартен*, *Сандрово*, *Липник*, *Гагала*, *Бабово*, *Щръклево*, *Кошов*, *Червен*, *Сваленик*.

Предмет на настоящото ни изследване са названията на селищата в Русенска околия в тясна връзка с миналото на селищата. Многобройните махали в селата ще бъдат предмет на проучване на друго място. Докато топонимията в Русенско е предимно българска и турска с минимални представители на един по-старинен български пласт, редица СелН, както ще видим, могат да се отнесат към късното средновековие, към Втората българска държава³.

Бабово. На 35 км СИ от Русе по шосето за Тутракан. Следи от старо селище в м. Лозята, 3 I: зидове, тухли, отводнителни канали; надгробни могили II 0,5. Говори се, че днешното село се създава до турски чифлик в м. *Чифлишки ясаи*, СИ 0,05. Старинно население около

¹ В. Тъпкова-Заимова, Нашествия и етнически промени на Балканите през 6—7 век, София, 1966, стр. 36—88; В. Примов, Създаването на Втората българска държава и участието на власите, Българо-румънски връзки и отношения през вековете, I, София, 1965, стр. 22.

² Б. Цветкова, За режима на стопанската обмяна между румънските и български придунавски земи през 16 век, Българо-румънски връзки и отношения през вековете, София, 1965, стр. 114 и сл.

³ Хр. Холиолчев, Населението на Североизточна България, Български диалектен атлас, II, 2, София, 1966, стр. 11—23.

90 къщи, в 1880 г. брой: 574 българи, 16 тур., 1 гагаузин, 2 румънци; в 1956 г. 1480 жители¹.

Етимологията на СелН селяните свързват със съществуването на някакъв си „*Бабин хан*“. В тур. документ от 1583 г., 1676 г. е отбелязано *Бабук*, в 1694, 1734 г. — *Бабов*², във ферман на Михри Мах Султан от 1670 г. е *Бабу*³. Произходът на името трябва да се свърже с антропоним: *Бабук*, *Бабу*, *Бабо*. Лично име (ЛИ) *Бабе* на данъкоплатец през XVII в. срещахме в с. Гиришдербент (Пролаз) — Търговищко⁴, Евлия *Челеби* (XVII в.) споменава дружината на хайдутина *Бабу*, която напада гр. Битоля и го ограбва⁵. У нас е известно РИ *Бабов*, в рум. *Babă*, *Babul*, *Babl*⁶, срв. в Силистренско с. *Бабук*. По-късно СелН е преминало в типа на названия с -ово *Бабово*. Жителски названия: *бабовченин*, -енка.

Басарабôво. В долината на Русенски Лом, Ю 10 км от града. Има четири махали. Преди 100 г. било на 1,5 км 3 към с. Долапите. През 1621 г. Самуил Твардовски при преминаването си го отбелязва с име *Парабут*, което с други села влиза във владение на жени султанки⁷. От селото е милиарна колона на римски път⁸. При възстановяване на скалната църква „Св. Димитър“ е открита римска оброчна плоча с изображение на Зевс и Хера⁹. На д. бр. в скалите се намира манастирът „Св. Димитър Басарабовски“ с няколко отделения; говори се, че светецът е родом от селото и мощите му били отнесени от русите през 1769 г. и оставени в Букурещ¹⁰. През XVIII в. селяните се изселват масово в Бесарабия, а внуците им се връщат отново в селото. Населението свързва името на селото по това, че дошли от *Басарабия*, рум. *basarbea* 'бесарабец'. Структурата на названието малко говори за това, а ни насочва към ЛИ и Пр *Басараба*. В тур. документ от XV в. срещахме във вилает Чернови, на Никополски санджак, тимарнат на влашкия войвода „*Манастир Басараба*: домакинства 14, приход — 1556, испенч — 350: останалите данъци — 1206 акчета“¹¹. През първата половина на XIV в. в Румъния се издига родът *Басараба*, а *Басараба* Иванко е тъст на цар Ив. Александър¹². Не е изключено, че скалният манастир „Св. Димитър“ е издигнат

¹ Списък на нас. места в Княж. България, стр. 19.

² Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи на ориенталския отдел на Народната библиотека от 15, 16, 17 и 18 век, Известия за 1959 г., т. 1, София, 1961, стр. 369.

³ Д. Смедовски, Записки, Русенски държавен архив, тетр. 1, стр. 51.

⁴ Асимилаторската политика на турските завоеватели, Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания 15—19 в. Съставител П. Петров, София, 1964, стр. 190.

⁵ П. Дървингов, Евлия Челеби и западните български земи, София, 1943, стр. 24.

⁶ N. A. Constantinescu, Dicționar onomastic romînesc, București, 1963, стр. 185.

⁷ Хр. Кесяков, Стари пътувания през България. Княз Христофор Збарски, СбНУ, 11, 1894, стр. 159. Вж. СбНУ, 14, стр. 119.

⁸ К. Шкорпил, Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София, 1914, стр. 91, забел. 2.

⁹ Ив. Велков, Находки и вести от разни места, ИАИ, 14, 1940, 1942, стр. 276.

¹⁰ К. Шкорпил, Опис..., стр. 152—154; СбНУ, 13, 1896, отд. Нар. умотв., стр. 185—186; СбНУ, 15, отд. Нар. умотв., стр. 119—120.

¹¹ Извори за българската история. Турски извори за българската история, серия 15—16 в., София, 1966, т. 13, стр. 193.

¹² К. Иречек, История на българите, София, 1929, стр. 227, 230.

или поддържан със средства на този румънски род, по който е получил и името си. Във връзка с името на манастира е това на селището, възникнало край него. Антропонимите *Basaraba* от XIII в. е разпространено в Суд-Вестул Ардялулуй; повторено в Мунтянската династия; срв. *Basarab, Bäsărab*¹. Названието *Парабум* у Твардовски е мъчно обяснимо. Рум. *pără* 'круша; предмет с крушовидна форма', *butuc* 'пън, дънер' (?).

Божичен. В поречието на Русенски Лом, 18 км, Ю от Русе. През робството турско-българско селище. Старо селище под м. *Урум канарѐ* западно; в м. *Катъница*, И в *Белите пещерѐ* изкуствени скални килии, други в м. *Селската канарѐ*; най-запазена „Турската църква“ със следи от живопис. В м. *Кованлък*, З, 1 е прибрана статуйка, изорават се късове от глинени съдове; до стопанството 2 надгробни могили². В средата на XV в. селото влиза в тимара на Касъм, син на Месуд, в зиапет Чернови: „Село *Божичен*, с друго име *Катунец*: домакинства мюсюлмани — 1, неверници — 27, вдовици — 4, приход — 3008, увеличение — 920, испенч — 690, останалите данъци — 3009 акчета. (Военно задължен): лично, бюрюме с 1 въоръжен боец, 1 прислужник и 1 палатка“³. Едва ли можем да приемем тълкуването на името от *божич* 'на бога', *Божич* 'Коледа'. Структурата говори за жителско име *божичане* > *божичене* от местно название (МН) *Божѝца* или от ЛИ, като *Иваниѝца*, *Звинѝца*, *Добриѝца*, а може и от ЛИ *Божич* като *Радич*, *Гергич*. Вж. *Божик*, срв. по-старото *Тетевляне* > *Тетевен*. В Югославия СелН: *Božica, Božić vrh, Božići*⁴. Жит. имена: *божиченин, божиченка, божиченски*.

Борисово (*Сърнѝ бей кьѝй*). Старо турско село, 27 км СИ, възникнало като чифлик на турски бей. Край чифлика през различни времена се заселват балканджийи от Търновско и Еленско. Поради наводнение в 1845 г. местните турци се преместват СЗ 1 км и основават *Пара махалѐ* или *Париѝца*. В 1880 г. селото има 561 жители българи. Името на селото *Сарнебейкьѝй* в 1670 г. е отбелязано във ферман на Махри Мах Султан. След Освобождението е известно и като *Сарнѝбей*, а от З. III. 1894 г. с указ 157 се преименува *Борисово*. Първоначално названието е по името на тур. *Сарънеби бей*, срв. СелН *Сарънеби* (Толбухинско), *Сарънеби юртлук* (Оногур) Тервелско; тур. *sarı* 'жълт', араб. *sir-, -rri* 'тайна', *nebi* 'пророк'. Жит. имена: *борисовченин, -ченка*.

Бъзън. По шосето за Разград на 18 км ЮИ от гр. Русе. В 1880 г. 1 бълг. и 575 турци. Идват българи от Слобозия (Румъния), от Добруджа, Врачанско и Габровско⁵. В землището се откриват следи от тракийско селище в м. *Шандѝжа*, ЮИ 2,5 км и надгробни могили; ЮЗ от селото е открита оброчна плочка с хероя-конник, остатъци от зидове; в м. *Блатото*, И 2, се изорават фрагменти от славянска керамика. Топонимията изключително турска. За пръв път СелН срещахме в тур. докум. от 1694 г. *Бъзън*⁶. Народната етимология го свързва с думата *база*,

¹ N. A. Constantinescu, Dictionar..., стр. 192.

² К. Шкорпил, Опис..., стр. 83, 146, 147.

³ Извори за бълг. история, 13, стр. 189.

⁴ Istenik mesta, Beograd, 1960, стр. 96.

⁵ Л. Милетич, Старото българско население в Североизточна България, София, 1902, стр. 179.

⁶ Р. Стойков, Наименования..., стр. 379.

тъй като тук турците събирали добитък за уговяване и изпращане за войската в Анадола. Научно обяснението може да се приеме от раст. бѣз, стб. *бѣзъ 'свирчовина, бѣз' (*Sambucus nigra*) с рядък суфикс -ѣн, срв. бѣдѣн 'варел от дърво', раст. сѣсѣн¹. Не е изключено и да е остатък от старо членуване, показателен родопски член, както МН Букѣн, Дѣбѣн в Маданско². Жит. имена: бѣзѣнченин, бѣзѣнченка, бѣзѣнски.

Вѣтово. В окаяните хълмове на Лудогорието по ЖП линия за Варна. Жителите му се занимават със земеделие. В 1880 г. 127 бълг., 1558 турци, 7 гърци, 24 румъни и 84 татари. Българи идват от русенски села след 1881 г.

В м. *Акайч*, 3 3 км открита римска гробница; СЗ 6 км в м. *Юджека* надгробни могили; в изкуствени пещери в скалите до селото църк-вица с фрески и надписи; между Ветово и с. Писанец се намират развалини от старо селище; стар път води от Дряновец през селото към с. Червена вода; в м. *Калугерски рѣт* се виждат два скални манастира³. През 1767 г. Карстен Нибуур от Разград за Русе отбелязва: „на 23 юни дойдохме след 3,5 часа път до *Ветово*, село гдето живеят само турци“⁴. На 12. 1. 1700 г. във *Ветово* пренощува граф Волфганг Етингенски и отпътува към Разград⁵. В тур. документи от 1694, 1734 г. е посочено като *Ветува*⁶, турски облик на Ветово. Едва ли можем да дирим връзка направо със стб. вѣтъвъ 'клон, вейка'; по-вероятно с вѣтъхъ 'вехт, стар', лат. *vetus* 'стар'. *Ветово* в случая ще означава 'старо село'. Срв. МН *Вѣтомо Нисово*, селище⁷. Не е изключена и втора възможност от ЛИ *Вето* (ж. *Вета*) отсечена форма от *Елисавета* хрис. евр. 'която почита бога'⁸. През XV в. в тимар на Кузи, Вино и Кузма е влизало и с. *Ветовци* (Станчуловци, Крушувацко—Югославия)⁹. Срв. *Vetovo* (Словенска пожага, Хърватско)¹⁰. *Вѣтовченин*, -ченка, -вски.

Гагала. Първоначално самостоятелно село, а днес заедно със с. Николарево. До XIX в. 12 къщи, охранявани от турчина *Гага Али*, през 1845 г. убит от черкези. След Кримската война постепенно се разраства с пристигащи българи от Щръклево, Червена вода, от Котел, Батак и Тутраканско. В землището съществуват няколко надгробни могили, открити са 80 тетрадрахми от Тасос и Маронея (II в.) и варварска имитация на Филипови тетрадрахми¹¹. В епархиалния споменик на Зограф в 1803 г. е записано *Гагале*. От Пр на тур. *Гага Али* > *Гагали*, по *гѣга* 'вид птица'; ЛИ *Гаго* от *Гавраил*, Пр *Гагал* с член -я, срв. МН *Га-*

¹ Материали за български ботаничен речник, под редакцията на Б. Ахтаров, София, 1939, стр. 520.

² Г. Христов, Местните имена в Маданско, София, 1964, стр. 190.

³ К. Шкорпил, Опис..., стр. 94, 131, 133.

⁴ Л. И. Попов, Пътуване от Цариград през България в 18 в., Периодическо списание (ПСп), 69, 1908, стр. 289.

⁵ Хр. Кесяков, Стари пътувания през България. Граф Волфганг Етингенски, ПСп, 58, 1899, стр. 634.

⁶ Р. Стойков, Наименования..., стр. 382.

⁷ К. Шкорпил, Опис..., стр. 82.

⁸ Г. Вайганд, Българските собствени имена, произход и значение, София, 1926, стр. 32.

⁹ Извори за бълг. история (ИБИ), 13, стр. 139.

¹⁰ *Imenik mesta...*, стр. 452.

¹¹ Т. Герасимов, Колективни находки на монети от 1946 г., ИАИ, 17, 1950, стр. 402—403.

гăля, старо речно корито при Чомаковци (Белослатинско)¹, Гăгово (Търговишко), Гаганица (Берковско), Гаговец, връх в Сливенска планина и др.² Жителски имена: гăгăлченин, -ченка, гăгăлски.

Голямо Враново. В селото има пет махали, които говорят за състава на жителите му в миналото: българи, турци, татари, черкези и цигани. Разположено до стар турски чифлик на Неджиб ага, закупен по-късно от грък. В 1880 г. брой 829 жители. Старини се откриват в м. Юртлука, С 0,2 надгробна могила, И 1, основи на стара джамия. Топонимия от турски произход.

В турски източници от 1694, 1734 г. отбелязано като *Орхан-и кебир*, вероятно име на владетеля на старото селище-чифлик. В същите документи има и *Орхан-и сагър* (име на Малко Враново), тур. *sâgir* 'говедо', араб. *kebir* 'голям'. По-късно двете селища се разподобяват и диференцират чрез определенията *Бююк* и *Кючук*. Последното чрез преосмисляне и калкиране се наименува *Голямо Враново* от *Бююк Орхан* кьой, от *Орхан* > *Уран* > *Ўран* > *Вран*, с вторично начално в от ъ, и суфикс -ово, често срещан за СелН. Жителски: *голямоврановченин*, *голямоврановченка*, *голямоврановски*.

Долăпите. В долината на Русенски Лом на склон. Л. Милетич посочва 112 къщи на старо население. След присъединяване на Добруджа идват преселници. В 1880 г. брой 577 българи и 10 цигани.

В Археологическия музей — София от тук е прибран милиарен камък от времето на Аврелиан (III в.)⁴; в м. *Курни градище*, СЗ 1, се намират монети „корубести костадинки“; в м. *Ясаците* — турски табии — окопи. По време на чумата в 1837 г. русенски семейства избягват „на дулапите да сидат“, това е отбелязано в Обретенков сборник от 1780 г.⁵ Явно е, че СелН първоначално е МН по воденици, разположени край реката и карани с наливни колела „долăпи“, тур. *dolar* от *dolu* 'пълнен' и перс. *âb* 'вода'. Жителски: *долăпченин*, *долăпченка*, -ски.

Долно Аблăново. На 10 км И от града, на клон за с. Тетово. Преди Освобождението в района му съществува турски чифлик и две махали: *Кантăдова* и *Мъркова*. Църквата е от 1849—50 г. Л. Милетич посочва 86 къщи от стари балканджии⁶. В 1880 г. са преброени 532 жители българи. До кариера за пръст има „гръцки“ гробища, в селото „гръцка църква“ или Ветата църква; в м. *Курджă*, ЮИ 2 км, личат зидове, споявани с хоросан — „гръцко селище“; надгробни могили в м. *Дервѣнто*, Ю 0,3, в м. *Габрăшка могила*, в м. *Зăрзалата*, И 0,8, в м. *Черния ормăн*, СИ 2. Топонимията българска с някои стари МН.

Преданието обяснява името на селото с богат турчин, който имал 3 дъщери и като зестра им дал по едно село: *Гърно*, *Долно* и *Гърско Аблăново*, от тур. *abla* 'кака, леля, по-голяма жена'. Името произхожда

¹ К. Попов, Местните имена в Белослатинско, ГСУ, ФФ, 54, 2, 1960, стр. 585.

² К. Иречек, Пътвания по България, Пловдив, 1899, стр. 708.

³ Р. Стойков, Наименования..., стр. 390.

⁴ К. Шкорпил, Опис..., стр. 91; В. Добруски, Материали по археологията на България, СбНУ, 18, 1901, стр. 756.

⁵ М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, 3, 1964, стр. 374.

⁶ Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 178.

от бот. аблан (яблан) 'чинар' (*Platanus occidentalis*), стб. *абланъ 'ябълка' (Ст. Младенов, Бълг. тълков. речник, стр. 53). Диференциращо определение Долно селото получава в противоположност на Горно Абланово (Беленско) и Горско Абланово (Поповско).

Граф Волфганг Етингенски на път за Русе на 2. I. 1700 г. пренощува в Албаноа (днес Горно Абланово)¹. Тук вероятно той метатезира Абланово в Албаново, а едва ли трябва да дирим название във връзка с етнонима албан 'албанец'; у византийците *alvanoī*, *arvanoī*, в западни източници Арбанум, Албаниа². Срв. СелН Ябланица (Тетевенско и Свогенско), Алванлии (Ябланово) (Котленско), Абланица (Гоцеделчевско). Жителски: аблановченин, аблановченка, аблановски.

Иваново. Разположено в долината на Русенски Лом на 22 км Ю от Русе, на 4 км от гара Иваново; днес селото е напуснато и жителите му са отишли около гарата. До селото имало стар турски чифлик, закупен от унгареца Иван Куза. Старото население е в Ерлийската махала, а пришелците в Балканджийската. В района на селото се намират следи от материална култура от различни епохи. Особено впечатление правят многобройните изкуствени пещери, някои от които са гробници, църкви или манастири, със следи от живопис и надписи, отнасяни към XIII—XIV в. Могат да се посочат пещерите Писмъта, Стълбицата, Църквата. В Кръщълнята има два гроба, надписи от 1291 г. с името на „цар Георги“ (Тертер). Следи от селища в м. Слѣпча, СЗ 0,5, Скендѣрка, И 3), Бузалъка, И 3,5³. Днешната топонимия е българска с не много стари названия. По-новото име на селото е Иванов чифлик по унгареца Иван Куза, това съвпадение е късно. СелН е отбелязано още през XV в. като Йован, също и през 1689, 1734 г. То се намирало в Никополски санджак, велае Чернови (Червен), със заимин Бали, син на Емир Гази. Дословно е посочено „Село Иван: домакинства 15, приход без испенча 2260 акчета“⁴. Вероятно името трябва да се свърже с някой скален манастир на „Св. Иван“, както на Бесарабѣво със „Св. Димитър Басарабовски“. Жителски: ивановченин, ивановченка, ивановски.

Костанденец. На 40 км ЮИ от Русе. Селото съществува отдавна, преди Освобождението смесено население, турците се изселват късно. В района на селото се намират многобройни археологически обекти: СЗ 1, се извисява градището Констанца, където се намират македонски, римски и византийски монети; в м. Куклата (Кулата), между р. Малки Лом и Церовецка река втора крепост, чиито зидове са споявани с бял хоросан; под нея селища с римски и византийски монети. Друго селище е открито в ъгъла между Малки Лом и дола Сопотец. В района не липсват и изкуствени пещери-църкви, надгробни могили, стар средновековен път. От селото е прибран каменен кръст със славянски надпис и име Николъ⁵.

¹ Хр. Кесяков, Стари пътувания..., ПСп, 58, 1899, стр. 633.

² Советская историческая энциклопедия, 1, стр. 358.

³ К. Шкорпил, Опис..., стр. 83, 138—146, 175; Ас. Василиев, Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново, ИАИ, 15, 1946, стр. 197—203; Ивановските стенописи, София, 1953.

⁴ Р. Стойков, Наименования..., стр. 411; Извори за бълг. история, 13, 1966, стр. 187.

⁵ К. Шкорпил, Опис..., стр. 34—36, 78, 98, 173, 183.

Населението говори, че СелН е получено от стария път от средновековния Червен за Константинопол. То трябва да се свърже с крепостта *Констанца* и със старото селище под нея. В тур. източник от 1573 г. намираме *Костенче*, в 1631 г. — *Костанидже*, в 1639 г. — *Костаниче*, в 1634 г. — *Костанидже*¹. Като се съобразим с турските фонетични закони от горните турцизирани форми, можем да възстановим първоначалните български облици: **Костенец* или *Костеница*, както в тур. *Коридже* се крие *Корица*, в *Кестридже* < *Кастрица*, в *Кьостенджа* < *Констанца*. Вероятно по-късно СелН е свързано с ЛИ *Константин* в народни форми *Костадин*, *Констандин* и топон. суфикс *-ец*. Срв. СелН *Констандово* (Пещерско). В IX в. във византийските източници за пръв път се споменава Сел *Konstantia*, което К. Иречек свързва с по-късното с. *Костенец*², а други го поставят на д. бр. на р. Марица³. Възстановеното първоначално име *Костенец*, *Костеница* е от стб. *костънъ* + суф. *-ьцъ* или *-нца*; срв. *Костен брод*, *Костена река*. Не е изключена възможността названието да е и от ЛИ *Костен* (*Костена*) осечена форма, умалително от *Константин*; СЗ от градище *Констанца* има и височина *Костен дял*, в чието подножие също е съществувало селище от византийската епоха⁴. Жителски: *костънченин*, *костънченка*, *костънски*.

Кошов. Селото се намира в долината на Черни Лом на един склон и на скалисто плато, на 29 км ЮИ от града, на разклон от пътя за Червен. Население българско от ерлийци и балканджии. Изселвания към Семерджиево и Ветово (Русенско). В землището се издигат надгробни могили в м. *Анзърва могила* (СЗ), в м. *Локвата* (З 2,5), в м. *Могилите* (И 1), в м. *Липата* (СИ 2) и др. Скални пещери изкуствени и църкви в м. *Черната пещера* (С 2), *Саровата пещера* (СИ 3), в м. *Чаушка* (СИ), при *Смѣсето* (И 3). Стари гробища до скалите *Бодурица* и на *Препречницата*⁵. Следи от селище между м. Препречница и воденица Изгорелница (СЗ 1,5).

По предание старото име се наричало *Бодурици* и се намирало на д. бр. на реката между Червен и Кошов (ЮИ 1), днес м. *Бодурица*. Това село не трябва да се смесва с днешното, което е старо. В тур. документи от XV в. го намираме *Кошова*, в 1591 г. — *Кошуви*, в 1607 г. — *Кошова*, в 1734 г. — *Кошов*⁶. Неправилна е народната етимология, която дири произхода на името от *кошута*, по скалата *Кошута* с изкуствена пещера и манастир⁷. То може да произлиза от стб. *кошь* 'кош, кошница', тъй като се намира в дълбока кошовидна част на речната долина, оградена от отвесни скали. Срв. МН *Кдишт* при Кръвеник (Севлиевско), *Кошдвете* (при с. Буново, Пирдопско)⁸, *Кошд(в)ската лдчка* (при Брягово, Първомайско)⁹, *Кошдвище*, *Кошдвица* (Габровско)⁹.

¹ Р. Стойков, Наименования..., стр. 420.

² К. Иречек, Пътувания..., стр. 115—116; Военният път от Белград за Цариград, Българска историческа библиотека (БИБ), 4, 1932, 4, стр. 30.

³ К. Шкорпил, Опис..., стр. 34.

⁴ Пак там, стр. 72, 120, 173, 178.

⁵ Р. Стойков, Наименования..., стр. 421; ИБИ, 13, 1966, стр. 189.

⁶ К. Шкорпил, Опис..., стр. 119.

⁷ Й. Заимов, Местните имена в Пирдопско, София, 1959, стр. 194.

⁸ Ив. Дуриданов, Топонимията на Първомайска околия, ГСУ ФФ, 52, 2, София, 1958, стр. 67, 151.

⁹ Н. П. Ковачев, Местните названия в Габровско, София, 1965, стр. 118.

Не е изключена възможността СелН да произлиза от ЛИ *Кошо* от *Константин* (Коста, Кото, Коцо, Кочо, *Кошо*), както от *Тодор* (*Тошо*), от *Георги* (*Гошо*), от Пр *Коша*, срв. МН *Кошдвото* в с. Шумата (Севлиево), където има прякор *Кошът* и РИ *Кошдвете*. Жителски: *кошдвечини*, *кошдвеченка*, *кошдвски*.

Красен. Село със староседелско и балканджийско население, на 16 км Ю от Русе. Преди Освобождението основно опожарено. В 1880 г. брой 575 жители. На скалист нос, ЮЗ 1, е разположено *Красенско калѣ*, а под него старо селище, намирани монети „костадинки“. Останки от други открити селища в м. *Сар Вълко* и *Сухи Лом*; в м. *Под корията*, СЗ 1,2, в м. *Саджаков чифлик*, СЗ 2. На л. бр. на реката се виждат две скални църкви; на л. бр. трета църква и няколко манастира, полуунищожени от каменоломниците; до Саджаков чифлик две пещери се именуват *Красенските манастири*¹. В тези пещери XIII—XIV в. се подвизават монаси. В „Житие на търновския патриарх Йоаким I, провъзгласен за ръководител на българската църква в 1235 г., се посочва: „нѣзъшѣ ѿ тоу н дошѣ до Доунаѣ. н оусекъ пещероу надъ красномъ.“ След това създава малка църквица „сѣго прѣвбраженна“. Като чува за него, цар Асен му дава много злато и той организира и създава голям манастир „въ нмѣ велнкаго архистратѣга мѣхана“².

Селото се посочва и в тур. документ от XV в. в зиамет Шумен, владян от турчина Якуб челеби, син на Чокадар: „Село *Кърасна*, спадащо към Чернови: домакинства — 51, вдовици — 2, приход без испенча — 4726 акчета“³.

Етимологията на названието *Красен* се свързва с корена *крас* в стб. *краса* 'хубост, украсяване', глаг. *красити* 'крася'; прилаг. *красънь* 'хубав, украсен'. Ст. Младенов приема за основно значението 'блясък, жар', от тук в някои езици 'червен'⁴. Първоначално ще е свързано с укрепено селище *Красенско калѣ*, стб. *Красънь градъ* синкопирано *Красънь*, както от *Тръновъ градъ* > *Тръновъ*, *Чръвънь градъ* > *Чръвънь*. Срв. до Панагюрище крепостта *Красен калеси*, Ю 5⁵; развалините от Траянопол при устието на Марица българите именуват *Красно калѣ*⁶. Днешното име на с. *Красно градище* е превод на старото *Калакастрово* 'красива крепост'. Жителски: *красенченин*, *красенченка*, но и *красналия*.

Липник. Сега част от с. Николаево, И 12 км от града. В селото имало турски чифлик. В м. *Джиневиъз* юк, ЮИ 1 км се издига плоска селищна могила от каменно-медната епоха; от липнишко землище е меден чук; забелязват се надгробни могили; намирани са римски монети от Константин Велики и Константин II⁷; от друга находка са 170 бронзови

¹ К. Шкорпил, *Опис...*, стр. 54, 83, 147, 148.

² Ив. Снегаров, *Неиздадени старобългарски жития*, *Годишник на духовната академия*, 3 (29), София, 1956, стр. 166—167; Н. Ангелов, *Към историята на скалния манастир при с. Иваново*, *Археология*, 4, 1932, 3, стр. 16—20.

³ Р. Стойков, *Наименования...*, стр. 422; ИБИ, 13, 1966, стр. 199.

⁴ Ст. Младенов, *Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език*, София, 1941, стр. 256.

⁵ К. Иречек, *Пътувания...*, стр. 340.

⁶ Пак там.

⁷ Т. Герасимов, *Колективни находки на монети през 1951—1954 г.*, ИАИ, 20, 1955, стр. 603.

монети от колониални римски градове¹; от трето място са 274 римски динара от различни императори (I—II в.)².

В тур. източник от 1694 г. селото е отбелязано *Либник*, а друго село със същото име в Разградско е посочено в 1573 г., което може да е едно и също село³. По словообразователен модел СелН идва от бот. *липа*, Анпънкъ 'място изобилно на липови дървета; липова гора', срв. СелН: *Дъбник, Брезник, Брестник, Орешник, Просеник*. Жителски: *липниченин, липниченка, липнишки*.

Малко Враново. Възниква около турски чифлик. Първите заселници българи били от Поповско. Намира се на 40 км СИ от Русе, в 1880 г. брой 108 бълг., 38 тур., 61 цигани, а в 1956 г. — 1127 жители.

Преданието разказва, че преди повече от 400 г. било заселено от двама братя *Орхановци*, малкият владее Малко Враново, а големият — Голямо Враново. Около селото има няколко надгробни могили, при на права на напоителен канал, Ю 1,5 км, е открито селище с огнища, глинени съдове, кладенец. Стари тур. гробища ЮЗ от селото. Топонимията е турска. В тур. документ от 1694 г., 1734 г. е отбелязано *Орхан-и сагър*⁴, от ЛИ Орхан и тур. *sağır* 'глух', *siğir* 'добитък, крава'. СелН е по ЛИ и Пр на основателя или владетеля турчин. Вж. Голямо Враново, от *Орхан > Ъран > Вран* и по-късно пререконструиране в типа на СелН на -ово. Срв. *Орхание* (Ботевград) по *Орхан султан*. Жителски: *малковрановченин, -ченка, -врановски*.

Мартен. Старо село, на 15 км СИ от града на отклонение от шосето за Тутракан. Има пристанище, в 1880 г. брой 974 жители (846 бълг., 127 тур., 1 грък), в 1956 г. — 2720 жители. Населението е предимно старо местно и малко балканджий⁵.

Непосредствено до Дунава личат следи от римски укрепен пункт, станция *Tegris*, днес именувана *Мартенско кале* или *Калето*. Тук са откривани тухли с надписи-печати „Legio prima Italica“, „Coh. III Gallogum“; бронзова статуя на Венера, бюст на Атина Палада, релеф на Аполон⁶; на Ю от крепостта е имало селище, наблизко е открита пътна колона, издигната в чест на Гордиан (238—244), а по-късно пренадписана на Аврелиан (270—275 г.)⁷.

Името на римския кастел се среща в изворите: *Tegris, Tigris, Tigra, Tegra casttellum, Tigea* у Прокопий (VI в.)⁸. Сегашното название *Мартен*, правилно *Мартин* е ЛИ от латински произход. В лат. надпис от коритото на р. Черни Лом около разградския хисарлък се чете „*Probono Martinus*“⁹. ЛИ *Мартин* изглежда е съществувало до късно в Русенско, говори се за хайдутина поп *Мартин*. В тур. документи от 1631 г.

¹ Н. Мушмов, Колективни находки от монети, ИАИ, 6, 1932, стр. 324.

² Т. Герасимов, Колективни находки на монети през последните години, ИАИ 18, 1952, стр. 402.

³ Р. Стойков, Наименования..., стр. 426.

⁴ Пак там.

⁵ Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 177.

⁶ К. Шкорпил, Опис..., стр. 79, 89, 91.

⁷ В. Добруски, Материали по археологията на България, СбНУ, 16—17, 1900, стр. 107—108.

⁸ Извори за бълг. история, 2, стр. 26, 31, 244, 394; т. 4, стр. 447.

⁹ В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1956, стр. 66.

селото е дадено *Марутин*, в 1694 г. — *Маретин*, в 1700 г. — *Маратин*, в 1734 г. — *Маретин*¹. Това са турски облици на българското *Мартин*. ЛП *Мартин* в XV в. е отбелязано в с. Долно Крушево (Севлиево), с. Правда (Търновско)², от XVIII в. в Боянския поменик *Марътинъ*³. Срв. СелН *Мартинковци* (Еленско), *Мартинска махала* (Самоковско). Жителски: *мартенченин*, *-ченка*, *мартенски*.

Мечка. Състои се от три махали. В землището му се намирали Дикилитацките ханове. Население ерлийци и късни балканджии. В 1880 г. има 346 бълг., 32 турци, 2 гърци, 7 власи и 11 други.

При с. Стълпище личат следи от римската станция *Trimantium*, чието име Томашек приема за тракийско, а то има латински произход: *tri* 'три', *татта* 'гърд, гърди' = Тригърдие, по три възвишения⁴. В м. *Дервенто*, СИ от *Дикилиташ* в римски некропол е разкопана гробница; в м. срещу *Петковата воденица* в съд са изровени 29 сребърни терадрахми имитация от келтски тип, II в. пр. н. е.⁵. На З. I. 1700 г. граф Волфганг Етингенски на път от Горно Абаланово минава през *Мечка* за Русе и преспива в Пиргос⁶. СелН е от зоол. *мечка*, в XV в. се споменава „*мезра Мечка*“, т. е. незаселена обработваема земя⁷. Срв. с. *Мечка* (Никополско и Панагюрско). Жителски: *меченин*, *меченка*, *меченски* и *мечкалия*.

Николово. На 12 км И от околийския център. Образувано от сливането на с. *Липник* и *Гагала* в края на 1955 г. Новото обединено село получава името на *Никола Великов Попов* от Гагала, интербригадист в Испания, емигрант в СССР, организатор на нелегалното движение в Русенско. Вж. *Липник* и *Гагала*.

Нисово. Разположено между високи скали в долината на Бели Лом, ЮИ 26 км от Русе. Турското население около 1842 г. измира от чума, след Кримската война идват много планинци от Търновско и Габровско⁸. В 1880 г. брой 682 българи.

Многобройни археологически обекти говорят за значителна старинност на поселищните отношения в района. Укрепени селища: в м. *Дяково калѐ* (*Кале Малки Лом*), зидано с ломени камъни и дребен хоросан; на височината *Мандилка кале Аджамка* със спойка от хоросан и счукани тухли; във водослива на Бели и Малки Лом се намира *Нисовско калѐ*; на Червенските възвишения развалини от *Калѐто над Долѐпо* или *Чилингър*; СИ от Нисово на л. бр. на Лом развалините от *Старо Нисово*; СЗ 2 км е било изчезналото с. *Чилингйрово* (Cselingir), което Хаджи Калфа споменава. По отвесните скални брегове на реката има многобройни изкуствени пещери, някои от които са били църквици или манастири: *Берберницата*, *Голям Нисовски Манастир*, *Малки Нисовски манастир*⁹.

¹ Р. Стойков, Наименования..., стр. 431.

² Извори за бълг. история..., 10, 1964, стр. 42, 48.

³ М. Станчева и Ст. Станчев, Боянският поменик, София, 1963, стр. 89.

⁴ В. Бешевлиев, Латинските местни имена в Мизия и Тракия, ИАИ, 19, 1955, стр. 287.

⁵ Н. Мушмов, Колективни находки..., ИАИ, 6, 1932, стр. 314.

⁶ Хр. Кесяков, Стари пътувания..., ПСп, 58, 1899, стр. 633.

⁷ Извори за бълг. история, т. 13, 1963, стр. 193, 305, 307.

⁸ Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 179.

⁹ К. Шкорпил, Опис..., стр. 37, 50, 51, 82, 123, 128, 137.

Името на селото най-рано е отбелязано през XV в., а по-късно в 1694 г. в тур. документ: „Село Нисова: домакинства — 53, вдовици — 2, приход без испенча — 5400 акчета“ в тимара на Искендер, Хъзър, Моралъ Касъм от охраната на отсамната крепост *Иергьози* (т. е. Русе)¹.

Едва ли е вярно, че името на селото идва от това, че било свалено ниско от платото при реката, стб. низъ. То е от ЛИ *Нисо*, умалително от *Нистор* или *Дионис* (гръц. *Διονύσος*, бог на лозарите и земеделието, син на Зевс и Семела. Срв. рум. *Nis* (-a, -an, -escu), *Nisi*, -oi, -oiul от *Dionisie*². Плиний Стари (I в.) споменава в древна Македония град *Нис*, в митологията планината *Ниса*, гдето нимфите отгледали родения Дионис; в Егински залив пристанището на гр. Мегара се именувало *Нисеа*³. Жителски: *нисовченин*, -овченка, -ски.

НОВО СЕЛО. Първоначално турско-българско село с име *Смил*, И 22 км от града. Разделено на две махали: *Кючук Смил* (български) и *Джейдит Смил* (турски). Поради тежки данъци и нападения към 1812 г. българите се изселват в *Старо село* (*Старо Смил*), а турците в *Тюрк Смил* (днес Нова Черна), Тутраканско. По-късно селото отново се съвзема, като тук идват българи от Паламарци (Поповско) и от Балкана. Образува се *Йени Смил Джейдит*, по названието на старата тур. махала, с две нови махали: *Ерлийска* и *Балканджийска*. В 1880 г. 1217 жители. Топонимията новобългарска⁴.

По-старата история на района се маркира от многобройни надгробни могили в м. *Шопова могила*, *Кадън орман*, *Новата кория*, *Хотанска могила*, *Татарската могила*, *Тетовското*, *Тангърво*. Следи от селища съществуват в м. *Куруджъ*, С 3: зидове, хромели, долиуми с обгоряло жито, хромели; в м. *Кьордерё*, ЮЗ 4, в м. *Хотанско*, И 2: основи на сгради, монети; в м. *Юртлука*, Ю 2, до началото на XIX в. се разполагало с. *Смил*. В м. *Майденлик* се добивала руда, преработвана в Писанец и Червен.

Названието на селото Смил идва от ЛИ *Смил* в *Смилец*, *Смилян*. *Кичук Смил* = Малък Смил, тур. *küçük* 'малък'; *Джейдит Смил* = Нов Смил, араб. *cedit* 'нов'; *Йени Смил Джейдит*, тур. *yeni* 'нов' = Нов Нови Смил. Първоначалното название Смил е старинно. Срв. ЛИ *Смил* в Трявна; СелН *Смиловици* (Трънско, Севлиевско); *Смилец*, цар в 1292 г.; *Смилецов манастир* между Пазарджик и Ихтиман⁵. Жителски: *новосёлченин*, *новосёлченка*, *новосёлски*.

Образцов чифлик. На 12 км от Русе, основан от Митхад паша, управител на Дунавския вилает (1864—1868 г.). Стопанството се именува *Нумуне чифлик*, тур. перс. *numune* 'образец, образцов' и *çiflik* 'земеделско стопанство'. Названието е преведено.

Пйргово. Намира се върху три хълма, ЮЗ 16 км от града. През селото минава р. Пороя. Около 1812 г. притежава 350 къщи и църква и било до брега на Дунава. Поради нападения от реката се премества, като

¹ Р. Стойков, Наименования..., стр. 437; ИБИ, 13, 1966, стр. 327.

² Г. И. Кацаров, Д. Дечев и др., Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 6, 40, 182.

³ Пак там, стр. 59, 73.

⁴ Списък на населените места в Княжество България..., стр. 354.

⁵ К. Иречек, История..., стр. 217.

повечето турци отиват в града¹. В м. *Калето*, С 1,5 км още личат следите на римския кастел *Trimammium*, *Trimamio*, *Trimamion*, *Тримарион* от II—VII в.² Названието се тълкува като *Тригърдие* от лат. *tri* 'три' и *mamma* 'гърд, гърди'. Срв. *Trimontium* 'трихълмие', *Tripontium* 'тримостие'. То ма ш е к неоснователно приема, че СелН е от тракийски произход³. Старият *Пиргос* се споменава в 1431 г.⁴ Тук са намерени надгробни могили, гробници с камени саркофази. До преди няколко години е имало скална църквица с живопис⁵. На 3. I. 1700 г. граф В. Етингенски от Мечка за Русе преспива в *Пиргос*⁶. През 1940 г. при копане за камъни са открити 76 златни корубести монети от Иан II Комнин (1118—1143 г.)⁷; от други две находки са 87 Филипови тетрадрахми варварска имитация⁸, 17 тетрадрахми от Месемврия⁹. След Освобождението названието *Пиргос* става *Пиргово*.

¹ Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 177.

виждат образи на светци. Около селото на различни места има следи от „рупки“, от които е добивана лимонитна руда; пещи са намерени в м. *Бошинѡкова поляна* (Ваково, Влаково, ЮЗ 2,5 км), в м. *Шумнѡтица*. При една от пещите са прибрани монети от Ив. Александър и Михаил Асен. Хематитна руда е разработвана в м. *Червѡната чукичка*¹.

Легенда във връзка с чумата тълкува СелН от „записване“ от турската власт имената на умрелите“; второ тълкуване свързва името с тур. *pis* 'нечист, мръсен' и перс. *hane* 'къща, жилище' или *han* 'страно-приемница, хан'. Така обясняват СелН жители от с. Ветово. Научното тълкуване на названието трябва да се свърже със средновековно българско селище при крепостите, което е във връзка с името на някой манастир „*Писанъ манастирь*“ = Писанецъ, мин. стр. прич. от глаг. писати 'пиша'; в народните говори *писан* 'шарен, пѣстър' „шарена хурка, писана“. Срв. *Писмѡта* скални църкви при Иваново с остатъци от живопис и надписи²; *Писан камък* до с. Кондолово (Мичуринско), *Писания камък* при Горно Ябълково (Грудовско) и при с. Кръвеник (Севлиево); *Писания врис* до Златоград (Маданско); *Аладжа манастир* край Варна; тур. *Alaca manastir* 'пѣстър, разноцветен манастир'. Жителски: *писанченин*, *писанченка*, *писански*.

Просенѡ. Народното обяснение на СелН е първоначалното име *Хорасанлий* > *Орасанлий* 'жители на втората хора', тъй като турците били от „хора“ край Мраморно море. Втората версия е по името на богат турчин *Просенк*, основател на селото; братята му *Хотин* и *Юдин* са създатели на с. *Хотан* и *Юделник*. В XV в. днешното село е посочено в тур. извор като „*мезра Прошеник*“ в Софийско³; в XIV в. около ктиторски образ в Охрид е отбелязано „*Иовѡвъ мѡѡ севаѡѡ тѡ Прошеникѡ*“⁴. Това ни навежда на мисълта, че *Просена* ще трябва да се свърже със стб. *просо*, *просънъ* 'от просо, засян с просо' и е първоначално МН. Срв. *Просеникъѡт* (Маданско), *Просеничката* (Габровско); през XIV в. с. *Просениково* (Струмско), *Просеник* (Серско). В Югославия СелН: *ProseniDo*, *Prosenik*, *Prosenikovo*, *Proseniško*, *Prosinec*⁵.

В района на сегашното село, което е на 22 км И от Русе, се намират много надгробни могили: м. *Пърлежа*, *Армутлията*, *Дядовата Митева могила*, *Зързалата*, *Геурормѡн* и др. Турското село се намирало в м. *Кованлъка*, С I км сред горите; на няколко пъти се мести поради чума. След Освобождението българи идват от с. Шръклево, Красен, Нова Черна и Ножарово. В 1880 г. са преброени 79 бълг., 325 турци и 46 цигани. Жителски: *просѡнченин*, *просѡнченка*, *просѡнски*.

Русе. Административен център на бившата околия, а днес на окръг. Появата на човека в района на града се отнася към старокаменната епоха; съществува селищна могила, обитавана през енеолита, бронзова епоха, от тракийско население и римляни⁶. От надпис по време на Марк

¹ Г. Георгиев, Археологически данни за желязодобиването в Североизточна България през средните векове, *Природа*, 4, 1955, 5—6, стр. 72.

² К. Шкорпил, *Опис...*, стр. 142—145.

³ Извори за бълг. история, 13, 1966, стр. 97.

⁴ Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 38.

⁵ *Imenik mesta...*, стр. 356.

⁶ Г. Георгиев и Н. Ангелов, *Разкопки...*, ИАИ, 18, 1952, стр. 119—190; ИАИ, 21, 1957; В. Димова, *Селищната могила...*, ИИМ—Русе, 1964, стр. 5—10.

Улпий Траян (100—101 г.), гдето се споменава за пръв път името на римското селище *Sexaginta Prista*, се разбира, че селището се появява още при Веспасиан (69 г.)¹. По-сетне римското название се среща като: *Sexaginta pristic* (у Антонины — III в.), *Pristis* (Певтингерова карта от IV в.), *Pristis* (у Равенас Анонимус — VI в.), *Ἑξετάριον* (в „За строежите“ на Прокопий — VI в.)². То се чете и в милиарни колони от пристанището *LX Pristis* от времето на Антонин Пий (138—161 г.), на Марк Аврелий (140—180 г.) и Аврелиан (270—275 г.)³. През IV в. тук квартирува Първи Италийски и Единадесети Клавдиев легион, средище е на пътища в различни посоки. При Юстиниан I (527—565 г.) Приста е доукрепена и за последен път се споменава в 596 г. при император Маврикий (582—602 г.), когато брат му Петър воюва с авари и бастарни. Мястото на Приста като център на флотата се отнема от това на Доросторум (Силистра).

Не ни е известно тракийското име на селището, римското се тълкува от *sexaginta* > *sexanta* 'шестдесет' и *prista* 'вид боен кораб', т. е. „град пристанище на шестдесет кораба“. В Италия се споменава *Centum cellae* 'Сто камери' прегради за кораби. На лат. етимология се спират проф. Борман и В. Бешевлиев⁴. У Михаил Фил се говори за обсада на *τὰ πεντάκλις φρούριον*, което едва ли може да се отнася за Приста, а за *Δεκάκλις Δρυστὴρ* (Силистра)⁵.

При Русе и след идването на славяните съществува вероятно незначително селище: византийски монети се намират до VII в., има податки за славянско селище, а през XII—XIV в. за българска крепост⁶. Римското име на селището не се приема от славяните. След голямата битка с турците при Никопол в 1389 г. под тяхна власт попада районът на Русе. За пръв път през XV в. в тур. документи се споменава зиамет „*Йергюги*“, на отсания бряг, известен с названието *Рус* (*Rus Yerkögi*)⁷, във владение на Ибрахим бей, зет на Иса бей⁸. По този начин селището Русе се противопоставя на *Джюрджю* (Гюргево) *Yerkögi öte yaka* 'на оттащния бряг'. Двете селища на Дунава известно време служат за контрол на Дунава в тази част и затова имената им се свързват в документите. По това време е отбелязано и названието *Русчук* — *Rusçuk*. В 1503 г., като се изброяват градовете по Дунава в договор между унгарци и турци, се отбелязва и *Rucz* (Русе), в 1519 г. *Kusly* (чети *Russy*), в животопис на Георги Кратовски от XVI в. се чете „на Доунавъ н банъ Русе въси глаголакъма Монастырь“⁹. По-сетне името на селището се намира в редица източници, като *Russi* в карта на Меркатор от 1584 г., в документи на дубровнишки търговци⁹, *Рухциг* у Петър Богдан в

¹ В. Велков, Из истории нижнедунайской лимеса в конце 1 в. н. э., Вестник древней истории, 2, 1961, стр. 71.

² Извори за бълг. история, 2, стр. 16, 31, 177, 244, 394.

³ К. Шкорпил, Милиарни съгубове от гр. Русе, Известия на Варненското археол. дружество, 5, 1912, стр. 4; В. Димова и В. Дойков, Сексагинта Приста, ИИМ—Русе, 1, 1964, стр. 11—14.

⁴ В. Бешевлиев, Латински местни имена..., ИАИ, 19, 1955, стр. 287.

⁵ К. Иречек, Българските градове у Мануил Фил, ПСп, 55—56, 1898, стр. 260.

⁶ В. Димова и В. Дойков, Сексагинта Приста, ИИМ—Русе, 1, стр. 15.

⁷ Б. Цветкова, За режима на стопанската обмяна..., стр. 118.

⁸ Гласник, 40, 1874, стр. 125.

⁹ К. Иречек, Пътвания..., стр. 267.

1640 г.¹, *Русчук* (*Рушчук*) у Хаджи Калфа в първата полов. на XVII в.², *Урусчук* у Евлия Челеби (XVII в.)³, *Оросчик* от 1697 г. в пътепис на унгареца Янош Комароми⁴, *Русчук* в 1621 г. у Самуил Твардовски⁵, в 1699 г. у Симперт⁶; „*Кастел Росциг Rostzig (Rosczig)*“ споменава италианецът граф Л. Фердинандо Марсили през последните години на XVII в.⁷, в *Русчук* през 1767 г. е Карстен Нибур⁸, а на следващата година виенският търговец Никола Ернест Клееман⁹. Други турски документи дават наред с формите *Русчук* (1585 г.) и *Урусчук* (1639 г.), *Русджук* (1668 г.)¹⁰. Български извори отбелязват: *Руси* (в Обретенев сборник от 1780 г.)¹¹, *Руссы* (в Поп Иванова преработка на Паисиевата история), *Рэхчукъ*, *Рэхчюкъ*¹² и др.

От направения преглед по-горе става ясно, че най-ранните форми са *Рус* (XV в.) и *Русе*, *Руссе* (XVI в.), *Русчук*, *Орусчук* (*Урусчук*), *Рухчук* са турска преработка на първите, *Русчук* е умалително от *Рус*, *Русе*, *Руси*. Като оставим народната етимология от някакъв си *Дядо Руси* или *Баба Руса*, основатели на града, както *Видин* от Баба Вида, научно обяснение на СелН са правили опит да дадат К. Иречек, Ст. Младенов и П. Мутафчиев. Първият смята, че името е пренесено от насилствено преселени жители от Македонска Беройа по времето на Калоян (1196—1207 г.). „Това странно в околността име ни насочва към *Ρούσιον* (*Ρώσιον* в Акта Патриархатус), *Rüssid* у Идриси, *Rossa* на кръстоносците, *Rousse* във време на латинското царство“, което е наследено от *Руской* (*Уруской*) Кешан¹³.

У Идриси (XII в.) се сочи гр. *Rüslü* (Кешан). В тур. документ от XVI в. „*Kešan nam-i dîger Ras-köy* — Кешан с друго име село Рус“, а в хрониката на Вилардуен *la Rousse*¹⁴. Това е посочваното в гръц. източници *Ρούσιον* или *Ρώσιον*, което е родствено със средновековното название *Ρωσσομαστρον* и *Ρωσσομαστρον*, на византийските автори, у Идриси *Rusūqastrū*, чийто смисъл е „Червена крепост“; днес е на 27 км от Бургас, в тур. данъчен регистър от 1491 г. *RüsiQaşrı*¹⁵.

П. Мутафчиев в името *Русе*, *Руси* е склонен да вижда свидетелство за емигрирало руско население в границите на Византия. Имената на *Червен*, *Гюргево* и *Тутракан* се появяват, според него, по на-

¹ Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан, Архив за поселищни проучвания (АППр), 2, кн. 2, стр. 184—185.

² Ст. Аргиров, Румелия и Босна, АППр, 1, 1938, 2, стр. 90.

³ Д. Гаджанов, Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на 17 в., ПСп, 21, кн. 70, 1909, стр. 639—724.

⁴ Йозеф Бодей, Пътуване на унгарски емигранти през България в 17 в., География, 2, 1951, 2, стр. 11—13.

⁵ Хр. Кесяков, Стари пътувания..., СбНУ, 11, 1894, стр. 159.

ПСп, 58, 1898, стр. 633.

⁷ Д. Димитров, Археологически изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на 17 век, ГСУ, ИИФ, 43, 1946—1947, стр. 62.

⁸ Пътуване от Цариград през България в 18 век, ПСп, 69, 1909, стр. 289—290.

⁹ Хр. Кесяков, Стари пътувания. Никола Ернст Клееман, СбНУ, 11, 1894, стр. 188.

¹⁰ Р. Стойков, Наименования..., стр. 455.

¹¹ М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на слав. ръкоп..., стр. 374.

¹² Пак там, стр. 449.

¹³ К. Иречек, Християнският елемент..., стр. 250.

¹⁴ Б. Недков, България и съседните ѝ земи през 12 век според „Географията“ на Идриси, София, 1960, стр. 45, 55, 116.

¹⁵ Пак там, стр. 21, 85, 105, 140, 141.

званията на широко известни руски градове през X—XI в.¹ (гр. *Червен* в Галичка, Червонная Русь; гр. *Гюргев град* в обл. Поросе; *Тмута-ракань* при Керченския проток в Крим).

Ст. Младенов сочи две възможности за обяснение етимологията на Русе: от ие. корен **ru* — в смисъл на 'река, струя, поток' както *Струга*, *Рома*, в такъв случай Русе ще означава 'селище до река, поток'²; грц. *ῥοῦς* < атич. *ῥόος* 'течение, поток', *ῥοῖος* 'течение'. Старата част на Русе е в ъгъла между Русенски Лом и Дунава. Втората възможност е СелН да се тълкува като синоним на *Червен*. Между средновековния град Червен и Русе има тясна зависимост както в административно, така и в търговско-икономическо отношение. Изглежда в първия период *Червен* изземва мястото на Русе, а последният става само пристанище, прозорец на първия към Дунава. След падането на страната под турска власт Русе по-късно си възвръща значението, а Червен залязва. Не случайно Хаджи Калфа излишно отбелязва: „Старата крепост и старият град са били разположени някогаш половин ден път далече от Дунава и са наричали *Чернов*. След превземането ѝ тя пропаднала и се издигнал Русчук“³. В такъв случай стб. *русь* (общославянско, от ие. **roudh-so-s* 'червен'), сродно с *руда* е послужило за основа на СелН *Рус*, *Русе*, *Руси*⁴.

За сега коя от възможните етимологии е най-правдоподобна, поради недостатъчно археологическо проучване на Русе и Червен, не може да се каже. Вероятно след VII в, когато Сексагинта Приста бива разрушена от варварски нападения и по-късно се възстановява, новото селище е получило някакво латино-романо-гръцко название от типа на *Russocastrum*, лат. *russus* 'червен' и *castrum* 'укрепено място, лагер'. След замогването на новото селище при Червен то калкира романското име *Русокастрон* в *Червѣнъ градъ*, а старото име се запазва в западащото селище като *Русь Руси*. Но това за сега още си остава предположение. Западането на Рус и превръщането му за известно време в малко селище е отразено в умал. тур. *Русчук* 'Малък Рус, Русьць', нещо което е отразено в средновековното селище Хотѣлъ при Севлиево, което в XV в. е *Хотелець* (Хотельць). Жителски: *русенец*, *русенка*, *русенски*.

Ряхово. СИ 30 км от Русе до Дунава. Жители местни и балканджий. В 1880 г. 1716 жители (1683 бълг., 17 тур. и 16 други). Топонимията е българска нова.

На 6 км СИ в м. *Калето* са развалините на римския кастил *Апиария*; от тук са прибрани много статуи, амфори, надписи и др. от II—III в.⁵ Надгробни могили се издигат в м. *Блатото*, И 4, в м. *Сливополско* и др. Римското название в източниците се среща под формата: *Appiaria*, *Apiaria*, *Apiaris* и др. от IV до VII в.⁶ В. Томашек го смята за тракийско, а В. Бешевлиев с право го определя като римско от лат. *apia-*

¹ П. Мутафчиев, Произход на Асеновци, Македонски преглед, 4, 1928, 4, стр. 25—36.

² С. П. Пармаков, Русе, вчера и днес, Русе, 1936, стр. 4—5.

³ Ст. Аргиров, Румелия и Босна, АППр, 1, 1938, 2, стр. 90.

⁴ Ст. Младенов, Етимологичен и правописен речник, стр. 564.

⁵ Н. Ангелов, Находки от Апиария, ИАИ, 17, 1950, стр. 274—276.

⁶ ИБИ, 2, стр. 16, 31, 243, 244, 397; т. 3, 1959, стр. 31, 90, 177.

rium 'пчелин', *apiarius* 'пчелар', удвояването на *rr* е по аналогия на други думи като *Arpius*¹. Днешното славянско название е старинно: Оряхово > *Ряхово* с турска фонетична намеса *Рахово*. Пахимер (XIII в.) говори, че срещу Светослава византийските войски оплячкосват земите от *Ραχούβεως* (Ряхово) до *ἐς Στὶλβρον* (Сливен)². Селище *Ραχούβης* знаели към Търново (Г. Оряховица), а разбрали, че се отнасяло до *Ραχούβιτσα* в Южна България (тур. Кюдирбе (СИ от Ст. Загора))³. Войските на Вл. Варненчик в 1444 г. на път от Свищов за Шумен превзели и изгорили крепостта *Ряховица* — *Ραχούβης*⁴: Граф Л. Марсили (XVII в.) сочи селището под *Rahova*. Срв. СелН: *Оряховците* (Ряховците), Севлиево; гр. *Оряхово* на Дунава за пръв път се отбелязва в 1266 г. при превземането му от унгарците и в 1396 г., когато бил изгорен от войските на Сигизмунд⁵. Всички тези СелН са от ботаническото *оръхъ*. Жителски: *ряховченин, ряховченка, ряховски*.

Съндрово. По различни причини на няколко пъти променяло местонахождението си. В м. *Юртлука* е запомнена църквичата и старите му гробища. След Освобождението се преселват балканджийи от Поповско, Тутраканско и Габровско. В 1880 г. брой 370 бълг., 353 турци и 2 други. Топонимията му е нова, почти българска.

До 1936 г. се именува *Табан*, от тур. *taban* 'ходило, плоска гладка местност', във връзка с равнинния характер на землището му; срв. СелН: *Табан* (Брезнишко), МН: *Табан гюне* (Крушево, Севлиево), *Табан чаир* (Пирдопско). Сегашното име *Съндро* е умалително от това на княз *Александър* Батемберг. Жителски: *съндровченин, -ченка, -овски*.

Сваленик. Л. Милетич отбелязва 145 къщи „старовремско“ население⁶. Заселено около турски чифлик от местни жители. Турците късно се изселват и на тяхно място пристигат балканджийи. В 1880 г. са на лице 814 турци, 646 българи.

В м. *Радукличат* могилен некропол, ЮИ 1 км, на скален нос в м. *Гросетник* крепост *Кулата*, чиито зидове са споявани с бял хоросан; под нея останки от селище, върху платото *Бялата стена* крепост *Калето* с основи от сгради от дялани камъни; второ селище в м. *Белина* СЗ, с изкуствени пещери, намират се вдлъбнати византийски монети. До селото се вижда настилка от стар път, който по долината, през Клисурата, Червенски рът, води за Червен. На 3 недостъпни скални пещери, някои с живопис. От м. Кулата са прибрали два надписа на развален римски език. Тук е имало римски укрепен пункт в Долна Мизия⁶. Старото днешно село е било в м. *Селището*, С 0,4 км, първоначално върху платовидно висок бряг. След това било „свалено“ в долината на реката, от тук и името му. В тур. извор от 1694 г. е *Исфаленик*, в 1734 г. — *Исфаланик*, което е облик според турската фонетична система на бълг. *Сваленик* от *Свалъникъ*; срв. глаг. *свалям* 'от високо на ниско', *валя*

¹ В. Бешевлиев, Латинските местни имена..., ИАИ, 19, 1955, стр. 288.

² К. Иречек, Приложение към античната география и епиграфика на България и Румелия, ПСп, 2, 1882, стр. 50.

³ К. Иречек, Пътвания..., стр. 251.

⁴ Иг. Пенков, Дунав и българското крайбрежие, София, 1947, стр. 102.

⁵ Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 177.

⁶ К. Шкорпил, Опис..., стр. 35, 36, 78, 97, 122, 173, 178; Н. Ангелов, Два римски надгробни паметника от Сваленик, Русенско, ИАИ, 17, 1950, стр. 277—279.

'ограда, вал'; отъвалнтн, съвалнтн. Появата на СелН вероятно е от времето на късното средновековие. Топонимията е българо-турска със старинен български пласт. Жителски: *свѣленченин, свѣленченка, свѣленшики*.

Семерджиево. Говори се, че селото било в м. *Ясаците* и жителите му били турци и татари. След Освобождението идват българи от русенски села. Надгробните могили в м. *Параджик*, м. *Тангъра*, *Дьолюка* и в *Дюзорман*; следи от селище на С от селото; намерените бронзови брадвички от края на бронза и др. старини нямат пряка връзка със сегашното село¹. В 1676 и в 1734 г. е посочено в документи като *Семерджи*², а по-късно и *Семерджи кьой*. От тур. *semerdci* 'който изработва или прави самари; самарджия' и *köy* 'село'. Помни се, че в селото са изработвани самари и продавани на пазара в Червена вода. В 1880 г. е побългарено *Семерджиево* с наставка -ово. Срв. колиби *Семерджиите* (Габровско); МН: *Самарджийското* (Габровско) и *Семерджийски трап* (Севлиево); РИ *Семерджиево* съществува в Севл. Жителски: *семерджиевченин, -евченка, -евски*.

Сливо поле. На шосето за Туракаџ, СИ 24 км от Русе. Състои се от първоначалните селца *Пара махала* (сега Борисово) и *Кая махала* (днес Сливница). Поради много жертви от чума в началото на XIXв. турчинът Кьосе Исмаил със синовете си се премества по-източно и основава днешното село с име *Кьоселер махале* 'Махала на Кьосевци'. С идването на татари след Кримската война, а след 1863 г. на българи от Русе и Румъния селото се преименува *Бююк Ислепол*, тур. *büyüк* 'голям', т. е. 'Голямо Сливо поле'. По-късно остава само *Ислепол*. В 1934 г. *Кая махала* 'Камена махала' се преименува на *Сливница*, поради това, че тук виреят добре сливите³.

На С 2 км от селото към Дунава е намерено селище, просъществувало през бронзовата и желязната епоха и по време на римляните⁴. Жителски: *сливопѣлченин, сливопѣлченка, сливопѣлски*.

Средна кула. От Русе отстои ЮЗ 4 км, дели се от р. Лом на махала *Кулата* (И) и *Среден чифлик* (З). Селото е старо. В 1780 г. *Кула* се споменава в пътеписа на Сестини⁵, възникнало край кула на турски бей, който имал чифлик към с. Долапите. След Освобождението двете селища се съединяват и вземат общо име *Кула-Средне* според указ № 461 от 14 9. 1905 г.⁶ От 1910 г. компонентите на СелН се разместват и съгласуват в *Средна кула*. Жителски: *кулченин, -ченка, кулски*.

Табачка. В долината на р. Черни Лом, ЮЗ 35 км от Русе. С решение на Русенския паша в края на XVIIIв. тук се заселват балканджийи от Тревненско. Занимават се с дърводобив и въглищарство, работели в Бей чифлик, който бил към Червен. Новообразуваното село взело име *Джервене махлеси*, т. е. Махала Червен, която постепенно се разраства от българи, идващи от Дряновско, Габровско и Еленско. В 1880 г. селото брои 984 българи.

¹ Р. Попов, Новооткрити предисторически старини, ИАИ, 7, 1933, стр. 355—357; В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 183.

² Р. Стойков, Наименования..., стр. 458.

³ Ил. Саров, Ислепол—Добро поле—Сливо поле, Русе, 1928.

⁴ Н. Ангелов, Новооткрити селища на брега на Дунава между Русе и Тутракан, ИАИ, 18, 1952, стр. 370—373.

⁵ Ат. Иширков, Бележки за пътя Русе—Варна в 17 век и за главните селища край него, ГСУ ИФФ, 3—4, 1906—7, стр. 178.

⁶ Списък на насел. места в Царство България, 1921, стр. 283.

В околностите на Табачка се намират многобройни останки от стари култури. Открити селища: в м. *Урум бунар* срещу скалата *Тъмно*; в м. *Подмола*, в м. *Ашъка*, в м. *Паша Лом*; от м. *Селище* са прибрани монети от остров Тасос, в м. *Софта юрт* се виждат стари християнски гробища, други в м. *Урум бунар*, ЮЗ 3 км. Съществуват и много скални изкуствени пещери, използвани като църкви, манастири и гробници¹. Сегашното име *Табачка* на селото води начало от *Табачка махала*, която след 1836 г. заменя *Джервене махлеси*. За появата на новото название има предание. В пещерата *Дуру гечит*, 3 0,5, наричана *Басарабовска*, през 1836 г. измират запрените овце на басарабовци. От Русе идват табаци и тук ошавят кожите на измрелите стада. Пещерата се именува *Табачка*, а по нея и махалата; от тур. *tabak* 'кожар; шивач на кожи', прил. *табачки*, *табачка*, в м. *табашки*, *табашка*. Много вероятно е, че новото название е във връзка с преселници от колиби *Табациите* (днес Сечен камък, Плачковци, Тревненско), които са продължили тук занаята си и махалата е взела тяхното име. Срв. мах. *Табашка* (с. Кръвеник, Севлиевско), *Табациите* (Ново село, Троянско). Жителски: *табаченин*, *табаченка*, *табашки*.

Тръстеник. Първоначално селото било в м. *Черна вода*, СЗ 3 км. Поради чума за известно време се разбягва към Балкана. По-късно една част от жителите се завръщат и заселват в С част на днешното село. През XIX в. пристигат балканджий, а след Първата световна война — добруджанци. Л. Милетич отбелязва старовремско население, примесено с горненци-планинци². В селото се знаят 2 турски и 1 татарска джамия, в 1880 г. са отбелязани 407 бълг., 437 турци, 24 цигани и 1 румънец.

В м. Черна вода се откриват следи от историческо средновековно селище, а СИ от него няколко надгробни могили. Топонимията е турска с нови български названия. В 1591 г. селото е отбелязано *Тирстеник*, в 1694 г. — *Тирсеник*³, тур. облик на бълг. *Тръстеник*, първоначално МН в центъра на селото, блатиста местност, обрасла с тръст, стб. *тръст* (*Phragmites communis*). Образовано от прилагателното *тръстен* + суфикс *-ик*, както *папуреник* 'хляб от папур, царевица'. Срв. СелН: *Тръстеник* (Турски) (Никополско); *Марашки Тръстеник* (Плевенско), в тур. документ от 1673 г. — *Терстеник*⁴. Жителски: *тръстенйченин*, *тръстенйченка*, *тръстенйшки*.

Хотанца. По шосето за Юделник на 25 км И от града. Преди Освобождението предимно турско население, а след Освобождението идват българи от Ихтиманско, Пазарджишко, Разложко и Мехомийско. В 1880 г. са посочени 5 бълг., 389 турци, 23 цигани и други, общо 417 жители.

Изчезнали селища в м. *Голямата чошма*, С 4 км; в м. *Хисарлъка*, З 0,6 км. Много надгробни могили се забелязват СИ от селото в м. *Зад лозата*, *Сакарланкъм*, *Алидолу* и в м. *Топонджъ*.

До 1892 г. селото се именува *Хотанец*, а от 1900 г. — *Хотанца*⁵. В тур. извори се споменава през 1694 г. — *Хотанджа*⁶. Като се водим

¹ К. Шкорпил, Опис..., стр. 76, 106—108, 171.

² Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 178.

³ Р. Стойков, Наименования..., стр. 469.

⁴ Списък..., 1902, стр. 481.

⁵ Списък за преброяване..., София, 1894, стр. 35; Списък..., 1902, стр. 78.

⁶ Р. Стойков, Наименования..., стр. 473.

от други СелН от бълг. произход в турски изговор: *Дупница* > *Дупинджа*, *Кастрица* > *Кестриджѐ*, *Куманица* > *Гюменджа*, *Горица* > *Гюриджѐ*¹ и като се имат пред вид тур. фонетични закони, трябва да възстановим първоначално бълг. СелН *Хотаница*, *Хотеница* или *Хотанец*, *Хотенец*, а това е старо слав. ЛИ *Хотеница* или ЛИ *Хотен* (*Хотаница*, *Хотан*), чийто корен *хот-* се крие в ЛИ *Хото*, *Хотеслав*, *Хотемир*, *Хотебор* и др. В такъв случай СелН *Хотанца*, *Хотаница* се родее с *Хотница* (Търновско) с изчезналото селище *Хотел* — *Хотелец* до Севлиево и с подобни селищни и местни названия в други славянски страни². Жителски: *хотанченин*, *хотанченка*, *хотански*.

Церовец. Преди Освобождението предимно турско село. След изселването им в Турция, в Поповско и Сваленик, тук идват българи от Осенец (Разградско). В района на селото се вижда плоска селищна могила, 3 1 км, надгробни могили в м. *Чалъджѐк*, С 1 км. В 1880 са преброени 113 българи, 385 турци. Топонимията днес е турска с единични бълг. названия (*Гърван*, *Кузманец*, *Пипѐрковец*, *Полугър*).

СелН *Серувиче* е отбелязано в 1694 г., *Серуфча* в 1734 г.³, което е тур. облик на бълг. *Церовица* или *Церовец*, както *Косевц* > *Косовча*, *Марковец* > *Маркофча*⁴. И в двата възможни случая СелН е от бот. *цер* 'вид дъб — *Qercus cerris*'; церови гори е имало в Ю и И част на старото село. Срв. МН: *Церовица* (Гумошник, Троянско; Млечево, Севлиевско), *Церовец* (Марково, Пирдопско; Димча, Севлиевско). Типът *Буковец*, *Бъзовец*, *Глоговец* от прилаг. със суфикс *-ов* + *-ец* или *-ица* не е рядко явление в нашата топонимия. Жителски: *церовченин*, *церовченка*, *церовски*.

Червен. Известно средновековно българско укрепено селище, днес село на 36,5 Ю от Русе, в поречието на Черни Лом. Тук реката прави красиви лъкатушения и образува редица скални носове, като копие на търновските. Сегашното население е полско със смесване от планинци⁵. За най-стара се приема Аврамова махала. В 1880 г. брои 724 жители (504 българи и 220 турци). Подробно няма да се спираме на древното му минало, ще отбележим само, че траките и римляните още са преценили подходящите условия за живот и отбрана в района на селото. На С от тур. махала на скален нос се извишават развалините на средновековния *Червѐны градъ*, днес известни като *Червенско калѐ*; и днес личат мощните укрепителни съоръжения, основи от сгради и църкви, водохранилища. В крепостта са намерени римски, византийски, български и турски монети от IV—XVI в.⁶; специални проучвания разкриват следи от металообработване, търновски тип керамика-сграфито⁷. На близко и по-

¹ А. Илиев, Турски изговор на българските местни имена, СпБАН, 14, 1917, стр. 118, 119, 124, 126, 128.

² Н. П. Ковачев, Още нещо за местоположението и името на средновековното селище Хотел, Български език, 1961, кн. 5—6, стр. 516—518; Един неизвестен надпис от Батожевския манастир, ИАИ, 22, 1959, стр. 352—356.

³ Р. Стойков, Наименования..., стр. 474.

⁴ А. Илиев, Турски изговор..., СпБАН, 14, 1917, стр. 120, 122.

⁵ Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 178.

⁶ В. Димова и С. Георгиева, Църква № 1 в средновековния Червен, Археология, 9, 1967, 1, стр. 5—11 (тук цитирана литигатура); К. Шкорпил, Опис..., стр. 31; Ив. Велков, Червен — един изчезнал град, сп. Наша родина, 2, 1955, 11, стр. 21.

⁷ Г. Георгиев, Археологически данни..., стр. 70.

далеко има редица пещери-църкви и манастири: *Манастира, Червенски манастир, Манастир до Москов дол, Манастир-църква, Голям Рай манастир, Малък Рай манастир, Манастир Кошута* и др.¹ Всички те говорят за оживен духовен живот през XIII—XIV в. в околността на стария укрепен център. В пещерата *Водна* по стените се намират многобройни следи от латински и гръцки надписи, вероятно тук е имало някакво древно светилище. Има много общи неща в миналото на Червен с това на Търновград.

Името на града е достигнало до нас в редица извори: в ранен надпис от Шумен: „*Κωνσταντίνου πόληα τοῦ Τεβερνι*“²; тук е намерен надгробен надпис-паметник на *Октивауд*, служител на епископ Николай, починал на 6. X. 870 г. в дните на Михаила³; в житието Теодосий Търновски от Калист се посочва, че Теодосий достига до „*нѣкое мѣсто чръвены нарицаемое*“⁴; Мануил Фил (1270—1350 г.) в похвалната си поема от 1305 г. между градовете в крайдунавската област по времето на Калояна споменава и *Τζεβевός*, редом с *λαφιζός* и *Βυδίνη*⁵; в Синодика на Борила (1207—1218 г.) са посочени митрополите *чръвеныстѣн неѡфнтѣ*, *калнинкѣ*, *захарѣа*, редом с ловчанските, средецките, овечките и дрѣстърски „*подѣ Ѧблаетѣж търновскыа патріархіѣ*“⁶.

След падането на България под турско робство крепостта временно се запазва и в нея се поставя турска охрана. Селището *Чернови* става вилает с многобройни зеамети. В XV в. зеамет Чернови е притежание на Бали, син на Емир Гази, и се отбелязва: „*Град Чернови: домакинства — 107, вдовици — 4, приход без испенча — 11 740 акчета*“ и по-нататък се сочи, че събира такси „от пазарни вноски и ниабет на несвободни лениници, данък на санджакбея“⁷. Като пазители на крепостта „мутафъзи“ и част от военен корпус „джемаат“ са дадени 57 души с комендант на крепостта Баба Илиас⁸. Постепенно значението на селището намалява, вероятно за сметка на Русе: в 1491 г. е *вилает Джернови* (окръг), в 1585 г. и 1617 г. — *каза Джернови* (околия), а в 1694 г. село *Джернови*⁹. Хаджи Калфа (XVII в.) пише дословно: „Старата крепост и старият град са били разположени някогаш половин час път далече от Дунава и се наричали *Чернов*. След превземането и тя пропаднала и се издигнал *Русчук*. Още се виждат развалините на стария град, ала той изглежда като някое бедно християнско село“¹⁰; В 1625 г. Sathas отбелязва епископ *τοῦ Τζεβυβου*, а Ферменджин в 1659 г. — *Cierven civitas*¹¹. До късно името на Червен се пази в титлата на русенския митрополит *Доростоло-Червенски*.

¹ К. Шкорпил, *Опис...*, стр. 75, 113, 115, 118—119.

² Сб. Абоба—Плиска, стр. 239, Атлас табл. 66, 3.

³ Ив. Велков, *Червен...*, стр. 21.

⁴ В. Н. Златарски, *Житие и жизнь...*, СбНУ, 20, 1904, стр. 12.

⁵ К. Иречек, *Българските градове у Мануил Фил*, ПСП, 11, 1898, 55—56, стр. 260.

⁶ М. Г. Попруженко, *Синодик царя Борила*, София, 1928, стр. 92.

⁷ Извори за бълг. история, 13, 1966, стр. 189.

⁸ Пак там стр. 325.

⁹ Р. Стойков, *Наименования...*, стр. 475.

¹⁰ Хаджи Калфа, *Румелия и Босна*, АППр, 1, 1938, 2, стр. 90.

¹¹ Fermentžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica...*, Zagrabiae, 1887, стр. 263.

Първоначално СелН по структурен тип е било двуосновно устойчиво съчетание от прилагателно + съществително: *Чървѣны градъ* или *Чървѣнъ градъ*, както *Търъноѣ градъ*, което се е употребявало и в своята елиптична форма *Чървѣны*, *Чървѣнъ*. Семантично то е било свързано или с цвят на почвата, или с някои особености в строежа на основните сгради: църкви и феодален замък в крепостта, а това са изобилието на тухли, редувани с белите русенски камъни. Това се вижда в запазените части на външната църква. В Белоградчишко един връх се именува *Червени град*¹, между Ново село (Троянско) и Млечево (Севлиевско), друг връх носи име *Зелени град*, при с. Кривня, Русенско, Сини град Калеси, а известни са и няколко имена *Бели град*, *Белград*. В Устава на Бачковския манастир Григорий Пакуриян (1083 г.) е отбелязал, че подарява и Сел *Тѣсѣвѣна* (днес с. *Червен*, Асеновградско)²; в Цветен триод от 1563 г. в Румъния се говори за „селѡ Моладава и *Червень*“³. Не липсват СелН и в други славянски страни, срв. само в Югославия: *Crveni*, *Crveni Grad*, *Crvenje* и др.⁴ Не можем да се съгласим с предположението на П. Мутафчиев, че името на Червен е пренесено от руски колонисти през XI—XII в.⁵ Названието е възникнало на общославянска, на наша основа, а дали това е калка превод на някакво название *Russocastrum* за византийско селище на мястото на Русе, за сега е само предположение. Формата *Чернови* е метатезиран тур. облик на *Червен*. Жителски: *червѣнчѣнин*, *червѣнченка*, *червѣнски*.

Червѣна вода. Намира се в котловина, сред селото имало блато. От Русе отстои ЮИ на 15 км, в 1880 г. брой 1342⁶ българи, 39 турци, 5 гърци и 2 други. Топонимия предимно турска с български отделни названия. В днешното село при копане се откриват зидове от стари сгради, плочници, медни монети от III в.⁶ Говори се, че след разселване на средновековния град Червен една част на населението се настаняват в *касаба Корияси*, която се преименува *Червена вода*. В XV в. в тимар на Хамза, син на Дурсун, влиза и „мезра *Червена вода*...“, която се задължара да я *оживи*“, в оригинала е *Джервену вода*⁷. В стари пътувания: в 1585 г. Яков Бонгарази дава *Черно войвода* (вм. Черна вода)⁸; у Хаджи Калфа (XVII в.) сочи *Чернов*, което Хамер приема неправилно за *Черна вода*⁹; в 1700 г. граф В. Етингенски на 11 януари по неудобен път достига „в доста голям град *Чернова*, населен повече с гърци“, посрещнат от владиката и духовенството; християните имали 7 църкви, а турците 2 джамии¹⁰; Карстен Нибур през юни 1767 г. откъм Ветово за Русе минава през „*Черна вода*, гдето живеят много българи, власи и гърци. Черна вода е хубаво градче с един голям хан“¹¹.

¹ Л. Касъров, Енциклопедически речник, 3, Пловдив, 1907, стр. 3014.

² Й. Иванов, Асеновата крепост под Станимъка и Бачковският манастир, ИБАД, 2, 1911, стр. 208.

³ Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека, София, 1920.

⁴ *Imenik mesta...*, стр. 114.

⁵ П. Мутафчиев, Произход на Асеновци, Макед. преглед, 4, 1928, 4, стр. 26, 27, 29.

⁶ Т. Герасимов, Колективни находки на монети през 1946, ИАИ, 17, 1950, стр. 325.

⁷ Р. Стойков, Наименования..., стр. 475.

⁸ В. Н. Златарски, Български преглед, 1897, стр. 36.

⁹ Хаджи Калфа, Румелия и Босна, АППр, 1, 1938, 2, стр. 90.

¹⁰ Хр. Кесяков, Стари пътувания..., ПСп, 58, 1891, стр. 634.

¹¹ Пътуване от Цариград..., ПСп, 69, 1908, стр. 289.

През 1725 г. тук е епископ Серафим. В Епархиалния списък на Зограф 1773—1820 г. е посочена *Червеноводска* епархия¹. По време на руско-турската война 1810—1829 г. селото напълно било опожарено, след което идват много планинци от Еленско, Тревненско, Габровско и Дряновско². За изселване намираме летописна бележка в Обретенския сборник: „пак кату закараха *Чернуводене* (1772), чи ги закараха у Влашката зимѣ и тамъ устанаха“³.

Старото название на селото Червена вода е във връзка с цвета на водата на някакъв извор или блато, съществувало на мястото на сегашния център. Това название се прехвърля и върху селото, създадо се по-късно. Срв. МН: *Червена локва* (с. Стоките, Етър, Козирог, Габровско), *Червеният дол* (Маданско), *Червената вода* при Стърсел (Пирдопско), *Червеният гьол* (Пирдопско) и др. Неизвестно по какви причини известно време СелН се променя или неправилно посочва *Черна вода*. Жителски: *червеноводченин*, *-водченка*, *-водски*.

Щръклево. ЮИ на 15 км от града. Било в миналото седалище на кадия, по време на Освобождението опожарено, една част от населението избито от черкези, а друга част избягва в Тръстеник. У Евлия Челеби го намираме с име *Кадъкьой* през XVII в., „богато и цветущо с хиляда къщи“⁴; у пътешественика фон Гугомос — *Cadi-Cieni*⁵; в Обретенския сборник е посочено в бележка: „Да се знаи кату доди московицу на село *Щраклову* 1773, чи кату мина чи на дигна, закара на Орехову чи на държа 40 дена“⁶.

Според говора Л. Милетич приема, че в селото има преселници от Ямболско⁷; в 1803 г. в Епархиалния поменик в Зограф е посочено с. *Кадикюве*, а в 1804 г. — *Щерклово*⁸. Около това време се борят вече двете названия на селото. Първото е тур. „Кадиево село“, а второто българско от корен в зоол. *щрък*, стб. *стръкъ*, *щръкел* 'птица; муха щръклица по добитъка'. Населението свързва произхода му от муха *щъркел* по добитъка. Срв. с. *Щърково* (Панагюрско). Жителски: *щръкловченин*, *-ченка*, *щръкловски*.

Юделник. Разположено в долината на малка рекичка. До края на XVIII в. било на възвишението, И 1 км, откъдето поради чума се премества. Първите българи идват от с. Гагала, от Македония, Добруджа, Дряновско и Габровско. Част от турците след Освобождението се изселват. В 1880 г. 4 българи, 454 турци, 14 румъни и 36 цигани. Редица надгробни могили се издигат в м. *Чешмата*, *Коджа кору*, *Бойлъка* и в *Орта бурун*. Топонимията е турска с нови български названия. Единственото название на селото мъчно може да се обясни. Населението го тълкува във връзка с тур. *öte* 'нататък, страна, край', *el* и бълг. суфикс *-ник*. Документ от тур. архив в 1694 и 1734 г. фиксира името *Юделник*,

¹ М. Ковачев, Зограф, изследвания и документи, София, 1942, стр. 35—45, 89—112.

² М. П. Фетваджиев, Стопанско проучване на село Червена вода (Русенско), София, 1937, стр. 36.

³ М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис..., 3, 1964, стр. 375.

⁴ Д. Гаджанов, Пътуване на Евлия Челеби..., ПСп, 21, стр. 653.

⁵ А. Иширков, Бележки за пътя..., ГСУ, ИФФ, 3—4, 1906—1907, стр. 137.

⁶ М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис..., стр. 375.

⁷ Л. Милетич, Старото бълг. население..., стр. 178.

⁸ М. Ковачев, Зограф..., стр. 96, 108.

Юденлик¹. Може би произходът им е свързан с едно *Воденлик* > *уденлик* > *уделник* с вторична йотация и метатеза, както *бинлик* > *билник*; значението е 'място, богато на вода'. Друга възможност от едно *Отделник* > *Удделник* > *Уделник* 'отделено'. Жителските имена са: *юдёлниченин*, *юдёлниченка*, *юдёлнишки*.

Ястребец. Намира се на ЖП линията за Варна, ЮИ: 21 км от Русе. Наблизо се откриват следите на старото село *Гювенлий*, през 1812 г. избягало към Балкана и Старозагорско. По-късно част от бежанците се завръщат и полагат основи на днешното село. Названието е от тур. *güvenli* 'безопасен'. Търпи значителни исторически промени: в тур. документ от 1585 г. е *Иеникьой* 'Ново село', в 1694 г. — *Гюгюмли Иениджиси*², от тур. *gügüm* 'гюм, висок меден съд с дръжка', *uence* 'новичек'. В 1880 г. е *Гюемли-Индже*, в 1887 г. *Гюемли-Енидже*, в 1892 г. — *Ениджекьой*, т. е. 'Новичко село', а *Индже* кьой 'Дълго село'. *Гювенли* вероятно е прозвище на турчин, чрез дисимиляция *Гюемли*, *нл* > *мл*. Жителски имена: *гювенлийченин*, *гювенлийченка*, *гювенлийски*.

През 1934 г. по предложение на Димитър Знаменов селото се преименува *Ястребец*, по зоол. *ястреб*, а ЖП спирката — *Ястребово*. Днес почти се налага названието на спирката и за селото. Жителски имена: *ястребовчанин*, *ястребовчанка*, *ястребовски*.

Конкретното проучване на СелН в Русенско дава основа за някои по-обща изводи от езиков и поселищен характер:

1. Названията на писмено засвидетелствуваните селища от античността, като *Trimantium*, *Sexaginta Prista*, *Tigra*, *Appiaria* и др. не намират продължение в тези от средновековието. Настанилите се славяни върху развалините на антични и ранно средновековни селища не възприемат старите им имена, а им създават нови от славянски произход. Това говори за слаб досег с предишното население, което е било избито или избягало. Предположението дали в названията *Русе* и *Червен* не се крият калки на древни топоними още е проблематично. Разривът между античната и средновековната топонимия в Русенско, а и в част от Лудогорието и Добруджа, вероятно се дължи на продължителни народностни промени. Североизточна България е била важен постъп на многобройни племена към вътрешността на Балканския полуостров.

2. Към края на Първата или началото на Втората българска държава може да се отнесе появата на СелН: *Божичен*, *Красен*, *Нисово*, *Русе*, *Червен*; към края на Втората българска държава вероятно възникват тези на: *Басарабово*, *Ветово*, *Иваново*, *Костанденец*, *Кошдв*, *Пиргово*, *Писанец*, *Сваленик*, *Хотан*. От началото на турското робство са: *Бабово*, *Бъзън*, *Липник*, *Мечка*, *Просен*, *Ряхово*, *Тръстенник*, а след XV в.: *Гагаля*, *Долъните*, *Долно Абланово*, *Голямо* и *Малко Враново*, *Семерджиево*, *Щръклево*, *Юделник* и др.

3. Редица селища възникват като феодални владения или като родови колиби, това намира отражение и в селищните им названия, като *Бабово*, *Басарабово*, *Божичен*, *Ветово*, *Враново* (*Голямо* и *Малко*), *Иваново*, *Кошдв*, *Мартен*, *Нисово*, *Пиргово*, *Семерджиево*, *Табачка*, *Хо-*

¹ Р. Стойков, Наименования..., стр. 479.

² Пак там, стр. 480.

танца, а в най-ново време от антропонимичен произход е: *Николово* и *Сандрово*.

По-малък е броят на земеписните и културно-историческите СелН.

4. От структурна гледна точка преобладават едносъставните названия със суфикс *-ово* (14), *-ево* (2), *-ик* (4), *-ец* (4), *-ица* (1). Няколко названия, вероятно първоначално, са били двусловни устойчиви словосъчетания (от определение + определяемо). Тук могат да се посочат: *Красенъ* (манастиръ, градъ), *Чръвенъ* (градъ), при които по-късно отпада определяемото, названията стават елиптични. Нещо подобно откриваме при названието на столичния град Велико Търново: *Тръновъ градъ*, *градъ Тръновъ*, *Тръновъ*.

5. Продължителното съжителствуване между българи и турци намира своеобразно отражение в историческия развой и структура на някои названия: *Костенец* или *Костеница* → *Костанденец*; *Орхан-и-кебир*, *Орхан-и-сагър* се трансформират в *Голямо* и *Малко Враново*; *Джедит Смил* — *Иени Джедит Смил* в *Ново Смилово*; *Кулата* и *Среден чифлик* в *Кула Средне* → *Средна кула* и др.

Названията на селищата, редом с тези на водите, имат значително по-голяма устойчивост в сравнение с местностните названия и могат да просъществуват в продължение на много векове. Такава устойчивост показват СелН и в Русенско в сравнение с названията на местностите, които не датират по-рано от Втората българска държава, и то само един незначителен топонимичен пласт,

СЪДЪРЖАНИЕ

Ф. П. Филин — О фонетических ареалах древнерусского языка	3
Хриска Топалова-Симеонова — Синтаксис на софийския говор	19
Методи Лилев — Употреба на подчинителни съюзи в българските диалекти .	95
Веска Кювлиева — Фразеологизми в белетристиката на Ив. Вазов	179
Николай П. Ковачев и Лиляна Минева-Ковачева — Названия на селищата в Русенско	217

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК, КН. XVIII

*

Техн. редактор *Ив. Димитрова*
Коректор *Ю. Миндова*

*

Издат. индекс 3731
Дадена за набор на 25. III. 1969 г.
Подписана за печат на 20. VIII. 1969 г.
Формат 71×100/16 Тираж 700
ЛГ III—8
Печатни коли 15,25 Издателски коли 18,15
Цена 2,33 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 299

